

ШКОЛЬНАЯ

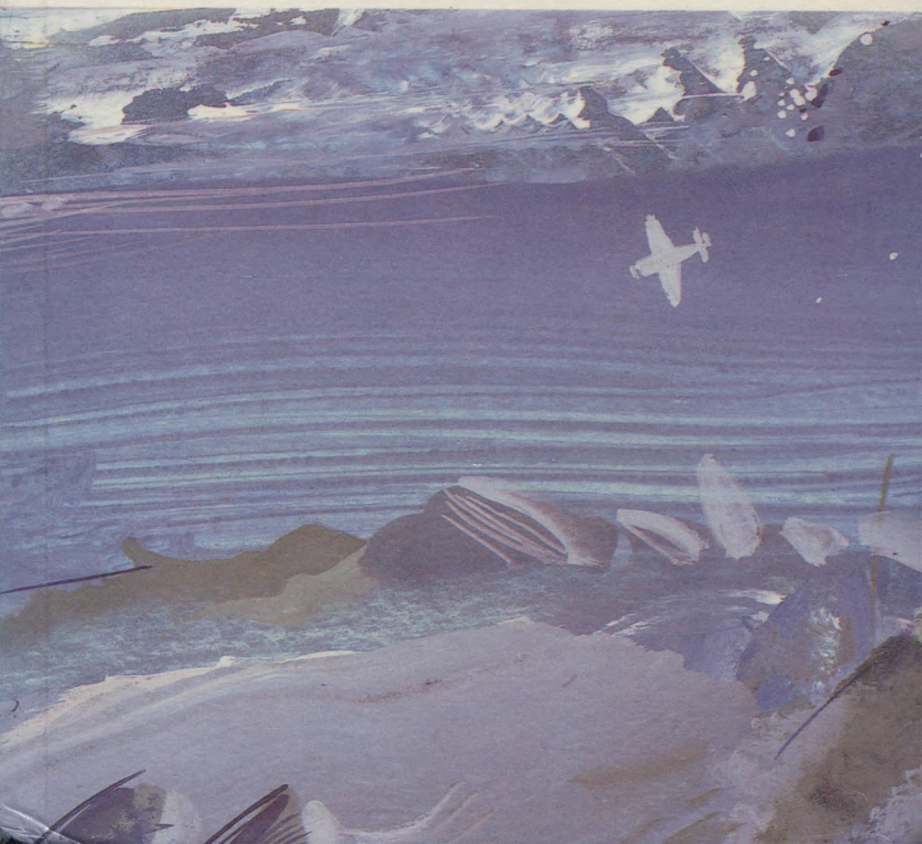

БИБЛИОТЕКА

ДЖЭЙМС ОЛДРЫДЖ
ПАЛЯЎНІЧЫ

ЭРНЭСТ ХЕМІНГУЭЙ
СТАРЫ ЧАЛАВЕК
І МОРА

АНТУАН ДЭ СЕНТ-ЭКЗЮПЕРЫ
ПЛАНЕТА ЛЮДЗЕЙ
МАЛЕНЬКІ ПРЫНЦ

ШКОЛЬНАЯ

БИБЛИОТЕКА

ДЖЭЙМС ОЛДРЫДЖ

ПАЛЯЎНІЧЫ

РАМАН

ЭРНЭСТ ХЕМІНГУЭЙ

СТАРЫ ЧАЛАВЕК

I МОРА

АПОВЕСЦЬ

АНТУАН

ДЭ СЕНТ-ЭКЗЮПЕРЫ

ПЛАНЕТА ЛЮДЗЕЙ

РАМАН

МАЛЕНЬКІ ПРЫНЦ

КАЗКА

Мінск
«Юнацтва»
1996

ББК 84(0)—4

0 53

УДК 82(100)-93

Серія заснована ў 1965 годзе

*Для сярэдняга
і старэйшага школьнага ўзросту*

Пераклады з англійскай
і французскай моў

Мастак Г. В. Шапялевіч

820000000—024

О ————— 71—96

М 307(03)—95

ISBN 985-05-0070-0

© Афармленне. Г. В. Шапялевіч, 1996

© Пераклад. М. Валожка, 1996

© Пераклад. П. Марціновіч, 1996

© Пераклад. Н. Мацяш, 1984, 1989

ДЖЭЙМС ОЛДРЫДЖ

ПАЛЯЎНІЧЫ

РАМАН

Рою — такому, які ён ёсць, — першапраходцу новых сцяжынак, піянеру, чалавеку сярод людзей, які, як і ўсе да яго падобныя, у рэшце рэшт дабіваецца перамогі над чалавечым адчаем.

РАЗДЗЕЛ ПЕРШЫ

Рой Мак-Нэйр дакладна ведаў, дзе выберацца з лесу, таму не затрымаўся, калі трапіў на закінутую леса-возную дарогу. Каржакаваты і дужы, мускулісты і рухавы, які выкаціўся з кустоў, як бочка, якую не спыніць. Рой не запаволіў хаду і на цяжкім пад'ёме па лысым граніце, проста згорбіўся пад цяжарам грузу, каб даць палёжку кароткім і дужым нагам. Справіўшыся з пад'ёмам, ён падняў галаву і хутка акінуў вокам тое, што назвалася пасёлкам Сэнт-Элен.

Гэтая купка раскіданых па наваколлі будынкаў была прыціснута і, можна сказаць, раздушана ляснымі і гранітнымі масівамі, якія цесна прыпіралі яе да пустога берага возера Гурсы. Пазіраючы на пасёлак, Рой усміхаўся — найперш Сэнт-Элену, але і ад згадкі пра тыя дні, калі ён бываў на гэтым схіле са сваім сябрам Джэкам Бэртанам. Калі б Джэк знаходзіўся зараз побач з ім, Рой кіўнуў бы абьякава ў кірунку Сэнт-Элена і прамовіў бы з выклікам: «Усё яшчэ трымаецца, Джэк. Усё яшчэ трымаецца!» На гэта Бэртан адказаў бы пагардліва: «Гэты горад будзе стаяць тут і пасля таго, як памрэш ты, Рой, яшчэ доўга пасля таго, як ты памрэш і цябе пахаваюць».

У той час Рой гучна смяўся б з гэтага ажно да самага канца спуску. Да самага пасёлка ён дражніў бы Джэка Бэртана, заахвочваючы яго абараняць Сэнт-Элен ад пагрозы канчатковага паглынання лесам. Тады, пасля доўгага паляўнічага сезону ў лесе, Рою падабаліся аргументы Бэртана на карысць Сэнт-Элена, іх не хапала яму і зараз. Рой любіў пазіраць на гарадок з гэтага схіла і хацеў, каб падчас гэтага прысутнічаў Джэк Бэртан. Але вось ужо чатыры гады, як Бэртан пакінуў паляванне на карысць фермерства, і Рой, спускаючыся па схіле адзін, звыкла ўсміхнуўся,

калі гарадок знік з вачэй, захінуты бярозамі і соснамі, што цесна абступілі дарогу.

Хоць Рою было радасна, што хата ўжо блізка, ён ведаў, што па дарозе яго засмуціць выгляд разбуранай фермы. Ён прыпыніўся на дарозе і зірнуў на яе: адзіная ацалелая сцяна на парослым участку. Гэта і само па сабе было сумнае відовішча, але для Роя трагедыя заключалася ў іншым, у назойлівым напамінку пра чалавека, якога ён хацеў забыць: пра Эндзі Эндруса, які ўжо даўно прапаў без вестак. Кожны год, пазіраючы на рэшткі старой фермы, Рой задаваў сабе пытанне: а што, калі Эндзі Эндрус вярнуўся ў Сент-Элен і зараз усё мае жыццё паляціць у тар-тарары?

— Бедны Эндзі, — прамармытаў ён. Дзіўнае пачуццё — прыязнасць да сябра і страх перад прывідам — ахапіла Роя. — Аднак, відаць, яго ўжо і на свеце няма. — Рой толькі напалову верыў у гэта; але, як выклік лёсу, ён намаганнем волі прымусіў сябе забыцца пра Эндзі: калі пасля дванаццаці гадоў адсутнасці Эндзі вярнуўся дамоў, значыць, нічога не зробіш і давядзецца пераадольваць розныя цяжкасці. Але зараз куды важней не забыцца пра таго, хто яму сапраўды больш небяспечны, пра пушнага інспектара, але перад гэтым апошнім спускам ён не мог выкінуць з галавы ні адно, ні другое.

Найбольш блізка было ісці па дарозе, але звычайна Рой адразу ж збочваў з яе, абыходзіў гарадок і падыходзіў да хаты з тыльнага боку. Тут было менш шанцу сустрэць інспектара, які меў права спыніць і абшукаць яго ў спадзяванні знайсці незаконную і не-сезонную пушніну, што інспектар і спрабаваў рабіць штогод на працягу ўжо дваццаці гадоў. На гэты раз Рой даўжэй чым звычайна не збочваў з дарогі, бо спазніўся. Яму хацелася вярнуцца ў Сент-Элен яшчэ да змяркання, карцела паспець на вярхоў на братаву ферму. Страсаючы пот, які сляпіў яму вочы, і апошні раз папраўляючы на плячах лямкі, ён заўважыў, што над галавой кружыцца вялікая вушастая сава. Ён спыніўся і ўбачыў, як яна распасцерла крылы і па ўсіх правілах спікіравала цераз прасеку з вяршыні высокага дрэва да самай зямлі. У лесе стаяў ужо густы змрок, каб заўважыць канец піке, але Рой зразумеў, што яно скончылася, калі на ўвесь лес пачуўся савіны энк і плач.

Хоць Рою і не хацелася затрымлівацца, ён збочыў і пачаў прадзірацца праз кустоўе, каб пагля-

дзець, што здарылася. На ўзлеску, амаль ля самай зямлі, ён убачыў саву. Яна моцна засела галавой у раскрыжаванні ствалоў маладой бярозкі. Сава ў адчай і гнеше шырока распасцерла крылы, а кіпцюрамі глыбока ўпілася ў мох і зямлю. Калі Рой падышоў, яна паспрабавала пагрозліва падняць галаву. Рой знайшоў палку, і сава схапіла яе сваім крукаватым носам. Пасля ён рассунуў ствалы бярозкі і вызваліў саву. Яна ўпала, і Рой адышоўся, баючыся, што сава зачэпіць яго падчас узлёту, але яна трапяталася на зямлі: яе крылы былі амаль што вырваны.

Рой падняў маленькую палявую мыш, якую выпусціла сава. Мыш была жывая, але ўся здранцвела са страху. Рой паклаў яе ў бяспечнае месца паміж двух карчоў і вярнуўся да савы. Яна смяротна разбілася. Рой адышоўся, двойчы стукнуў бярозавым суком па яе галаве, і сава сцішылася. Ён падумаў: «І чаму гэта сава, начны птах, задумала паляваць днём? Відаць, ад старасці? Альбо з голаду?» Ён паглядзеў, як шмыгнула далей ад страху апрытомная мыш, пасля рушыў па дарозе далей.

Ён збочыў з яе, калі ўбачыў агні магазіна Дзюкэна. Ён перасек пустку і збіраўся нырнуць у піхтавы маладнячок, калі спераду, крокаў за пяцьдзесят, з'явіўся чалавек, які, відаць, чакаў яго. Рой рэзка павярнуўся і імгненна знік, з усяе сілы дзеручыся праз густы зараснік. Ён спыніўся толькі тады, калі пачуў, як яго кліча знаёмы голас. Калі павярнуўся, дык убачыў за спінай худую постаць з сякерай у руцэ і пачуў смех Джэка Бэртана.

— А ты становішся неабачлівым,— сказаў той.— Я заўважыў цябе за мілю, яшчэ на спуску.

— Фермер Джэк! — радасна ўсклікнуў Рой.— Што ты тут робіш?

— Падпільноўваю цябе, а ты прэш як мядзведзь.

— Я так і ведаў, што гэта ты, бо іншай такой худзізны няма ў цэлым Сент-Элене.

— Ты думаў, што гэта інспектар,— адказаў Бэртан. Рой пасмяяўся і з Бэртана і з сябе.

— Аднак што ты тут усё-такі робіш? — спытаўся ён яшчэ раз.

Бэртан узяўся за сякеру:

— Карчыю вось гэтую пустку.

— Дык ты батрачыш на матухну Дэніс?

— Я фермер,— сказаў Бэртан.— У сваім жыцці я не

буду ні на каго батрачыць. Дровы матухне Дэнис, зямля мне.

— Абкрадваеш бедную старую,— сказаў Рой.

— Ты мяне паслухай,— адказаў Бэртан.— Адным цудоўным днём інспектар падпільнуе цябе і, калі ўбачыць, што ў тваім мяшку пушніны звыш нормы, адбярэ ў цябе ўчастак, а самога аддасць пад суд!

Гэта была помста, але гэта было і цвярозае папярэджанне чалавека, што ведаў, якім няшчасцем было б для Роя пазбаўленне свайго паляўнічага ўчастка і права на паляванне. А гэтае няшчасце пагражала Рою падчас кожнага вяртання ў Сент-Элен, бо ён, як зарэгістраваны трапер¹, меў права на пэўную колькасць скурак кожнага пушнога звера і не больш. Спыні і абшукай яго інспектар зараз — гэта было б канцом для Роя-паляўнічага, бо, вядома ж, у яго за спінай было шмат больш за норму, і Джэк Бэртан гэта добра ведае.

— Ну, інспектару яшчэ трэба злавіць мяне,— прамовіў Рой.

Згадка пра даўні паядынак з інспектарам была прыемнай для Роя, але папярэджанне Бэртана на імгненне засмуціла яго.

— Адным цудоўным днём ён зловіць цябе, Рой,— сказаў Бэртан і перавёў гаворку на іншае.— Як паляванне? — спытаўся ён, абмацваючы заплечны мяшок Роя.

— Вясныы бабёр, андатра,— прамовіў Рой,— некалькі лісіц і катой. Мала становіцца, Джэк, вельмі мала.

— Калі ж ты збіраешся выправіцца на поўнач, Рой?

— Калі так будзе працягвацца, дык не затрымаюся. Вылаўлены ўвесь частак. Хіба што за Чатырма Азёрамі знойдзеш ладную бабровую хатку. А норак мне за цэлы год ніводнай не трапілася. Канчаецца для нас паляванне, Джэк.

— Пра гэта ты казаў яшчэ чатыры гады таму.

— Казаў і зараз кажу,— мірна запярэчыў Рой.— З Муск-о-гі скончана. Можна аддаць тэрыторыю Бобу і іншым Аджыбуэям.

У свой час Муск-о-гі быў паляўнічай тэрыторыяй ін-

¹ Трапер — у Паўночнай Амерыцы паляўнічы на пушнога звера, які скарыстоўвае пасткі.

дзеіскага племені Аджыбуэяў. Гэта яны назвалі так недаследаваную прастору, якая раскінулася на поўнач ад возера Гурон аж да хрыбта Сярэбраны Долар. Піянеры выжылі адтуль індзейцаў, і на працягу двухсот гадоў заказнік Муск-о-гі добра служыў паляўнічым і дробным фермерам. Ён і зараз карміў іх, асабліва тых трынаццаць трапераў, якія мелі там паляўнічыя ўчасткі; але Рой перакананы, што ў Муск-о-гі хутка паляўнічым не будзе чаго рабіць.

— Праўда, Джэк,— сказаў ён,— вось і дапаляваліся.

— Дык што ж цябе тут трымае? — спытаўся Бэртан.— Трэба хутчэй перасоўвацца на поўнач, а то будзе позна. Усе паляўнічыя Муск-о-гі разявляць рот на новыя ўчасткі на поўначы, і на будучы год ты застанешся са сваім інтарэсам. Дык што ж цябе тут трымае? — Джэк Бэртан ведаў, што ўтрымлівае Роя. Рой любіў вяртацца з лясоў у сваё абжытае жытло. Рою цяжка будзе падацца далёка на поўнач і адрэзаць сябе ад сваіх, стаць бяздомнай лясной скацінай. Але, з іншага боку, за пятнаццаць гадоў сумеснага палявання Бэртан ведаў, як патрэбен Рою лес. У Роя не было іншага жыцця.

— Але калі ты не прыспешыш свае пярэбары на поўнач, Рой, табе давядзецца тут калупаць зямлю за кавалак хлеба.— Зважаючы на тое, што Рой адразу ж стаў змрочны, Джэк зразумеў, якая для яго гэта страшэнная пагроза, і пашкадаваў, што сказаў пра гэта падкрэслена выразна.

— Раней ты станеш прэм'ер-міністрам, чым я фермерам,— прамовіў Рой і ўсміхнуўся свайму ранейшаму таварышу па паляванні.— Эх ты, фермер Джэк! — сказаў ён.— Фермер Джэк!

— Ну і што, што фермер? Чаму гэта дрэнна?

— Нядрэнна для хворага і для жанатага, бо што яшчэ застаецца? Але каб у цябе была хоць якая мажлівасць, ты заўтра ж вярнуўся б у лес.— Рой ведаў, што гэта не зусім так. Джэк Бэртан быў фермерам ад нараджэння і па добрай волі, але ён надта зжыўся з лесам, каб забыцца пра яго канчаткова. Хоць ён і адмовіўся ад палявання, але адзін раз у год выпраўляўся ў лес,— каб назапасіць аленіны, як ён сам казаў, але на самай справе — і Рой гэта ведаў,— каб выгнаць з сябе лес на ўсю рэшту года.— Ну як, збіраешся сёлета? — спытаўся Рой.

— Мажліва і выберуся ў лес да каляд на аленя,— адказаў Бэртан.

— Слядоў многа,— прамовіў Рой,— а самога аленя не бачыў.

— А ласі?

— Ну, лася заўсёды ўпалюеш. Справа ў тым, каб высачыць яго раней за Мэрэя або Зела Сен-Клера. Яны ўжо торкаюць свой нос ва ўсе ўчасткі, рыхтуюцца да зімовага палявання.

— А інспектар рыхтуе ім па добрай турэмнай камеры. Мэрэю адваляць дзесяць гадоў, калі інспектар зловіць яго, а Зел — той адразу трапіць у Форт-Уэнтварт. Інспектар папярэдзіў, што ў горадзе, яго не зачэпіць, але калі сустрэне ў лесе, дык пасадзіць абавязкова. А Мэрэя пасадзяць, дзе б ён ні паўся.

— Няхай толькі не спрабуе лавіць іх у лесе. А то калі сустрэнуць яго там Мэрэй або Зел — будзе ліха.

— Глядзі, не давай ім дазволу на карыстанне тваімі хібарамі,— хутка сказаў Бэртан.

— Але хіба іх упільнуеш? Яны як снег, выпаў — і няма яго. А Мэрэн я не бачыў цэлае лета.

— А Зел толькі што заявіўся ў горад,— паведаміў Джэк.

Рой недачуў, і яму стала вельмі прыкра.

— Хто прыйшоў у горад? — спытаўся ён.

— Зел Сен-Клэр,— адказаў Джэк.

— А, Зел! — Рой зірнуў на Джэка, яму хацелася даведацца, ці не вярнуўся Эндзі Эндрус; але спытаць пра Эндзі было для яго вялікай пакутай, як пакутай было для Джэка Бэртана сказаць хоць слоўка пра былога іхняга супольніка, хоць Джэк ведаў, як турбуе гэта Роя.

— А дзе Зел? — спытаўся Рой, зноў праганяючы з галавы Эндзі, пераконваючы сябе, што і сёлета, як і раней, Эндзі не з'явіўся і не з'явіцца ніколі. Пайшоў і не вернецца.— Хіба Зел працуе на дарозе? — спытаўся ён у Джэка.

— Не. Я пусціў яго ў закінуты будан у канцы маёй лесасекі. У яго жонкі яшчэ адно немаўля.

— І навошта ты пускаеш яго ў будан? Ты ж дарожны ўпаўнаважаны? Ты мусіш сачыць за парадкам! — Рою падабаўся тытул «дарожны ўпаўнаважаны» не толькі за гучнасць, але яшчэ і за тое, што яго насіў сябар Джэк Бэртан, хоць і быў ён толькі дзесят-

нікам у час летніх дарожна-рамонтных клопатаў.—
А Зел плаціць табе?

— Гэта за маю развалюху? Я пусціў яго, каб ён ачысціў і ўзараў лесасеку.

— Хочаш зрабіць з яго фермера?

— Не. Але зараз, калі ён страціў свой участак у лесе, яму нельга грэбаваць нічым.

— З Зела, як бы ні стараўся ён пракарміць сям'ю, акрамя валацугі ніколі нічога не атрымаецца. Ты ніколі не зробіш з яго фермера,— сказаў Рой.

— Тым горай для яго,— заўважыў Джэк.

— Я думаю, што Мэрэй таксама пастараецца ўбачыць жонку і дзяцей.

— Яна паехала ў Марлоу, працуе на кансервавым заводзе,— прамовіў Джэк.

— Бедная Мэрэй! — уздыхнуў Рой.— Несправядліва гэта з боку інспектара так прыцясяняць чалавека толькі за тое, што ён узяў некалькі скурак не ў сезон.

— Не ў сезон і не там, дзе дазволена! У хаціне Мэрэя ў пушным запаведніку знайшлі скурак на дзве тысячы долараў. Калі б ён не ўцёк, з ім расправіліся б адразу.

— Ат, што тут казаць, абодва злодзеі і валацугі! — прамовіў Рой, папраўляючы лямкі заплечнага мяха.

— А калі ты не перастанеш мець з імі справу, скончыш тым жа: станеш не паляўнічым, а зверам.— Гэта быў выраз Роя, які Джэк павярнуў супраць яго самога. Але Рою падабалася, што Джэк паўтарае яго словы.

— Пакуль мяне чакаюць дома, я не стану валацугам,— сказаў Рой, хаваючы сур'ёзнасць за жартаўлівым тонам.— Я яшчэ зайду да цябе, Джэк. Абавязкова зайду, перш чым вярнуцца на возера.

— Ты нап'ешся, і я цябе не ўбачу, пакуль сам не збяруся на возера! — гукнуў на развітанне Джэк Бэртан, але Рой быў ужо далёка, і ў адказ Джэк пачуў са змроку вячэрняга лесу толькі яго смех.

Цемра апярэдзіла Роя, і калі ён адчыніў дзверы ў цёпла напаленую кухню, яго нявестка гатавала вячэру.

Яна спалохалася.

— Думала, што гэта мядзведзь, Руф? — спытаўся Рой.

— А як я магла даведацца, што гэта ты? — неза-

даволена прамовіла яна.— Сэм дома, а больш мы нічога не чакаем. Хіба можна так перціся проста з лесу?

Роя цешыў яе спалох і ён не звярнуў увагі на яе незадаволены тон. Сэм вярнуўся так рана? — спытаўся ён, паставіўшы мех ля сцяны і вываліўшы рукі.

— Ён заўсёды вяртаецца рана, — з'едліва адзначала Руф Мак-Нэйр. — Да зімы далёка, а ён рэдка працуе цэлы дзень. Позна выходзіць, рана вяртаецца.

— Відаць, старэе, — сказаў Рой і пайшоў па лесвіцы ў свой пакой. Ён скінуў на падлогу мех і дастаў запалкі, каб запаліць лямпу. Яна была брудная — і ні кроплі газы. Ён спусціўся ў кухню і пачаў наліваць яе з невялікага бітона. Тут зайшоў брат.

— Ну, як справы? — спытаўся ён.

— Няблага, Сэм, няблага.

— Як сёлета бабёр?

— Скуркі добрыя, толькі мала. — Гаворачы з бра-там, Рой ветліва выпрастаўся, але Сэм ужо выйшаў. Рой зноў сагнуўся і заліў лямпу. Ён выцер яе, запаліў і занёс у свой пакой.

Рой выцягнуў з мяшка тры звязкі скурак і паклаў іх пад матрац. Гэта не тое, каб ён іх хаваў. Ён клаў іх туды, каб разгладзіць: бо за цэлы дзень яны скамячыліся ў мяху. Больш у мяшку нічога не было. Ён шпурнуў яго пад ложак і выцер брудныя рукі аб калашыну. У непрыбраным пакоі было пыльна і душна, таму ён адразу разнасцежыў акно.

Затым Рой пайшоў у кухню, памыўся ля ракавіны, пад пільным позіркам худзенькай, з бяскроўным тварам дзяўчынкі гадоў васьмі.

— Добры дзень, Грэйс, — сказаў ён, але дзяўчынка моўчкі назірала, як ён плюхаецца. Рой памыў за дзвярыма ногі і падняўся да сябе, каб да вячэры пераапрануцца ва ўсё чыстае. Калі палез па чыстую сарочку ў сасновую камоду, высветліў, што добрая палова яго рэчаў знікла: світэры, летняя бялізна, нават порткі і боты. Бывала, раней таксама прападала сарочка-другая, але такога яшчэ не здаралася. Гэта яго раззлавала. Хто гэта такі ўвішны: брат ці гэтае хлапчанё — пляменнік Фрэнк? Нельга сказаць, што яму было шкада вопраткі. Роя злавала, што так сустракаў яго пасля адсутнасці родны дом. Гэта было прыкметай нечага больш грознага, чым проста знікненне нейкіх шмотак. Ён адагнаў горкія думкі, спусціўся уніз і сеў за стол.

Там ужо быў Фрэнк, якому маці рабіла прачуханца

за тое, што ён прападаў аж да ночы. Гэта быў ружо-вашчокі хлапчук гадоў дванаццаці, ростам з бацьку і вышэй за Роя. Але ён быў худы, і блакітная сарочка Роя вісела на ім, як на калу. «Значыць, гэта Фрэнк», — падумаў Рой.

— Хэло, Фрэнкі, — прамовіў ён да хлапчука.

— Хэло, Рой, — гучна адказаў той.

— Размаўляй з дзядзькам як след, — паправіў яго бацька. — А калі яшчэ раз заявішся так позна, выпраўлю спаць у хлёў, са свіннямі. — Пагроза была сур'ёзная, але выказана была неяк вяла.

Фрэнк усміхнуўся Рою, і ўсе працягвалі моўчкі вячэраць.

Вячэра была прэсная, нясмачная, зусім не такая, якой чакаў Рой. Зараз восень, павінна быць маладая бульба, гарошак, гарбуз, капуста, новы хлеб. А замест усяго гэтага вывараная свініна і кукурузная каша. Добра яшчэ, што свініна была свежая.

— Ты што, купіў парсюка? — спытаўся Рой.

— Не, прадаў свінню, — адказаў Сэм. — Апошнюю. Зараз у гэтым доме не хутка паласуюцца свінінай. — І быццам адказваючы на наступнае пытанне Роя, Сэм хуценька працягваў: — Давялося прадаць яе, Рой, каб купіць у Піта Дрокэна хоць крыху чаю і цукру. Сабе пакінулі толькі кумпяк; яна ў нас была адкормленая. — У яго словах зноў прагучала вялая горыч.

— Трэба ж было хоць нешта прадаць, каб атрымаць грошы, — з'едліва дадала Руф.

Рой прамаўчаў. Тое, што тварылася ў гэтым доме, падабалася яму ўсё менш і менш, але нічога ўжо не магло здзівіць яго тут ні ў мінулым, ні ў сёлетнім, ні ў будучым годзе. Проста справы ішлі ўсё горай. Пасля вячэры дзяцей адаслалі спаць, хоць Фрэнк гучна пратэставаў, што яшчэ толькі восем гадзін. На гэта маці не знайшла лепшага адказу, як даць кухталю, і з адыходам дзяцей кухня адразу стала змрочнай.

Сэм і Рой уселіся ля печкі, а Руф прыбірала са стала. Усе трое доўга маўчалі. Сэм курыў, Рой жаваў тытунь і стараўся атрымаць асалоду ад усведамлення, што ён, нарэшце, у сваім доме. Але гэта яму не ўдавалася, бо ён не мог быць спакойным нават дома, пакуль не даведаецца пра Эндруса. Яму хацелася абьякава спытацца ў Сэма: «А Эндзі яшчэ не вярнуўся?» Але менавіта гэтых слоў ён і не мог вымавіць, і таму сядзеў моўчкі і чакаў, калі загаворыць Сэм.

Як і ў мінулыя гады, Рой пераконваў сябя, што калі б Эндзі вярнуўся, пра гэта хоць хто-небудзь ды сказаў бы, аднак ён не быў перакананы і чакаў.

— Калі збіраешся вярнуцца на возера? — спытаўся Сэм.

— Праз некалькі дзён, — адказаў Рой.

Сэм не пазіраў на малодшага брата.

— А ты не мог бы затрымацца? — спытаўся ён.

— Я павінен вярнуцца, Сэм. Я прыйшоў толькі ўзяць харчу на зіму.

Брат і так ведаў гэта, але Рой імкнуўся быць цяжкім.

— А ты не мог бы застацца тут да зімы? — спытаўся Сэм.

— Навошта? — Рой быў здзіўлены.

Сэм памаўчаў, падшукваючы аргументы на карысць сваёй просьбы.

— Табе трэба застацца і дапамагчы мне па гаспадарцы, Рой. Толькі да зімы, толькі некалькі тыдняў.

Яны абодва гаварылі стрымана і зараз былі вельмі падобныя. Сэм быў толькі на паўтара года старэйшы за Роя і на нейкія два дзюйма вышэйшы. Складам, манерай гаворкі і знешнасцю яны былі падобны адзін да аднаго, толькі Сэм быў больш рыхлы і марудлівы. Але яны па-рознаму адносіліся да жыцця. Рой не меў ні прыгнечанасці, ні спагады да сябе, ні горычы. Сэму ж былі ўласцівы ўсе тры гэтыя пачуцці, і калі яны выяўляліся, Рой проста не ведаў, як сябе паводзіць.

— Я не магу заставацца гэтай парой у горадзе, — паволі адказаў ён.

— Але чаму? — спытаўся Сэм. — Што дадуць табе гэтыя некалькі тыдняў?

— Шмат, Сэмюэль. Участак стаў небагаты, ты ж ведаеш. Пастак у мяне столькі, што я ледзь паспяваю іх абысці, але здабыча такая малая, што рана ці позна мне давядзецца браць новы ўчастак на поўначы.

— Ты ўжо даўно гаворыш пра гэта, — сказаў Сэм і цыркуў слінаю ў агонь. — Я ведаю, што твой участак збяднеў. Менавіта таму табе і трэба застацца ў Сент-Элене. Паляванне ў Муск-о-гі закончана, Рой. Лепей ты дапамог бы мне ўратаваць ферму. Аднаму чалавеку гэта не пад сілу. Чаму б табе не паспрабаваць хоць адзін год? Чаму?

— Я паляўнічы, Сэм. Ты — фермер.

— Проста я старэйшы сын! — самотна прамовіў Сэм. — А ты фермер лепшы, чым я, такім фермерам я не стану ніколі.

Рой не любіў, калі яму гэта казалі, але ведаў, што гэта праўда. Калі пасля першай сусветнай вайны ён дзевятнаццацігадовым юнаком вярнуўся з Францыі, два гады гаспадарыў на ферме. І гэтыя два гады пасля вайны ён не даваў ферме захірэць, ачысціў ладны ўчастак зямлі, апрацаваў яе так, што яна трымалася да гэтага часу. Але двух гадоў фермерства для Роя было дастаткова, і ён узрадаваўся, калі старэйшы брат вярнуўся з Таронта з пустымі рукамі і пачаў займацца фермай. Сэм быў старэйшы, і ферма належала яму. Іхняя маці памерла, пакінуўшы іх яшчэ зусім малымі, бацька памёр, калі яны абодва былі на фронце, а малодшы брат хутка пакінуў Сент-Элен і пачаў працаваць на рудніках у Сэдберы. Зараз ферма належала Сэму, і гэта ён мусіў працаваць на зямлі, а не Рой. Ён не адмаўляўся дапамагчы Сэму летам, калі на гэта можна выкраіць час і калі яму можна пабыць у горадзе, але зараз зусім не той час, каб Рою тырчаць у Сент-Элене, і Сэм гэта добра ведае.

— Ну толькі зараз, толькі адзін раз, Рой, — прасіў Сэм. — Дапамажы мне падрыхтавацца да зімы.

— Калі я застануся да зімы, — сказаў Рой, — тады я ўжо не здолею пайсці.

— А навошта табе ісці! — настойваў Сэм.

Рой адчуў пастку, але спрачацца яму не хацелася.

— А хіба ў цябе дрэнна ідзе гаспадарка, Сэм? — спытаўся ён. — Не павінна. — Ён прамовіў гэта як мага спакайней.

Сэму таксама не хацелася спрачацца, але ён не мог справіцца з пачуццём горычы.

— Лепш ўжо быць батраком. Працуючы на іншага, ва ўсякім разе, хоць у канцы кожнага тыдня атрымаеш грошы. А выручка з фермы — яе і не бачыш.

— Хіба ты нічога не атрымаў ад ураджаю?

— Атрымаў, але, калі за ўсё заплаціў, грошай не хапіла нават на насенне, не кажучы пра нейкія закупкі ў Дзюкэна. Я ўсё яшчэ выплачваю па закладной, а таксама нядоімку за трыццатыя гады, і нават зямельную пазыку, якую бацька атрымаў яшчэ ў тысяча дзевяцьсот трэцім годзе.

Рой ведаў пра гэтыя даўгі, але які фермер не мае даўгоў. Фермерам заўсёды даводзілася выкручвацца,

плаціць, калі ёсць чым, а не — дык залазіць у даўгі, праклінаючы высокія працэнты і падаткі і зямельныя банкі, якія абдзіралі іх да ніткі. І ўсё адно ён ведаў, што Сэм не павінен быў так збяднець; збяднець аж да таго, каб спусціць апошнюю свінню. За ўвесь той доўгі час, што Мак-Нэйры апрацоўвалі зямлю, не было, здаецца, выпадку, каб хто-небудзь з іх прадаваў апошнюю свінню, і дзеля чаго: на чай і цукар. Такое мог зрабіць толькі чалавек, даведзены да мяжы адчаю.

— На гэтых лясных фермах аднаму яшчэ можна перабіцца, — працягваў Сэм. — Можна пракарміцца тым, што дае ферма: ёсць сваё масла, малако і хлеб, але для сямейнага чалавека гэтага мала, Рой. Мала.

— А я думаў, што цэны на хлеб зараз добрыя, — сказаў Рой.

— Яны добрыя з самай вайны, але што толку, калі на ўсё іншае цэны растуць яшчэ хутчэй. Да таго ж у мяне недаспела пшаніца і няма кармоў. Усё лета зямля мокла, і палова сена згніла.

Рой аднак не мог зразумець.

— Але, калі зямля такая цяжкая, чаму ты вясной не пасеяў гарох альбо нейкую іншую гародніну?

— Ды не цяжкая яна, — сказаў Сэм, — а ўся забалочаная, пракісла.

— Дык асушы яе.

— Ты ж ведаеш, толькі пярэдняе поле ўзарана як след. Усё астатняе макрэча.

— А хіба нельга было дастаць машыну? Пракапаць канавы?

— У мяне толькі дзве рукі, — сказаў Сэм. — Вось чаму табе і трэба застацца. Мы наладзілі б асушку сядзібнага надзела, выкарчавалі б сорок чацвёртую расчыстку, маглі б пасеяць чырвоную канюшыну, а мо кукурузу альбо бульбу. Мне патрэбны працоўныя рукі, Рой, а наняць я нікога не магу.

— А я думаў, што ты выкарчаваш сорок чацвёртую яшчэ летам.

Руф Мак-Нэйр, заняпалая жанчына з пагардлівым позіркам і адвіслымі грудзямі, прысела ля стала.

— Ён быў вельмі заняты, усё здаваў коней, — сказала яна, — а грошы траціў Бог ведае на што. Усё лета прагуляў, глядзеў, як працуюць іншыя.

Сэм не спрачаўся з жонкай, і Рой ведаў, што справа тут не ў ляноце. Слабасць Сэма ў іншым: ён няздольны зразумець, што фермерства — гэта разлік:

разлік ва ўсім; ніколі не купляць насення больш, чым можаш пасеяць, ніколі не сеяць больш за тое, што можаш убраць, прадаючы, ніколі не пакідаць жывёлу і сям'ю без прыпасаў. У Сэма не хапала для гэтага ні скрыту, ні жадання. Калі ён і страціў марна ўсё лета, гэта сведчыла не пра ляноту, а хутчэй пра тое, што ён быў у адчаі.

— А як коні? Працуюць? — Роя гэта цікавіла асабліва, бо гэта ён купіў брату двух цяжкавозаў-клайдсдэляў, купіў толькі два гады таму, затраціўшы на гэта паўгадавую выручку ад палявання. Але і гэта не паспрыяла Сэму.

— Я прадаў запрэжку, — сказаў Сэм і ўпершыню зірнуў на Роя.

— Навошта, Сэм, — злосна ўсклікнуў Рой. — Гэта была лепшая запрэжка ў Сент-Элене!

Сэм спрабаваў нешта сказаць, але ў яго нічога не атрымалася.

Рой пашкадаваў пра сваю нястрыманасць. Сваё здзіўленне і гнеў ён нейтралізаваў звыклым намаганнем трымаць язык за зубамі. Яму стала шкада брата, ён быў горка расчараваны і прыгнечаны тым, што гэты развал адбываецца на яго вачах, не толькі душэўны распад брата, але і распад дома, сямейнага кутка.

— А як жа ты справішся без коней? — сумна прамовіў Рой.

— Ніяк не спраўлюся, калі ты не дапаможаш мне. Пра гэта я і талкую табе, Рой.

У нежыццёвым тоне Сэма ўсё тая ж вялая пагроза. Але Рой не паддасца, ён нават не верыць, што справы дрэнь. Сэм разгублены і самотны, проста не падобны сам на сябе.

— А што, калі я папрашу Джэка Бэртана, каб ён дапамог табе? — прапанаваў Рой. — Джэк зробіць усё, што можа.

— У яго і без мяне хапае клопату, — сказаў Сэм.

— Не хочам мы яго, — умяшалася Руф Мак-Нэйр. — Ён свінапас і лесаруб, адно слова — падзёншчык.

— Ён добры фермер, Руф, — прамовіў Рой.

— А для мяне ён заўсёды будзе батраком, і я не хачу, каб такія людзі дапамагалі мне дарма. Яму патрэбна падзёншчына. Такім ён быў, такім і застанеца.

Рой цярпліва выслухаў яе, ён ведаў, што яна грэбуе Джэкам, як можа грэбаваць дачка фермера сынам

батрака. Бацька Джэка дзесяць гадоў батрачыў у бацькі Руф — старога Боба Мудзі. Сёння ніхто з гэтай сям'і не затрымаўся на зямлі, а ў Джэка была свая ферма, якая ўсё ж карміла яго. Ён нават купіў два акры той зямлі, якую стары Мудзі мусіў прадаць, калі яго зрабілі банкрутам зямельныя банкі і злама-лі пастаянныя спрэчкі, сваркі і грубасць сваіх жа дзя-цей, у тым ліку і Руфі. Рой заўсёды ўсведамляў тое зло, якое яна прынесла ў іх дом, паступова аблытваючы спакойнага Сэма сваёй фанабэрыстасцю і дробязнасцю, ніколі не падтрымліваючы яго ласкавым словам, спагадлівым клопатам, дапамогай у працы. Яна так добра пастаралася зрабіць Сэма такім, якім ён стаў, што Рой ужо не аддзяляў іх адно ад аднаго, хіба што толькі ў тым, што Сэм быў канчаткова знясі-лены і амаль не размаўляў з жонкай, хоць яна яшчэ і зараз спрабавала падбухторваць яго. «Бедны Сэм,— падумаў Рой.— Яму патрэбна была ціхая, спакойная жонка, якая клапацілася б пра яго і паважала. А ён атрымаў злосную бабу, якая трымала яго пад пастаян-ным страхам, чаплялася да кожнага слова і кожную спрэчку ператварала ў грубую ляянку. Яе пошлая грубасць была галоўнай прычынай сённяшняга стано-вішча Сэма».

— Не хачу я яго,— паўтарала яна і зараз пра Джэка Бэртана.— Я яму і самому скажу тое ж самае проста ў вочы, калі вы яго сюды прывядзеце. Ён не патрэбен нам!

— У яго ж уласная ферма,— сказаў Рой, звяр-таючыся да Руф з марнай спробай абараніць Джэка.— І гаспадарыць ён няблага.

— Яму інакш і нельга, маючы гэткую жонку: напладзілі цэлы вывадак.

Гэтыя грубыя словы, сказаныя з цынічнай усмеш-кай, былі падмацаваны непрыстойным жэстам яе ня-зграбных рук. Роя абурыла такая грубасць, не вартая чалавека, і ён адварнуўся.

Сэм паківаў галавой.

— Джэк выкручваецца таму, што збірае хоць нейкі капітал — карчue зямлю іншым, працуе на дарозе, пра-дае гарбузы, але праз год-другі і яго прыціснуць. Усе гэ-тыя карлікавыя фермы ў сасновай зоне не выжывуць. Тут месца зусім не для ферм. Уся гэтая паласа ўздоўж Гурона ўзнікла таму, што некалькі пустагаловых бед-ных кратаў, нахшталт дзядулі Мак-Нэйра, прыва-лакліся сюды за лесарубамі і пачалі калупацца пася-

род скал: вырасцяць бульбу, выгадуюць свіней і выцягваюць грошы з лесарубаў. Мо тады гэта і было выніковым, але яно скончылася адразу, як толькі лясныя кампаніі ўзялі ўсё забеспячэнне ў свае рукі. А пасля, калі лесарубы агалілі ўсю акругу і пайшлі, фермерства тут пазбавілася апошняга сэнсу. Тады трэба было сысці і Мак-Нэйрам, ісці ў Манітобу, на Ніягару, у Буфало, у Дэтройт. А яны не сышлі, чапляліся за лясную ўскраіну, як занесеныя снегам авечкі, якія баяцца скрануцца з месца,— Сэм носікам бота адчыніў дзверцы печкі і плюнуў на вуголлі.— Дык вось, я менавіта той Мак-Нэйр, які не затрымаецца тут, калі не атрымае дапамогі. Я гэта кажу сур'ёзна, Рой.

Рой прамаўчаў.

— Калі ты прыйдзеш наступным разам, Мак-Нэйраў тут ужо не будзе.

Рой ступіў некалькі цяжкіх крокаў, адчыніў дзверы кухні і цвыркнуў у цемру чорным струменем тытунёвай жвачкі. Вярнуўся да агню, усеўся на сваё месца побач з братам і прасядзеў там моўчкі, пакуль рашэнне, што мае быць, не ўклалася ў яго ў галаве. Тады ён падняўся наверх і адразу спусціўся ўніз з вялікім пакункам і двума звязкамі скурак з-пад матраца.

Руф Мак-Нэйр назірала за ім. Ведаючы, куды ён збіраецца, яна з'едліва прамовіла, калі ён адчыняў задворныя дзверы:

— Вось пойдзеш так калі-небудзь да Эндруса і спаткаеш свайго Эндзі.

Рой прыпыніўся ля адчыненых дзвярэй.

— Кажуць, што яго бачылі! — гукнула яна следам.

Рой імкнуўся не слухаць яе, але гэтыя словы ўжо ўчапіліся ў яго і рвалі на часткі яго насцярожанае сумленне. Шыбуючы па асветленых месяцам камяністых градах на палях і сасновых лясах, ён увесь час думаў: а што, калі Эндзі Эндрус ужо дома, з Джын, і чакае, калі на дарозе з'явіцца Рой. Вось ужо дзесяць гадоў, ідучы па гэтых мясцінах, Рой задаваў сабе ўсё тое ж пытанне, але ні разу яшчэ не было і прыкмет на тое, што Эндзі дзесьці тут.

Дванаццаць гадоў таму апошні раз бачылі, як Эндзі Эндрус пешкі ішоў па дарозе ў Марлоу, крышку п'янаваты, да той мяжы, каб не звяртаць на сябе ўвагі, але, відаць, дастаткова цвярозы, каб ведаць, што рабіць. Пакінуўшы жонку і дваіх дзяцей, ён так і не вяр-

нуўся. Нават паліцыя не змагла адшукаць яго — жывога ці мёртвага. Усе, хто ведаў Эндзі, у тым ліку і Рой, верылі, што Эндзі жывы і калі-небудзь вернецца. Ён заўсёды быў няўрымслівы і хуткі на рашэнні, лёгка трапляў у бяду, але заўсёды з яе выблытваўся. У дзяцінстве яны з Роем і Джэкам Бэртанам былі тройкай неразлучных малайцоў, неўтаймоўных, апантаных духам разбурэння, іх рэдка бачылі ў школе, яны вечна прападалі ў лесе, аблазілі ўсю акругу ад Гурона да Соа. Дваццацігадовымі юнакамі яны разам палявалі і ставілі пасткі, але Эндзі быў занадта няўрымслівы, каб праводзіць у лесе месяц за месяцам, і ён выправіўся ў Таронта, адкуль хутка вярнуўся з жонкай, жанчынай, народжанай і выхаванай у горадзе, якога яна да гэтага ні разу не пакідала. Ажаніўшыся, Эндзі зрабіў усё, што мог, каб наладзіць аседлае жыццё. Яго бацькава ферма была ўжо даўно закінутай, і Эндзі перабраўся на ранейшую ферму Мак-Нэйраў — драўляны зруб на тры пакоі з прысядзібным участкам. Некалькі гадоў ён быў падзельнікам у Сэма Мак-Нэйра, працаваў заўзята, калі працавалася, але так і не стаў фермерам, не затрымаўся на зямлі. І Рой і Джэк Бэртан заўсёды лічылі, што ў рэшце рэшт ён уцячэ, а калі ён уцёк, ім стала не хапаць яго, асабліва Рою. Акрамя таго, што ён страціў Эндзі-сябра, не стала і незаменнага партнёра ў дзелавых аперацыях. Іменна Эндрус забіраў у Роя ўсе лішкі пушніны — усе незаконныя і не ў сезон здабытыя скуркі — і спакойна збываў іх на пушнінай факторыі ў Бага — бліжэйшым гарадку, кожны раз чакаючы, пакуль Рой не вернецца ў лес, і пазбаўляючы яго ад усялякай падазронасці. Тым, што Рой так лёгка збываў увесь свой незаконны набытак, і тлумачыліся яго паляўнічыя поспехі. Без незаконнай пушніны ён нядоўга пратрымаўся б на сваім паляўнічым участку, на законную норму нельга было пражыць. Калі Эндзі збег, Рой апынуўся ў складаным становішчы. Сам ён не мог вазіць скуркі на факторыю, гэта было б надта адкрыта і небяспечна. На дапамогу прыйшла місіс Эндрус, якая прадоўжыла збыт пушніны за грошы — звычайныя камісійныя ў такіх здзелках. Рой згадзіўся на гэта спачатку неахвотна, але пазней добра ацаніў яе паслугу. Хутка ён зразумеў, што гэтая мініяцюрная гараджанка, якая так і не вызвалілася ад сваіх гарадскіх звычак і манер, на самай справе ўвайшла ў смак гульні з законам. Для яе гэта быў паядынак,

у якім яе аўтарытэт гараджанкі і мініяцюрная знешнасць саборнічалі з даверлівасцю інспектара і праставатасцю акружнай паліцыі,— паядынак, які яна вяла тымі ж макіавелеўскімі метадамі, якімі змагаўся супраць інспектара сам Рой.

— Калі інспектар зловіць вас,— сказаў ёй аднойчы Рой,— ён адпусціць вас, калі вы скажаце яму, у каго ўзялі пушніну.

Яе адказ дадаў штосьці новае ў іх адносіны.

— Па-першае, спачатку інспектар зловіць вас,— адказала яна,— а, па-другое, пра мяне ён даведаецца толькі ад вас. Не іначай.— Яна прамовіла гэта спакойна, яе ласкавыя вочы перахапілі позірк Роя, абвяргаючы і пацвярджаючы яе ж словы.

Усведамленне агульнай справы неяк па-новаму звязала іх. Іхняя блізкасць узнікла без складаных перажыванняў, а як нешта натуральнае і нечаканае, і сумленне мучыла Роя толькі тады, калі ў гэта ўмешваліся іншыя. Яго нявестка Руф, своечасова ўставіўшы заўвагу пра «гэтую місіс Эндрус», магла ў грахоўным святле выставіць самыя добрыя намеры Роя. Але сама Джын Эндрус не стварала з гэтага маральнай праблемы. Калі б яна сказала яму: — Мы не павінны, Рой,— ён падпарадкаваўся б голасу сумлення і ніколі больш не прыйшоў бы да яе. Але яна прымала гэтую блізкасць гэтак жа проста, як і сам Рой. Эндзі яе кінуў; ніякія абавязацельствы яе не звязвалі; грамадскія ўмоўнасці не ў залік; з Эндзі было скончана.

І ўсё адно, кожны раз, ідучы цераз гэтае поле, Рой перажываў цяжкія хвіліны. А раптам Эндзі вярнуўся! — і, стукаючыся ў дзверы і адчыняючы знаёму засаўку, пакутаваў ад сумненняў.

— Ну і чалавек, заўсёды з'яўляецца як прывід з хворымі нервамі,— сказала яму Джын Эндрус. Яна спалохалася гэтак жа, як і Руф Мак-Нэйр, і Рой засмяяўся, як умеў смяяцца толькі ён, па-першае, таму, што яна спалохалася, а пасля і таму, як яна гэта прамовіла. Ён ведаў, што ніводнай тутэйшай жанчыне такое і ў галаву не прыйшло б.

— Хэло, місіс Эндрус,— прамовіў Рой і ветліва, і ніякавата.

— Хэло, Рой,— адказала яна.

— Я прынёс пушніну.— Ён дастаў звязкі.

— А я ў такое надвор'е чакала вас не раней наступнага тыдня,— сказала яна.

Яму хацелася пажартаваць, што не чакаў яго і інспектар, але ён яшчэ не дазваляў сабе такога панібрацтва з ёю. Ён проста паклаў скуркі на цырату кухоннага стала. Пакуль яна разглядала іх, ён падняў века драўлянай лавы-кладоўкі і дастаў адтуль некалькі старых газет.

— Толькі чатырнаццаць, — сказала яна. — Дрэннае паляванне, Рой.

— Яшчэ ніколі не здабываў так мала скурак з такой цяжкасцю, — сказаў ён.

— Затое добрыя. — Яна падняла скурку лісы.

— Гэта праўда, але якія яны хітрыя, — сказаў Рой. — Пакуль вось гэтую даставаў з пасткі, я і не думаў, што яна жывая. А як толькі вызваліў ёй галаву, яна ўкусіла мяне за руку і стала ўцякаць. Давялося застрэліць. Добра яшчэ, што скурка засталася цэлай я трапіў проста ў вока. Паляўнічае шчасце, — дадаў ён.

— Якое варварства, — зазначыла місіс Эндрус.

Рою зусім не падабалася, што яго лічаць жорсткім, але нязвыклы выраз развесяліў яго і ён упершыню з часу з'яўлення тут зірнуў на місіс Эндрус.

Яна была невысокага росту, крыху ніжэйшая за Роя, але значна танчэйшая. Хоць ёй было ўжо каля сарака, але бледная скура яе была не па гадах свежая і гладкая; і ніякай вясковай грубаватасці не было ў гэтай яшчэ не старой з выгляду гараджанкі. Рухі яе былі больш рэзкія і хуткія, чым у жыхарак Сент-Элена, але ў іншым яна была даволі вытанчаная. «Нарадзілася ў трамваі, выхоўвалася на далікатэсах», — гаварыў Рой, калі даведаўся пра Джын гэтулькі, што пачаў заўважаць яе рэзкія рухі і празрыстую скуру. Гледзячы як яна налівае ваду для кавы ў вялікі эмаліраваны чайнік і ставіць яго на пліту, Рой зноў адзначыў тую неадпаведнасць, якая кожны раз турбавала яго падчас сустрэчы пасля доўгага расстання. Яна была спакойная, нават ласкавая жанчына, але ў яе манерах не было сабранасці. Яе тонкія рукі і доўгія пальцы пастаянна рухаліся, але заўсёды мэтанакіравана. Яна то глыбока ўздыхала, то перабірала пальцамі кароткія валасы з завіткамі, і кожны з гэтых рухаў быў трошкі мітуслівы, недастаткова сціплы для такой жанчыны. Рой назіраў, як яна сыпала каву ў заварнік. Яна рабіла гэта менавіта так, як зрабіў бы сваімі агрубелымі рукамі няўкладны лесавік Рой, і гэта так знерва-

вала яго, што ён адвёў вочы. На адлегласці ён уяўляў Джын Эндрус больш стрыманай і строгай. У рэшце рэшт гэткая Джын у ёй пераможа, калі маўклівая, але яўная незадаволенасць Роя прымусіць яе зразумець і зрабіць мяккай гэтую рэзкасць, якая так не пасуе ёй. І адначасна як любіў ён нямы смех, які свяціўся ў яе ярка блакітных вачах, гарэзлівасць і гумар за звычкамі ціхоні.

— Пра Эндзі нічога не чуваць? — спытаўся ён надзвычай спакойна, загортваючы скуркі ў газету і ўкладваючы іх у куфар ля акна.

На гэтае звыклае пытанне яна звычайна адмоўна круціла галавой.

На гэты раз яна ўзяла газету з палічкі над камінам і падала яе Рою.

— Не ведаю, ці Эндзі гэта, ці не, — сказала яна, паказваючы на заметку. — У яго ёсць іншае імя?

Рой прачытаў заметку. З яе даведаўся, што нейкі Эндру Дж. Эндрус, без пэўнага месцажыхарства, асуджаны акружнай сесіяй на шэсць месяцаў турэмнага зняволення за крадзеж чатырох мяшкоў збожжа і за спробу (свядома альбо не) прадаць тое ж самае збожжа яго сапраўднаму гаспадару.

— Падобна на Эндзі! — з адабрэннем зазначыў Рой.

— Дык гэта ён?

Рой сказаў:

— Не, Эндзі завуць не Эндру Дж. Эндрус, а Эліс-тэр Гардон Эндрус. Хіба яна не ведае?

— Я не ведала іншага імя, акрамя Эндзі, — сказала яна. — Дзякуй Богу, што ён не ў турме.

— Бедны Эндзі, — сказаў Рой.

Ён гартаў газету далей. Гэта была «Таронта стар энд Джорнел».

— Дзе вы гэта ўзялі? — спытаўся ён.

— Мне прынясла Руф Мак-Нэйр.

Рой успыхнуў і шпурнуў газету, нібыта гэта была сама Руф.

— Руф сказала мне, што Эндзі бачылі тут.

— Нехта сказаў ёй, што Эндзі працуе на рудніках у Сэдберы, — патлумачыла яна. — Але Эндзі ніколі не працаваў бы на рудніку. Праўда?

Рой паціснуў плячыма і не адказаў.

Місіс Эндрус зразумела, што Рой паступова мякчэе, і сама стала больш асцярожнай. Яна вяла гаворку ласкава, рухалася больш плаўна, уважліва кантралява-

ла свае жэсты і адразу пачала прыбіраць на кухні. Уся бяда была ў тым, што доўгая адзінота Роя ў лесе рабіла надта высокай яго патрабавальнасць да іншых, асабліва да яе. А Джын ведала, што яна даволі неахайная: не ў адзенні, а па гаспадарцы. Уборка пачалася са слоікаў на сталe, у якія яна наліла ўжо воцат са спецыямі, каб марынаваць радыску, рэпу, буракі і зялёныя памідоры. Яна засунула тазы з рэшткамі гародніны пад стол і разгладзіла на буфеце дарожкі з цыраты. Хацела падмясці падлогу, але перадумала.

Рой назіраў за гэтым і зразумеў, чым гэта выклікана. Усё, што яна зараз рабіла, было крыху знарочыстым. Яна нібыта пакеплівала з яго ўяўленняў пра чысціню і парадак. Яна дабілася свайго, ён памякчэў і ўжо быў гатовы расмяяцца, калі ў кухню зайшоў яе чатырнаццацігадовы сын.

— Хэло, містэр Мак-Нэйр, — прамовіў ён. Пры іншых абставінах ён назваў бы Роя па імені, але пры маці гэта быў містэр Мак-Нэйр.

— Добры вечар, Джок, — сур'ёзна адказаў Рой і значыў, як і штогод, якім падобным на Эндзі расце гэтае залапчанё. Голас, пастава, смелы погляд, відавочная незалежнасць — усё гэта было ад Эндзі.

— Учора я сустрэў інспектара, — сказаў Джок, — ён спытаўся ў мяне, ці ў горадзе вы. Я адказаў, што Рой мне не бацька і што ў горадзе яго няма, а калі ён з'явіцца, вы ўсё адно яго не зловіце. — Джок засмяяўся, засмяялася і яго маці.

— А што ён хацеў, той інспектар? — спытаў Рой. Больш ён нічога не прамовіў, і яго пытанне прагучала занадта заклапочана.

— Ён хацеў проста даведацца, ці вярнуліся вы, — сказаў хлопчык. Ён ведаў, што зрабіў Рою непрыемнасць і што Рой ніколі на яго не пакрыўдзіцца. Але гэта не было з яго боку знарочыстай жорсткасцю. Ён любіў Роя. Кожны год ён упрошваў маці адпусціць яго ў лес разам з Роем, хоць самому Рою не казаў пра гэта ні слова.

— Як школа? — спытаў Рой.

— Да каляд закончу.

Рою хацелася спытаць у яго, ці не збіраецца ён паступіць у які-небудзь тэхнікум у Сэдберы або ў Соа, але, як зазначыў хлопчык, ён не бацька яму. У адпаведнасці з тым, як Джок рос і адбіваўся ад рук, Джын Эндрус некалькі разоў спрабавала пераканаць Роя дзей-

нічаць па-бацькоўску, не адносна адказнасці, а проста ў якасці цвёрдай рукі. Але Рой адмовіўся ад усялякага ўмяшальніцтва. Ён любіў Джока як сына Эндзі — і ўсё тут. Больш глыбокія, бацькоўскія пачуцці былі затрачаны ім на малодшую сястру Джока — Джульету. Яна пражыла толькі восем гадоў, і за гэты кароткі тэрмін Рой палюбіў дзяўчынку як уласнае дзіця, і Джульета адказвала яму такой жа шчырасцю. Яна была падобная на маці, але ў яе была асаблівая дзіцячая высакароднасць, і яна лягчэй прынараўлівалася да людзей, асабліва да Роя. Лепш за яе ён ніколі нікога не ведаў. Калі аднойчы ён вярнуўся дамоў і даведаўся, што яе адвезлі ў акруговую бальніцу, адкуль яна і не вярнулася, гэта стала для Роя першым сур'ёзным ударам, і вельмі надоўга жыццё яго зрабілася змрочным.

Джок захапіўся сваімі справамі і хутка выйшаў, а Джын Эндрус наліла Рою кавы і паставіла кубачак на ўскрай пліты, каб прымусіць яго перайсці са скрыні ў крэсла.

— У Мемарыял Хол адкрылі кіно,— распавядала місіс Эндрус,— Джок дапамагае кінамеханіку.

Рой моўчкі піў каву.

— Рой,— спытала яна,— Эндзі меў схільнасць да механікі?

— Эндзі? Не, Эндзі быў проста Эндзі,— адказаў ён.

— Значыць, Джок пераняў гэта ад мяне.— Бацька Джын, як яна сама казалася, быў вагонаважатым у Таронта, майстар на ўсе рукі. Яна распавядала пра гэта і раней, шмат разоў.

Рой быў нязвыкла стрыманы, і яна здагадалася, што дома ў яго не ўсё ладна.

— Я выпісала кулінарную кнігу,— сказала яна.

— Вам гэтая кніга непатрэбна, Джын,— запырэчыў ён. Гэта ўласна азначала, што кніга ёй вельмі спатрэбілася б.

— Я ведаю, што я дрэнны кухар,— прамовіла яна, каб расшавяліць яго.

З гэтай нагоды яны даволі доўга спрачаліся. Чым больш Рой хваліў яе стравы, тым больш відочна станавілася, што кухарыць яна не ўмее і ніколі не навучыцца.

— Ва ўсялякім разе, марынады я сёлета пастаўлю,— сказала яна.

Яны ўжо гатаваліся, і Рой з задавальненнем пры-

нюхваўся да паху розных прыпраў, гарачага воцату і солі. Менавіта гэта ён і разлічваў знайсці, вярнуўшыся дамоў. Мо іменна таму Джын раптам распачала тое, што іншым часам лічыла б марнатраўствам. Навошта гатаваць марынады, калі іх можна купіць у краме ў Дзюкэна?

— Джыні,— паклікаў Рой,— колькі я зарабіў грошай?

— Дакладна не магу сказаць, Рой. Восемсот долараў, а мо і дзевяцьсот.

— Восемсот ці дзевяцьсот,— задуменна прамовіў Рой, штосьці падрахоўваючы. Ён пазіраў проста ў белае полымя лямпы. Яно амаль асляпіла яго, і калі ён перавёў позірк на Джын Эндрус, дык убачыў затуманеную пляму, а ў ёй светлыя валасы і тонкі воблік, надта тонкі: востры нос і блакітныя, вельмі блакітныя вочы. Яна пільна назірала за ім.— Мне спатрэбіцца на зіму дзвесце долараў.

— А хіба вы не пакінулі пушніны для Піта Дзюкэна?

— Пакінуў. Яна дома. Але грошы мне патрэбны на іншае.

Звычайна сваю законную норму пушніны Рой прадаваў адкрыта Піту Дзюкэну як прадстаўніку Гарадской закупачнай кампаніі. Гэты законны заробак ішоў на тое, каб забяспечыць харч на ўвесь сезон, на новыя пасткі, патроны, адзенне і іншыя асабістыя патрэбы. Грошы за продаж незаконнай пушніны Джым Эндрус захоўвала для Роя; і яна прытрымлівала іх моцна, каб ён не змарнаваў іх па п'янцы. Яна пагадзілася на гэта па ўласнай просьбе Роя і зараз выдавала яму грошы толькі на разумныя патрэбы. Рой ведаў, якое супраціўленне яму трэба вытрымаць.

— Я мушу пакінуць трохі грошай Сэму,— прамовіў ён.

— Вы хочаце падараваць яму ваш зімовы заробак?

— Так, калі толькі вы не дадзіце мне для яго сотню другую,— сказаў ён з надзеяй.

— Я не дам гэтых грошай,— спакойна запярэчыла яна.— Гэта вашы грошы, а не Сэма. У Сэма ёсць ферма, ён не мае патрэбы ў грашах.

— Ён не ўтрымае ферму, калі не дастане грошай на выдаткі,— сказаў Рой.— Ён дайшоў да мяжы.

— Я ведаю,— яна пакруціла галавой.— Але гэта

не справа. Грошы не дапамогуць Сэму, — дакладныя рысы яе рота сталі больш жорсткімі.

— Гэта ўтрымае яго на ферме, — пераконваў Рой.

— Не. Грошы ён возьме, а ферму ўсё адно кіне. Ён не фермер, Рой. І навошта спрабаваць затрымаць яго тут?

Рой зірнуў на Джын Эндрус так, нібыта яна была для яго чужая, гараджанка, якая не магла зразумець, што значыць ферма для лесавіка-паляўнічага. Яна ніколі не зразумее, што будзе, калі Сэм кіне зямлю Мак-Нэйраў. Джыні вытрымала яго дакорлівы позірк як жанчына, якая, вядома, ведала, што азначае страціць сваю хату, але яшчэ і як жанчына, якая не магла не ўлічваць рэальнасць. Яна паглядзела на вялікую моцную галаву Роя, упалыя сухія шчокі, маленькія глыбокія вочы, на яго кароткія рукі, аднолькава тоўстыя ад локця да самай кісці, і спытала сябе, ці ёсць у Канадзе больш мяккі чалавек, якога засмуціла б матэрыяльнае і духоўнае падзенне іншага чалавека.

— Сэм гаворыць, што справіцца, калі я дапамагу яму перагораць гэтую зіму, — сказаў Рой. Ён не збіраўся гэта гаварыць, але давялося.

— Што, застацца на ўсю зіму? — не стрывала яна.

— Так.

— Ён не мае права патрабаваць гэта, Рой!

Роя ўжо не турбавала, ці правільна гэта. Яму неабходна рашэнне. Яна павінна зразумець, што Сэму трэба атрымаць гэтыя грошы.

— Які сэнс вам заставацца і працаваць на ферме для Сэма, — рэзка прамовіла яна. Перспектыва таго, што Рой трапіць у пастку і будзе вымушаны батрачыць, абурыла яе не менш, чым самога Роя. Адабраць яго ў лесу і замацаваць на ферме — гэта ўсё адно, што льва пасадзіць у клетку, — параўнанне, якое ўзнікала ў яе ў галаве кожны раз, калі яна сама пачынала думаць пра тое, каб прасіць Роя кінуць паляванне і застацца ў горадзе.

— Яму патрэбны грошы для гаспадаркі, — пераконваў Рой, — усё роўна, застануся я альбо не.

Яна па-ранейшаму лічыла, што грошы не вырашаць усіх праблем Сэма, але не стала пярэчыць. Яна не хаче, каб Рой страціў сямейны кут, бо ў гэтым хавалася яшчэ адна небяспека для яе. Джыні лічыла, што, страціўшы хату, Рой пойдзе яшчэ далей у лес і зусім не будзе вяртацца ў горад. Яна ведала, якія цяжкасці ча-

каюць Роя, але ёй варта падумаць і пра сябе, пра свае справы і адчуванні, а яна, са свайго боку, зусім не хаче, каб Рой пайшоў на поўнач.

— Калі вы туды пойдзеце, вы ўжо не вернецеся,— сказала яна яму, калі аднойчы яны паспрабавалі цвяроза разабрацца ва ўсім гэтым.

— Я вярнуся ў Сент-Элен, толькі калі мне будзе куды вярнуцца,— настойваў ён,— і на поўнач я не пайду, калі не буду мець прытулку тут.

— Гэта толькі словы,— сказала яна.— Я ж ведаю, што на поўнач вы пойдзеце менавіта тады, калі тут у вас нічога не застанеца. Возьмеце і знікнеце як леташні снег.

— Не, Джыні. Не! — запэўніваў ён.— Калі тут у мяне нічога не будзе, я не пайду на поўнач, бо там я зусім здзічэю, стану сапраўдным лясным сычом. Я пайду, толькі калі мне будзе куды вярнуцца, і я абавязкова буду вяртацца. Але ўчастак спустошаны, Джыні, і рана ці позна мне ўсё адно давядзецца пайсці на поўнач.

— Ну, а я тады вярнуся да сваіх у Таронта,— папярэдзіла яна. Не, яна яго не палохала. Яна спрабавала хоць нейкім чынам прыстасавацца да яго складаных адносін з Сент-Эленам і лесам. Яна разумела, як патрэбна яму апірышча тут, каб прыняць рашэнне пайсці на поўнач, але чым больш складана ўсё гэта становілася, тым больш рашуча яна адмаўлялася думаць пра гэта, і нарэшце яна заявіла яму: — Рабіце як хочаце, але, калі вы пойдзеце на поўнач, я з'еду дамоў.

Гэта была іх адзіная сварка, і зараз яны баяліся паўтору яе. З маўклівай згоды яны пазбягалі гэтай тэмы. Рой ведаў, што калі ён пойдзе на поўнач, яна сапраўды вернецца ў Таронта, але абое яны ўсведамлялі, што рана ці позна яму давядзецца ісці глыбей у лес, далей на поўнач, іначай трэба кідаць паляванне і фермерстваваць у Сент-Элене. Але ўсё гэта было для Джыні катастрофай, і яна не магла больш думаць пра гэта.

— Бярыце вашы грошы для Сэма,— сказала яна,— але толькі глупства гэта, Рой. Гэта вашы грошы, і калі небудзь яны яшчэ спатрэбяцца вам.

— Спатрэбіліся ўжо,— адказаў ён.

Больш на гэты конт яны не размаўлялі, пакінуўшы пытанне не вырашаным.

Не вырашаным заставалася і пытанне пра Эндзі, бо ніводзін з іх не мог уключыць Эндзі ў нясмелыя спробы хоць неяк вырашыць будучыню. У сваіх адно-

сінах яны моўчкі зыходзілі з таго, што Эндзі пайшоў і ніколі не вернецца, але ва ўсіх іхніх спробах цвёрда наладзіць сваё жыццё Эндзі адыгрываў пэўную, таемную ролю. З-за гэтага Джын ненавідзела прывід мужа нават больш, чым яна магла б ненавідзець яго жывога, і яна ведала, што Роя таксама бянтэжыць няўпэўненасць у тым, як жа на самай справе складваецца сітуацыя з Эндзі. Ён нібыта блукаў па голай палярнай пустэчы, шукаючы адзіна правільны шлях і не знаходзіў яго.

На пэўны час яны абое затаіліся кожны са сваімі развагамі.

Звычайна да гэтага часу Рой ужо дастаткова дабрэў, і Джын Эндрус магла спакойна церабіць і падражніваць яго, паступова выклікаючы на своеасаблівыя праявы пачуццяў. Нават у лепшыя часіны гэта было нялёгкай справай, Рой належаў да тых мужчын, якія не ўмеюць падысці да жанчыны першымі. Ён не дакрануўся б да яе па сваёй уласнай ініцыятыве. Ён не мог дазволіць сабе гэтую блізкасць, пакуль дамашняя цеплыня і вабнасць гэтай адной-адзінай жанчыны не растаплялі, не паглыналі яго цалкам. Джын ведала, што сёння гэта будзе складана.

Яна не мела звычайкі ласкава турзаць яго за вуха, калмаціць яго рэдкія валасы і абдымаць яго моцную шыю, — у іх усё адбывалася інакш.

Перш за ўсё яна падлівала яму кавы. Неўзабаве ён турботна ўставаў. Тады яна здымала свой фартух і ўбірала ў яго Роя — і ён браўся перамываць талеркі, слоікі, чысціць нажы і відэльцы, адным словам, усё, што трапляла пад руку. І тады яна пачынала пакепліваць з яго ўбору і цясней завязваць тасьму фартуха, здзьмухваць з яго ўяўныя пылінкі, наводзячы крытыку на чысцёху Роя. Ён адштурхоўваў яе, але яна не супакойвалася. Ён спрабаваў зняць фартух, але яна не дазваляла, злосна ашчаперваючы яго за плечы. Тады плечы яго абмякалі, тоўстыя кісці звісалі па баках, і ён станавіўся такім, якім яна хацела: грубым альбо мяккім, рэзкім альбо пяшчотным, такім, а зрэздз часу і насмешлівым, настойлівым, дужым, нечаканым і ненадзейным. Тады ў іх не было слоў. Была толькі адна доўгая канадская ноч.

РАЗДЗЕЛ ДРУГІ

Раніцай Рой згатаваў сняданак: напёк аладак, падсмажыў яечню з салам. Джок і сам Рой паснедалі ў задаволеным маўчанні. Джын Эндрус ела са сваёй звычайнай абыякавасцю да ежы. Яна была яшчэ пад уражаннем перажытага і так пільна пазірала на Роя, што яму было няёмка перад яе сынам. Калі Джок пайшоў у школу, ёй давлялося асабліва складана змагацца з сабой. Ёю яшчэ валодала невыразная прага стварэння, у той час як Рой адчуваў здаровае пачуццё закончанасці і не заўважаў нічога, акрамя цудоўнай раніцы.

— Дык што, возьмеце грошы? — прымусіла яна сябе спытацца ў Роя, калі ён адыходзіў.

— Не ведаю, Джыні,— сказаў ён.

— І застанецеся на зіму?

— І гэтага не ведаю,— сказаў ён.— Пабачым. Я яшчэ вярнуся.

На імгненне яна ўявіла, што Рой перадумаў даваць грошы Сэму і мо ўсё ж застанеца на зіму дапамагаць яму. Яна і радавалася і ўнутрана пратэставала супраць такога рашэння і доўга стаяла ля дзвярэй, назіраючы, як ён пераходзіў поле і пералазіў цераз загарадку, кіруючыся да фермы Сэма.

Рой сабраў пушніну, якая засталася ў спальні, і, адыходзячы, паспрабаваў пазбегнуць зневажальна адкрытага позірку нявесткі. Але яна застала яго на лесвіцы.

— Табе не варта вяртацца да нас, калі ты бавіш час там аж да раніцы,— сказала яна.— Гэта нядобра!

Ён не адказаў, ён нават не пазіраў ёй у вочы. Ён пайшоў моўчкі, абураны і зганьбаваны, і толькі радасць ад маючай быць праходкі сярод белага дня па Сент-Элену крыху супакоіла яго.

У адпаведнасці з тым, як лес і ворыва саступалі месца гораду, прыродная бясплоднасць зямлі станавілася ўсё больш выразнай. Ад ускраін горада і да самага возера Гурон невялікія роўныя пляцоўкі былі ўздыблены і заціснуты магутнымі гранітнымі скаламі, голымі, дзікімі; і рэдкія елкі тырчалі сярод іх кпліва, быццам надмагільныя помнікі над вартымі жалю лапікамі расчышчанай зямлі. Гэтае каменнае царства распасціралася аж да возера, і ўсюды ўладарылі скалы, велічныя і непрыступныя, але ўсюды між імі віліся вузкія небрукаваныя дарогі і агароджы, складзеныя з валуноў;

прыляпіліся крамы, бачны тэлеграфныя слупы і нават чыгунка — адрэзак Канадскай Ціхаакіянскай, якая абрывалася ў Сент-Элене, не надзяліўшы пасёлак ні станцыяй, ні таварнай платформай. Заняпалы, але ўчэпісты гарадок, які даводзіўся да дрыжыкаў частым пранізлівым асеннім ветрам. Рой зноў усміхнуўся яму, калі выйшаў на цвёрда ўтаптаную сцежку да крамы Піта Дзюкэна.

Сустрэчныя цёпла віталіся з ім. Старэйшых ён ведаў па імені, але было шмат навічкоў, якія прыходзілі кожны год альбо вырасталі падчас яго адсутнасці, і гэтых ён не ведаў. На тратуары з дошак перад маленькай крамай з бяргвення Рой на імгненне затрымаўся, разглядаючы новую шыльду.

— «П. Дзюкэн», — чытаў ён голасна. — «Мяса і Бакалея. Мука і Фураж». — Ён перачытаў надпіс і пачаў шукаць на шыльдзе што-небудзь лепшае. — «Няма нічога больш духмянага, чым чай Салада! Курцыце цыгарэты «Консульскія»! Піце апельсінавы сок!» «П. Дзюкэн. Мяса і Бакалея».

Апошні скарочаны варыянт упрыгожваў шкло ўваходных дзвярэй. Ён адчыніў іх і ўвайшоў.

— Прывітанне найлепшаму жаніху ва ўсім Мускогі! — гукнуў ён маладому брунету, які стаяў за акуратным прылаўкам. — Ці мо ты ўжо не жаніх, Піт?

— А божухна, дык гэта ж Рой. Сватай мяне, Рой, сватай! Я чакаў цябе не раней чым праз два-тры дні. А ці бачыў ты, што інспектар толькі што пайшоў па дарозе сустракаць цябе? — Рой міжволі азірнуўся, а раптам Дзюкэн і сапраўды не жартуе, але француз засмяяўся. — Што, папаўся?

— А я і не супраць сустрэчы з інспектарам, — ветліва адказаў Рой. — У мяне добрая пушніна.

— Добрая і законная, — сказаў Піт Дзюкэн. Ён скінуў белы фартух і аддаў яго нейкай таўстушцы, якая ўсміхнулася Рою, калі ён паспрабаваў разабрацца, якая ж гэта з сяцёр Філіпе.

Дзюкэн правёў яго цераз моцна напаленую краму ў наступны пакой, які служыў яму канторай. Гэта быў даўгаваты пакой з пісьмовым сталом, прадранай кушэткай, чыстымі занавескамі. Дзюкэн сеў за стол і пачаў прымаць у Роя пушніну, уважліва яе разглядаючы.

— А якая зараз цана? — спытаў Рой.

— Дрэнная, — адказаў Дзюкэн. — Ваенны бум па-

дае. Хутка цяжка будзе збываць пушніну. Цана падае, Рой.

— А цана на прадукты расце,— падхапіў Рой. Гэта было сказана не ў адрас Дзюкэна, а пра дзіўную асаблівасць цаны, якая не дазваляла чалавеку пракарміцца за заробак.— Усе цэны растуць, але калі табе надарыцца нешта прадаць, яны адразу ж падаюць.

— Грошай становіцца мала, Рой

— А як у фермераў?

— Зноў просяць крэдыт.

— Я ведаю пра гэта,— прамовіў Рой, думаючы пра Сэма.

Яны больш ні пра што не гаварылі, пакуль не сышліся на цане за пушніну. Рой не ведаў гарадскіх цэн, але сваю цану ён у Піта выбіў, як той ні ўпарціўся. Гэта было нялёгка, але выручка апраўдала яго спадзяванні, і Рой быў задаволены. Дзюкэн запісаў цану кожнай скуркі, падвёў вынікі і спытаў у Роя, ці пусціць гэтую суму, як звычайна, на аплату зімовага заказу.

— Крыху пачакай, Піт,— сказаў Рой.— Я пасля скажу.

— Калі табе патрэбны грошы зараз, а зімні праві-ант — у крэдыт, ты скажы, Рой, я табе заўсёды паверу.

Дзюкэн прапаноўваў гэта па-сяброўску, і па-свойму ён быў сябрам і Рою і ўсім траперам Сент-Элена. Не першы раз ён забяспечваў у крэдыт любога трапера пад улоў, некаторых ён крэдытаваў на два і нават на тры сезоны, але на больш не згаджаўся нікому. Дзюкэн на справе перакананы, што крэдыт зусім не азначае безнадзейнага доўгу: пры належным кантролі гэта проста выгаднае ўкладанне грошай. У аперацыях з траперамі яму было забяспечана вяртанне пазыкі ў выглядзе пушніны. Ён гарантаваў сябе ад рызыкі, стаўшы прадстаўніком пушной кампаніі, да якога траперы ўсё адно былі вымушаны зносіць сваю пушніну за даўгі. Інакш ім не атрымаць ніякіх прадуктаў з крамы Піта Дзюкэна, а таксама і ад двух іншых крамнікаў гарадка. Але гэтая сістэма распаўсюджвалася толькі на трапераў, а не на фермераў. Дзюкэн рэдка крэдытаваў фермераў, хоць, вядома, былі і выключэнні. З дробнымі фермерамі і здольшчыкамі ён практыкаваў абмен сваіх тавараў на іхнія прадукты. Менавы гандаль аджыў свой век яшчэ калі быў жывы яго дзед, а бацька гандляваў за наяўныя. Але Піт атрымаў краму, калі ў ёй не было ні абароту, ні наяўных, словам — нічога. Яго бацька —

скупаваты французскі буржуа — славіўся сваёй чыста брэтонскай, капеечнай ашчаднасцю. На той час, як ён памёр, пахіснулася рэпутацыя нават Дзюкэнаў. Але яго сын вярнуўся з другой сусветнай вайны з маленькімі чорнымі вусамі, цвярозай камерцыйнай ацэнкай бліжняга і дзелавой кемнасцю, якую выхавала ў ім пасада сержанта па гаспадарчай частцы. Ён пачаў гандляваць усім і з усімі, беручы на сябе як мага больш прадстаўніцтва і заводзячы як мага больш новых сувязей; гандляваў справядліва, калі даводзілася быць сумленным; гандляваў несправядліва, калі гэта абяцала выгаду і нічым не пагражала, нават стратай добрага іміджу. Ён быў добры крамнік, і яго маленькая крама стала своеасаблівым цёплым, утульным і добра забяспечаным клубам для ўсяго Сент-Элена, дзверы якога былі адчынены і для адносна багатага і для параўнальна бяднага кліента, чые патрэбы абслугоўваліся Пітам тым больш ахвотна, што гэта давала яму добры прыбытак і прывольнае жыццё. Піт быў самым удачлівым чалавекам ва ўсім Сент-Элене.

— Што, Сэм табе што-небудзь вінен? — спытаў Рой.

— Толькі пару долараў, якія ён пазычыў у жніўні,— адказаў Піт.— Мне вельмі не падабаецца ўся гэтая гісторыя з продажам свінні, але калі б не я, яе купіў бы нехта іншы, а я даў яму добрую цану.

Ройразумеў гэта.

— Вазьмі тое, што ён павінен табе, з пушных грошай, але больш не пазычай яму.

— Добра, Рой,— твар Дзюкэна зрабіўся заклапочаным.— Скажы, Рой, ты не збіраешся застацца з ім у горадзе? Ён казаў, што будзе цябе пра гэта прасіць.

— Я яшчэ не ведаю,— сказаў Рой,— але ты ўсё ж адкладзі мне ўсё неабходнае на зіму. Калі правянт мне не спатрэбіцца, я табе скажу.

— А ці чуў ты, што Эндзі Эндрус блукае недзе тут блізка? — сказаў Дзюкэн. Па-сутнасці гэта было не пытанне, а папярэджанне.

Рой ніяк не адгукнуўся на гэта, на адваротным баку рэкламнага праспекта універмага ў Таронта ён склаў спіс таго, што яму патрэбна на зіму, і аддаў яго Дзюкэну. Затым яны разам прайшлі па краме, адзначаючы тыя ласункі і прысмакі, пра якія не ўспомніў Рой. Тут ён дадаў да заказу сушаных фруктаў, кансерваванай вішні, паштэту, яшчэ некалькі слоікаў джэму і два пакеты мятных ледзянцоў як самых выгадных цукерак.

Рой памераў кароткія гумовыя боты. У лесе яны былі не надта выгодныя, але ён купіў іх і паклаў на самае дно мяшка. Мяшок ён пакінуў прадаўшчыцы, якая выконвала заказ, і нагадаў ёй, што шэсць дзiesiąткаў як трэба пакласці разам з хлебам абавязкова зверху, а масла ў бляшанках — на самы ніз, разам з ботамі. Яны вярнуліся ў ранейшы пакой, дзе Піт Дзюкэн наліў Рою вялікую шклянку Блэк-энд-Блю, хлебнай гарэлкі шатландскага рэцэпту, дзевяностаградуснай, як значылася на бутэльцы. Гэтая шклянка, якую падносиў Дзюкэн, заўсёды была першай пасля вяртання Роя з лесу. Затым былі і іншыя, але ніводная не была такой смачнай, нават другая, якая выпівалася адразу за першай.

— Ого, нібыта плугам пераварочвае ўсяго, — сказаў Рой. Яго адразу забрала, ён пачырванеў, і вочы ў яго заблішчалі.

— Хочаш пару бутэлек у твой мяшок?

— Не, — адказаў Рой. Яму было цяжка адмаўляцца. Але пакуль яшчэ ён цвярозы, не хацелася браць з сабой у лес гарэлку, хоць для большасці трапераў гэта было звычайнай з'явай. — Зрэшты, адну бутэльку пакладзі ў дарогу, — папрасіў ён.

— Я і сам думаю выйсці на паляванне, бліжэй да каляд. У вярхоўях рэчкі Уіп-о-Уіл, — сказаў Дзюкэн. — Паеду на сабаках. — Як і кожны жыхар Сент-Элена, Дзюкэн выпраўляўся на паляванне, як толькі з'яўлялася магчымасць, але Рою заўсёды здавалася, што ён крыху выхваляецца сваімі лайкамі, адкормленымі сабакамі, якія грызліся і падвывалі недзе за крамай. Сабакі — гэта добра, Рой і сам на іх ездзіў, але гэта толькі для сур'ёзнага палявання, а не для прагулкі ўдвух на нейкія там два тыдні. Піт проста адпачываў у лесе ад свайго клопату спадчыннага крамніка, крамніка ў трэцім пакаленні.

— Наліць яшчэ? — Дзюкэн узяўся за бутэльку.

Рой пакруціў галавой і адным рыўком адарваў сваё дужае цела ад стала.

— Пайду паталкую з інспектарам, — сказаў ён, і не паспеў Дзюкэн запарэчыць, як яго і след прастыў.

Інспектар жыў у казённым доме, збудаваным у казённым стылі, квадратным двухпавярховым доме без усялякага намёку на архітэктурныя ўпрыгожанні. Адзінай уступкай эстэтыцы быў маленькі ганак, які разам з дошкай для аб'яў і вызначаў воблік дома. Рой зірнуў на плакаты, якія матляліся на дошцы. «Аберагайце

багаці прыроды і прыгажосць вашага лесу!»,— пра-чытаў ён гучна, смакуючы паэтычнасць афіцыйнай мо-вы. «Сто гадоў трэба вырошчваць яго, а знішчыць мож-на за хвіліну. ПАКІДАЮЧЫ ЛЕС, ПАТУШЫЦЕ КАС-ЦЕР!». І гэта яму спадабалася.

— Хэло, Мак-Нэйр,— прывітаў яго інспектар, ледзь толькі той адчыніў дзверы.— Я збіраўся ўжо выходзіць.

— У абход, інспектар? — спытаў Рой.

— Абход я рабіў учора,— адказаў інспектар.

— Як жа вы не сустрэлі мяне? — сказаў Рой.

— Прыйдзе час, сустрэну,— сцешыў яго інспектар. Рой засмяяўся.

— Калі вы адыходзіце, я зазірну іншым разам.

— Не. Заходзьце. Пазней вы будзеце моцна п'яны, каб дабрацца да мяне,— інспектар зачাপіў за самую балуючую струну, і Рой падумаў, што інспектар іграе несумленна.

Яны зайшлі ў маленькі квадратны пакой, сцены якога былі завешаны аб'явамі, плакатамі, календара-мі, пукамі наколатых папер і картамі. На сасновым стале ляжалі карты, некалькі скурак норкі і адна баб-ровая, пасткі, патроны, компас, бінокль, а пад сталом стаялі два чучалы лісы. Інспектар усеўся афіцыйна, за канторку, паставіўшы сваё плеценае крэсла так, каб можна было назіраць за Роем. Рой жа ўжо сцішыўся. Гэта былі ўладанні інспектара, яго прыгнятала маса папер, канторка з адкідной дошкай, чатыры ці пяць тоўстых квітанцыйных кніг, горы бланкаў паляўнічых пасведчанняў, прыскрыначкі стала, запоўненыя пісьма-мі, цыркулярамі, паведамленнямі, пастановамі, бюле-тэнямі, загадамі, вымовамі, справаздачамі. Толькі тут, у канторы, Рой па-сапраўднаму адчуваў вялізную ад-міністрацыйную машыну, якую ўвасабляў інспектар сваёй масіўнай персонай. Рой аддаў інспектару пяць долараў за паляўнічы дазвол на год.

— Як палявалася гэтым сезонам? — спытаў інспек-тар, падпісаў квітанцыю і падаў яе Рою разам з жэто-нам і маленькай зялёнай кніжачкай, экзэмплярам «Да-даткаў да Закона пра Паляванне і Лоўлю Рыбы 1946 го-да».

— Норму вылавіў.

— А каму прадалі?

— Піту Дзюкэну.

— Пушніна першагатунковая?

Рой кіўнуў.

— Есць што-небудзь выключнае?

— Няма.

Інспектар задаў яшчэ некалькі пытанняў пра звера: многа яго ці мала, неспакойны ён ці даверлівы, ці няма слядоў ваўка, рысі, мядзведзя і іншых драпежнікаў, мышэй, лемінга, а таксама зайца і іншай дзічыны. У Роя на ўсё быў гатовы адказ. Інспектар слухаў яго ўважліва і ўслухоўваўся не толькі ў звесткі, але і ў ацэнкі самога Роя. Рой бачыў у лесе тое, чаго не прыкмячалі іншыя звераловы, і ўмеў расказаць пра ўбачанае захоплена, як сапраўдны апавядальнік. Сам гэтага не ўсведамляючы, Рой стаў лепшай крыніцай інфармацыі пра ўсе сезонныя змены ў жыцці фаўны Муск-о-гі. А паколькі інспектар сур'ёзна цікавіўся натуральнай гісторыяй свайго раёна, дык усю інфармацыю Роя ён перадаваў у Таронта старанна і дакладна.

— Здаецца, што звяроў у лесе меншае, Рой, — сказаў ён. — Я ўсё чакаю, што дэпартамент прыме ў адносінах да вашага брата паляўнічага нейкія рашучыя меры — накладзе забарону на бабра альбо андатру, ці на любога пушнага звера. Нешта ж трэба рабіць.

— Вы хочаце выгнаць нас на поўнач, інспектар, — сказаў Рой, здзекуючыся з уласнага гора. — А што робіцца там, на той тэрыторыі?

— Гэта не мой раён, — адказаў інспектар, — але з месяц таму быў цыркуляр з дэпартаменту пра тое, што ўсе, хто хоча, могуць атрымаць новыя ўчасткі на поўнач ад Сярэбранай ракі, яны могуць падаць заяўкі не пазней як у маі. Хочаце, я ўключу і вас?

Інспектар адкінуўся ў крэсле, і яго вялізны жывот прымушаў сумнявацца, што ён пакіне гэтае крэсла. Твар у яго быў чырвоны, патыліца тоўстая, рукі пульхныя, але калі ён уставаў і рухаўся, было бачна, што гэта чалавек вялікай энергіі, чалавек, які выконвае свае абавязкі з бязлітаснай настойлівасцю. Роя не ўводзіў у зман яго знешні выгляд таўстуна; ён ведаў захапленне інспектара тлустай свінінай і добрым півам. Не, Рой разумее, што недаацаніць гэтага чалавека — значыць, зрабіць вялікую памылку. Інспектар быў такі рухавы, што Рой, калі залазіў у самы гушчар лесу, часта азіраўся назад, ці няма побач інспектара.

— Я мог бы падабраць вам добры ўчастак, — прапанаваў яму інспектар.

— А можна адкласці гэта да майго вяртання вясной?

— У любы час да мая месяца,— паўтарыў інспектар,— але чым раней вы вырашыце, тым большы выбар.

— Я адкажу вам, калі вярнуся ў сакавіку,— сказаў Рой.

Інспектар паціснуў плячыма. Ён быў задаволены, што Рой застанеца тут яшчэ на адзін сезон. Ён так і сказаў яму: — Рой, я не хачу, каб вы ішлі на поўнач, перш чым я злаўлю вас з незаконнай здабычай. Тады вам усё роўна давядзецца пайсці, бо я адбяру ў вас туташні ўчастак.

— Злавіць мяне? — сказаў Рой.— А навошта вам мяне лавіць?

— Ды ўжо не ведаю,— сказаў інспектар,— але з усіх паляўнічых майго раёна іменна вас вырашыў я злавіць з доказамі злачынства. Вы водзіце мяне за нос ужо дваццаць гадоў, але я да вас падбіраюся. І чакаць засталася не вельмі доўга.

Рой адхіснуўся ад канторкі.

— Але калі вы хочаце злавіць мяне, чаму вы не пойдзеце са мной у лес? Там вы ўжо напэўна злавілі б мяне.

Інспектар бываў у лесе не адзін раз — і ў паляўнічых буданах Роя і па ўсяму ланцугу яго пастак, схадзіў яго ўчастак удоўж і ўпоперак і нічога не знайшоў. Калісьці даўно ён пераканаўча даказаў Рою па колькасці яго пастак і пялаў для пушніны, скарыстаных патронаў і па дзесятку іншых прыкмет, што Рой страляе і ловіць звера больш за норму. Гэтае абвінавачанне ён кінуў Рою ў твар у яго хаціне, калі абодва яны былі значна маладзейшыя. Рой аж загарэўся ад гневу, але стрымаўся і прамаўчаў; маўчаў ён і пазней на ўсе абвінавачанні інспектара. Узважыўшы гэтую тактыку Роя, інспектар прыйшоў да высновы, што словамі ад яго нічога не даб'ешся. Рой спакойна адмоўчваўся і даваў магчымасць інспектару знайсці пушніну ці злавіць яго на месцы злачынства.

— Сёлета мо і выберуся,— сказаў інспектар.

— Давайце, будзеце госцем.

— Вы і не даведаецеся, калі я з'яўлюся і адкуль.

— А хіба бяспечна блукаць па лесе цішком? Можна надарыцца няшчасце.

— Небяспечна тым, хто будзе з незаконнай пушнінай.

— А дзе яе дзець, незаконную пушніну?

— Я цудоўна ведаю, што вам не пражыць на вашу норму, Рой,— сказаў інспектар.— Няма жадання ла-

віць вас, Рой, а ўсё адно давядзецца. Так што сёлета будзьце асабліва пільныя.

— Я заўсёды пільны. Пільна сачу за кожнай пасткай.

— А я буду не там,— сказаў інспектар.— Я буду ў вас за спінай.

Рой засмяяўся, нібыта ён толькі і чакаў зручнага выпадку, а інспектар усміхнуўся.

— Ведаеце, на ваш участак многа ахвотнікаў.

Рой кінуў.

— Няхай бяруць. Ён ужо апусцеў.

— А як жа вам удаецца браць з яго здабычу?

Рой пацёр рукі і пачаў задаволена хістацца ў сваім крэсле.

— Пайшлі, вып'ем са мной, інспектар. Мо вам удацца напаіць мяне і выведаць усе мае сакрэты.

— А я іх і так ведаю. Небяспечныя сакрэты. Яны давядуць вас да бяды. Вы калі-небудзь плацілі падаходны падатак, Рой?

Рою здалася, што больш дзіўнага пытання ад інспектара ён не чуў.

— А я не згадаю, каб нехта мне прапаноўваў яго плаціць,— сказаў ён.

— Гэта не адгаворка,— зазначыў інспектар.

Рой адчуваў, што тут нейкая пастка, вырвацца з якой у яго не хопіць сілы.

— Мне здаецца, што я зарабляю не столькі, каб мяне абклалі падаходным падаткам,— асцярожна прамовіў ён.

— Якраз дастаткова! — настойваў інспектар.

Ён ямчэй усеўся ў крэсле. Вось як лёгка прыперці Роя да сценкі, чаго яму хацелася ўжо дваццаць гадоў. Ён добра разумеў, што Рой адчувае сябе выкрытым, злоўленым і прыгавораным. Але не гэтага ён дабіваўся. Інспектар зарагатаў ад думкі пра козыры, якія ў яго былі, але якімі ён не хацеў карыстацца.

— Не турбуйцеся, Мак-Нэйр,— сказаў ён афіцыйным тонам.— Я не маю справы ні да падаходнага, ні да ўсялякага іншага падатку. Мне патрэбна іншае: злавіць вас знянацку з незаконнай пушнінай. Падумаеш, падаходны падатак! — ён засмяяўся, зарагатаў вар'яцкім смехам, лягнуў Роя па калене і зноўку зарагатаў, назіраючы, як той ачуньвае ад нечаканасці.

Рою было ўжо дастаткова. Ён устаў, збіраючыся ісці.

— Толькі не трапляйцеся мне разам з Мэрэем альбо Зелам Сен-Клэрам,— дадаў інспектар.— Я ведаю, што яны карысталіся вашай хацінай, і калі я злаўлю іх там, то і вас у дадатак.

Рой яшчэ не дараваў інспектару яго дзіўнага жарту з падаходным падаткам.

— Толькі калі выберацеся гэтай зімой,— сказаў ён,— асцерагайцеся. У мяне вакол хаціны расстаўлены некалькі мядзведжых пастак. Да мяне наведваецца нейкі чорны мядзведзь. Таму будзьце асцярожныя, інспектар.

— Мядзведжыя пасткі і неспадзяваная куля! Добра, буду асцярожны, Рой. Вось, вазьміце. Захаваў спецыяльна для вас. Ён падаў Рою стос супрацьпажарных плакатаў, ведаючы, як яму падабаецца іх кідкі драматызм.— Калі збіраецеся назад у лес?

— Яшчэ не ведаю.

— Я думаю, гэта залежыць ад таго, колькі вы вып'еце.

Гэта залежала ад Сэма, але Рой не збіраўся дакладваць пра гэта інспектару. Ад думкі пра Сэма Рою сапраўды захацелася выпіць яшчэ, але ён ведаў, што спачатку трэба разабрацца з Сэмам. Не падаючыся спакусе, ён проста з канторы інспектара перасек вуліцу і чыгунку, прайшоў міма царквы і, пераадолеўшы некалькі гранітных градаў, дабраўся да фермы Джэка Бэртана.

— Місіс Бэртан! — паклікаў ён яшчэ з парога. Унутр ён не заходзіў. Яму было цяжка проста вось так зайсці ў хату, нават у хату Джэка. Ён толькі ўсунуў у дзверы галаву.— Дзе Джэк, місіс Бэртан?

Выйшла місіс Бэртан, сарамлівая, абы як апранутая жанчына з невыразным тварам; маленькая і добрая істота.

— Добры дзень, Рой,— сказала яна.— Джэк недзе каля хлява. Як вам жывецца?

— Цудоўна. А як ваша сям'я?

Яна пачырванела, відаць, таму, што была бачна хуткая прыбаўка яе сям'і.

— Джэк рамантуе хлёў,— зноўку перавяла яна гаворку на свайго мужа.

Рой ссунуў на патыліцу сваю суконную шапку і пайшоў шукаць Джэка. Той стаяў на лесвіцы, выраўноўваў і прымацоўваў драціцы на страсе хлява. Хлёў быў стары, з дошак, на сасновых слупах. На месцы

некаторых згніўшых слупоў засталіся ямы, тыя слупы, што засталіся, ледзьве падтрымлівалі страху. Хата таксама была накрытая драўніцамі, а сцены злеплены з гладкай і цвёрдай гліны. Хата, высокі хлёў з кароўнікам, нізкі свінарнік — усё збілася на голым, пранізанным ветрам лапіку зямлі. Адзінае дрэва, маладая сасна, адзінока расла ля загарадкі з дроту, якая цягнулася па схіле да дарогі. Гаспадарка была старой і заныдбанай, але зблізку яе ажыўляў шум жылля — дзіцячы плач, брэх сабакі, піск парасяці, рык каровы — усе гэтыя гукі і пахі фермы.

— Глядзі, не зваліся і не развалі гэтую кривульку, — гукнуў Рой Джэку. — Злезь, пакуль няма ветру і пакуль ён не паваліў цябе разам з тваім хлявом.

Джэк Бэртан не зварухнуўся, ён забіваў цвікі ў драўніцу і мацюкнуўся, калі яна раскалолася. Тады ён злез на зямлю, схваў малаток у заднюю кішэню, а пласкагубцы — за пояс, надаўшы тым самым аб'ёмнасць сваёй гнуткай, хudoй фігуры.

— Не, гэты хлёў не паваліцца, — сказаў Бэртан. — Я знарок пакідаю зверху дзіркі, каб вецер свабодна праходзіў, толькі таму ён і трымаецца.

Рой паглядзеў на дзіркі.

— Спрытны ты фермер, Джэк, — сказаў ён. — Шкада, што мой Сэм ніяк не справіцца з фермай.

— Ён прасіў цябе застацца на зіму?

Рой кіўнуў.

— Ён ужо тыдні два таму казаў, што збіраецца прасіць цябе. Але я думаў, што ён не адважыцца. Дык ты застанешся?

Яны зайшлі ў хлёў, каб схвацца ад ветру. Там было цёмна і пуста, стаяў ядавіты пах перапрэлага гною. У стойле чулася толькі мыканне гадавалай цялушкі, якое рэхам адбівалася ад высокай страхі. Некалькі свіней рылася ў загарадцы ля дзвярэй, але болей у хляве нічога не было. Пазней, бліжэй да снегу, хлёў запоўніцца жывёлай — сведчаннем фермерскіх поспехаў Джэка Бэртана: пяць кароў, шэсць свіней, двое коней, дзве казы і пяць клетак з ангорскімі трусамі. Усё гэта ўціснецца ў хлёў і будзе грэцца ўласнай цеплынёй і дыханнем.

— Уявіць не магу, што будзе з фермай, калі я не застануся, — разважліва прамовіў Рой. Каб нешта вырашыць, ён чакаў дапамогі ад Джэка, але ведаў, што Джэк не можа нічога парадзіць яму. — Бяда яшчэ

вось у чым, — працягваў Рой. — Сэму стукнула ў галаву, што на ўсёй Гуронскай паласе трэба паставіць крыж і што для дробнага фермера тут усё скончана. — Ён паचाкаў, спадзеючыся, што Джэк будзе адмаўляць гэта, адмаўляць, што ўся іхняя акруга вымерла.

— А ён мае рацыю, Рой, — сказаў Джэк, і абодва яны паглядзелі цераз вузкую паласу раллі на лес, які распасціраўся на поўнач аж да палярных снежных пустэч. — Дробныя фермы аджылі сваё, зараз яны не пракормяцца.

— А як жа ты?

— Перабіваюся, бо зараз ёсць попыт на ўсё, нават на трусіны пух і свіную шчэць. Але хіба гэта сапраўднае фермерства, Рой? У фермераў тут адна надзея — вялікая ферма, шмат розных пасаваў, шмат жывёлы, інвентару і машын. Але на дробнай ферме нічога гэтага мы не даб'ёмся, ды, мажліва, і на вялікай таксама. Нікому не пад сілу набыць увесь інвентар, якога патрабуе гэта зямля. Адзіны спосаб — гэта арганізаваць агульны фонд, дзе можна было б наняць трактар, конныя граблі, жняўрку, а то і проста працаваць на іх агулам, пераяздаючы з фермы на ферму. Але ўрад нават пальцам дзеля гэтага не паварушыць, дык мо і праўда гэтыя фермы аджылі сваё. Вось хіба толькі калі наладзіць узаемадапамогу і агульны збыт...

Роя здзівіла, што ў Джэка таксама свае клопаты і трывожныя думкі.

— Цябе паслухаць, дык ты таксама не супраць скончыць справу і здацца, — сказаў ён Бэртану.

— І не падумаю! Я ніколі не здамся!

Тонкія губы ў яго сціснуліся, на худых скулах выступілі два белыя жаўлакі. Рой засмяўся.

— Табе варта заняцца палітыкай, — сказаў ён. — Напрыклад, у фермерскім аб'яднанні.

— Што аб'яднанні? Там толькі тое і ведаюць, што рабіць паскудства і рваць чужы кавалак з рота. Нам трэба аднавіць прагрэсіўную партыю. Працэрці ўсё з пясочкам. Ніякіх пасрэднакаў і ліхвяроў, ні спекулянтаў, ні працэнтнай кабалы, ніякіх асаблівых прывілей царкве, чыгункам і лясным кампаніям. Знізіць узносы па закладных, зняць працэнты, ніякіх падачак дзялкам з грамадскай казны.

— І сярэдняю адукацыю!

— Так, і сярэдняю адукацыю!

— Эх ты, фермер Джэк! — выразна прамовіў Рой.

— Дык што, застанешся на зіму тут? — памаўчаўшы, спытаў Джэк.

— Не, я гэтага не магу.— Рой глыбока засунуў рукі ў кішэні сваёй брызентавай курткі.— Вось што, Джэк, мо знайшоў бы ты каго-небудзь, хто згадзіўся б папрацаваць з Сэмам гэтую зіму? Грошай Сэму даваць не варта. Усё адно ён іх змарнуе. Я хацеў пакінуць іх табе і папрасіць, каб ты плаціў работніку штотыднёва. Мо з памочнікам Сэм неяк справіцца. Як ты лічыш?

— Зараз цяжка знайсці работніка.

— Я ведаю.

— Ці многа ты можаш пакінуць?

— Каля трох соцень. Па сотні на месяц.

— Гэта добрая аплата, ды толькі зараз ніхто не хоча працаваць на ферме.

Рой прыхінуўся да загарадкі, вялікім і ўказальным пальцамі ён падняў шапку за казырок, а астатнімі паскروب у валасах, затым зноў насунуў шапку.— Гэта ўсё, што я магу прыдумаць. Альбо заставацца самому.

— Не, табе заставацца не варта, Рой,— сказаў Джэк Бэртан.— Я каго-небудзь знайду. Як ты думаеш, калі ён яму спатрэбіцца?

— З наступнага месяца.

— А ты ўпэўнены, што Сэм захоча каго-небудзь, акрамя цябе?

Рой пакруціў галавой. Гэтага ён не ведае. Да таго ж ён не ведае, што скажа Руф Мак-Нэйр.

Нават ведаў, пра што ён думае.

— Спадзяюся, ты яшчэ заспееш Сэма, калі вернешся з зімовага палявання. Вядома, работнік — гэта дапамога, але я на гэта не разлічваў бы.

— Хто купіў коней? — раптам спытаўся Рой.

— Білі Эдвардс, з таго берага.

— А адкуль у яго грошы?

— Пазычыў пад ураджай. Добрыя былі коні, Рой. Ён іх выкарміў як мае быць і, я думаю, ужо апраўдаў свае грошы, здаючы коней у наймы.

— Бедны Сэм,— сказаў Рой, і яны выйшлі з хлява.

Джэк павёў Роя паказаць сваю гаспадарку: свінарнік і куратнік, а пасля і саму хату, дзе куча светлагаловых дзяцей валтузілася на падлозе каля знераванай маці.

Яны спусціліся ў пограб, дзе Джэк паказаў сваё паветранае ацяпленне: вакол старой жалезнай печы ён выклаў цагляную нагрэвальную камеру, і, калі печ

грэлася, гарачае паветра паступала ў хату праз сістэму прадушын у падлозе. Зараз у печы яшчэ не палілі, і ў пограбе было холадна, але суха. Джэк атынкаваў сцены і замазаў шчыліны. На падлозе, на паліцах і на лавах была раскладзена гародніна летняга і асенняга збору: гарбузы, буракі, кукуруза, бульба, нават зялёныя памідоры, яблыкі, агуркі і некалькі слоікаў сушанага гароху. Прыпасаў на зіму было дастаткова. Яны вылезлі з пограба і ўселіся на кухні, застаўленай бутэлькамі і слоікамі з нарыхтоўкамі місіс Бэртан. Рой захапляўся цеплынёй і ўтульнасцю гэтай кухні. Нават абшарпаныя сцены — і тыя мелі надзейны выгляд. На адной з іх красавалася сурвэтка, на якой было вышыта: «Маме». Над ёй вісела скрыпка без струн.

— Вось закончыў пограб, цяпер вазьмуся за верх, — сказаў Джэк, заўважыўшы, што Рой азіраецца навокал. Вось яна, пастаянная чарга рамонт, падумаў Рой, спачатку хлёў, свінарнік і куратнік, затым пограб, і толькі пасля ўсё іншае.

— Мэй, — звярнуўся Джэк да жонкі, — у цябе нічога не знойдзецца Рою ў дарогу?

Місіс Бэртан ужо выставіла перад Роем два слоікі: адзін — з парэчкамі, другі — з чырвонай капустай. Невядома, хто бянтэжыўся больш — госьць ці гаспадыня, але Рой пераадолеў няёмкасць, ён запіхаў у кожную кішэню па слоіку, а дзецям дастаў свае ледзянцы. Ён купіў іх сабе, але ў яго быў яшчэ адзін пакецік у мяшкі ў Дзюкэна.

— Пайду, наведаю Сен-Клэра, — сказаў ён Джэку і хутка ўстаў.

— Толькі глядзі, каб у цябе не было з сабой грошай, — папярэдзіў Джэк, праводзячы Роя. — Калі хочаш з ім выпіць, лічы, што тваіх грошай не будзе.

— І адкуль у табе гэты закон і парадак, Джэк? — сказаў Рой. Яны пастаялі моўчкі. — Дык я прышлю табе тры сотні. А ўбачымся, хутчэй за ўсё, яшчэ да каляд — на возеры.

— Хутчэй, што так, Рой.

— Дык, значыць, месяца праз паўтара.

— Так, Рой. Бывай! Да хуткай сустрэчы!

Рой ужо каціўся па схіле да дарогі, ногі яго ўздымалі клубы пылу, і вецер адносіў іх. Пылу было не вельмі многа, але з цягам часу маленькая нерухомае хмарка станавілася ўсё больш густой, і хутка Джэк бачыў толькі пыл, а пасля і хмарка знікла сярод дрэў.

РАЗДЕЛ ТРЭЦІ

Зел Сен-Клэр быў чалавечак невысокі, меншы за Роя і худы. Французы Сент-Элена сцвярджалі, што сваімі запалымі шчокамі, праніклівым позірмам, сінню на падбародку і слабым, такім слабым цела м ён падобны на маленькага высахлага французскага кюрэ. Але Рою не было ніякай справы да гэтай клерыкальнай знешнасці, ён бачыў у Зеле штосьці больш зразумелае, напрыклад — насільшчыка, які ненавідзіць сваю працу.

Рой знайшоў яго па гуку сякеры на далёкім канцы лясной расчыткі Джэка Бэртана. Зел ссякаў вялізную бярозу, і ўсё цела яго паўтарала ўзмахі сякеры.

— Цяжкая праца для ляснога валацугі! — звярнуўся да яго Рой.

Зел абапёрся на бярозу і перадыхнуў.

— Гэта ўсё інспектар, каб на яго ліха, — сказаў ён. Рой засмяяўся.

— А хіба дрэнны інспектар? Захоўвае закон і парадак.

— Пачакай, хутка здаволіцца. Я пра гэта паклапацуся.

— Ты лепш пра сябе паклапаціся. Калі ён убачыць цябе ў лесе, тут табе і канцы.

— І яму будуць канцы! — сказаў Зел і правёў Роя праз гушчар, які ён высакаў. Чатырохвугольная высечка, заціснутая скаламі і лесам, ужо часткова зарасла ліпай, ядлоўцам і густымі парасткамі бярозак. Ёй было толькі чатыры ці пяць гадоў, але праз год-два яна стане сапраўдным лесам, які давядзецца высакаць як след, сякерай. Зараз Зел Сен-Клэр яшчэ мог справіцца з бярозай вялікім садовым нажом або з дапамогай пала, і за сякеру браўся толькі дзеля сасны або рослай бярозы. Джэк Бэртан свечасова аб'явіў вайну наступу лесу, купіўшы гэтую высечку летам і ачышчаючы яе да зімы. Рой цаніў Джэка, ён быў перакананы, што з часам Джэк стане знакамітым чалавекам у Сент-Элене, калі толькі Сент-Элен і дробныя фермы наогул ацалеюць. Зараз, пасля размовы з Джэкам, Роя гэта турбавала асабліва.

— Выпі! — Зел Сен-Клэр падаў яму бутэльку з нейкім пойлам, падазрона празрыстым і бясколерным. Зел дастаў яе з дупла, дзе ў яго ляжалі курткі і нож. — Дастаў у Оле Андэрсана. Жывая вада!

Рой выпіў і адчуў на нёбе лёгкі прысмак анісу, але

калі гэтае пойла абпаліла гартань, ён зразумеў, што п'е амаль голы спірт. Яны выпілі зноў.

— Гэтая штука даканае цябе, Зел,— сказаў Рой.

— Не гэта, дык іншае,— з сумаў азваўся Зел, і яго перакручанае сухое цела не выяўляла першай умовы жыцця — жадання жыць.

Гэта прыгнятала Роя. У лёсе Зела ён убачыў лёс усіх звераловаў, пазбаўленых права на паляванне. Ён прапанаваў французу выпіць яшчэ, і сам таксама глынуў.

— А мо інспектар яшчэ верне табе твой участак? — сказаў яму Рой.

— Забярэ яго ў Брэка Гарта і аддасць мне? Напэўна ж не!

— А чаму ты не пойдзеш на поўнач, на новыя тэрыторыі? Тут нам усё адно няма чаго рабіць, ты ж гэта ведаеш. Чаму ты не дасі дзёру на поўнач, Зел?

— А жонку і дзяцей кінуць тут?

— Пражывуць, пакуль ты там увойдзеш у сілу.

Зел пакруціў галавой, і Рой зразумеў, што ўсё гэта ён шмат разоў перадумаў і адкінуў усе варыянты як безнадзейныя, яшчэ нічога не зрабіўшы.

— Інспектар пахаваў мяне тут,— сказаў Сен-Клэр,— і ён нацкуе на мяне ўсіх інспектараў на поўнач ад Муск-о-гі. Але ўсё роўна ён не выжыве мяне з Сент-Элена. Я пайду ў лес і ўсё адно буду займацца паляваннем, хоча гэтага інспектар ці не, а калі сустрэнемся — тым горш для яго.

Траперы звычайна адпускалі ў адрас інспектара самяя страшныя пагрозы, і слухачы прывыклі не прымаць іх усур'ёз альбо прымалі з вялікай скідкай. Але ў двух выпадках Рой быў схільны верыць у сур'ёзнасць пагрозы: з боку Сен-Клэра — з-за яго азлобленасці і Мэрэя — з-за яго абыякавасці: той не выяўляў да інспектара ні павагі ні нянавісці, але, сустрэўшыся твар у твар, ведаў бы, што зыход адзін — забіць альбо быць забітым. Да гэтага часу Рой заўсёды лічыў, што Мэрэй для інспектара больш небяспечны, але злосць Зела была такой лютай, што гэта пачынала турбаваць Роя, і ён зноў прапанаваў выпіць.

— Я на возеры буду адразу ж за табой,— сказаў яму Зел.— Вось закончу гэтую расчыстку і тады мне хопіць на правянт.

— Хіба Джэк Бэртан плаціць табе за гэтую расчыстку?

— А як жа.

— Дык, значыць, Джэк пасаромеўся прызнацца ў сваёй велікадушнасці!

Рой засмяўся.

— Згодна з маімі разлікамі, я буду там у сярэдзіне лістапада,— сказаў Зел.

— Гарачы будзе сезон,— сказаў Рой.— Відаць, паўгорада збіраецца ў лес, у тым ліку і сам інспектар. Занадта людна будзе там, Зел, занадта людна.— Рой так і не вырашыў, што яму падабаецца больш: кантакты з людзьмі, калі іх многа збіралася ў лесе, ці дзіўная адзінота падчас палявання, далёка ад людзей. Зараз, падагрэты гарэлкай, ён быў за кампанію.— Вядома,— сказаў ён Зелу.— Прыходзь у любы час. Карыстайся любой з маіх хацін — і пайшоў ён к чорту, інспектар. А што чуваць пра Мэрэя? Дзе ён? Я не бачыў яго ад вясны.

Сен-Клэр пільна зірнуў на Роя, а затым сцішыў свой слабы голас так, што яго было ледзь чутна.

— Рой,— сказаў ён.— Мэрэй гэтай восенню не вяртаўся. Ён пайшоў у заказнік Сярэбраных Долараў, каб выбраць і зладзіць там зімоўку.

— У пушны заказнік?

— Так, у заказнік. Адночы яго ўжо злавiлі там, але другі раз не зловяць. Заказнік мае тысячу квадратных мiль, і ён ведае там азёры, і рэкі, і балоты, пра якія самі абходчыкі нічога не ведаюць. Ён і зараз там, вядзе разведку звяроў. А за дваццаць гадоў звяроў, відаць, развялося там безліч, аж кішаць. Асабліва баброў, Рой. Там, відаць, гэтага бабра так многа, што скурак і на трактары не вывезеш. Вось мы па яго і рушым. Хочаш разам з намі? У снежні.

Двойчы, калі выпадала дрэннае паляванне, Рой ставіў пасткі ў заказніку Болд-Рывер, які з захаду блізка падыходзіў да Муск-о-гі. Тады яго не мучыла сумленне, але пазней, калі разважыў, ён двойчы вырашаў ніколі больш гэтага не рабіць: з-за некалькіх скурак не варта трапляць у турму і губляць права на паляванне. І зараз, калі б ён не выпіў столькі гэтай атруты, ён адразу ж адмовіў бы Зелу, сказаў бы рашучае «не». Але зараз у ім загаварыла гарэлка.

— О, гэта было б добра! — усклікнуў ён.— Браць баброў у заказніку! Вось разышоўся б наш інспектар! — ён засмяўся.

— Што ж тут складанага, Рой, асабліва калі нас будзе трое.

— А я вам навошта? — рэзка спытаўся Рой.

Зел ведаў, што Роя не падманеш.

— Паслухай, Рой, — сказаў ён. — Ты лепшы звералоў у цэлым Муск-о-гі. Ты адзін можаш налавіць баброў больш, чым палова трапераў усёй тэрыторыі, было б толькі што лавіць. А ў заказніку — там баброў колькі хочаш. Там на балоце гэтулькі хатак, што бабрам есці няма чаго. Што яшчэ табе патрэбна? І ўся гэтая пушніна ў адным месцы: не трэба рабіць дзесяткі міль дзеля правэркі пастак, вышукваць сляды. Увесь бабёр жыве ў адным месцы, толькі і чакае добрага звералова. Цябе, Рой. Гэта ж зусім проста, праўда. За адзін раз ты з намі наловіш гэтулькі, што хопіць, каб сабрацца на поўнач і яшчэ застанецца. Бабёр заўсёды ў добрай цане, ты ж гэта ведаеш. Справа выгадная.

— Ці не занадта, Зел?

— Вось пачакай, паразмаўляеш з Мэрэем, пагаворыш з ім. Утрох мы дамовімся. Ну як?

Перспектыва была зваблівая, і Рой задумаўся, перш чым адказаць.

— Дык пойдзеш?

Рой уздыхнуў. У ім абудзіліся рэшткі перасцярогі.

— Не. Арудуйце вы ўдвух з Мэрэем. Вы свабодныя валацугі, Зел. А я цягавіты трапер.

— Не доўга і табе засталася. Звяроў жа няма.

Яны дапілі гарэлку, і гэта зрабіла іх шчырымі сябрамі і неразлучнымі кампаньёнамі. Сен-Клэр склаў інструмент у дупло, апрануў куртку, і яны рушылі ў адзіны бар Сент-Элена. Гэта быў двухпавярховы будынак з дошак, ён меў шэсць пакояў; некалі тут знаходзіўся багаты магазін. Там, дзе раней быў мясны прылавак, зараз абсталявана стойка, а на паліцах замест розных тавараў — шклянкі і бутэлькі з рознымі напіткамі. Рой і Зел Сен-Клэр заваліліся ў бар нібыта два знясіленыя мулы, якія вось-вось упадуць насамі на зямлю ад непасільнай ношы.

— Клем, — гукнуў Рой бармену-янкі, — я сабраўся ў пекла, дык дай мне якога-небудзь мядзведжага пойла, каб хутчэй дабрацца туды. Дай мне гэтага Блэк-энд-Блю. Даставай бутэльку.

Рой яшчэ памятаў, як наліў сабе, Зелу; памятаў, што Клем наліў па шклянцы сабе і Джэку Прату, адзінаму сент-эленскаму блазну. А пасля ўсё перамяшалася, паплыло — і ён не ведаў, што адчуваў і, асабліва, што рабіў. Цьмяна помніў усё новыя порцыі выпіўкі,

тое, як падаў і падымаўся зноў, і як яго нехта біў; хлапчукі, якія дражнілі яго на вуліцы: «Ты п'яны, Рой, ты буянш, Рой». Але ён ужо не помніў, як пераконваў іх: «Ну што вы, хлопцы. Хіба ж я п'яны?» — і як шпурляў у іх камянямі, калі яны не супакойваліся.

А пасля хлапчукоў у памяці быў правал да таго самага моманту, калі ён прачнуўся ў густой цемры, увесь хворы і збіты. Галава ажно трашчала, яму было блага. Ён ляжаў нерухома, імкнучыся разабрацца, дзе ён. Гэта яму доўга не ўдавалася, ён крыху паварушыўся і раптам адразу зразумеў:

— Джыні, — сказаў ён ціха.

Тая, што ляжала побач, не зварухнулася.

Рой таксама не варушыўся і доўга прыслухоўваўся, як яна дышае ў глыбокім сне. Пасля ён асцярожна злез з ложка і ледзьве выстаяў, бо так моцна пахіснуўся. Ён ведаў, дзе мусіў быць яго касцюм, але доўга не знаходзіў яго. Сядзячы на падлозе, ён нацягнуў шкарпэткі і боты і тут заўважыў, што акно крышку пасвятлела.

Апрануўшыся, ён прашаптаў яшчэ раз: «Джыні!»

Яна не адказала, і ён падышоў да яе.

Рой не мог чакаць больш і як мага хутчэй выбраўся з пакоя. На кухні ён цяжка ўздыхнуў і пачаў шукаць сваю брызентавую куртку і пакет. Яны ляжалі ля акна на куфры. Апрануўшы куртку, ён пачаў шукаць шапку і знайшоў яе ў кішэні разам з чатырма кавалкамі мыла «Люкс». У пакеце былі два слоікі — падарунак місіс Бэртан і два іншыя, яшчэ цёплыя, пакладзеныя туды Джын Эндрус. Ён не глядзеў, што яна яшчэ паклала туды, але яму давялося запаліць лямпу, каб напісаць запіску з просьбай перадаць трыста долараў Джэку Бэртану.

Яму зноў стала так блага, што ён сеў на куфар і схпіўся за галаву. Яго апаноўваў сорам, і ён імкнуўся хутчэй выйсці з гэтага здранцвення, каб пайсці не сустрэўшыся з Джыні. Уласна, ён ведаў, што хацеў сысці не толькі ад Джыні, але і ад сябе. Найбольш страшныя і ганебныя для яго былі гадзіны п'янага забыцця. Раней Джыні Эндрус расказвала яму, якія гадасці вытвараў ён у п'яным выглядзе, непаўторную брыдоту. Гэта заўсёды гняло яго, ён заўсёды баяўся зрабіць паскудства, нават проста звычайную няветлівасць. З часам яна перастала сароміць яго, зразумеўшы, што яму самому невыносна сорамна. Наадварот, яна старалася суце-

шыць яго, нагадваючы, якім ён можа быць добрым і бяскрыўдным. Але Рой не ведаў, у што верыць, і чым больш яна падбадзёрвала яго, тым больш ён сумняваўся. Пакаянне было непазбежна, і ён хацеў пакінуць яе вось так, сярод ночы, — каб толькі не сутыкнуцца днём вочы ў вочы з ёй і з самім сабой.

Ён ціхенька прычыніў уваходныя дзверы і на хвілінку затрымаўся на парозе, глынуўшы цудоўнага халоднага паветра. Калі ён праходзіў міма акна спальні, Джыні пачула яго цяжкае дыханне і сама таксама цяжка ўздыхнула, бо баялася гэта рабіць з таго часу, як пачула, што Рой прачнуўся. Вось ён і пайшоў, і паміж імі зноў зіма, яшчэ адна доўгая канадская зіма.

На ферме ні Сэм, ні Руф яшчэ не ўставалі, бо толькі бралася на дзень. Рой пастараўся іх не разбудзіць, бо ведаў: Сэм зноўку пачне дабівацца ад яго адказу на пытанне, якое Рой хацеў лічыць вырашаным. Калі ён дачакаўся Сэма і сказаў яму, што Джэк нойме і заплаціць работніку, Сэм мог бы не пагадзіцца, і Рою давалося б пачынаць усё спачатку. Рой аддаваў усё гэта Джэку, які павінен расказаць Сэму і тым самым зрабіць яго адмову немажлівай. Сэм прыме работніка. Сэм не паедзе, не пакіне ферму. Джэк Бэртан уладзіць усё гэта з Сэмам, справа зараз за Джэкам.

Рой пераапрунуўся і амаль што бягом пусціўся ў горад.

У Дзюкэна ён прайшоў праз заднія дзверы. Заплены мяшок для яго быў гатовы, увесь заказ спакаваны, і Рой яшчэ раз з удзячнасцю ацаніў спрыт і дзелавітасць Піта Дзюкэна. Нават новыя пасткі былі распакаваны і прымацаваны як след — звонку мяха. А пад пасткі была засунута бутэлька Блэк-энд-Блю.

Рою яна была патрэбна як ніколі.

— Малайчына, Піт, — сказаў ён і адкупорыў бутэльку, каб адразу ж глынуць.

Яго адурманеную галаву і абпалены язык ашаламіла новым ударам.

— Ух! Гэтая і быка зваліць! — прамовіў ён голасна.

Рой закінуў мяшок за плечы, ссунуў з хвораі галавы пас, запхнуў бутэльку ў кішэню і рушыў у дарогу.

Кожны раз, калі яму хацелася глынуць, даводзілася абапірацца аб дрэва, каб мяшок не перакуліў яго, калі ён закідваў галаву. Было нязручна, і халодны спірт сцякаў па падбародку на патыліцу.

— Гэтая і быка зваліць! — паўтараў ён пасля кожнага глытка.

Ён піў зараз, каб забыцца, што быў п'яны, і каб вытравіць з памяці ўсе тыя непрыемнасці, якія засталіся там, у гарадку. Па-першае, як ён дабраўся да хаты Джын Эндрус учора вечарам? Гэта заўсёды было яго першай загадкай. Яму заўсёды ўдавалася дабрацца туды, але як — ён ні разу не мог успомніць. Затым Сэм. Сэм хоча кінуць ферму. Рой ведаў, што яму варта застацца і неяк уладзіць справу. Трэба было застацца і самому прапанаваць Сэму наняць работніка, а не пакідаць рашэнне за Сэмам. Сэм можа адмовіцца. Гэтая паўмера Роя можа толькі падштурхнуць яго на нешта адчайнае. Сэм можа адразу ж сабрацца і з'ехаць. Але Рой ведаў, што Джэк Бэртан не дапусціць гэтага. Джэк угаворыць яго застацца. Джэк знойдзе яму работніка, Джэк падтрымае яго. Зараз справа за Джэкам. Нават Сент-Элен — і той зараз трымаецца на Джэку. Джэк, які не здаецца, які не дасць выжыць сябе з фермы ні зямельным банкам, ні працэнтам па закладной, ні драпежнікам і рвачам, ні падаткам, ні недахопу інвентару, зямлі, дапамогі, асушэння, грошай і прадбачлівасці. Сент-Элен будзе існаваць, пакуль ёсць Джэк, а пакуль яны абодва на месцы, не забудзецца, не прападзе і Рой, там, у самай глыбіні лесу. «Не, не здамся! Вытрымаю!» Ён усё яшчэ адчуваў і ўсведамляў.

Ён зноў выпіў. На гэты раз ужо за сябе: ён развітваўся з Сент-Эленам, пакідаючы там занадта мала сябе; пакідаючы прывід Эндзі, якога там мо і няма, хоць хто ведае; пакідаючы ўсё не вырашаным. Рой апошні раз ішоў на паляванне ў гэты лес, ён гэта ведаў; ён прадчуваў гэта і ў мінулыя гады, але сёлета ён ведаў гэта дакладна. Участак спустошаны. Гэта ён таксама ведаў і ў мінулыя гады, але зараз павінна адбыцца канчатковая праверка, так гэта ці не так. Вось тады ўсё і пачнецца. Пайсці на поўнач і пакінуць Сент-Элен. А што пасля? — безнадзейна пытаўся ён у самога сябе. Ці будзе тут Сэм і старая ферма, ці будзе тут Джыні і ён сам альбо лес канчаткова праглыне яго, адарве ад людзей і пакладзе на яго сваю лапу? Не! Ён не жывёліна. Чым больш назіраў ён за звярамі, тым больш востра адчуваў, што ён чалавек і мае патрэбу ў людзях. Лес і пустыня не праглынуць яго, але Сент-Элен мусіць дапамагчы яму. Сент-Элен, і Сэм, і Джыні, і Джэк Бэртан, і сама гэтая скупа, дзікая зямля.

Рой ужо дабраўся да той мясціны на пад'ёме, дзе старая лесавозная дарога залазіла на голы гранітны

грэбень. Каб пераканацца, што існуе Сент-Элен, яму трэба было азірнуцца. Вось ён, на месцы, яшчэ не працнуўся, асветлены страшным зарывам усходу. Рой пастаяў, пераступаючы з нагі на нагу, ён чакаў, ці не з'явіцца дымок, маленькая чорная фігурка, грузавік, хоць нейкая прыкмета жыцця. Усё было пуста, і Сент-Элен бачыўся такім, нібыта ён прайграў сваё змаганне з лесам і хутка знікне. Такім Рой і панёс яго з сабой у лес, калі збочыў з дарогі ў падлесак, з п'янай галавой, п'яны пад цяжкім грузам, з п'янымі вачамі і п'яным распухлым ротам, увесь п'яны, высмактаўшы белую бутэльку і шпурнуўшы яе перад сабой так, што яна на друзачкі разбілася аб камяні, п'яны да непрытомнасці, акрамя ног, якія яшчэ пераступалі, і інстынкту накірунку. Менавіта яны і вялі Роя ў глыбіню лесу яшчэ доўга пасля таго, як свядомасць зусім пакінула яго.

РАЗДЕЛ ЧАЦВЕРТЫ

Рой стаяў адной нагой у чоўне, а другой адштурхнуўся і вывеў яго з маленькай скалістай бухты. І адразу ж ён уклечыў на адно калена і пачаў грабці, скарыстоўваючы разгон ад штуршка. Вострае вясло хутка пагнала човен па ціхай вадзе. Яго дужыя рукі так дакладна прыкладвалі сваю сілу, што не было ні рыўкоў, ні затрымкі, а толькі настойлівае і роўнае слізганне цвёрдага брызентавага корпуса, які разразаў ваду.

Ён плыў па Мускуснай затоцы, якая вяла яго да галоўнага возера і галоўнай з яго хацін і была адным з асноўных участкаў яго палявання. Гэта быў штучны вадаём, пакручасты і зарослы, утвораны старой бабровай запрудай, якая так надзейна перагарадзіла ручай, што атрымалася азярцо з крутымі, густа зарослымі лесам берагамі. Ідэальнае месца для мускуснага пацукка — андатры. Не надта глыбока, дно і берагі густа ўкрытыя асакой, рагозам, стрэлкалістам і чаротам і дуплістымі карчамі — важная ўмова для андатры. На шэра-карычневай паверхні вады скрозь вытыркаліся травяністыя, злепленыя з гразі і галінак астраўкі. На большых былі норы андатры, на меншых яны спакойна харчаваліся, будучы ў бяспецы ад сваіх ворагаў. Рой скіраваў човен ад аднаго з такіх астраўкоў. Некаторымі з іх ён карыстаўся як прыкрыццём, прынаджаваючы качак, і зараз, калі човен выйшаў на адкрытую

ваду, з іх узнялася хмара чыркоў, крохаляў, чырвонагаловых і чарнакрылых дзікіх качак і свістух. Яны ўзняліся невялікімі шумнымі купкамі і зніклі.

Каля аднаго з астраўкоў Рой падняў дзвюх качак, якіх ранкам падстрэліў з берага. Ён кінуў іх на дно лодкі і зноў павярнуў да берага, каб пачаць агляд пастак.

Рою да гэтага часу было блага, але гэта была слабасць папраўкі. Ён не памятаў, як дабраўся да балота, не памятаў нават, як пакінуў Сент-Элен. Ведаў толькі, што прачнуўся сёння раніцай у сваёй хаціне на балоце, што яго моцна ванітавала і што нейкім чынам ён захаваў цэлым свой мяшок — нават яйкі. Горшае мінулася, але і зараз ён з цяжкасцю мог засяродзіцца на тым, што робіць. Яму даводзілася напружваць памяць, каб не прапусціць пастку. Ён ведаў, што на гэты раз, як ніколі, трэба не прапусціць ніводнай. Абловам на гэтым балоце заўсёды пачынаўся ў яго зімовы сезон, і заўсёды гэта было паказчыкам, якога можна чакаць палявання. Ён ужо набліжаўся да першай пасткі, як раптам пачуў, што яго клічуць з водмелі перад хацінай.

— Рой! Рой Мак-Нэйр!

Човен уткнуўся ў вялізны камяк зліплых водарасцей.

— Хто там? — гукнуў Рой. — Гэта ты, Джэк?

Ён падумаў, што гэта Джэк дагнаў яго, каб сказаць, што Сэм усё кідае ці мо, што вярнуўся Эндзі Эндрус.

— Гэта я. Скоці Малькольм.

— Скоці? Прывітанне, Скоці, зараз прычалу.— Голас Роя прагучаў ціха і блякла, губляючыся ў балотным зарасніку. Кароткімі ўдарамі вясла ён павярнуў човен да хаціны.— Хіба ты ў Сент-Элен?

— Не. Я з табой у лес,— адказаў Скоці.

— Тады табе пашанцавала пазбыцца доўгай дарогі, бо праз паўгадзіны мяне тут не было б.

Скоці Малькольм паляваў разам з траперам, якога ўсе называлі Самсонам. У кожнага быў свой участак, але палявалі яны разам. Іхнія ўчасткі знаходзіліся на паўночны захад ад Роя, і праехаўшы на чоўне Роя па возеры, Скоці выйграваў дваццацікіламетровы пераход па высокіх хрыбтах, якія вялі ў яго гаспадарку.

— Я ўчора даведаўся, што ты пайшоў з Сент-Элена,— сказаў Скоці і нагнуўся, каб схапіць човен за нос.— Ну і шпарыў жа ты. Я ішоў палову ночы, каб дагнаць цябе.

Скоці Малькольм усеўся на камень, каб зняць мя-

шок, і падаў Рою ружжо. Гэта быў танклявы, вёрткі, жыццярэдны кельт, не вышэйшы за Роя, гадоў на дзесяць маладзейшы за яго па ўзросту і гадоў на дваццаць — складам цела. Ён быў апрануты як сапраўдны паляўнічы і трапер, не тое што Рой, які меў выгляд рабочага ліцейшчыка па дарозе на завод. У Скоці была хоць і панюшаная, але сапраўдная паляўнічая шапка. Яго шарсцяная куртка была спартыўнага крою, яго боты былі паляўнічыя боты, з гумовымі галоўкамі і высокімі халявамі з мяккай скуры.

— Глядзі, не намачы свае боцікі,— сказаў Рой, калі Скоці апусціў свой цяжкі мех на дно чоўна. Боты ў Скоці і ў лесе заўсёды былі вычышчаны да бляску, і кожны год хто-небудзь дражніў Скоці, што яны распаляюць звяроў, атруцяць ваду, заблытаюць усе сляды і падпалыць лес.

— Глядзі, не патопі лодку,— не застаўся ў даўгу Скоці.

Калі ён усеўся, узяў у рукі другое вясло, замалаванае скураной лямкай, але адразу ж мусіў адпусціць яго і схопіцца за борт, бо Рой адхінуўся назад і моцна нахіліў човен.

— Што здарылася, Рой? — гукнуў Скоці цераз плячо.— Ты што, стаў стары для вясёлых забаў?

— Гэта ўсё твая вага: як перац, не ўраўнаважыш.

— Гэта ўсё ты, бяздонная бочка, бач, набраўся.

— А ты даўно стаў непітушчым?

Скоці не адказаў. Скоці не быў непітушчым, з гэтым ён мусіў згадзіцца, але ён заўсёды дакладна адрозніваў дабро і зло, нават у самім сабе, і асабліва ў Роя, які часта не спраўджваў яго надзей.

Яны адштурхнуліся ад берага і паплылі да першай пасткі Роя.

— Як гэта ты яшчэ не вылавіў гэтае балота ўжо шмат гадоў таму? — сказаў Скоці.

— Андатра ў гэтым балоце не звязецца ніколі, Скоці. Яшчэ не было ніводнага сезона, каб я не ўзяў тут хоць што-небудзь.

— Магчыма. Але што ты маеш на ўвазе пад што-небудзь?

— Тры, часам чатыры пацукі на дзесяць пастак. Часам вясной справа даходзіць да недамеркаў, але тады я здымаю пасткі і даю ім падрасці. Дзіўна, Скоці, але я заўсёды вылоўліваю самых старых і самых вялікіх пацукоў, а потым ідуць усе драбнейшыя.

Рой меў права гаварыць пра андатры, бо (з іх дваіх) ён быў знатаком. Усе траперы ставілі пасткі на розных звяроў, але большасць з іх спецыялізавалася на нейкім адным. Рой заўсёды працаваў у сваім стылі — быў спецыялістам масавага аблову. Ён спецыялізаваўся на тых пушных звярах, якія збіраюцца ў вялікай колькасці ў пэўным месцы: бабёр альбо андатра жывуць супольна ля плацін і на балоце; яны нікуды з месца не сыходзяць і штогадовым прыплодам не толькі аднаўляюць колькасць, але і павялічваюцца. Скоці аддаваў перавагу больш палахліваму і рухомаму, але і болей каштоўнаму зверу: норцы, куніцы, ласцы — зверувалацугу, якога трэба было ўмець высачыць, выведаць сцежкі, вадапоі, начлегі.

Першая пастка была пустая, але не на ўзводзе.

— Відаць, сарваўся, — сказаў Скоці, утрымліваючы човен на месцы.

— Ды не. Гэта сістэма «Віктар» са складаным засцерагальнікам, яны безадмоўныя. Самая спрытная андатра, і тая не вызваліцца. А гэтая, відаць, ссунула старажок.

— А чаму ты не паставіш пастку глыбей у нару, каб яна не магла зайсці збоку?

— Тады цягне за ланцужок.

Пастка стаяла ў харчэўнай нары. Гэта была невялікая яміна ў рыхлым абрыве, верхняя частка знаходзілася над узроўнем вады, ніжняя — пад вадой. У пошуку калá, якім была замацавана пастка, Рой апусціў рукі глыбока ў ваду.

— Ты што, дастаеш яго? — спытаў Скоці.

— Не. Забіваю глыбей.

Рой падрыхтаваў пастку і паставіў яе ў нары пад вадой.

— Цяпер не выцягне, — сказаў ён.

Затым Рой зрэзаў тры ці чатыры сцябліны чароту і ўваткнуў іх у грязь ля пасткі як сціплую прынаду.

Яны аб'ехалі ўсё балота, агледзелі ўсе пасткі: і ў харчэўнях, і ў начлежных норах, і на купінах, дзе пацукі пачаргова пакідаюць сляды пахкага ліпкага мускусу, выклікаючы на спатканне або на паядынак; і ля дупляных карчоў, якія служылі ім уборнымі. Нідзе, нічога.

— Засталося яшчэ два, — сказаў Рой.

— Здаецца, ты можаш паставіць крыж на гэтым балоце, — сказаў Скоці.

Але ў апошніх пастках было па андатры.

— Неблагія, — сказаў Скоці.

— Сярэднія, — запярэчыў Рой, кідаючы пацукоў у човен. — Упершыню ў мяне на гэтым балоце такая няўдача.

— Дзве на дзесяць пастак — гэта няблага, Рой.

Рою давялося згадзіцца, але раптам ён прыняў рашэнне.

— Давай пройдзем яшчэ раз. Я здыму палову гэтых пастак. Навошта яны будуць дарма сядзець у гэтым балоце.

— Хіба табе не хапае пастак?

— Не.

— Дык навошта здымаць іх?

— Пустая справа, Скоці. Пустая справа.

Яны знялі чатыры з дзесяці пастак і пераправіліся на другі бераг возера, дзе і прыпыніліся сярод густых водарасцей. Скоці вылез першы і прытрымліваў човен, а Рой не захацеў больш мачыць ногі. Ён закінуў мех за плечы і перадаў ружжо Скоці. Стаўшы на калені, Рой хуткім рыўком закінуў човен сабе на галаву, і яны пачалі перанос. Вёслы, замацаваныя ў скураных уключынах, ураўнаважвалі човен на плячах, а барты ўпіраліся ў перадплечча. Галоўнае было — трымаць раўнавагу, і Рой свабодна размахваў рукамі, ідучы за Скоці па вузкай лясной сцежцы ўгару па крутым пад'ёме.

Яны не размаўлялі. Яшчэ да канца пад'ёму пайшоў дождж. Спачатку вельмі малы, каб прабіць сасновыя галіны, навіслыя над сцежкай, але з часам ён пачаў ліць на іх цэлыя ручаі вады, і яны ішлі то мокрымі прагаламі, то нагрэтымі сухімі аляямі з соснаў, дзе было суха над галавой, суха ў паветры, суха ўсюды. Так і дайшлі яны да перавала. Пераадолеўшы яго і пачаўшы доўгі спуск, яны ўсё часцей траплялі на мокрыя прагалы і праз гадзіну пакручастага спуску прамоклі да касцей і выбраліся да вузкага канца возера Акулы.

— Спусці човен на ваду, а я пагляджу. Тут у мяне дзве пасткі на норак, — сказаў Рой. Ён апусціў човен на водмель і пайшоў па беразе паміж скаламі і бураломам. Пасткі стаялі ля ўвахода ў жыллё норак, ля самай вады. Рой зірнуў на гладкую скалу, якая спускалася да пляскатай пясочнай водмелі, і яшчэ раз падумаў, што няма лепшага месца для норкі. Але ў гэтыя пасткі за ўсю вясну не трапіла нічога. Зараз таксама нічога не было, і ён зняў іх.

— Ты становішся занадта разборлівы, Рой,— сказаў Скоці, калі ўбачыў пасткі.— Навошта ты зняў і гэтыя?

— Тут няма больш пушнага звера,— сказаў Рой.

— Ты занадта патрабавальны,— Скоці залез у човен.— Звер прыходзіць і сыходзіць,— дадаў ён.

— Ён сыходзіць, сыходзіць і сышоў ужо! — сказаў Рой.— Ва ўсякім разе адсюль ён сышоў.

— А ты на сябе проста дурноту напускаеш,— сказаў Скоці, і ад моцнага ўдару вясла нос чоўна так нырнуў у ваду, што Рою давялося двойчы спрацаваць вяслом, каб яго выраўнаваць.— Ты гэтулькі гадоў даказваеш, што ўчастак пусты, але кожны раз нейкім чынам спраўляешся. Пушніны становіцца меней і дзічыны таксама, але гэтую справу можна паправіць. Так бывала заўсёды.

— А зараз не тое. З кожным годам звер адыходзіць усё далей на поўнач.

Ад дажджу вада стала нібыта мёртвая, і нос чоўна лёгка рэзаў яе падатлівую паверхню. Хоць час набліжаўся да поўдня, бачнасць праз дождж была дрэнная.

— Сыходзіць на поўнач,— паўтарыў Скоці.— Усе вы зацyklіліся на гэтым. Усе збіраюцца ісці на поўнач.

Рой і сам не быў перакананы, ці правільна ён робіць, калі здымае пасткі. Хто ведае, мо гэтая пакарліvasць адчаю і зборы на поўнач — усё гэта толькі адлюстраванне яго краху ў Сент-Элене.

— А як жа іначай, Скоці,— звярнуўся ён да дужай спіны і моцнай патыліцы спераду ад сябе.— Усім нам давядзецца альбо ісці на поўнач, альбо асесці на ферме ў Сент-Элене. Так што выбірай, Скоці. Выбірай любое з двух.

Увесь час паездкі па возеры яны не пераставалі спрацацца.

— Паслухай, але з гэтым ты мусіш згадзіцца,— сказаў нарэшце Скоці, калі яны пачалі працягваць човен цераз вузкую перамычку да апошняга возера.— Калі ты не перастанеш здымаць адсюль пасткі, то гэтай зімой пушніны ў цябе не будзе.

Зараз Скоці цягнуў човен на галаве, а Рой ішоў спераду, пасміхаючыся з таго, што Скоці ў спрэчцы, як і заўсёды, занадта прымае ўсё да сэрца. Але міжволі хацелася падзяліць аптымізм Скоці адносна іх будучыні, і хоць сам Рой занадта цвяроза глядзеў на рэчы,

каб з ім пагаджацца, усё ж слухаць яго было прыемна. На імгненне гэта ажывіла ў ім страчаную веру ў свой паляўнічы ўчастак.

Перш чым выпраўляцца на апошнія возера — возера Т, галоўную базу паляўнічай гаспадаркі Роя, яны спыніліся паснедаць у адной з яго старых, закінутых хацін. Калісьці паляўнічым цэнтрам Роя былі Мускусная затока і першая збудаваная на ёй хаціна. Пазней ён перасунуўся на поўнач і збудаваў гэтую хаціну на возеры Т. Яшчэ пазней, дзесяць гадоў таму, ён перайшоў яшчэ далей на поўнач і збудаваў сваю трэцюю хаціну на другім беразе возера, да яе было дзве гадзіны на лодцы. Як і многія азёры Канады, гэтае возера было названа з-за сваёй формы, якая нагадвала вялікую літару Т. Зараз яны знаходзіліся ля асновы літары, а каб патрапіць у апошнюю хаціну Роя, трэба было падымацца па сярэдняй палачцы, павярнуць налева і плысці да канца папярочкі.

— Дзе твой ключ? — спытаў Скоці, калі яны скінулі мяхі ля парога хаціны і атрэсліся ад дажджу.

— А чаму ты не хочаш раскласці вогнішча тут, на паветры? — спытаў Рой.

— Навошта? Хіба ты зняў печку?

— Не, яна стаіць на месцы, — адгукнуўся Рой і дастаў ключ з цвіка пад страхой.

Скоці адчыніў дзверы, і яны ўвайшлі.

Рою гэтага не хацелася, ён не любіў заходзіць у свае закінутыя хаціны. Яна была збудавана моцна, сухая, але ўнутры неверагодна занябданая. У ёй стаяў цяжкі пах гнілі, і ўсё было запаскуджана мышамі. Мышы пагрызлі матрац, і ўся хаціна аж да самых крокваў была ў рэштках мачалы і расліннага пуху. Усюды — на паліцах, на груба змайстраваных сталах, у печы і нават у лямпе былі мышыныя гнёзды. Рой і Скоці затупалі нагамі, і большасць мышэй схавалася, але некаторыя засталіся і нахабна пазіралі на нечаканых гасцей.

Адна не магла выбрацца са слоіка, пакуль Скоці не паваліў слоік, а тады шуснула прэч. Рой сплюнуў у далонь тытунёвую жвачку і папусціў гэтым камяком ў апошнюю мыш, якая сядзела на печы. Ён не папаў, але мыш схавалася ў адчыненай канфорцы і болей не паказвалася. Гэта была вялікая беланогая палёўка, іншыя ж былі звычайныя шэрыя хатнія мышы і адзін пацук, на якога Скоці доўга паляваў, выганяю-

чы бярозавым паленам з усіх куткоў, і нарэшце забіў, калі той кінуўся ў адчыненыя дзверы.

— Навошта ты яго забіў? — спытаў Рой.

— Заўсёды забіваю пацукоў,— сказаў Скоці.— Ненавіджу гэтых гадзін!

— А чым яны больш гідкія за мышэй? Забіваеш адных, забівай усіх!

— Не, пацукоў я не пераношу,— адказаў Скоці.

Рой не спрачаўся. Іншым часам ён прымусіў бы яго яшчэ раз выкласці свае тэорыі пра дабро і зло ў свеце жывёл. Але Рой ужо забыўся пра Скоці. Аглядваючы хаціну, ён адчуваў, што час і жыццё бягуць надта хутка. Яшчэ параўнальна нядаўна гэтая хаціна ў глыбіні лесу жыла паўнакроўным жыццём — і здавалася, што гэта будзе доўжыцца бясконца. Зараз яна была занядбана і амаль што разбурана. Яшчэ крыху — і пазы разыдуцца, страху праваліцца, бярвенні патрэскаюцца, падлога прагне і ўся пабудова разваліцца. Пакуль што яна выглядала моцнай, але Рой ведаў, што яна асуджана. Гэта было своеасаблівым напамінкам, што лес можа праглынуць усё — чалавека, хаціну, увесь пасёлак Сент-Элен. Рой падумаў, што нават не лес разбурае справы рук чалавечых, а само жыццё апераджае іх. Рой не мог бы вызначыць гэта больш дакладна, але часам у яго ўзнікала думка, што ў гэтым вінаваты чалавек, што прырода заўсёды будзе перамагаць людзей, калі людзі не справяцца з прыродай яе ж зброяй. Ён цвёрда верыў у перамогу чалавека над прыродай, але гэтая хаціна была доказам, што ён часткова пераможаны, што звер сышоў ад яго сваім шляхам, на поўнач, і што хутка яму давядзецца ісці туды таксама. Гэта было правобразам таго, што чакае і Сент-Элен, калі голы граніт і бясплодная зямля перамогуць Сэма і фермера Джэка.

— Пайшлі адсюль,— сказаў ён Скоці.— Лепш перакусім на паветры.

Яны замкнулі дзверы хаціны і расклалі цяпельца ля самага возера.

Гэтая паласа вады была для Роя сапраўдным домам. Ён любіў плысці па ёй і назіраць, як яна рассоўваецца перад ім у шырокае палатно возера, як растуць высокія скалы, а затым становяцца ніжэйшымі і знікаюць, схаваныя густымі зараснікамі піхты, елак і соснаў. Менавіта тут ён зноў пачынаў асабліва востра адчуваць лес. Для яго гэтае возера было пачаткам

бязлюднага краю, які распасцёрся неабжыты і некрунуты да самага заліва Гудзона. Тое, што на карце паміж возерам і Арктыкай былі пазначаны паселішчы і гарады, не мела значэння. Гэта былі вялікія канадскія лясы, і чым вышэй Рой уздымаўся па возеры Т, тым шчыльней яны абступалі яго. Калі дождж сціх і неба пасвятлела, перад ім узніклі знаёмыя скалы, дрэвы і хрыбты. Яны так выразна адбіліся ў яго галаве, што ён нават не ўсведамляў, што бачыць іх, і ўсё адно кожны раз знаходзіў нешта новае, асабліва калі вяртаўся з Сент-Элена.

— Ты прыкмеціў, што сасна і елка абганяюць бярозу, — сказаў ён Скоці.

Яна знаходзілася на памежжы асновы і перакладзіны літары Т. Насупраць іх, за самым шырокім плёсам, быў круты схіл хрыбта, які цягнуўся па самым беразе на тры-чатыры мілі. Яны добра бачылі лес па ўсім схіле, лес, спаласаваны раз'юшанасцю лесаруба і агню.

Гэта быў маладняк на высечках, найбольш густыя зараснікі моцнай бярозкі, ужо аголенай блізкай зімой. Бярозы ярка бялелі на фоне чорнай зямлі, скал, што прыпіралі іх да схіла. Але якім частым ні быў узор бяроз, цёмна-зялёныя верхавіны піхты і елкі становіліся ўсё больш шматлікімі. У барацьбе за сонца паміж маладымі бярозкамі і хваёвымі дрэўцамі марудлівыя ў росце хваёвыя ў рэшце рэшт бралі верх. Рой ведаў, што яны перамогуць бярозу. Хутка ўся акруга зноў стане хваёвым лесам, калі толькі апантаныя лесарубы альбо шалёныя пажары не знішчаць увесь хваёвы маладняк.

— А што я табе заўсёды кажу, Рой, — прамовіў Скоці. — У лесе ўсё мяняецца. Тое, што часова знікае, пазней вяртаецца зноў. Звер таксама вернецца, як і гэтыя піхты.

Рой задзёр галаву і засмяўся.

— З цябе атрымаўся б добры святар, Скоці.

— Не разумею, чаму гэта заўсёды ўзбрыдзе табе ў галаву, — сказаў Скоці.

— Заўсёды спадзяешся ўбачыць тое, чаго на самай справе няма, — настойваў Рой.

— А на тых астравах ты ставіў пасткі? — спытаў Скоці, перастаўшы веславаць, калі яны выйшлі на шырокае месца.

Справа ад іх, у самым цэнтры возера, над вадой

уздымаліся два зарослыя рэдкім лесам астраўкі — вяршыні дзвюх падводных скал.

— Не, калі замерзне, я стаўлю там дзве пасткі на лісу,— адказаў Рой.

— Ты губляеш добрыя мясціны для спажывы,— зазначыў Скоці.— На такія вось астраўкі норкі залазяць у гнёзды качак і чаек. Пастаў тут пару пастак, Рой.

— Але праз тыдзень-другі ўсе птушкі паляцяць,— сказаў Рой.— А з імі сыдуць і норкі.

— Дык гэта ж праз некалькі тыдняў. І ўсё адно, калі возера замерзне, норкі там абавязкова будуць.

Рой ужо даўно страціў надзею злавіць хоць адну норку на гэтых астравах, але зараз яго перапаўняла энергія. Лес завалодаў ім, і ён павярнуў човен да вострава.

— Ладна, угаварыў ты мяне, Скоці! — гукнуў ён.— Давай, мо паспеем паставіць пастку-другую і да змяркання вярнуцца дамоў.

Іх аб'яднанымі намаганнямі дванаццаціфунтовы човен хутка рэзаў ціхую ваду. Яны так стараліся, што нос чоўна задраўся, а карма асела. Адхінуўшыся, яны знарок перанеслі цэнтр цяжару назад, каб плысці на адной карме і такім чынам зменшыць супраціўленне вады. Трэба было быць першакласным грабцом, каб так моцна грабці пры такой нераўнамернай і вялікай нагрузцы, але абодва былі майстрамі сваёй справы. Яны хваліліся адзін перад адным, стараліся разагнаць лодку як мага мацней кожны пад час свайго грабка. Удары вёслаў былі ўсё больш хуткія і рэдкія, човен усё больш задзіраў нос, але нікому з іх не ўдавалася перамагчы. Зрэшты, вага і сіла тут не мелі значэння. Патрабавалася майстэрства і вынослівасць, і абодва не здаліся да самага вострава.

Дапамагаючы адзін аднаму, яны паставілі тры пасткі на абодвух астравах. Працавалі спорна і хутка, скарыстаўшы дзеля прынады адну з падстрэленых Роем качак.

— Хутэй, Скоці,— сказаў Рой і адштурхнуў човен ад берага, ледзь дачакаўшыся сябра.— Я зусім не збіраюся прагульваць цябе па возеры. Бярыся за вясло. Я з табой так папрацую, што ты да хаціны ледзьве дойдзеш. Давай, Скоці! Давай!

Цяпер яны па-сапраўднаму спяшаліся, і было не да размовы. Толькі зрэдку Рой адкідваў галаву і смяяўся,

смяяўся з іхняга саборніцтва, смяяўся з напружаных і рухомах плячэй Скоці, якія мільгалі перад ім, смяяўся ад зваблівай радасці зноў быць у лесе паблізу ад сваёй хаціны.

Урэшце Рой замучыў Скоці: ён быў маладзейшы, да таго ж гэта быў звыклы шлях Роя, які спяшаўся дамоў. Вечарэла, а Рой быў нястомны ў змаганні з цемрай. Рой, калі сказаць праўду, гроб за дваіх, калі яны ўцягнуліся ў вузкі заліў возера і перад імі на самым беразе раптоўна з'явілася нізкая драўляная хаціна, якая нібыта прысела на вялізным пляскатым валуне.

— Вось табе і прыемнае відовішча,— сказаў Рой стомленаму Скоці.— Хаціна ў лесе, вяртанне паляўнічага дадому.

— Дзе яго нехта чакае,— дадаў Скоці.

З коміна ішоў дым, і калі яны спынілі човен у скалістай бухце, дзверы хаціны адчыніліся і з іх выйшлі двое.

РАЗДЗЕЛ ПЯТЫ

— Сахаты! — усклікнуў Рой.

Гэта быў мажны мужчына. Паводзіў ён сябе бяспечна, хадзіў няспешна. З бяспечнасцю сапраўднага ляснога валацугі пераадолеў ён дваццаць ярдаў, якія аддзялялі хаціну ад вады. Ён быў вельмі падобны на ляснога звера, імем якога яго назвалі, і Рою заўсёды здавалася, што яму былі б да твару і магутныя рогі сапраўднага лася.

— Няўжо гэта Рой? — прамовіў Мэрэй, і ў гэтых словах не было таемнага сэнсу, усё было як на далоні, упэўнена і спакойна да апатычнасці.

— А адкуль ты ведаў, што гэта не інспектар? — радасна гукнуў Рой, даючы волю сваёй радасці.

— Ды яшчэ з таго берага чуваць, як ты рагочаш,— сказаў Мэрэй.

— Хэло, Самсон,— звярнуўся Рой да другога.— Я прывёз табе твайго напарніка.

Самсон быў зусім іншы. Недзе пасярэдзіне паміж моцна збітым мацаком Роем і моцнай высокай фігурай Сахатага. Калі б не было побач Мэрэя, Сахаты здаваўся б волатам. Але не за рост узнагародзілі яго мянушкай. З-за густой чорнай барады назвалі яго Сахатым. З-за барады і яшчэ з-за рашучых рухаў, рашучай

паходкі і рашучай постаці: поўная процілегласць Мэрэю, які ўзвышаўся над ім па волі прыроды, а не па сваёй уласнай волі.

— Ты што, п'яны? — спытаўся Самсон у Роя.

— Спытай у Скоці, — адказаў Рой. — Ён то цвярозы, але зусім стаміўся.

Мэрэй і Самсон пацягнулі ў хаціну мяхі і ружжы, а Рой са Скоці тым часам выцягнулі човен з вады і перавярнулі яго на берагавое каменне. Рой падняў двух злоўленых пацукоў і накіраваўся да хаціны так шпарка, быццам выбіраўся ў вялікі пераход. Скоці зусім знясілена шкандыбаў за Роем.

— Ты толькі панюхай, Скоці, — сказаў Рой, калі яны ўвайшлі ў хаціну.

Калі Рой убачыў распалены агонь і варыва, ён зусім растаў.

— А што ў цябе на патэльні? — спытаў ён у Мэрэя.

— Ды вось падстрэліў аленяня ля Нябеснага возера, — адказаў Мэрэй, адразаючы яшчэ два кавалкі ад неразабранай тушы аленя, якая ляжала побач. Ён кінуў мяса на вялікую патэльнію і заняўся кухарствам, а Рой і Скоці прыселі на адзін з ложкаў, каб разабраць мяхі.

— Як маецца твой сябар інспектар? — спытаў Мэрэй.

— Збіраецца зімой адведаць нас, — сказаў Рой.

— Ты, вядома, запрасіў яго? — прабубніў Самсон.

— Вядома! — адказаў Рой, маючы асалоду ад таго, што ён адзіны чалавек, які можа кінуць выклік інспектару, за што яго і дражнілі, быццам яны з інспектарам сябры закадычныя.

— А ў нас і пастка для інспектара падрыхтавана, — сказаў Самсон.

Пайшла гаворка пра інспектара, якая станавілася тым больш ажыўленай, чым большымі былі пагрозы. Больш за ўсіх адпускаяў пагроз Самсон, найбольш спакойным быў Скоці, які заявіў, што інспектар, уласна, выконвае свае абавязкі.

— Эх, інспектар, інспектар! — толькі і прамовіў Мэрэй.

Рой, здымаючы боты і шкарпэткі і раскладваючы іх на падлозе ля печы, слухаў і падахвочваў іншых. Седзячы на ложку і хістаючы тоўстымі босымі нагамі, якія не даставалі да падлогі, ён паволі прывыкаў да сяброўскіх абдымкаў сваёй хаціны.

— Падкінь дроў, Сахаты,— сказаў ён у такт сваім развагам.— Нарэшце паляўнічы вярнуўся дадому!

Рой чакаў, што той адгукнецца на яго заклід, але Мэрэй толькі ціха ўсміхнуўся, і гэта засмуціла Роя. Ён заўсёды імкнуўся рассямшыць Мэрэя па-сапраўднаму, прымусіць яго сыграць сваю ролю ў гэтым лясным спектаклі, але Мэрэй хіба што зрэдку кідаў лянівую заключную рэпліку. Адзіны раз ён засмяяўся, калі Рой упершыню назваў яго лясным валацугам.

Мэрэй працягваў кухарыць, а Рой дастаў сцізорык з доўгім лязом. Ён плюнуў чорнай ад тытунёвай жвачкі слінай на брусок, падвастрыў нож і пачаў абдзіраць скуркі з андатры.

— Ты калі-небудзь бачыў, як янот есць пацукоў? — спытаў Рой.

— Ды тут ніколі не было янотаў,— адказаў Мэрэй.

— Яны ўсе сышлі на поўнач,— укалоў Роя Скоці.

Рой засмяяўся:

— Праўда твая, Скоці. А вось у мінулым годзе я бачыў янота на балоце. Ён рабаваў мае пасткі. Адночы ноччу, седзячы на купіне, я бачыў, як ён распраўляўся з маім пацуком. Пачаў ён з таго, што адгрыз яму галаву, затым сцягнуў скурку вась так, як і я зараз. Калі ён скончыў, я яго застрэліў. Атрымаў гатовую скурку пацука і ў дадатак янота.

— Ты, відаць, яго выдрэсіраваў,— сказаў Самсон.— Калі назіраеш, як ты распраўляешся з гэтымі пацукамі, можна падумаць, што ў цябе ёсць індзейская кроў.

Рой сцягваў скуркі на індзейскі манер — ад галавы да хваста, замест звычайнага спосабу трапераў, якія, наадварот, пачыналі з хваста. Яны паспрачаліся, як ужо дзесяткі разоў спрачаліся пра гэта. Рой даказваў, што, здзіраючы скурку ад галавы, чысцей аддзяляеш тлушч ад скуркі і не рвеш яе, у той час як Скоці і Самсон даказвалі, што тады скурка перасыхае, псуецца і ломіцца. У рэшце рэшт апошнія слова засталася за Роем, бо яму заўсёды ўдавалася атрымліваць самую высокую цану за пушніну, хоць гэта на самай справе было вынікам больш якаснай апрацоўкі скуркі, значна больш якаснай, чым у каго-небудзь у Муск-о-гі. Але і гэта не спыняла спрэчкі, і яны доўга яшчэ прарэчылі адзін аднаму. Усе, акрамя Мэрэя. Ён не праяўляў ніякай цікавасці да розных спосабаў разбірання пацукоў. Здзіраеш з пацука скурку... Ну, і здзірай... Вось і ўсё!

— Янот,— сказаў Скоці,— ведаў, што рабіў. Няма ў лесе лепшага звера, чым янот,— працягваў Скоці.— І больш ахайнага, чым ён. Які звер, акрамя яго, перш чым з'есці мяса, памые яго ў вадзе?

— І як толькі ён яго не падсмажвае? — насмешліва зазначыў Рой.

— Ну, але гэтае, ва ўсякім разе, падсмажана,— сказаў Мэрэй пра свае біфштэксы з аленя.— Давайце талеркі.

Яны елі, седзячы на сасновай лаўцы ля стала, прыбітага да сцяны. Як і ўсё ў хаціне, стол быў самаробны, але не крывы і моцны. Рой майстраваў яго на гады. Ён збудаваў хаціну так моцна, што Самсон запэўніваў, што гэта ён сам сабе змайстраваў труну. Але для хаціны яна была занадта вялікая — дваццаць футаў на восемнаццаць, і без адзінай шчыліны. Акрамя стала тут было два ложка, галава да галавы, у адным канцы ля дзвярэй маленькі столік з умывальным тазам, кладоўка, ля акна скрыня з дабром Роя і невялікая жалезная печка. Усё было змайстравана грунтоўна: падлога моцная, з бярвення, без перакосаў і прагібаў, страхы з толю, чатыры акны. У адным кутку да самай страхі былі складзены бярозавыя цуркі, і Рой, на хвіліну адарваўшыся ад яды, падкінуў некалькі цурак у печку.

Стала гарача, Самсон ускочыў і адчыніў дзверы.

— Тут задыхнешся з табой,— закрычаў ён.

— Снегавік Самсон! — паскардзіўся Рой.— Ты калі-небудзь замерзнеш. Хутчэй за ўсё, у сваёй хаціне.

У супрацьлегласць хаціне Роя, у Самсона была хілая хібара, уся на скразняках. Самсон знарок трымаў яе ў запусценні. Скоці, які жыў разам з ім, казаў, што зімой у ёй зусім невыносна, але Скоці ніколі не скардзіўся, бо згодна з яго перакананнямі, ён мусіў улічваць правы іншага. Яны абое пакутвалі ад гэтага, але Рой ведаў, што абое задаволены тым, як і чаму пакутуюць.

— Як гэта ты не задыхнуўся ў сваім танку на фронце? — сказаў Рой Самсону.— Ты, відаць, свідраваў дзірачкі ў брані, каб дыхаць свежым паветрам.

— Калі станавілася гарача,— сказаў Скоці,— ён выскокваў і бег побач.

Франтавыя справы былі тым адзіным, чым Скоці і Самсон дражнілі адзін аднаго. Яны разам пайшлі на фронт і служылі на адным танку, гэтаксама як і зараз жылі ў адной хаціне. Яны ваявалі ля Арнгема,

вызвалялі Данію, перапраўляліся цераз Рэйн, а пасля вярнуліся дамоў, заняліся паляваннем; адзін яшчэ больш загрубелы, другі з ідэямі. Між сабой яны захоўвалі мір тым, што ніколі не спрачаліся, хоць Рой за апошнія два гады шмат разоў спрабаваў справакаваць іх. Адзін да аднаго яны адносіліся з павагай, нават калі спрачаліся пра ваенныя справы, у іхніх перапалках не было з'едлівасці, зусім не было.

— Ведаеш, я ўжо амаль дабудаваў хаціну ў заказніку,— спакойна заявіў Мэрэй, пакінуўшы сваю валавяную талерку і абапёршыся на стол.

— Табе лепш было б не расказваць пра гэта ў прысутнасці такіх законапаслухмяных грамадзян,— зазначыў Рой, наліваючы ўсім па вялікаму кубку кавы.

— А я думаў усіх вас запрасіць туды з сабой,— сказаў Мэрэй.

— Зел ужо запрашаў мяне,— азваўся Рой.

— А як вы? — спытаўся Мэрэй у астатніх.

— А там норка водзіцца? — спытаў Самсон.

— Што толькі там не водзіцца,— адказаў Мэрэй.— Усяго на ўсіх хопіць. Там можна налавіць столькі, што хопіць на шмат гадоў наперад, асабліва бабра. Нідзе не бачыў гэтулькі бабровых хатак, Рой.

— Дык як, Самсон? — спытаў Рой.— Пойдзеш туды?

— А ты? — спытаў Самсон.

— Мо і пайду,— падахвоціў яго Рой.— Асабліва калі пойдзеш ты.

Скоці ведаў, што Рой можа справакаваць Самсона на любую, нават самую безразважлівую справу. У мінулым годзе, перад самым ледаставам, ён паспрачаўся з Самсонам на пяцьдзсят долараў, што той не перапыле возера. Самсон пераплыў, але пасля гэтага ледзьве выжыў. Зараз Рой падбухторваў Самсона на забаву яшчэ больш смяхотную і небяспечную, і Скоці чакаў бяды.

— Калі вы, сябры, надумалі стаць мільянерамі,— сказаў ён,— чаму б вам не абрабаваць банк? Гэта не больш рызыкаўна, чым паляваць у заказніку.

— Ды ніхто цябе там і не ўбачыць, у заказніку,— сказаў Мэрэй.

— Вельмі нават проста! — заявіў Рой.

— А яшчэ прасцей папасціся,— папярэдзіў Скоці.

— Яго прападобнасць, айцец Скоці Малькольм,— сказаў Рой.— Чаго, уласна, ты баішся? Інспектара?

— Нічога я не баюся, і інспектара таксама,— сказаў Скоці.— Вам, сябры, проста не церпіцца парушыць закон. Толькі і чакаеце выпадку. А як жа можна без закону? Чым была б без яго наша краіна?

— Менавіта тым, чым з'яўляецца і зараз,— адказаў за ўсіх Рой.

— Трэба ж ва ўсім адрозніваць дабро і ліха,— настойваў Скоці.

— Тады гэта ліха,— сказаў Рой.— Пойдзем, Самсон?

На барадатым твары Самсона было выразна бачна, як яму цяжка ўстрымацца супраць адкрытай каверзы.

— Скоці? — усклікнуў ён.— Што ты на гэты конт думаеш?

— Не, вы ўжо без мяне!

Самсон паціснуў плячыма, і гэта было дастаткова выразным адмаўленнем, але Рой ужо не мог стрымацца і прыставаў да Скоці аж да той пары, пакуль Мэрэю гэта не надакучыла.

— Ладна, адзін або ўсе,— сказаў ён.— Але толькі кожны са сваімі пасткамі.

Скоці адчуў, што, бадай, перайшоў мяжу са сваімі павучаннямі, ён пакалупаўся ў брызентавым мяху і дастаў бутэльку гарэлкі.

— Мара звералова,— сказаў ён Рою.— Пачынай!

— За вашу прападобнасць! — усклікнуў Рой і адразу ж прыклаўся да бутэлькі, быццам чалавек, які паміраў ад смагі.

Да гэтай пары Рой несур'ёзна адносіўся да прапановы Мэрэя паляваць у заказніку. Разыгрываў на гэты конт ён і Самсона. Але ў душы ён ведаў, што заводзіць Самсона таму, што сам заведзены Мэрэем, паддражнівае Самсона рызыкаўнай ідэяй таму, што яна і самога яго зачэпіла за жывое. Заўсёдная гісторыя. Даўнішні выклік Самсону пераплысці возера ўзнік з насмешлівай заўвагі Самсона, нібыта Рой старэе. Ён перакінуў насмешку на самога Самсона, і так атрымалася, што замест саракатрохгадовага мужчыны цераз возера паплыў малады дваццацісямгадовы чалавек. На гэты раз Роя выратавала тое, што Самсон ледзь вытрымаў гэтае выпрабаванне, і Рой з задавальненнем пераканаўся, што маладыя целы могуць быць менш вынослівыя, чым тыя, што старэюць. Але зараз Мэрэй прапаноўваў сур'ёзна, і Рою даводзілася аднаму змагацца са спасай і самастойна рабіць выбар.

— Даўжыня таго возера каля дзесяці міль,— расказваў Мэрэй, пакуль усе чацвёра дапівалі гарэлку.— З усіх бакоў у яго ўпадаюць рэчкі, і на кожнай — бабровыя плаціны, так што ўсё навокал забалочана. На ўсіх запрудах, відаць, не менш трохсот бабровых хатак. А гэта значыць, не менш дзевяцісот дарослых баброў. Так, Рой?

— А чаму ж ніхто іх там не ахоўвае? — спытаў Рой.

— Не ведаю,— сказаў Мэрэй,— але ўжо больш як пяць гадоў туды ніводзін абходчык і носу не паказваў. Нам трэба толькі перакінуць туды адзін з тваіх чаўноў яшчэ да марозаў, тады можна будзе аблоўліваць адну рэчку за другой. І ўся гэта першагатунковая пушніна на адным пятаку!

Адзін з чоўнаў Роя! Мэрэй патрабаваў шмат і ведаў гэта, як ведалі і Рой, і Самсон, і Скоці. Але Мэрэй умеў прасіць, ён не лічыўся з тым, пра што просіць, умеў прасіць з мімаходнай абьякаваццю. Рой ухіліўся ад прамога адказу.

— А скуль ты ведаеш, што абходчыкі туды не зазіраюць? — спытаў у Мэрэя Скоці.

— Яны заўсёды пакідаюць свае сляды,— сказаў Мэрэй.— Забіваюць слупы, пазначаюць дрэвы, дарогу. А вакол гэтага возера ніякіх слядоў альбо адзнак няма; я там усё аблазіў. Ва ўсякім выпадку, да бліжэйшага кардона там не менш як трыста міль, і гэта на самай ускраіне заказніка.

— А мо яны пра гэтае возера наогул не ведаюць? — сказаў Рой.

— Я ў гэтым цалкам перакананы,— сказаў Мэрэй.

— Ты і мінулым разам быў перакананы, аднак жа папаўся,— сказаў Скоці. Ён пашкадаваў, што дастаў бутэльку, баяўся, што яна магла падштурхнуць Роя да вар'яцкіх учынкаў, і лічыў сваім абавязкам змагацца за Роя супраць злачыннага ўплыву гэтага валацугі.

— Мінулым разам,— спакойна азваўся Мэрэй,— мне давалося прайсці праз увесь заказнік, каб дабрацца да месца палявання. Вось яны мяне і высачылі. Але гэтае возера ў самым далёкім канцы. Туды мы можам патрапіць, калі абыйдзем участак Індзейца Боба і зрэжам на поўнач ад твайго, Скоці, затым перацягнем човен праз хрыбет Белых гор і спусцімся па даліне да Сярэбранай ракі. Возера крыху на поўнач,

і знайсці яго няпроста. Яно губляецца сярод соцень іншых азёр і ў самім заказніку і за яго межамі. Нам толькі трэба дабрацца туды да замаразкаў і аблавіць болей рэчак, пакуль яны моцна не замерзнуць. Інакш давядзецца зрабіць добры шпацыр туды і назад.

Рой устаў і сплонуў жвачку проста ў печку.

Самсон быў заняты чарговым глытком з бутэлькі.

Мэрэй круціў самакрутку надзвычай старанна і вельмі лоўка.

Скоці нервова пстрыкаў затворам свайго трыццаці-пяцікалібернага рэмінгтона.

— А чаму б і на самай справе нам не выправіцца туды, Скоці? — раптам спытаў Самсон.

— Не, выбачайце! — паўтарыў Скоці.

Рой больш не ўгаворваў Самсона. Але сам ён становіўся ўсё больш перакананы ў сваім рашэнні.

— Хоць яшчэ раз па-сапраўднаму паглядзелі б на баброў,— усё больш горача разважаў ён.— А то тут на гэтыя пакінутыя хаткі глядзець гідка. Калі пойдзе бабёр, увесь лес апусце, а бабёр сыходзіць, Скоці; мне ты можаш паверыць, ён сыходзіць. І ты гэта ведаеш, і я ведаю, і ўсе мы ведаем. Сыходзіць усё роўна як фермеры з Сент-Элена. Вылавілі звера, выаралі зямлю.

— Проста ты сп'янеў раней часу,— зазначыў Скоці.

— І ты, і інспектар, абодва вы толькі і ведаеце, што нагадваць мне, што я п'яны!

Усе яны добра выпілі, таму спрэчка разгаралася і пераходзіла на асобы, пакуль, нарэшце, Скоці не закрычаў, імкнучыся ўратаваць Роя ад самога сябе:

— Ты скончыш тым, што апынешся па-за законам, як Мэрэй!

Мэрэй зрабіў яшчэ глыток і спакойна слухаў іхнюю спрэчку.

— Я яшчэ не па-за законам,— прэрэчыў Рой.

— Але хутка будзеш,— настойваў Скоці.— Пападзешся на незаконнай лоўлі ў заказніку, вось ты і па-за законам, Рой.

— Я не збіраюся пападацца,— крычаў Рой.— Я ўсё жыццё лавіў каралеўскую дзічыну, аднак не пападаўся. Так, я страляў каралеўскіх аленяў у самой Англіі і не пападаўся. Чаму ж мне трэба пападацца зараз?

Гэта была даўняя пахвальба Роя, кожны звералоў Муск-о-гі чуў ад яго самога альбо ад іншых, што Рой паляваў на каралеўскую дзічыну ў Вялікім Віндзорскім парку. Падчас першай сусветнай вайны часць

Роя была раскватаравана ў ваколіцах гэтага парка, і Рой пераконваў, што забяспечваў аленінай увесь лагер, пералазячы праз каралеўскі плот, ловячы аленяна або лань і з дапамогай ротных кухараў замяняў ёю каніну, якую давала ім інтэнданцтва. Гэта была адна з лепшых ставак Роя ў яго гульні з жыццём, гэта, ды яшчэ тое, што ў шаснаццаць гадоў ён мог пахва-ліцца, што акружнасць грудной клеткі ў яго рэкорд-ная для ўсёй Канадскай арміі.

— Чулі мы, як ты абедаў за кошт караля,— кісла перапыніў яго Скоці.— Толькі у Віндзорскім парку не было ніякіх інспектараў, а ў заказніку іх пяць. І яшчэ, Рой, трэба ж калі-небудзь спыніць гэтае бра-каньерства.

Рой засмяўся.

— Мы браканьёрым толькі таму, што нехта назваў гэта браканьёрствам. Пачакай, вось хутка інспектар аб'явіць мёртвы сезон на ўсе віды пушнаго звера ў нашым Муск-о-гі і кожную злоўленую табой мыш так-сама аб'явіць браканьёрствам.

— Ну, гэтага яны не зробіць,— сонна азваўся Самсон.

Рой выпіў тое, што заставалася на дне бутэльні. Гарэлка была густая і мутная, і калі яна абпаліла яму язык, да Роя вярнуўся заснулы гумар.

— Самсон,— сказаў Рой,— калі кароль аб'яўляе бобра пацуком, а рысь — мядзведзем, ён усё адно мае рацыю. Так сказана ў законе пра звералоўства і рыба-лоўства. Губернатар таксама можа назваць кожную рэч, як ён захоча. Ён можа аб'явіць рыбу пушным зверам, ён можа ўсялякае стварэнне лічыць каралеў-скай дзічынай і на ўсё заявіць каралеўскае права. Губернатар у дзяржаўным савеце можа аб'явіць бярозу піхтай, сасну — клёнам, возера — ракой, дрэва — ка-меннем. На тое ён і губернатар. І калі ён заявіць, што ты браканьёр, дык, клянуся Богам, Самсон, ты ім і будзеш, чым бы ты на самай справе не займаўся. Дык чаму ж нам не браканьёрыць? І чаму б нам не паляваць у заказніку? Што, хіба гэта не той жа лес? Усялякая дзічына належыць лесу, а лес належыць траперам, гэтаксама, як Сент-Элен належыць фермерам, а Сэдбе-ры — шахцёрам. Ты верыш у тое, што ты браканьёр, толькі таму, што браканьёрам цябе называе губерна-тар. Так! А ты паспрабуй злавіць мяне, калі я залезу ў лес!

— Ты п'яны! — з агідай сказаў Скоці.

— Ваша прападобнасць, вельмі шаноўны айцец інспектар Скоці Малькольм,— прамовіў Рой.

— Дык што, ты і на самай справе туды збіраешся? — спытаў Скоці.

Рой засмяяўся.

— А што, там і праўда процьма баброў, Сахаты?

— А як жа,— сказаў Мэрэй, які з кожным глытком станавіўся ўсё больш спакойным, усё больш разважлівым.

— Тады чаму б не пайсці,— сказаў Рой.— Пайду. Хоць бы дзеля таго, каб паказаць нос гэтаму губернатару.

— Пакажы ім, Рой! — падтрымаў Самсон.

— Вось мы з табой і пакажам усяму свету, Самсон,— сказаў Рой.

— Мы з табой,— паўтарыў Самсон, устаючы на ўвесь свой рост побач з Роем.

— Самсон,— сказаў Рой,— даю пяцьдзесят долараў, што ты не выкінеш Скоці за дзверы. Даю сто, што зачэпіш яго за парог!

Тут засмяяўся нават Мэрэй.

— А я даю яшчэ пяцьдзесят, што не скінеш Роя ў возера,— сказаў ён Самсону.

Скоці гаротна дапіваў гарэлку, а тым часам выклікі станавіліся ўсё больш адчайнымі.

— Хто лепшы стралок ва ўсім Муск-о-гі? — раптам спытаў Рой.

— Я! — закрычаў Самсон.

— Ну што ж, паглядзім, як ты падстрэліш мыш у тым кутку з трыццаціпяцікалібернага ружжа Скоці,— сказаў Рой. Ён узяў рэмінгтон Скоці і падаў яго Самсону.— Пяць долараў!

— Дай патронаў,— папрасіў Самсон у Скоці.

Скоці зірнуў на свайго напарніка.

— Толькі не маімі патронамі,— адрэзаў ён.

— Ну, хопіць, Скоці,— прасіў Самсон.

Іншыя назіралі за іхняй перапалкай, чакаючы, што яна ператворыцца ў сварку. Яшчэ ніколі ў іх не заходзіла так далёка. Скоці быў раз'юшаны, а Самсон поўны самаўпэўненай ганарлівасці, і абодва п'яныя.

— Калі вы распачнеце стральбу тут, хто-небудзь стане пацярпелым,— сказаў Скоці.

— Перастань, Скоці,— сказаў Рой.— Дай яму па-страляць.

Ведаючы, што гэтага рабіць нельга, але не жадаючы сварыцца з Самсонам, Скоці разарваў пачак і даў Самсону прыгаршчы патронаў. Самсон сядзеў на адным ложку з Роем, а Мэрэй і Скоці — на другім, усе ў адзін рад ля адной сцяны хаціны. Падстрэшша, з якога вылазілі мышы, было на іншым канцы, на верхнім бярвяне, якое яднала сцяну са страхой. Па гэтым бярвяне мышы маглі бегаць вакол усёй хаціны, але часцей за ўсё яны з'яўляліся над дзвярыма. Гняздо, відаць, было у іх у куце, за складзенымі цуркамі.

Чацвёрта паляўнічых чакалі з'яўлення першай мышы, ружжо ляжала ў Самсона нападгатове папярок калена.

— Калі куля дасць рыкашэт,— сказаў Скоці,— яна каго-небудзь з нас укакошыць.

— Мо і цябе, Скоці,— сказаў Рой.

Самсон выстраліў.

Куля вылецела са ствала з хуткасцю каля двух тысяч футаў у секунду. Гэта была куля з мяккім накічкікам, яна стукнулася ў сухое сасновае бярвяно зусім побач з мышшу, адкалола трэску, якою мыш расплюшчыла аб страху, адскочыла да бакавой сцяны і правалілася ў бярозавыя цуркі. Гук выстрала і віск рыкашэта прымусіў усіх прыгнуцца і на імгненне знерухомець. Пасля гэтага Скоці ўсклікнуў:

— Ён заразіў твае пяць долараў, Рой!

— І праўда, халера, папаў,— сказаў Рой.

Замест таго каб скончыць гульню, Самсон стаў хваліцца сваім майстэрствам.

Нават Скоці не магло не падабацца, як страляе Самсон. Бо нават п'яны Самсон страляў лепш за ўсіх. Гук выстрала не прымусіў мышэй уцякаць, а толькі ўстурбаваў іх, і Самсон злёту дастаў куляй беланогую мыш, калі яна скокнула на пустую бляшанку з-пад тытуню.

— З такога ружжа нельга прамазаць,— сказаў Мэрэй.

Вінтоўка Скоці была новенькая, і яе затвор шчоўкаў з выразным гукам дакладнага механізма. Гэта было першае, што набыў Скоці на дэмабілізацыйную дапамогу пасля вайны. Безадмоўнае, сучаснае, дальнабойнае і трапнае ружжо. У самога Самсона быў стары бок-флінт¹, і Рой пераконваў, што няма на свеце ружжа больш няўкладнага і дрэнна збалансаванага. Сам-

¹ Двухстволка з вертыкальным размяшчэннем ствалоў.

сон карыстаўся самаробнымі валавянымі кулямі, вялікімі цяжкімі балванкамі, якія зблізку забівалі напавал, але на адлегласці больш за шэсцьдзсят крокаў выдыхаліся.

— А ты паспрабуй са сваёй бранябойкі, — папрасіў Рой Самсона. — Паглядзім, як лупіць гэтая гармата па маленькіх мышах.

Самсон паспрабаваў і прамахнуўся, валавяная куля зрабіла дзірку ў страсе, неверагодны выстрал аглушыў іх гулкім рэхам ад усіх чатырох сцен. Не вытрымаў нават Рой.

— Хопіць, — сказаў ён. — Смальні вось з гэтага. — І ён падаў сваё ружжо.

Гэта быў паляўнічы вінчэстэр з рычажным механізмам затвора, самае жаданае ружжо лесавікоў усёй Амерыкі і асабліва канадскіх трапераў. Яно было не даўжэйшае чым карабін. Ложа ў яго было пашчапанае, механізм затвора крыху расхлябаны, але ў руках Роя гэта было дасканалае ружжо. Для свайго калібра яно мела зычны голас, і першасны шчаўчок яго рычажнага затвора супадаў з выстралам, так хутка ён адбываўся ў руках добрага стралка. Самсон зрабіў з яго два стрэлы: адзін раз папаў, другі прамазаў.

Затым мышы пэўны час не паказваліся, але ўсе чацвёра цярпліва чакалі.

Зараз кожны вышукваў сабе цэль, і калі перапалыханя мышы зноў замітусіліся з кута ў кут, уверх па сценах і ўніз па бяргвеннях, — адзін паляўнічы за другім спускаў курок, і ўсе разам прыгіналіся, калі куля рыкашэціла над іхнімі галовамі альбо скакала каля іх на падлозе. Толькі Скоці не страляў. Ён любіў страляць, але не хацеў браць удзел у тым, што лічыў жорсткай забаўкай.

— Гэтыя беланогія мышы нікому не робяць шкоды, — казаў ён. — Навошта вы іх расстрэльваеце? Пашкадуйце кулю для пацука.

Рой таксама нічога не меў супраць мышэй, але сцвярджаў, што яны крадуць у яго шкарпэткі, зацягваюць у нару і робяць з іх гнёзды. Гэта было апраўданнем, да таго ж Рой наўрад ці ўсведамляў, што ён забівае. Самсон ужо наогул не ўсведамляў, што робіць. Мэрэю было рашуча ўсё роўна, што ён робіць, усё роўна, што трапляла яму на мушку: птушка, звер ці чалавек. У яго была старая вінтоўка ваеннага ўзору, няўключны прыклад якой ён абстругаў пад паляўні-

чае ружжо. Гэта зрабіла значна цяжэйшай яе дульную частку, акрамя таго, падчас кожнага стрэлу вочы зацярушвала порахам, але біла ружжо даволі трапна па асноўнай дзічыне — ласю; страляючы па ласю, ён рэдка прамахваўся.

— Глядзіце,— сказаў Рой у час чарговай перадышкі.

Невялікая рабая ласка, выскачыўшы з кутка, пагналася за мышшу і знікла ўслед за ёю. Яна мільганула так хутка, што яны яе ледзьве прыкмецілі.

— Яна ў мяне свойская,— сказаў Рой.— Ловіць мышэй.

— Вось гэта мішэнь,— дадаў Мэрэй.— Рухомая мішэнь, тое, што трэба.

Усе пагадзіліся. Калі назіралі за ласкай, якая ганялася за мышамі, здавалася, што яна не адна, а не менш дзесятка. Ласка знікала ў самай маленькай дзірцы і вылятала адтуль з неверагоднай хуткасцю.

— Давайце прыбавім святла,— сказаў Мэрэй і падцягнуў knot газавай лямпы так, што яна ярка асвятліла падстрэшша, дзе схавалася ласка.

— Даю дзесяць долараў, што ніхто не пападзе ў ласку,— сказаў ён.

Рой лічыў гэтак жа. Ды ён і не хацеў пападаць у ласку.

Яна з'явілася ў хаціне летам, калі ёй было некалькі месяцаў — яшчэ ў карычневай скурцы. А зараз яна ўжо насіла сваю белую зімовую апратку і амаль што вырасла. Рой не хацеў, каб яе падстрэлілі, але яму хацелася паспрабаваць выйграць у гэтай амаль безнадзейнай гульні.

Яны сядзелі і чакалі, і кожны падрыхтаваў ружжо.

Самсон свістаў і пішчаў, імкнучыся выклікаць ласку са сваёй схованкі.

Скоці насцярожана маўчаў.

Рой хістаўся, хоць і меў насалоду ад гэтага саборніцтва.

Мэрэй чакаў, нібыта ні пра што і не думаў.

Раптоўнае з'яўленне ласкі імгненна выклікала выстрал. Адбылося гэта так хутка, што ўсе здзівіліся, а яшчэ больш яны здзівіліся, калі ўбачылі, што ласка, разарваная куляй амаль папалам, звалілася ў рукамыны таз.

Усе зірнулі на Скоці.

— Не люблю ласку,— сказаў ідэаліст Скоці.— Яна

заўсёды на некага палюе — крыважэрная. Забівае дзеля таго, каб забіць.

— Вось гэта быў выстрал! — шчыра здзівіўся Самсон удачы сябра.

Роя гэта амаль працверазіла, а Мэрэй гучна засмяўся.

— Не сярдуй, Рой,— сказаў Скоці, адчуваючы, што Рой незадаволены.— Трымай! — ён зноў палез у мех і дастаў яшчэ адну бутэльку гарэлкі.— Гэтая яшчэ мо смачнейшая.

Рой выпіў, выпіў і Скоці. Пра іншых яны забыліся, бо паміж Скоці і Роем была даўняя спрэчка, якую не маглі зразумець Мэрэй і Самсон. Спрэчка была такая сур'ёзная і глыбокая, што нікому з іх не трэба было зараз гаварыць. Яны ведалі думкі адзін аднаго і без гэтага. Стрэл, які забіў ласку, быў толькі чарговай прайвай іхняй спрэчкі, і хоць абодва былі п'яныя, яны і зараз вялі спрэчку.

Рой быў матэрыяліст, аб'ектыўны назіральнік жыцця лесу. Уласны вопыт навучыў яго, што ўсе звычкі і навыкі лясных звяроў (лютыя альбо спакойныя) — гэта частка натуральнага працэсу, працэсу эвалюцыі і барацьбы за існаванне, што кожны звер мусіў забіваць, каб выжыць, хоць у далейшым ён і сам можа стаць ахвярай больш дужага драпежніка. Для Роя гэта быў натуральны працэс, тое, што варта прызнаць як існасць, няхай сабе гэта жорстка ці міласэрна, трагічна ці смешна. Ён прымаў гэта як аб'ектыўны факт і даўно перастаў шукаць у гэтым працэсе дабро ці зло, бо сам ён не ўдзельнічаў у гэтым. Рой ведаў, што чалавек стаць збоку і над усімі іншымі. Ён уключаецца ў працэс толькі як валадар, бо прырода і ўсё ў ёй варожае да чалавека. Прырода знішчыла б людзей, калі б яны агульнымі намаганнямі не дабіліся перамогі над ёй і не сталі кіраваць ёю. Рой заўсёды ўключаў сябе ў гэтую агульную барацьбу з прыродай; часткай яе былі і пабудова гэтай надзейнай хаціны, і скарыстанне чалавечага спрыту падчас адлову звяркоў: пушніна на продаж, мяса на ежу — усё дзеля таго, каб выжыць у гэтай барацьбе з прыродай. Як істота грамадская, якая здольная да спачування і самаабмежавання, Рой, вядома, меў свае сімпатыі і антыпатыі і ў тым, што рабіў сам, і ў тым, што рабілі звяры, але, сімпатызуючы аднаму зверу, ён прымаў іх усіх і без патрэбы ніколі не ўмешваўся ў іхняе жыццё. Ён любіў назіраць за

жыццём, не парушаючы яго рытму. Яму падабаліся мышы, але ён з задавальненнем назіраў, як ласка выконвае сваё прызначэнне, калі палюе на мышэй. Гэта была не жорсткасць, гэта быў закон жыцця. Часам Рой усё ж умешваўся, часам ён уключаў сябе альбо сваё ружжо ў гэты працэс, проста, каб паглядзець, што з гэтага атрымаецца, але нават і тады гэта было толькі развіццё працэсу, яго праверка. У астатнім Рой захоўваў найстражэйшы нейтралітэт. Часам жорсткасць таго, што адбывалася ў лесе, абурала яго, але ён ніколі не караў аднаго звера за жорсткасць у адносінах да другога. Гэта было б таксама праявай жорсткасці, яго жорсткасці, а ён не хацеў быць жорсткім. Ён забіваў мядзведзя, калі той нападаў на яго, аленя — калі патрэбен быў харч, бабра — за тое, што яго скурка патрэбна яму; але забойства дзеля забойства было яму агідна. І не менш агідным было б для яго забойства на правах нейкай боскай асобы, якая абвясціла адных жывёл добрымі, другіх — дрэннымі, адных невінаватымі, другіх вінаватымі. Для Роя гэта было б адзнакай самай неверагоднай абстрактнай жорсткасці, і менавіта ў гэтым быў сэнс яго маўклівай спрэчкі са Скоці Малькольмам.

Скоці Малькольм быў ідэаліст, ён верыў, што існуе агульнаабавязковы для ўсіх прынцып добра і зла, што добро і зло існуюць на свеце, проста існуюць, існуюць як вышэйшы закон. Для Скоці ўвесь жывёльны свет быў страшным асяроддзем, жорсткім і злачынным кругаваротам: забі, каб не быць забітым; працэсам, які па самой сваёй сутнасці заганны, заганны ў цэлым і ва ўсіх сваіх частках. Кожны раз, калі гэтага патрабавала яго пачуццё добра і зла, Скоці ўмешваўся ў гэты працэс. Ён забіваў саву, калі бачыў, што яна нападае на зайца; ён вызваляў муху з павуціны і забіваў павука; ён забіў ласку, бо яна палявала за дробнымі мышамі. Ён не задумваўся караць вінаватых, бо дакладна ведаў, што добра і што дрэнна. Ён гэта ведаў, пакуль не сутыкнуўся з супярэчнасцямі, якія ўзрушвалі яго. Сёння ён мусіў забіць ласку, бо яна напала на мышэй, але ж заўтра ён, магчыма, будзе вымушаны забіць лісу, якая пагоніцца за ласкай.

Рой не пераставаў выкрываць гэтае слабае месца ў яго тэорыях, але Скоці заўсёды пачынаў талкаваць пра жорсткасць, апраўданую і неапраўданую. Ён сцвярджаў, што некаторыя жывёлы горшыя за іншых

і таму іх трэба вучыць. Гэта прыводзіла Скоці да прызнання, што некаторых жывёл ён ненавідзіць і пагарджае, а іншых паважае як узор прыстойнасці і добрых паводзін. Ён усіх лясных звяроў надзяляў чалавечымі якасцямі: жорсткасцю, вернасцю, ахайнасцю, стараннем альбо знарочыстай подласцю. Жывёл, якія яму падабаліся, ён забіваў неахвотна. Тых, якіх ненавідзеў, забіваў з задавальненнем. Ён ненавідзеў норку, таму што норка, гэтаксама як і ласка, была самым пражорлівым з маленькіх драпежнікаў лесу. Скунс яму падабаўся сваёй храбрасцю, мядзведзь тым, што ён прасцяк, янот тым, што ён чысцюля, бабёр — як выключны разумнік; але лісой ён грэбаваў за яе хітрыкі, ваўка не любіў за бязлітаснасць, вавёрку за надакучлівасць, куніцу за тое, што яна абкрадвала яго пасткі. У яго была тэорыя, што самыя пакорлівыя насельнікі лесу — самыя жывучыя і таму яны перажывуць драпежнікаў і заселяць зямлю. Ён сцвярджаў, што дзікабраз, які толькі тым і ўмее ўратавацца, што згортвацца ў калючы клубок, — цар лесу таму, што выйграваў барацьбу з праціўнікам. З ім не маглі справіцца нават пражэрліvasць і жорсткасць самага мацёрага забойцы лесу — расамахі. Расамаха магла забіць і з'есці дзікабраз, нягледзячы на яго іголки, але адразу пасля гэтага яна і сама здыхала, вельмі пакутліва, бо іголки з'едзенага дзікабраз раздзіралі ёй горла, лёгкія і страўнік. Для Скоці ў гэтым была паэзія справядлівай адплаты і зарука таго, што пакорлівыя ўзвысяцца і што пасіўная абарона адзіна правільная абарона. Ён дастасаваў гэта і да скунса, спрачаўся з Роем, што скунс ідэал жывёльнага свету. Скунс бяшкодны, адважны, усе ў лесе пазбягаюць яго проста таму, што баяцца, каб ён не абліў іх смярдзючым струменем з хваставой залозы; скунс своеасаблівы і незалежны, жыве адзін і не кантактуе нават са сваімі родзічамі, ён ахайны, надзейны, дужы. Скунсу прызначана было стаць ідэальным узорам добра, як ваўку альбо норцы — узорам зла. Усё прадвызначана — каму наканавана нарадзіцца забойцам, а каму — яго ахвярай; і барацьба паміж імі — гэта барацьба зла з добром. Вера Скоці ў дзікабраз і скунса прыводзіла яго да высновы, што пакорлівыя перамогуць, хоць і з яго дапамогай.

Вось у чым была розніца паміж імі, вось сэнс іхняй маўклівай спрэчкі.

Гэта была маўклівая спрэчка, бо ніхто з іх не ўмеў выказаць сваіх аргументаў словамі. Яны ніколі не маглі дайсці да сутнасці справы. Яны разумелі, пра што спрачаюцца, але спрачацца маглі толькі фактамі, прыкладамі. Яны і зараз спрачаліся ўсё пра тое ж, хоць і былі моцна п'яныя.

Рой адказваў, што Скоці паступіў жорстка, калі забіваў ласку.

Скоці адмаўляў гэта, кажучы, што забойцаў трэба знішчаць.

Рой пытаўся, чаму Скоці не заб'е свайго ўлюбёнца скунса? Скунс знішчае мышэй, знішчае ўдвая больш, чым цэлы вывадак ласак, і з'ядае іх, нават калі наеты.

Скоці прэрэчыў, што скунс — іншая справа, ён знішчае дзеля харчавання, а не таму, што любіць забіваць. Акрамя таго, у скунса шмат іншых прыстойнасцяў, і ён зноў пералічыў іх, хоць Рой адразу ж заявіў, што гэтыя прыстойнасці ёсць і ў ласкі, і ў лісы, і ў норкі. Рой сцвярджаў, што такія ж прыстойнасці маюць і іншыя драпежнікі. Норка, напрыклад, клапатлівая маці, яна сама заморыць сябе голадам, каб толькі накарміць дзяцей. Расамаха адводзіць людзей і сабак ад сваіх дзяцей, рызкуючы ўласным жыццём, а любімец Скоці, паважаны дзікабраз — баязлівы і плаксівы, падчас нават невялікай небяспекі забіваецца ў нару з дзецьмі, бурчыць, плача і плюецца, а часам нават пакідае дзяцей. А наконт таго, што дзікабраз наследуе зямлю, Рой даказваў, што мядзведзь (якім Скоці захапляецца) можа без асаблівай для сябе шкоды забіць і з'есці дзікабраза, як, зрэшты, і куніца-рыбачка. Але гэты довад толькі ўзмацніў захапленне Скоці мядзведзем, бо, маўляў, ён і есці ўмее разумна, культурна, не абжыраецца да смерці.

Спрэчка працягвалася доўга і закончылася, як канчаецца заўсёды; закончылася ў той самы момант, калі яны зачэпілі сутнасць пытання. Калі Рой спытаў, як можна вырашыць, як звер мае рацыю, а які не, Скоці запырэчыў, што тут і рашаць няма чаго. Адны спрадвечна маюць рацыю, іншыя вінаватыя таксама спрадвечна, і ўсе жывёліны падпарадкоўваюцца пэўнаму закону. Тут Рой спытаў — калі ёсць набор чыстых і нячыстых, то як чалавек можа прывучыць ваўка мірна суіснаваць з зайцам, ласку з мышшу, льва з авечкай, сабаку з катом.

І вось тут абодва пачыналі блытацца, і іхняя спрэч-

ка пераходзіла ў маўклівую нязгоду, нязгоду па га-лоўных поглядах на жыццё — невырашальных, бо яны не ўмелі яе вырашыць.

— Ладна, — сказаў Самсон, злазячы з ложка. — Пайду пакупаюся ў возеры. Пайшлі, Сахаты! Няхай яны перагрызуць адзін аднаму горла, вышукваючы кожны сваю праўду. А я пайду пакупаюся ў возеры.

Мэрэй устаў таксама. Ён мог назіраць за ўсім, што б чалавек ні рабіў.

Рой стаў іх стрымліваць.

— Толькі цябе ў гэтым возеры і не хапала, — казаў ён Самсону. — Яно толькі і чакала, што ты п'яны ў яго боўтнешся.

— Я яго злаўлю, калі ён уваліцца, — сказаў Мэрэй.

— Ведаю я цябе, будзеш стаяць і любавацца, як ён тоне, — сказаў яму Рой.

Аб'яднанымі намаганнямі Скоці і Рою ўдалося ўтрымаць Самсона і Мэрэя ў хаціне. Скоці спакусіў іх рэшткамі гарэлкі, а Рой дашкандыбаў да дзвярэй і замкнуў іх. Калі яны як-кольвек размясціліся на ложках на начлег, Рой зрабіў апошняе наступленне на сілы прыроды. Ён цалкам загрузіў печ бярозавымі цуркамі, і тады, калі ён стомлена ўпаў на ложак побач са Скоці, чырвонае полымя зацьміла слабое святло лямпы, і Рой, яшчэ да таго, як заснуць, адчуў чароўную нязручнасць нясцерпнай гарачыні ім жа напаленай печы. Хоць у гэтай бітве ён заўсёды мог застацца пераможцам! І з пачуццём атрыманай перамогі ён хутка заснуў.

РАЗДЗЕЛ ШОСТЫ

Ранкам Рой сабраўся і пайшоў, не чакаючы, пакуль прагнуцца іншыя.

Яму хацелася схавацца ад вынікаў учарашняй п'янкі, незалежна ад таго, якія яны мусілі быць. Ён цьмяна помніў, што абяцаў Мэрэю перабавіць для яго човен праз хрыбет Белых Гор у заказнік. Яму не хацелася выконваць сваё абяцанне, не хацелася адчуваць тую няёмкасць, якая авалодвае кожным пры сустрэчы з учарашнімі сабутэльнікамі.

Калі ён плыў па возеры, вада, здавалася, храбусцела пад дном лодкі. Неба было халоднае, цёмнае, але гэта была напружаная цемра, гатовая імгненна састу-

піць ранішняму зьянню. Лес заціх і, неверагодна сцішаны, здаваўся закінутым, мёртвым. Але недзе ў цішыні быў чуцен кволы капеж і больш востры гук вады, якая бегла па схіле. А пасля, калі ён вывеў човен на сярэдзіну возера, калі на навакольных хрыбтах успыхнулі першыя водбліскі світаньня, разам з раніцай нарадзіліся і першыя гукі ляснога жыцця. Снегавая сава — апошні голас ночы — загукала, пралятаючы над яго галавой. Пасля аднекуль здалёку данеслася цяўканне ліса. Затым птушкі: чорнагаловая сінічка зачырыкала чык-а-дзі-дзі-дзі-дзі; засвіталі, заверашчалі, зацмокалі вавёркі; засакаталі сойкі; пачулася «бэт», «бэт» курапатак. Гэта былі слабыя гукі, якія ледзь даносіліся да сярэдзіны возера, але ён чуў іх і ўсе адрозніваў. А да таго часу, як святло разлілося на ўсё неба, сам лес пачаў падміргваць, патрэскаваць і пакрэткаваць незразумелымі гукамі свайго маруднага абуджэння.

Рой ведаў: нішто на свеце не магло параўнацца з тым задавальненнем, якое ён адчуваў зараз, у першы дзень сваёй чарговай бітвы з вераломнымі хітрыкамі прыроды, зараз, калі ён плыў у цяжка нагружаным чоўне па галоўнай артэрыі свайго лесу, ужо адчуваючы прыемны здаровы голад. Ён ведаў, што на гэты раз чаканца бітва і за самога сябе: быць яму траперам ці валацугай, п'яніцай ці фермерам, чалавекам ці зверам. Але ў яго быў план; нейкія абрысы плана, з дапамогай якога ён павінен усё і назаўсёды ўладзіць, і ён збіраўся гэты план апрабаваць.

Ланцуг пастак Роя знаходзіўся па вялізным крузе працягласцю пяцьдзесят міль. Паўднёвай асновай яго і пачаткам маршруту было возера Т. Звычайна ён пачынаў абход пастак, праплываючы да самага канца возера Т і правяраючы ўзбярэжныя норы. Затым пакідаў човен на тым беразе і ішоў на поўдзень, праз хрыбты да Чатырох Азёр: гэта была яго галоўная паляўнічая гаспадарка, багатая на бабра і андатру. На Чатырох Азёрах у яго была невялікая хаціна, з якой ён, перш чым ісці на захад да Літл-Рывер, як правіла, за тры-чатыры дні абыходзіў усе пасткі на рэках, якія ўпадалі ў возера. Часам да адыходу на захад ён паляваў на лася на балотах паміж Чатырох Азёр, але часцей здавальняўся аленам, якога забіваў на хрыбтах па дарозе на Літл-Рывер. Гэта быў хуткі вузкі ручай, на якім вадзіліся норкі, і тут праходзіла заходняя мяжа ўчастка Роя. На другім беразе пачыналася гаспадарка

Скоці і Самсона, тут яны часам сустракаліся. Па гэтым ручаі Рой спускаўся на поўдзень да свайго апошняга возера, якое ён назваў Піт-Піт, згодна са своеасаблівым гукам, з якім рэчка ўлівалася ў азёрную ваду. Адсюль, каб дабрацца да хаціны, яму заставалася пераадолець яшчэ адзін хрыбет, тым самым замкнуўшы круг ці квадрат маршруту на ўсход, поўнач, захад, поўдзень і зноў на ўсход. Як правіла, абыход усяго ланцуга пастак займаў пяць-шэсць дзён.

На гэты раз ён вырашыў зрабіць інакш.

Для пачатку ён праплыў як звычайна да ўсходняга канца возера Т, правяраючы пасткі на норак, некаторыя здымаючы, іншыя нанова зараджаючы, — як і тыя, што напярэдадні паставіў са Скоці. У самым канцы возера Т ён зацягнуў човен пад вялізную ўпалую сасну, прыкрыў яго галінкамі, а затым расклаў цяпельца, каб згатаваць сняданак. Наеўшыся хлеба са свінай і запіўшы салодкім чаем, ён закінуў за спіну важкі мех і пайшоў не на поўнач, а на ўсход і ішоў на ўсход амаль паўдня, пакуль не дасягнуў плыткай, з парогамі, рачулкамі. На тым беразе яе была хаціна, і калі Рой уброд перабраўся да яе, яго сустрэла браханне сабак, кудахтанне перапалоханых курэй і, нарэшце, высокі худы індзеец.

— Хэло, Рой, — сказаў індзеец.

— Хэло, Боб, — сказаў Рой.

Індзеец Боб: яго назвалі так таму, што сапраўднае імя было занадта складанае. Рой ведаў яго і ахвотна называў бы Боба па імені, радуючыся таму, як яно гучыць — Хома-Хомані: першая хмурынка на небе, — але гэтае імя Боба было не для белага, няхай сабе і для Роя.

Бо нават маленькая бронзаватварая індыянка — яго жонка — зараз называла яго Боб. Адзенне Боба таксама было адзеннем белага: шапка з зайца, скураная куртка, сінія палатняныя штаны, але індзейскія макасіны з аленя. Усё гэта сядзела на высокім худым, спакутаным цэле сухотнага чарнавокага, бледнага чалавека, які нагадваў Рою засохлы клён, з якога выцадзілі занадта шмат соку.

— Добра, што ты тут, — сказаў Рой.

— Я толькі што збіраўся ў Сент-Элен па муку і правіант, — сказаў Боб.

— Хіба не позна? — спытаў Рой.

— Сёлета ўсё спазнілася, Рой.

— Спазнілася? — паўтарыў Рой, думачы пра звера.— Ці проста сышло?

— Мала-мала спазнілася і мала-мала сышло,— сказаў Боб.

Гэта была пародыя на нібыта індзейскую гаворку, якой Боб карыстаўся як своеасаблівым пакепліваннем над белымі. Па-англійску ён гаварыў як і ўсе ў Сент-Элене, як усе паляўнічыя, але час ад часу перадражніваў той жаргон, які белыя прыпісвалі індзейцам. Зараз ён не пакепліваў над Роем, якога любіў. Проста гэта быў міжвольны пратэст.

— Боб,— сказаў Рой,— я хачу пайсці на Зялёныя Азёры, туды, дзе мая гаспадарка ўкліньваецца ў тваю. Ты не супраць, калі я прайду па тваіх землях, каб трапіць на азёры?

— А чаго ты туды пойдзеш, Рой?

— Я хачу вылавіць там усё, што мне ўдасца. Я засяду ў сваёй хаціне на Чатырох Азёрах і расстаўлю пасткі па ўсёй акрузе, столькі пастак, каб здолеў толькі запомніць іхнія месцы. Звера там мо і небагата, але калі ён ёсць, то я вазьму яго да рэшты. Масавы аблоў! Я хачу аблавіць нават Зялёныя Азёры. Я там ніколі не ставіў пастак, сабраць там можна небагата, але яны, зрэшты, усе ў адной жмені, і чым яны горшыя за тутэйшыя вялікія азёры?

Зялёныя Азёры, маленькія, акружаныя амаль непраходнымі зараснікамі, праўду кажучы, былі Рою непатрэбныя. Ён назваў іх зараз афіцыйнай назвай, але часцей называў Нікчэмнымі Азёрамі, Непрыдатнай зямлёй, Спустошанай акругай.

— Магчыма, там ёсць пушны звер іменна таму, што я яго там не лавіў,— сказаў ён.— Ва ўсякім выпадку, паспрабую, але для гэтага мне трэба прайсці па тваёй зямлі, каб не блукаць па гэтых лясах.

— Вядома,— адказаў Боб.— Прашу цябе.

— А ці ёсць сцежкі проста да Зялёных Азёр?

— Ёсць адна старая паляўнічая сцежка, але лепшы шлях туды па хрыбце.

— А табе не будзе непрыемна, калі ўбачыш мяне на хрыбце?

— Зараз я рэдка хаджу туды,— сказаў Боб.— Надта далёка.

— Хочаш, я падстрэлю табе якую-небудзь дзічыну на мяса, калі сустрэну, вядома? — спытаў Рой.

— Там шмат аленяў,— сказаў Боб.— Ubачыш, страляй.

Прапануючы забяспечыць Боба мясам, Рой хацеў адплаціць за дазвол на праход па яго ўчастку. Мяса было амаль адзінай ежай індзейскай сям'і. Боб паляваў як і ўсе, але ён не мог дазволіць сабе незаконнага палявання. За гэта яго — індзейца — чакала такая ж адплата, што і белага, але для індзейца страта ўчастка была стратай самога жыцця. І вось Індзеец Боб неяк перабіваўся на законнай норме. Гэта давала магчымасць штогод купляць крыху правіянту ў краме, але большую частку харчу ён выдзіраў з зямлі, тут, ля свайго ручая, вырошчваючы крыху кукурузы і азёрнага рысу, трымаючы курэй, свіней, коз і ловачы летняй парой столькі рыбы, колькі мог правяліць альбо захаваць на зіму ў сваім пограбе.

— Чаму ты не папросіш участак у бабровым заказніку Джэймс-Бэй? — спытаў Рой у Боба.

Як і некаторыя іншыя заказнікі Канады, Джэймс-Бэй быў буйным лясным заказнікам, закрытым для ўсіх трапераў, акрамя абмежаванай колькасці індзейцаў; гэта была гаспадарка, дзе кішэлі маладыя бабры; абароненыя законам бабры хутка размнажаліся і давалі гарантаваны ўлоў.

— Не ведаю такой зямлі, Рой, — адказаў Боб.

Рой ведаў: Боб хацеў гэтым сказаць, што Муск-о-гі яго дом, дом яго продкаў. Ён не хацеў пакідаць яго, як Рой не хацеў пакідаць Сент-Элен.

— Ты маеш рацыю, — разважліва прамовіў Рой. — Джэймс-Бэй — гэта вельмі далёка адсюль.

— Скончыцца тым, што я стану фермерам, расчышчу вась тут лес і буду фермерстваваць, — сказаў Боб. Як і Рой, ён ведаў, што звяры сыходзяць на поўнач і хутка зусім знікнуць. Як і Рой, ён ведаў, што ніколі не здолее пакінуць лес, і чым пакідаць яго, ён быў гатовы паспрабаваць фермерства ў лесе.

— А што скажа крымінальны кодэкс наконт гаспадаркі на поўначы? — спытаў у яго Рой. — Ты ж мог паспрабаваць атрымаць участак на поўначы?

— Цяжка адказаць, Рой. Адна справа, калі чытаеш закон, зусім іншая, калі яго парушаеш, асабліва крымінальны кодэкс.

Крымінальным кодэксам звычайна называлі палажэнні пра індзейцаў. Рой чытаў гэтыя палажэнні, чытаў іх у хаціне Боба, дзе яны віселі як яшчэ адна насмешка Боба над белымі. Рою яны здаліся такімі падобнымі на палажэнні пра звяроў, што ён прышоў

да высновы, што індзейцаў захоўваюць як звяроў, як асколак натуральнага і пажаданага ляснога жыцця, якому нельга было даць знікнуць зусім.

— Ну што ж. Я пайду, Боб, — сказаў Рой.

Выгляд індзейца пачаў засмучаць яго. Думка, што Індзеец Боб асуджаны заставацца тут, — усё адно, будзе да рэшты вылаўлены гэты ўчастак ці не, — заўсёды засмучала Роя.

— Калі ты збіраешся ісці на поўнач на новыя землі? — спытаў індзеец Роя.

Рой пачаў ужо пераходзіць рэчку.

— Яшчэ не ведаю, Боб. Гэта будзе залежаць ад многіх абставін. Але хутка гэта высветліцца.

— А Сахаты таксама недзе блізка? — перамагаў Боб шум парогаў.

— Блізка. А што?

— Нехта ставіў пасткі на маёй плаціне ля старых карчоў. Відаць, Сахаты.

— Ты так лічыш? — спытаў Рой. Зараз яму таксама даводзілася крычаць.

— Скажы яму, калі ён будзе шукаць свае пасткі, што яны вісяць на сухім дрэве ля плаціны.

Тут не было злоснай задумы, індзеец паступіў менавіта так, як паступіў бы любы трапер, знайшоўшы на сваім участку чужыя пасткі, ён зняў бы іх і павесіў. На другі раз ён меў права забраць іх сабе.

— Добра, Боб. Ubачымся, калі я буду вяртацца.

— Шчаслівай дарогі, Рой.

Рой перайшоў раку і па закінутай сцежцы пайшоў на поўнач, да Чатырох Азёр.

Яшчэ завідна дабраўся ён да сваёй хаціны, скаціўшыся з апошняга схіла, як перагружаны састаў, які цісне на паравоз і падганяе яго. Пакуль ён запальваў лямпу і раскладаў цяпельца, мышы разбегліся па кутках і адтуль назіралі, як ён распакоўвае правянт і хавае яго ў моцную скрыню, скрэмзаную слядамі іхніх зубоў. Рой стаміўся; калі павячэраў, ён прытушыў агонь, паваліўся на ложка і адразу ж заснуў.

Раніцай Рой хутка і лоўка распачаў свой масавы аблоў.

Перш за ўсё ён праверыў пасткі на Чатырох Азёрах, зняў аднаго бабра і адну андатру. Затым пачаў расстаўляць пасткі ва ўсіх хоць крыху прыдатных мясцінах. У яго хаціне на Чатырох Азёрах было дзесяць старых пастак сістэмы Ньюхаўс; ён іх падраман-

таваў, пачысціў і расставіў на бабровых гацях, на харчовых пляцоўках андатры і ля хатак. Ён паставіў паўдзiesiąтка пастак першага нумара па берагах і на пясчаных мелях. Гэтыя прызначаліся для норак, якія кожную ноч блукаюць па беразе ў пошуках рыбы і жаб. Калі справіўся з Чатырма Азёрамі, Рой зрабіў двухдзённы пераход убок, на поўнач ад участка Індзейца Боба, да Зялёных Азёр. Гэта былі глыбокія азёры, не надта зручныя для баброў, але тут маглі вадзіцца норкі і можа быць выдра. Перш за ўсё трэба было разведць звера, адшукаць красамоўныя кучкі акрываўленых пёраў ля жылля норак, недаступныя сховы ласак, слізкія гліняныя схілы, па якіх выдра, гуляючы, з'язджае ў ваду. Ён выявіў мала слядоў выдры і норкі, але там, дзе яны былі, паставіў пасткі, паставіў хітра, скарыстаўшы дзеля прынады рыбу, злоўленую сеткай у Чатырох Азёрах. На адным з Зялёных Азёр былі дзве невялікія бабровыя гаці, і тут ён таксама паставіў тры пасткі проста ля хатак.

— «Забаронена законам, — гучна спяваў Рой, калі ставіў свае пасткі, — любому грамадзяніну ставіць пасткі бліжэй чым пяць футаў ад жылля бобра». Ну што ж, пан губернатар, я, здаецца, парушаю закон, але майце ахвоту з'явіцца тут і злавіць мяне на месцы злачынства. Майце ахвоту з'явіцца і паглядзець, як даводзіцца беднаму чалавеку выкручвацца, каб злавіць нейкага бедалагу-бобра.

Калі Рой расставіў усе свае пасткі, ён пачаў ладзіць іншыя, больш хітрыя.

Ён добра ведаў параграф пра гэты від пастак, і паколькі адзінай крыніцай друкаванай паззіі для Роя была мова палажэнняў пра дзічыну, ён ахвотна цытаваў на памяць вытрымкі з закону. Параграф быў вельмі просты, ён абвяшчаў, што любому грамадзяніну забараняецца законам карыстацца гэтым відам пастак для любой мэты на ўсёй тэрыторыі акругі Сент-Элен.

Рой ладзіў пасткі ў разліку на любога звера, які ў іх трапіць, няхай сабе гэта рысь, ліс, куніца-рыбачка альбо нават воўк. Шкуры ваўка ішлі за бясцэннак, але за ваўка старэйшага за тры месяцы плацілі дваццаць пяць долараў прэміі; і хоць Рой лічыў гэта толькі суровай помстай закону ў адносінах да чацверанагага паляўнічага, ён не губляў гэтай магчымасці.

— Ідзе вайна, — казаў Рой звярынай браціі на паляўнічых сцежках, — і нехта ў ёй павінен перамагчы.

Нехта павінен перахітрыць іншага, таму асцерагайся, жорсткі воўк, крывасмок-норка, насцярожаная ліса, рысь-чашчавік. Нехта з вас павінен перахітрыць іншага.

Рой быў вельмі хітры. Ён не лічыўся спецыялістам па звярах, якія бегаюць і якіх цяжка злавіць, але ён мог перахітрыць іх, бо ведаў іхнія звычкі. Усе звяры хадзілі па сцяжынках, пратаптаных буйнымі звярамі, такімі, як алень альбо лось. На такіх сцежках і ставіў Рой свае пасткі. Асабліва хітра ставіў іх на лісу. Звычайна Рой перагароджваў звярыную сцежку ствалом; ён падкочваў ствол да месца з дапамогай рычага, да якога дакранаўся толькі ў пальчатках, цалкам пазбягаючы ўсялякага чалавечага паху. Перагарадзіўшы дарогу, ён закручваў адзін канец доўгага дроту вакол цяжкага ствала, а затым прыладжваў пятлю так, што ліса павінна была трапіць у яе, калі б захацела абысці ствол. Сіло майстравалася са стальной раяльнай струны, моцнай і пругкай, а каб і на ёй не заставалася слядоў дотыку чалавека, Рой націраў яе воскам. Некаторыя траперы карысталіся для гэтага мускусам бабра альбо пацука, але Рой лічыў, што перша чым звабліваць чуйны нос ліса гэтым падманлівым пахам, лепш нейтралізаваць сіло нейтральным пахам воску. Ён яшчэ ніколі не правяраў гэтай сваёй тэорыі, але зараз, расставіўшы шмат пастак вакол Зялёных Азёр і Чатырох Азёр, а таксама на хрыбтах і ў далінах, ён мусіў праверыць сапраўдную іх вартасць і сваё ўласнае паляўнічае майстэрства.

У апошнюю чаргу Рой заняўся куніцай і блізкай да яе куніцай-рыбачкай. Гэтыя каштоўныя пушныя звяры маглі трапіць у любую з яго пастак, у пастку на норак, у некаторыя сіло нават у пасткі на баброў і андараў. Але паляванне спецыяльна на рыбачку альбо на куніцу патрабавала асаблівага вопыту і майстэрства. Яны не толькі рэдка сустракаліся, але, як правіла, ніколі не выяўлялі свайго жылля. Паляўнічаму даводзілася здагадвацца, дзе іх шукаць, здагадвацца пра іхнія звычкі. Абедзве мелі багатую шаўкавістую карычневую пушніну стойкага колеру, за яе заўсёды добра плацілі. Абедзве жылі на дрэвах, не карысталіся логавамі альбо норамі. Абедзве харчаваліся дробнай жыўнасцю — зайцамі, вавёркамі, мышамі, усім, што трапляла на іх востры зуб. Разважаючы пра іх, Рой згадаў, што за ўсё сваё доўгае жыццё ў лесе ён бачыў кожнага з гэтых звяркоў толькі пяць ці шэсць разоў, асабліва

куніцу. Яна жыла ў самым гушчары і цемры хвойных нетраў і не пераносіла вады і сырасці. А рыбацку, наадварот, можна было звычайна знайсці каля балота альбо ручая, хоць і тут яна знаходзілася на вершалінах дрэў і спускалася толькі паляваць. Яны былі злосныя ворагі, і ў сутычках куніца звычайна перамагала свайго родзіча. Яны абедзве палявалі паасобку, пераважна ноччу. Пра іхнія звычкі ў Роя захаваўся толькі адзін успамін. Аднойчы на яго вацах рыбацка загрызла чырвоную вавёрку; убачыўшы Роя, рыбацка адкусіла ў вавёркі пушысты хвост і кінулася да бліжэйшага дрэва. Яна імгненна знікла ў лістоце і паляцела з верхавіны на верхавіну, трымаючы ў зубах вавёрку, але пазбавіўшыся яе хваста, які перашкаджаў бы так хутка бегаць.

Рой ладаваў свае пасткі на куніцу і рыбацку чырванай вавёркай, але замест таго, каб замацоўваць пасткі на паваленым ствале альбо на зямлі, ён падвешваў іх так, што ў скачку за вавёркай куніца альбо рыбацка павінны былі абавязкова патрапіць у пастку. Ён паставіў пяць паўтарачных пастак, усе вакол Зялёных Азёр. Для рыбацкі ён выбіраў навіслыя над вадой елкі, для куніцы заходзіў глыбей у гушчар. Гэтым Рой закончыў ставіць ланцугі пастак для масавай лоўлі.

Але паставіць пасткі было толькі пачаткам. З гэтага дня яму трэба было настойліва і метадычна аглядаць пасткі, абыходзячы іх у строгай паслядоўнасці і замяняючы прынаду. Ён абышоў спачатку Чатыры Азёры, праверыў пасткі, а калі вяртаўся ў хаціну, праверыў яшчэ некалькі пастак. Затым зрабіў двухдзённы абыход Зялёных Азёр, па дарозе туды праверыў пасткі, выбраў тыя, што ля вады, а па дарозе назад праверыў астатнія. Яму давалося цягнуць на сабе ўвесь правіант, прынаду, сякеру і злоўленую дзічыну. Абход даводзілася рабіць хутка, бо на Зялёных Азёрах у яго не было іншага сховішча, акрамя шалаша з галінак піхты, які ён змайстраваў пад вялікай сасной. Значыць, яму даводзілася нясці і спальны мяшок, а для чалавека, які прывык да зручнасці сваіх хацін, гэта было вялікай стратай. Але ён не здаваўся, спадзеючыся, што вынік апраўдае ўсе затраты. За два тыдні Рой злавіў чатырох баброў, чатыры андатры, адну норку і дзвюх ласак. Больш рэдкая дзічына — ліса, рысь, рыбацка, выдра — зусім не траплялася яму, хоць ён выявіў шмат слядоў лісы і рысі і ведаў, што рана ці позна ён зловіць іх. Але для гэтага патрабавалася шмат цяжкай працы, бясконцай працы.

— Вось табе і адзінаццаты нумар! Чым не аўталінія? — мармытаў ён сам сабе, калі знясілена вяртаўся ў сваю хаціну ля Чатырох Азёр. — Вось табе і канвеер! — Але ён працягваў гэта толькі тры тыдні, а пасля зразумеў, што пара спыніцца: пачаў выпадаць снег.

Усё пачалося з невялікай завірухі і парывістага паўночнага ветру. Чысты ранні сняжок пасцілкай лёг на лес, азёры і хрыбты гор, і ўжо з гэтага снегападу ў далінах утварыліся гурбы. Усю гэтую завіруху Рой пераседзеў у сваёй хаціне на Чатырох Азёрах. Калі завіруха сціхла, ён зрабіў апошні абыход — снег прымушаў яго спяшацца і хутчэй правяраць пасткі на Літл-Рывер, а затым скіраваць на поўдзень і паглядзець, што робіцца ў яго на возеры Піт-Піт. Абодва гэтыя ўчасткі былі закінуты ім амаль на месяц, і Рою трэба было вырашыць, ці варта дзеля новага ланцуга пастак забывацца на ўсе старыя. Ад гэтага рашэння шмат залежала ў далейшых паводзінах Роя.

Падчас апошняга абходу яго затрымліваў рыхлы снег, які даводзілася абтоптаць адразу. Абход быў няўдалы. На Чатырох Азёрах папалася некалькі баброў і некалькі андатраў. І ўсё. Па дарозе на Зялёныя Азёры ён знайшоў у адной пастцы лісу. Ліса сядзела на сцежцы, драцяная пятля захліснула ёй шыю, але яна была яшчэ жывая і нагадвала сабаку на прывязі. Яна злосна пазірала на Роя, які ішоў па сцежцы. Рой спыніўся.

— Эх ты, палахлівая ліса, — задумліва прамовіў Рой, — сёння ты перамудрыла.

Іншыя звяры, якія траплялі ў пастку, адчайна вырываліся; але чым мацней яны вырываліся, тым мацней зацягвалася пятля на шыі, і чым мацней яна зацягвалася, тым мацней яны вырываліся, пакуль пятля не душыла іх да смерці. А гэтая ліса? Рой зразумеў, што яна таксама спрабавала вырвацца, але хутка зразумела, што барацьба для яе небяспечная. Тады яна прыціхла і пачала чакаць, ці не ўдасца перахітрыць пастку. Яна і зараз хітра пазірала на Роя, ці не ўдасца ёй перахітрыць яго.

Гэта быў адзін з тых выпадкаў, калі Рою цяжка забіць звера. Ён заўсёды здзіўляўся знаходлівасці, яго здзіўляла настойлівая барацьба звера за жыццё, здзіўляла ўсё, што магло перахітрыць механічную вераломнасць пасткі. Але ішла вайна, і ён быў яе ўдзельнікам. Заставалася толькі выклікаць лісу на супраціў-

ленне. Рой так і зрабіў, ён пачаў трывожыць яе доўгім сасновым суком, а калі яна стала адсоўвацца ад палкі і мацней зацягнула пятлю, Рой двойчы моцна стукнуў яе па галаве, так моцна, што палка зламалася. Ліса была мёртвая, а Рой — пераможца міжвольны — стаяў і захапляўся чыстай шаўкавістай поўсцю.

Больш нічога ў сваіх пастках ён не знайшоў, а на Зялёных Азёрах у пастку трапіла толькі адна норка. Ні бабра, ні андатры, ні выдры, ні куніцы, ні рыбачкі. Рой смякаў пераседзеў марозную ноч у занесеным снегам шалашы на Зялёных Азёрах, а затым шпаркім тэмпам рушыў па снезе назад да хаціны на Чатырох Азёрах, раздумваючы, ці ўдалася справа з масавай лоўляй, ці варта тут вылаўліваць усё, што толькі можна, за кошт усіх іншых участкаў.

У хаціне ён падлічыў сваю здабычу.

Усяго было злоўлена шэсць андатраў, пяць баброў, дзве норкі, чатыры ласкі і ліса. Вывад зразумелы. Для такога напружанага палявання вынік быў мізэрны, хоць, калі гаварыць шчыра, гэта была неблагая трохтыднёвая здабыча. Але Рой не апраўдваў выключную стаўку на інтэнсіўную лоўлю ў гэтым месцы на шкоду ўсім іншым. Акрамя таго, Рою здавалася, што ў далейшым ён не набярэ тут і гэтага. Ён злавіў чатырох баброў на Зялёных Азёрах, і болей там баброў не было, іх неабходна выкрасліць з далейшага палявання. На Чатырох Азёрах заставаўся яго звыклы рэзерв — паўтара дзесятка хатак і некалькі новых збудаванняў маладых баброў. Але пры такой інтэнсіўнай лоўлі гэтага было мала. На Чатырох Азёрах трэба спыніць паляванне, калі ён мае намер захаваць там хоць некалькі баброў і андатраў. Мо і варта было праводзіць тут інтэнсіўную тыднёвую лоўлю, але не больш за тыдзень. Таму ён пакінуў усе свае пасткі на ранейшых месцах, але ўжо дакладна ведаў, што павінен ісці на Літл-Рывер, уніз да возера Піт-Піт і назад у сваю хаціну. Трэба рухацца, пакуль снег не выпаў па-сапраўднаму, а рэкі і азёры не скавала лёдам.

Перш чым пакінуць Чатыры Азёры, Рой прайшоўся па яловых балотах паміж азёрамі. Ён шукаў сляды лася, ведаючы, што Джэк Бэртан, калі назапашвае мяса на ўсю сям'ю, аддае перавагу буйному ласку, а не дробнаму аленю. Рой знайшоў сляды, памёт і абадраную кару на дрэвах там, дзе вялізны самец стараўся спыніць сверб сваіх раскідзістых маладых рагоў. Але самога

лася ён так і не знайшоў. Ён убачыў шмат слядоў аленяў, але за ўсе тры тыдні не сустрэў ні аленіхі, ні цяляці. Гэта было нязвыкла і трыожна, і па дарозе на Літл-Рывер ён пільна сачыў, ці не з'явіцца на хрыбце алень альбо лось у даліне. Ён прыкмеціў адну белыхвостую аленіху на схіле каля Літл-Рывер і паспеў выстраліць, але ўбачыў толькі, як мільганула і знікла ўдалечыні яе белае люстэрка.

— Ну што ж, хоць адзін алень ёсць у гэтым лесе, — сказаў ён. — Пакіну яго для Джэка. Для фермера Джэка, выратавальніка Сент-Элена.

Рой гучна засмяяўся ад уласнага жарта, і яго зычны смех рассыпаўся па ўсім лесе. Ён пайшоў на поўдзень да возера Піт-Піт і дамоў, гадаючы, ці застане ў сваёй хаціне Сахатага, ці ён пайшоў ужо ў заказнік.

РАЗДЗЕЛ СЕМЫ

Мэрэй пайшоў, але ў хаціне быў Джэк Бэртан.

— Як Сэм? — спытаў Рой, калі ўбачыў, хто ў яго ў гасцях.

Джэк прычыніў дзверы, на якія ціснула намеценая завірухай гурба; яго цела, падобнае на жэрдку, здавалася, расло з бэрнаў падлогі.

— Сэм ўсё яшчэ на ферме, калі ты пытаеш пра гэта, — сказаў ён. — Але не ведаю, ці доўга ён там будзе.

— Ці прыняў ён работніка?

— Так, але быў вельмі сярдзіты на цябе за тое, што ты пайшоў моўчкі. І Руф таксама сердавала. — Слова Джэка гучалі змрочна. — Ён усё яшчэ гаворыць пра сыход.

— А каго ты наняў ім у памочнікі?

— Білі Эдвардса.

— Білі? Гэта той, што купіў каня?

— Ага, ён. Яму патрэбны грошы. Наяўныя. Я наняў яго і каня даволі танна. Білі добры працаўнік. Калі я адыходзіў сюды, ён пачаў капаць канавы на сядзібе. Ведаеш, ён збіраўся хоць нейкім чынам выкарыстаць нават тое сапрэлае сена, але ні ў чым не сустракае падтрымкі Сэма.

Рой быў удзячны, але не чакаў нічога добрага.

— Будзем спадзявацца, што Біл расшавеліць Сэма, — сказаў ён і скінуў з плячэй свой мех.

— Магчыма.

Рой сумняваўся ў гэтым і раптоўна адчуў, што Сэм знарок губіць яго, імкнецца зрабіць з яго ляснога валацугу без іншага прыстанішча, акрамя гэтага лесу, без іншага жылля, акрамя вась гэтаі хаціны.

— Не, ты падумай, Джэк. І як гэта чалавек можа так проста пакінуць сваю хату? — закрычаў Рой. — Як можа Сэм нават думаць пра такое?

— Акрамя Сэма шмат хто ў Сент-Элене зробіць тое ж самае, — сказаў Джэк. — Ажно да самай вайны ўсе мы былі сведкамі, як дробныя фермеры адзін за адным выбывалі з гультні. Вайна крыху прыпыніла гэта, але зараз усё пачынаецца нанова. Стары Прат ужо распрадаецца, Рой, а калі стары Прат сышоў з арбіты, чаго дзівіцца дзеянням Сэма?

Але Роя не суцяшала разбурэнне іншага.

— Для Сэма гэта не апраўданне, — горка зазначыў ён.

— Ён яшчэ мо выстаіць, — памеркаваў Джэк.

— Сумняваюся, — сказаў Рой. — Сумняваюся!

Рой адчуваў, што Джэк сказаў яму не ўсё, але больш нічога сказаць не паспеў, бо з'явіўся Зел Сен-Клэр; у руках у яго было ружжо, у чорных зубах — кароткая піпка.

— А ты калі сюды з'явіўся? — здзіўлена спытаў Рой.

— Яшчэ ўчора вечарам, — адказаў Сен-Клэр. — Я сустрэў Джэка на Мускуснай завадзі, па дарозе сюды. А зараз я хадзіў шукаць аленяня ці яшчэ каго-небудзь на абед.

— А дзе Сахаты?

— Відаць, займаецца паляваннем разам з Самсонам і Скоці. У канцы таго месяца ён сказаў, што я знайду яго тут. Ён павінен быць недзе недалёка.

— Дык ён яшчэ не пайшоў у заказнік?

— Як ён пойдзе без мяне? — сказаў малеча Зел, і яго спіты, зарослы сівой шчэццю твар стаў злосным і пакрыўджаным. — Мы дамовіліся сустрэцца тут, і калі ты не пярэчыш, я пачакаю іх тут дзень-другі.

— Вядома, — сказаў Рой. — Каля месяца таму ён быў у мяне, але я думаў, што ён пайшоў у заказнік. Ён хацеў перакінуць туды човен. Але мне здаецца, што час для гэтага надта позні; праз тыдзень усюды будзе лёд.

— Ну што ж, пойдзем пешкі, — адрэзаў Зел. — А ты пойдзеш?

— Пры Джэку не магу табе адказаць, — сказаў Рой, выціскаючы з сябе невясёлы жарт.

Джэк Бэртан старанна рабіў выгляд, што і ўвагі не звяртае на іхнюю размову і цалкам захоплены распальваннем лямпы. Затым ён заняўся кухарствам, але Рой рашуча перапыніў гэта, бо Джэк быў дрэнны кухар. Рой прагаладаўся, таму хутка зрабіў абед з бекону, бобу, яек, бульбы і бляшанкі персікавага кампоту. Джэк не ўмеў нават зварыць каву, якую любіў Рой, таму той наліў вады з ядра ў эмаліраваны кацялок, закіпяціў яе, сам насыпаў туды молатай кавы. У дарозе ён піў чай, але ў сваёй хаціне ласаваўся моцнай салодкай кавай са згушчоным малаком. Падчас яды пачалі распываць Роя, як ідуць яго справы. Ён расказаў ім пра масавую лоўлю на Чатырох Азёрах і прызнаў эксперымент няўдалым. Яны пярэчылі, што ўвогуле ўлоў у яго неблагі, але Рой сказаў, што і гэткага ўлову ён больш не даб'ецца.

— На Зялёных Азёрах больш не засталася баброў, а лісы і рысі не хопіць і па адным на пастку. Дзеля забавы там можна паставіць адну-дзве пасткі, але сапраўднай лоўлі там не чакай. Непатрэбнага клопату шмат, а здабытак — на капейку.

— Мы з Зелам праверылі некалькі тваіх пастак па дарозе сюды, — сказаў Джэк. — На балоце мы знялі пацука. — Джэк сказаў, што яны садралі скурку і паставілі яе на распялку. Яна і вісела на дроце разам са скуркамі дзвюх андатраў, якія Рой узяў на тым жа балоце.

Рой пачаў ужо распраўляцца з норкай, якую злавіў на Літл-Рывер. Седзячы на ложку, ён прытрымліваў карычневага звярка паміж каленяў, асцярожна падразаў скуру ўздоўж лапак, здзіраючы яе цалкам, і адначасова ачышчаў ад тлушчу. Калі скурка была знятая, Рой нацягнуў яе пушнінай унутр на доўгую драўляную рамку. Затым, заганяючы ў цэнтр рамкі клін, ён пачаў расцягваць яе, змазваючы скурку мылам «Люкс», якое ўсунула яму ў кішэню Джыні Эндрус. Рой славіўся тым, што ўмеў расцягваць скуркі лепш за ўсіх трапераў Муск-о-гі. Ён мог расцягнуць скурку сярэдняга бабра да памераў буйнога, а буйнога — да вялікага, вялікага — як цэлую коўдру.

— Хутка ты так напратыкуешся, — сказаў яму Джэк, — што з ласкі расцягнеш ільва.

Рой засмяўся, але яму здалася, што Джэк жар-

туе нездарма. Ён зноў падумаў, што Джэк нешта недагаворвае, але, відаць, не хоча гаварыць пра гэта пры Зеле.

Магчымасць пагаварыць з Роем адзін на адзін з'явілася ў Джэка на другі дзень, калі яны ўдвух на чоўне зрабілі невялікі аб'езд пастак на возеры Т. Але Джэк зноў нічога не сказаў, і Рой перастаў нават асцярожна нагадваць пра тое, чым ён быў заклапочаны. Высветлілася толькі адна праблема, але Рой ведаў, што не яна на самай справе клапаціла Джэка.

— Некалькі дзён таму інспектар выправіўся ў абход,— сказаў Джэк.

— Куды?

— Не ведаю. Ведаю толькі, што ён пайшоў з Сент-Элена.

— Што, шукае сабе прыгоды?

— Так, і мо менавіта тут,— сказаў Джэк.— Ты ведаеш, што будзе, калі ён застане Зела і Сахатага ў цябе ў хаціне?

— Я заўсёды магу сказаць, што не клікаў іх.

— Гэта не дапаможа,— засцярог Джэк.— Тады табе канцы.

— Мне і так канцы,— сказаў Рой.— Ніводнай скуркі з цэлага возера.

З возера Т яны вярнуліся з пустымі рукамі, і Джэк пераканаў Роя папаляваць з ім на хрыбтах каля Чатырох Азёр, адначасова аглядаючы пасткі, але галоўным чынам адсочваючы аленя альбо лася; аднаго для Джэка, другога Рою на зімні запас. Яны пайшлі на другую ж раніцу і пешкі прайшлі маршрут Роя ў зваротным напрамку, угару да возера Піт-Піт і Літл-Рывер, затым па хрыбтах да Чатырох Азёр. Зела Сен-Клэра яны пакінулі ў хаціне чакаць вяртання Мэрэя, і толькі ўдалечыні ад Зела і хаціны Джэк сказаў нарэшце Рою тое, што ўвесь час займала яго. Ён сказаў пра гэта Рою, калі яны залезлі на Снежную Скалу — найвышэйшы пункт уладанняў Роя. Яны стаялі там, пазіраючы на хрыбты, што раскінуліся ва ўсе бакі, на пашу ласёў і недаступныя тарфяныя балоты. Адсюль лоўка было сачыць за дзічынай, і яны спыніліся тут паснедаць.

— Здаецца, я павінен сказаць табе, што Эндзі Эндрус вярнуўся,— сказаў Джэк.

— Эндзі? — перапытаў Рой.— Вось д'ябал!

— Ён з'явіўся тыдзень таму,— дадаў Джэк.

— А дзе ён з'явіўся?

— У Джыні. Да яе і прыйшоў.

— І ён быў там, калі ты адыходзіў?

Джэк кінуў.

— Здаецца, што так,— сказаў ён.

Рой доўга не мог прамовіць ні слова, маўчаў і Джэк. Джэк не раз прыкідваў, ці варта наогул сказаць пра гэта Рою, але ведаў, што раней ці пазней Рой ўсё адно даведаецца, і сядзеў як на іголках, баючыся, што Зел Сен-Клэр скажа пра гэта першы. Джэк не хацеў, каб Рой даведаўся пра гэта ад Сен-Клэра, бо разумеў, які выбар патрэбна будзе зрабіць Рою. У яго і так была пагроза страціць родную хату, існавала неабходнасць пакінуць лес і заняцца фермерствам, а таксама непакоіла перакананасць, што паляванне для яго скончылася. А зараз ён мог страціць і сваю Персефону¹. Джэк ведаў таксама, што для Роя магчымы два рашэнні. Па-першае, праседзеўшы зіму тут, ён мог на будучы год пайсці на поўнач, атрымаць там новы ўчастак. Менавіта гэтага хацеў Джэк для свайго старога сябра, але ён ведаў, як мала для гэтага шанцаў. Зараз, калі Эндзі вярнуўся, калі Сэм не адмовіўся ад свайго намеру кінуць ферму, калі Рой асабліва востра адчуваў ціск лесу,— было верагодна, што ён не заглыбіцца ў глуш, пакідаючы за сабой гэткую неразбярыху. У адрозненне ад Джыні Джэк ведаў, што Рой не пойдзе ў глуш, калі яму не будзе куды вярнуцца. Зараз Рой страціў абедзве свае апоры, і другое мажлівае для яго рашэнне было пайсці з Зелам і Мэрэем у заказнік з рызыкай, што, найбольш верагодна, яго зловяць, адбяручь дазвол і дзялянку і гэтым загубяць яго самога. Гэта была адна з прычын, чаму Джэк імкнуўся звесці Роя ад Сен-Клэра і Мэрэя. Джэк спадзяваўся, што да таго часу, як Рой вернецца ў хаціну, Зел і Мэрэй будуць ужо далёка. І ён цвёрда вырашыў як мага даўжэй утрымліваць Роя ад вяртання ў хаціну.

— Значыць, Эндзі ўсё-такі вярнуўся,— спакойна сказаў Рой.— Ну што ж! — ён вытрас рэшткі чаю ў агонь кастра.

Джэк затаптаў агонь і сабраўся ісці далей.

— Ну як Эндзі? — марудна прамовіў Рой.

¹ Персефона — у антычнай міфалогіі жонка гаспадара падземнага свету, якую муж адпускаў на зямлю да яе маці Дэметры толькі на некалькі месяцаў за год.

— Патаўсцеў,— сказаў Джэк.— Ён быў у арміі.

— Відаць, без грошай?

— Ды не. Я бачыў, як ён у бары заказваў шкалік для Сэма. Ён і сам, здаецца, стаў ахвочы да бутэлькі.

— Што-небудзь казаў?..

Джэк разумеў, пра што пытаецца Рой.

— Не, нічога.

— І збіраецца застацца?

— Цяжка сказаць. Ты ж ведаеш Эндзі.

— Ён застанецца,— сказаў Рой.— Ва ўсякім выпадку, да майго вяртання.

Ведаючы Эндзі, Рой быў здзіўлены, што той не з'явіўся проста да яго ў лес, каб высветліць адносіны. Эндзі заўсёды дзейнічаў напрамом, як бык, атакуючы любую цяжкасць слепа і лбом у сцяну.

— Як ты думаеш, ці прыйдзе ён у лес? — спытаў Рой.

— Не ведаю,— адказаў Джэк.— Я яму сказаў, што цябе неўзабаве чакаюць у Сент-Элене.

Джэк зрабіў усё, каб папярэдзіць з'яўленне Эндруса тут, у лесе, але Джэк не сумняваўся, што, калі Эндрус зразумее сапраўдны сэнс «дзелавых адносін» Роя і Джыні, першая ж хваля неўтаймоўнага гневу абвязкова прывядзе яго сюды.

Рой нічога больш не пытаў, і яны сачылі за аленам далей.

Ім трапілася шмат слядоў аленя на снезе, але ніводнага аленя так і не ўбачылі. Ноч яны правялі ў хаціне ля Чатырох Азёр, а затым аднавілі паляванне, адначасова аглядалі пасткі Роя. Рой выявіў яшчэ аднаго бабра і рысь у пастцы, і яму зараз даводзілася цягнуць на спіне вялікі груз. Яны пайшлі па заснежаных хрыбтах да возера Т і ў накірунку да хаты, разыходзіліся, каб ахапіць звыклых сцежкі аленяў, і зноў сустракаліся ў дамоўленых месцах.

— Хочаш пабачыць мядзведзя? — спытаў Рой, калі яны сустрэліся ля вялікай кучы горных валуноў, абкружаных хвойным зараснікам.

— А дзе ён?

Рой паказаў уніз.

— Прыгледзься вунь да тых скалаў.

Мядзведзь, вялізны буры лежабока, з'явіўся амаль у тое ж імгненне і то подскакам, то марудна, шлёпаючы вялізнымі віхлястымі лапамі па цвёрдым снезе, рушыў проста да маладой піхты. Калі дайшоў да

ствала, на задніх лапах выцягнуўся на ўвесь рост і драпнуў па дрэве кіпцюрамі так высока, як толькі здолеў дастаць. Затым ён зароў і злосна ўкусиў за ствол.

— Відаць, тым самым ён паказвае іншым мядзведзям, які ён вялікі, — сказаў Джэк. — Не інакш ён вырашыў пахваліцца ростам перад сяброўкай альбо супернікам.

— Не ведаю, — сказаў Рой, — але толькі самкі робяць тое самае.

— Ніколі не бачыў, каб яны так грызлі ствол, — сказаў Джэк.

— Гэта яшчэ мала, а я бачыў, як адзін мішка ўсеўся на малады дубок і пачаў скакаць на ім, як на кані. — Яны мелі мажлівасць ціха перагаворвацца, бо былі значна вышэй і за ветрам. — Ты звярні ўвагу, які ён адкормлены. Ён зусім падрыхтаваўся залегчы на зіму. Гэта дрэнная прыкмета, Джэк. Яны так рана кладуцца ў бярогу, толькі калі становіцца мала дзічыны.

Яны пазіралі, як мядзведзь прынюхваецца да ветру.

— Дык што, хочаш яго? — зноў спытаўся Рой.

— Занадта шмат клопату, — адказаў Джэк.

Рой прыцэліўся. Яму даводзілася страляць у мядзведзяў, калі патрэбны былі ці то скура, ці мяса, але зараз, калі ў гэтых мясцінах іх заставалася ўсё менш, яму зусім не хацелася забіваць. Аднак быў момант, калі заціснуты, але суровы пратэст супраць лёсу заглушыў у ім лепшыя памкненні: ён ненавідзеў зараз Эндруса і прыцэліўся ў мядзведзя; але сама прага жорсткасці выклікала агіду да яе, і ён перавёў мушку на ствол піхты.

— Глядзі, як ён зараз падскочыць, — сказаў Рой.

Ён трапіў у ствол каля самага мядзведзя, і адколатая куляй трэска выпадкова стукнула мядзведзя па носе. Мядзведзь замахаў перад сабой вялікімі пляскатымі лапамі, нібыта адмахваўся ад пчол ці мух, затым зноў злосна ўкусиў за дрэва і кінуўся наўцёкі, а Рой крыкнуў яму ўслед: — Не пакідай слядоў, гультай, а то я з цябе скуру спушчу!

Джэк і Рой гучна смяяліся, гледзячы, як ён уцякае.

— Ты калі-небудзь бачыў, як яны нападаюць на вулей? — спытаўся Рой. — Ну рыхтык скусны. Лезе проста на рой і разганяе пчол так, што тыя накідваюцца на яго і заблытваюцца ў поўсці, а мішка сядзіць, збірае іх і есць.

Зноў засмяяліся, і Джэк разумеў, што Рою зараз лягчэй. Дай толькі час, і лес ўсё вылечыць. Яны шлі разам аж да возера Т.

Дя возера яны зноў разышліся, і хутка Рой прысеў адпачыць на скалістым схіле, адкуль снег знесла ветрам. Тут было ветрана, але яму падабалася сядзець менавіта на гэтым хрыбце, бо адсюль на поўнач было далёка відно за межы яго ўчастка, а на поўдзень за возерам Т мора лясных верхавін цягнулася аж да самага Сент-Элена. Ён пазіраў уніз, на чорную ваду возера ў снежным атачэнні, і раптам пачуў самалёт.

Ён назіраў, як самалёт паволі ляціць над нізкімі шэрымі воблакамі, дробная істота с лапамі качкі і крыламі малінаўкі. Машына зрабіла круг над возерам, затым узяла курс на захад і пачала планіраваць.

Рой устаў.

— Не інакш як адзін з гэтых маленькіх гідрапланаў,— сказаў ён трывожна.

Трывога яго нарасталала, калі ён зразумеў, што самалёт вялікімі бяшчумнымі кругамі ідзе на зніжэнне да возера Піт-Піт.

— Джэк,— паклікаў Рой.— Дзе ты, Джэк?

Адказу не было.

— Джэк! — зноў паклікаў ён.

Нарэшце з'явіўся, засопшыся, Джэк.

— Вось халера, а я толькі высачыў лася,— сказаў ён.— Мне здаецца, я загнаў яго ў той канец лесу. І што патрэбна ласю на гэткай вышыні? — Джэк гаварыў шэптам, узбуджаны сваім адкрыццём значна больш, чым Рой.— А што ў цябе?

— Ты зірні на гэты аэраплан,— сказаў Рой.

Самалёт толькі што з'явіўся зноў.

— Ён сядзе на возера Піт-Піт,— сказаў Рой.— Калі Зел і Сахаты зараз у хаціне, яны не ўбачаць і не пачуюць яго. Здаецца, што інспектар падкрадваецца да мяне з-за вугла. Раздабыў адну з машын лясной аховы. Глядзі туды, на возера Піт-Піт, бачыш, ён ужо планіруе.

— Усё адно, ты занадта далёка, каб дабрацца да хаціны раней за іх,— сказаў Джэк.— Ты не паспееш папярэдзіць.

Рой стаяў, пазіраючы ўніз на возера Т. Вецер прыбіваў да берага астраўкі рыхлага снегу, і, хоць пад імі дзёнідзе бліскаў лёд, возера яшчэ не зусім замерзла.

— На ўсходнім канцы ў мяне застаўся вялікі чо-

вен, — сказаў Рой. — Я схаваў яго там, калі пераправіўся да Індзейца Боба. Калі я зараз хутка спусчуся ўніз, дык магу што-небудзь выціснуць з гэтага чоўна і прыплысці да хаціны раней, чым яны заявцяца там.

— Ну, табе давядзецца папрацаваць на возеры Т, каб абагнаць іх. Так, папрацаваць давядзецца добра! — сказаў Джэк. — Але ты ідзі. І хутчэй. Сахаты і Зол, відаць, яшчэ там і нічога не ведаюць. Калі інспектар накрыве іх, усім вам хана. Хутчэй, Рой!

Але Рой ужо імчаўся па схіле да далёкай унізе вады. Сваю ношую ён скінуў побач з Джэкам і зараз узрываў рыхлы снег, коўзаючыся па ім на крутым доўгім схіле. Джэк не мог зразумець, як Рою ўдаецца трымацца на нагах, бо ён спускаўся вельмі хутка. Але Рой здолеў захаваць над самай зямлёй цэнтр цяжару свайго каржакаватага важкага цела і без прыгод скаціўся ўніз да вады.

Каля таго месца, дзе ён схаваў човен, вада ўжо добра замерзла, і Рою давялося цягнуць човен па здрадным лёдзе да чыстай вады. Калі лёд пачаў трэскацца пад нагой, ён ускочыў у човен, вывёў яго з дробных ільдзін і пачаў веславаць. Да гэтага часу ён ужо спацеў і знясілеў, але рукі яго самі па сабе апускалі жоўтае вясло ў халодную ваду. Там, дзе яна была вольнай ад лёду, ён хутка слізгаў уперад, але там, дзе шаўкавісты лядок ужо ўкрыў паверхню, яму даводзілася націскаць і тады чуліся крохкія гукі ледзяных крышталікаў, якія крышыліся пад носам чоўна падчас кожнага ўдару вясла. Ён зразумеў, што рухаецца надта марудна. Знайшоўшы чарговую водмель, ён павярнуў да берага, хутка выскачыў з чоўна і зламаў сухую ялінку, мёртвую і рудую, але яшчэ з іголкамі. У яго не было сякеры, каб ссекчы жывое дрэва, і таму ён замацаваў сухую елку паміж распоркамі, прывязаў яе раменнымі ўключынамі, а затым зноў стаў на калена і веславаў далей. Вецер ударыў у густую паверхню елкі, якая складала каля дванаццаці футаў, і човен адразу паплыў хутчэй. Пры спадарожным парывістым ветры ён нёсся зараз з такой хуткасцю, што пад цяжарам елкі ледзь не чэрпаў носам бурліваю ваду. Нават на падмерзлых участках ён рассоваў тонкія льдзіны і не збаўляў хуткасць.

Рою ўдалося абысці найбольш замерзлыя ўчасткі, але часам, калі лёд са скрыгатаннем слізгаў па афарбаваным брызэнце бартоў, яму здавалася, што човен прабіты. Чым бліжэй падплываў ён да хаціны, тым

больш дапамагаў яму вецер, і, імкнучыся злавіць яго парывы ці прасоўваючы човен праз ледзяную плёнку, Рой ужо пачынаў спадзявацца, што паспее.

Ён з такой хуткасцю нёсся да скалістага прычала, што яму давялося кінуць вясло і паспрабаваць утрымаць човен, адвязаўшы елку, затым надзвычайнымі высілкамі ён падняў яе тырчком і, захоўваючы раўнавагу падчас рэзкіх парываў ветру, вывеў ствол за борт і кінуў убок, як дроцік. Гэта яму ўдалося, але човен ледзь не перакуліўся і зачэрпнуў столькі вады, што адно вясло сплыло. Рой ледзь паспеў схапіць другое і хоць крыху затармазіў човен, тым самым аслабіў удар аб скалу.

Але ён спазніўся. Побач з Зелам Сен-Клэрам там ужо стаялі два мужчыны.

РАЗДЗЕЛ ВОСЬМЫ

— Гэта Рой Мак-Нэйр, — сказаў Зел незнаёмым мужчынам.

Рой ужо заўважыў, што сярод іх не было інспектара.

— Добры дзень, — сказалі яны Рою.

Рой нічога не адказаў. Ён яшчэ не мог аддыхацца пасля такога напружання. Ён ведаў, што гэта прадстаўнікі нейкай улады, ён беспамылкова вызначыў гэта па іхняй гаворцы і манерах, як бы па-сяброўску і нязмушана яны сябе ні паводзілі. Адзін быў таўстун, з праніклівымі вачыма і ўпэўненай лініяй рота. Другі — малады бландзін сярэдняга росту. Апануты як паляўнічыя, у чырвоныя курткі і кепкі, абодва ў высокіх паляўнічых ботах і скураных пальчатках. Тыповыя асобы пры пасадзе, толькі невядома якой. Рой падумаў, ці не леснікі гэта? Ва ўсякім разе не пушнінныя інспектары.

— Мяне завуць Бэрк, — сказаў камлюкаваты.

Ён гаварыў рашуча, амаль рэзка, не спускаючы жывых вачэй з заклапочанага твару Роя.

— А гэта Ласон, — сказаў ён пра маладога бландзіна. — Мы работнікі па ахове рэсурсаў пушніны і рыбы.

Рой ніколі пра такіх не чуў.

— Вы інспектары? — смела спытаўся ён.

— Біёлагі, — адказаў Бэрк. Ён заўважыў спалох Роя і ледзь прыкметна ўсміхнуўся, але вочы яго смяяліся з удалага жарта.

— Інспектары? — паўтарыў ён. — Не, з інспектарамі мы не маем нічога агульнага.

Ласон таксама зразумеў сітуацыю і рассмяяўся, адкінуўшы галаву назад.

— Мы вас устурбавалі, — сказаў Ласон, праводзячы рукой па доўгіх светлых валасах. Ён усё яшчэ смяяўся проста ў твар Рою. — Мы аддзел Упраўлення па запаведніках. Не маем нічога агульнага ні з інспекцыяй, ні з кантролем — толькі ахова.

Рой трымаўся насцярожана.

— Ці можна нам у вас пераначаваць? — спытаў Бэрк. — У нас ёсць спальныя мяшкі, і спаць мы будзем на падлозе.

— Калі ласка, — сказаў Рой, нічога больш ім не прапануючы і ўсё яшчэ з сумневам. — А чаго вы з'явіліся на возеры Піт-Піт?

— Возера Піт-Піт? — паўтарыў Бэрк, нібыта ўслухоўваўся ў гэтую назву.

— Гэта адзіная тут прыдатная пасадка на ваду, — сказаў Ласон. — У возера ўпадае некалькі рэк, і яны адсунулі плывучы лёд. Але ля берага яго ўсё адно шмат, так што я сеў крыху далей. Вы задаволены?

Ён пытаўся ў Роя, як госць у гаспадара, і тут не чуваць было ніякага ашуканства. Рой сказаў, што ўсё нармальна, толькі ён здзіўлены, чаму яны не селі бліжэй да хаціны. Аднак пазней Рой зноў засумняваўся.

— А адкуль вы пра мяне даведаліся? — спытаў ён як мага больш абыякава.

— Мы ведалі толькі, што недзе недалёка павінна быць паляўнічая хаціна, — сказаў Бэрк і ледзьве ўсадзіў сваё масіўнае цела ля печы. — Мы абляцелі ўвесь Муск-о-гі, і нам трэба было дзе-небудзь апусціцца на начлег.

— А ваша хаціна нанесена на карту, — дадаў Ласон.

Яны відочна хацелі развеяць сумненні Роя, і Рой бачыў, што яны робяць гэта старанна і цярдліва, але яму і гэтага было мала.

— А з вамі ёсць яшчэ хто-небудзь? — спытаўся ён і падклаў дроў у печ.

— Не. Нас толькі двое, — сказаў яму бландзін Ласон. — Наша машына падымае толькі дваіх. І то яна з цяжкасцю садзіцца на ваду.

Рой верыў ім, але ведаў, што іхняе з'яўленне тут можа абярнуцца рознымі нечаканасцямі. І чаго іх сюды занесла? Што спатрэбілася гэтым біёлагам у такой глу-

шы? Рою не зусім было зразумела, чым наогул займаюцца біёлагі, але ён ведаў, што гэтая праца надта спецыфічная, вельмі складаная. Яны, вядома, адукаваныя людзі, але не навічкі ў лесе. Трэба з імі асцярожна. Не інакш гэта звязана з Сахатым і з заказнікам.

— Ну што ж, вы патрапілі адразу на вячэру, — сказаў ён.

Гэта былі першыя дружалюбныя словы. Ён заўважыў, што яны пераглянуліся нібыта з палёгкай. Нягледзячы на падазрэнні, яны падабаліся Рою, як часта падабаліся людзі з першага позірку. Яны вельмі розныя, але яскрава бачна, што яны добра разумеюць адзін аднаго і што іх яднае сапраўдная дружба. А Рою падабалася, калі адзін чалавек разумее другога, калі адзін аднаго разумеюць усе людзі, звязаныя агульнай справай.

— Вы, відаць, ляцелі па возеры з усёй моцы, — сказаў Бэрк Рою.

Рой усё яшчэ цяжка дыхаў, шапкай выціраючы пот з твару, куртку ён скінуў, каб крыху астыць у цёплай хаце.

— Відаць, цяжка веславаць у чоўне, — дадаў Бэрк.

— Я стараўся ісці ўпоравень з ветрам, — сказаў Рой.

Бэрк уважліва паглядзеў на Роя, і той зразумеў, што гэтыя словы спадабаліся камлюкаватаму біёлагу. Рой здавалася, што гэты чалавек хутка схоплівае і разумее думкі і пачуцці іншых, і скаванасць Роя паступова знікала.

— Вы, спецыялісты, відаць, прагаладаліся? — спытаўся ён.

— Праўда, мы не супраць згатаваць для ўсіх смажніну, — адказаў Бэрк. — Калі ў вас знойдзецца каструля добрай ёмістасці, я адразу ж і пачну. Вы не супраць?

Зноў Рой ацаніў гэтую шчырую прапанову. Ён не прырэчыць, калі яны зоймуцца вячэрай. З іхняга боку гэта было ветліва. Яны, відаць, ведалі, як трэба паводзіць сябе ў чужой хаціне і як паводзіў бы сябе ў падобных абставінах прышлы паляўнічы. Насцярожанасць Роя стала яшчэ меншай, і ён выйшаў пашукаць Зела Сен-Клэра, які знік, як толькі з'явіўся Рой. Зела знайшоў каля скалістага прычала, ён лавіў вясло Роя, якое плавала ў вадзе.

— Пайшлі да іх, Зел, — сказаў Рой. — Яны неблагія хлопцы.

— Пайшлі, — сказаў Зел. — Зірні.

Рой паглядзеў туды, куды паказваў Зел. А ён паказваў на два калы, якія тырчалі з вады маленькай бухты, што пачыналася ля скалістага прычала. Гэта былі небяспечныя калы рыбалоўнай сеткі, той сеткі, якая забяспечвала Роя шчупачаняткамі і шчупакамі для прынады, для ежы. Падчас доўгай адлучкі на Чатыры Азёры і на Зялёныя Азёры ён забыўся затапіць яе на зіму. І зараз прысутнасць яе была відавочнай для кожнага чалавека, які хоць крыху разбіраўся ў лоўлі рыбы.

— «Лоўля сеткай альбо іншым чынам, акрамя вуды ці спінінга, строга забаронена», — сказаў Рой. Вось што гаворыць закон, і хоць гэта было не надта страшнае парушэнне, якое іншым часам сышло б з рук, зараз выяўленая сетка магла мець сур'ёзны вынік.

— Пайшлі, Зел, затопім яе, — сказаў Рой.

Яны ўжо спускалі човен на ваду, калі з хаціны выйшаў Ласон з цэлым абярэмкам нейкіх прыбораў.

— Ці не дазволіце пакарыстацца вашым чоўнам? — спытаў ён у Роя.

Рой не адказаў.

— Толькі дзеля некалькіх глыбінных пробаў, — патлумачыў Ласон і падняў на выцягнутай руцэ нейкі палатняны конус з медным цыліндрычным наканечнікам. — Толькі вось тут, побач, — дадаў ён у адказ на недаверлівы позірк Роя.

Рой даў яму човен і стаў сачыць, як лоўка ён вяслуе ўздоўж берага. Ласон спачатку агледзеў азерныя водмелі, затым выбраў месца і падвеславаў да берага. Рознымі шуфлікамі, чарпакамі і прыборамі ён узяў у бутэлеккі пробы вады, глею, наносаў, а пасля пераправіўся на другі бераг возера. Ужо сцямнела, і назіраць за ім азначала толькі прыцягваць увагу. Рой махнуў на яго рукой і павёў Зела назад у хаціну, каб ён дапамог другому біёлагу гатаваць смажаніну. А Бэрк зняў куртку і боты, абуў зручныя макасіны і стаяў над самай вялікай каструляй Роя, дзе былі ўжо тлушч і масла. Ён прынёс сюды свой правіант, і на падлозе ля дзвярэй былі складзены бабёр, андатра, заяц і курапатка.

— Гэта з тых узораў, якіх мы сёння знайшлі, — сказаў ён. — Я пакінуў толькі тое, што спатрэбіцца, а іншыя пойдуць у кацёл. Для сапраўднай паляўнічай смажаніны не хапае толькі вавёркі.

— Вы што, і гэтага бобра пусціце ў кацёл? — спытаў Рой.

— Вядома. А вы супраць?

— Не, давайце! — сказаў Рой, яшчэ не зусім давяраючы таму, што гэты спецыяліст можа згатаваць смажаніну з бобра, андатры і вавёркі.

— Дык вам сапраўды патрэбна вавёрка? — недаверліва спытаў Рой, маючы жаданне паглядзець, як гэты прафесар будзе гатаваць смажаніну з вавёркі.

— А вы можаце здабыць вавёрку?

— А ў вас ёсць дваццацідвухкаліберная? — спытаў Рой.

— Ёсць у Ласона. Зараз яна ў вас пад ложкам.

Рой дастаў ружжо і выйшаў з хаціны, адчуваючы, што ўсё гэта радуе Бэрка. Рой яшчэ раз сказаў сабе, што гэтыя людзі паступова заваёўваюць яго давер, заваёўваюць, калі абыходзяцца з ім як з роўным, паводзяць сябе як і сябры-лесавікі, амаль што як браты-паляўнічыя.

Ён ведаў, што для гэтага ёсць свае прычыны, і хоць міжволі паддаваўся іхнім дружалюбным паводзінам, усё адно з недаверам пытаўся ў сябе — навошта ім спатрэбіўся яго давер. Усё ж яны прадстаўнікі ўлады, якія б у іх ні былі прафесіі. Праз некалькі хвілін Рой падстрэліў чырвоную вавёрку, калі яна на хваёвым суку вішчала на яго, свайго сябра і ворага. Калі ён вяртаўся ў хаціну, сустрэў Ласона, які ішоў ад возера. Човен быў перакулены на прычальнай скале. Усё так, усё зроблена, як трэба.

У хаціне Ласон паказаў здаравенную рыбіну.

— Бачыце, што я тут знайшоў, Кевін? — сказаў ён Бэрку.

— Ого, дык гэта ж чорны акунь, Уіл! — усклікнуў Бэрк. — Дзе вы яго знайшлі?

— Ды тут, у сетцы Роя, — сказаў той. — Я не спадзяваўся, што мы знойдзем чорнага акуня ў азёрах Муско-гі.

Рой чакаў асуджэння за сетку, але Бэрк толькі зірнуў на Роя так, нібыта гэта яго яшчэ больш пацешыла.

— А ці падстрэлілі вавёрку? — спытаў Бэрк.

Рой падняў вавёрку, трымаючы яе за хвост.

— Калі я зраблю замеры гэтага тыпа, — сказаў Ласон наконт акуня, — вы можаце дадаць яго да ўсяго астатняга. — Ён стаў на калені і выцягнуў акуня на разасланай газеце, змерыў яго і ўважліва агледзеў. — Дарэчы, — сказаў ён быццам між іншым, не падымаючы вачэй ад акуня, але гэта адносілася да Роя: — я зата-

піў вашу сетку на той выпадак, калі хто-небудзь сюды зазірне і пацікавіцца ёю. Я не памыліўся?

Рой памарудзіў з адказам, затым усміхнуўся. Здавалася, што зараз ён зарагоча. Зел Сен-Клэр глядзеў на Роя гарачымі вачамі кельта, ён асуджаў гэтую нямую сцэну, у якой вытрымка задушыла ў гэтых англасаксаў і гумар і запал. Як паляўнічы, хоць зараз і пазбаўлены права паляваць, Зел дастаткова выразна разумеў сітуацыю, каб не ўмешвацца ў гульню Роя, але гэта каштавала яму шмат намаганняў. Пра сетку Рой больш нічога не сказаў: ні прабачэння, ні жарту. Відаць, ён зразумеў нарэшце, што гэта за людзі, і хутка пачуўся яго гучны смех, а затым зарагатаў і бландзін Ласон. Нават Бэрк усміхнуўся, распраўляючыся з бабром, і вочы ягоныя заблішчалі ад вострага адчування задавальнення.

— А чым вы, уласна, займаецеся? — спытаў Рой.

Ён назіраў, як Бэрк, седзячы на парозе, абдзіраў і абскрэбаў бобра, быццам сапраўдны паляўнічы. Ласон усё яшчэ не ўставаў з падлогі: седзячы ля печы, ён моцнымі ўдарамі рассякаў акуня, мерыў яго асобныя часткі, пасля выпатрашыў, страўнік паклаў у слоік. Гэтыя людзі ведалі сваю справу, і гэта падкупляла Роя.

— Мы проста блукаем па розных мясцінах і глядзім, як жывецца дзічыне і рыбе, — сказаў Бэрк. — Ласон іхтыёлаг. — Бэрк паказаў цераз плячо сточаным паляўнічым нажом. Адначасна ён зірнуў на Роя, каб пераканацца, ці спадабалася яму гэтае слова, і Рой зразумеў, што яно якраз яму і прызначана.

— Ён спецыяліст па рыбе, — патлумачыў Бэрк.

— А вы? — спытаў Рой.

— А я заолаг, — сказаў Бэрк.

— Значыць, спецыяліст па дзічыне?

— Вы маеце рацыю.

— А што вы робіце тут у Муск-о-гі? — спытаў Зел Сен-Клэр.

— Глядзім, як тут жывецца рыбе і дзічыне, — паўтарыў Бэрк.

Ласон зірнуў на Сен-Клэра і зразумеў, што трэба супакоіць і француза.

— Вам, сябры, няма чаго баяцца, — сказаў ён. — Мы на самай справе не маем нічога агульнага з інспектарам.

— Вы англічанін? — спытаў Рой у Ласона.

— Нібыта напаўанглічанін, — адказаў бландзін.

Яго гаворка толькі часткова нагадвала англійскую, і, як мог зразумець Рой, у астатнім ён размаўляў як канадзец. Ён значна адрозніваўся ад свайго старэйшага спадарожніка. Ва ўсім, што Бэрк назіраў збоку, Ласон прымаў актыўны ўдзел. Бэрк усё ведаў, але Рой здагадваўся, што Ласон здольны ўсё адчуваць. І знешнасцю, і ўчынкамі Ласон паказваў, што яму падабаецца жыць, і за гэта Рой прымаў яго, як прымаў яго адкрыты хлапчуковы смех. У нечым гэты смех быў нават празмерны. Бэрк быў не надта схільны смяяцца, ён хутчэй смяшыў іншых, нечаму ўсміхаўся цішком. Гэта быў чалавек, які выклікаў захапленне, і Рой бачыў, што малодшы спадарожнік аддаваў яму належнае.

— Ну вось, з гэтым усё,— сказаў Бэрк і кінуў кавалкі бабровага філе ў каструлю.— Зараз возьмемся за пацука.

У справу пайшло ўсё: андатра, заяц, курапатка, акунь і апошняй — маленькая чырвоная вавёрка. Ён выбіраў толькі лепшыя кавалкі, але і так каструля была поўная мяса і прыправы з цэлых бульбін, цыбулін, морквы і жменькі пахучай травы.

— А смажаніна будзе тлустая,— сказаў Рой.

— Трэба ж нагульваць тлушч на зіму,— сказаў Бэрк, ляскаючы сабе па жываце.

Гэтак сказаць мог бы і сам Рой, і гэта яшчэ павялічыла яго давер. Але ўсё адно ён не мог даўмецца, чаго яны ад яго хочуць? Дзесьці ўнутры ўсё яшчэ жыло сумненне, хоць яны яму і падабаліся, і ён шукаў адгадку: чаго яны хочуць.

Ён так і не знайшоў адказу аж да таго часу, калі дзверы хаціны адчыніліся і з цемры ў яе зайшоў Джэк Бэртан. Ён быў зацярушаны свежым снегам, яго худыя шчокі палалі чырванню і распухлі, ён аж згінаўся пад цяжарам сваіх рэчаў і рэчаў Роя.

— Фермер Джэк усё ж прабіў сцежку.

— Гэта твой цюк прабіў мне спіну,— сказаў Джэк.

— Узяў таго лася? — спытаў Рой.

— Не.— Джэк зірнуў на незнаёмцаў, але прамое пытанне Роя адразу ўнесла атмасферу даверу. Уласна, Бэртану не было чаго хавацца, у яго быў дазвол на адстрэл лася і аленяў.— Заўтра я яго абавязкова возьму,— сказаў Джэк Роя.— Лось адбіўся ад чарады на верхняй пашы. Там я заўважыў і аленя.

Госці слухалі, але маўчалі.

Рой сказаў:

— Гэта спецыялісты па дзічыне і рыбе, Джэк.

Ён прамовіў гэта, каб падвесьціць Бэрка. Гэта тлумачыла іхняе з'яўленне для Джэка, але, замест таго, каб увязацца ў далейшую гульню з Бэркам, Рой раптам замаркоціўся. Джэк адчуў гэтую раптоўную перамену настрою Роя і здзівіўся. Ён не здагадваўся, што глыбока ў душы Рой па-ранейшаму турбаваўся пра Эндзі і Сэма, пра Сент-Элен і пра Джыні. Зараз гэтая турбота стала прыкметнай. Быццам гэта Джэк прынёс яе з сабой і быццам сам Эндзі з'явіўся разам з Джэкам. Прыход незнаёмых людзей часова адагнаў гэтую турботу, але Джэк спалохаў яго дыханнем Сент-Элена.

Хутка Джэк зразумеў, што на Роя напала маркота. У такім настроі Рой быў слабы і безразважлівы. Зел ужо тут, Мерэй вось-вось з'явіцца, значыць, усё яшчэ існуе небяспека, што яны ўгавораць Роя ісці з імі ў заказнік. Адзінай даступнай Джэку контрмерай было жаданне зноў зацягнуць Роя ў лес. Ён пачаў з размовы пра ласёў.

— Ведаеш, Рой,— сказаў Джэк,— я чуў, як гэты лось на хрыбце двойчы паклікаў, як цяля, нібыта чакаў, што яму адкажуць.

— Занадта позна для лася,— безуважна адгукнуўся Рой.

— А я табе кажу, што чуў,— настойваў Джэк.

— Ну калі чуў, значыць, клікаў,— заключыў Рой.

Але тут размову пра лася падхапіў Ласон.

— І на самай справе, сёлета, здаецца, мала ласёў,— сказаў ён Рою.— Як на вашым участку?

— Малавата,— адказаў Рой.— Усяго становіцца мала.

Джэк, уласна, не гэтага хацеў, але наведвальнікі яўна нечага чакалі ад Роя. Яны падхапілі гэтую тэму і пачалі распытваць Роя пра дзічыну, паляванне, але без вялікага поспеху. Рой еў смажаніну і адказваў неахвотна. Нарэшце Бэрк перавёў размову ад становішча дзічыны на яе звычкі. Паволі і паступова ён уцягваў у гаворку і Роя. Паціху, пакрысе Бэрк раскатурхваў яго, то жартам, то пакепліваннем, і ўсё больш уцягваў яго ў сутнасць гаворкі. У ёй прыняў удзел і маленькі Зел Сен-Клэр, і менавіта ён пераважыў. Ён ляжаў на ложку Роя і нават не здаваўся такім кволым, бо добра пад'еў.

— Дзіўна,— сказаў ён, пазіраючы чорнымі вачамі на бабровыя скуркі над галавой,— дзіўна, як адны

жывёліны трымаюцца адной самкі, а іншым быццам усё роўна, абы адарваць сваё дзе давядзецца.

— У лесе няма такога звера, які трымаўся б адной самкі, — заявіў Рой.

— А бабёр, — запярэчыў Зел.

— Хітры бабёр зусім не такі прыкладны ў сямейным жыцці, як гэта звычайна лічаць, — сказаў Рой.

— Ён прытрымліваецца адной самкі, — настойваў Зел.

— Ён выбірае сабе сяброўку, будзе хатку і клапаціцца пра сяброўку і дзяцей, — сказаў Рой, — але, акрамя таго, начамі ён знікае ў пошуках іншых самак. Мне надаралася лавіць старых самцоў на месцы сустрэчы, куды яны прыходзілі шукаць чужых самак. Тое ж самае і скус. Сваю самку ён пакідае ў нары і ідзе шукаць іншую. Гэта праўда, містэр Бэрк? — спытаў Рой.

— Праўда, — адказаў Бэрк.

— Я вам і больш магу расказаць, такога вы, напэўна, не бачылі, — працягваў Рой. Ён папраўляў у печы дровы. Джэк, які назіраў за ім, трохі супакоіўся. — У Каліфорніі я бачыў халастога бабра, старога халасцяка, які збудаваў сабе хату і жыў у ёй адзін. Хочаце верце, хочаце не, містэр Бэрк.

— Чаго толькі не бывае ў Каліфорніі, — згадзіўся Бэрк.

— Ты ж ніколі не быў у Каліфорніі, — сказаў Зел Рою.

Той нібыта не пачуў заўвагі Зела.

— Альбо вазьміце норку там, на захадзе. З усёй прынады прызнае толькі крутое яйка. А калі не сервіруеш ёй крутых яек, яна выпраўляецца на бераг акіяна і спакойна чакае, пакуль ён выкіне ёй рыбу на абед. Вось гэта мясціны! — сказаў Рой. — Нават бабёр здольны заленавацца. Без вялікай патрэбы нават плаціну не збудуе, не ўмее пракладваць пратокі. Жыве сабе побач з фермерамі і аб'ядае фруктовыя дрэвы. Ён мае там летнюю нару, зімовую нару — і ўсё! Гэта праўда, бабёр жыве ў Каліфорніі прыпяваючы.

Усе засмяліся, і Рой гучней за іншых.

— Хіба не так, містэр Бэрк? — сказаў Рой.

— А калі ж ты быў у Каліфорніі? — дапытваўся Зел.

— Расстаўляў я там аднойчы пасткі, — сказаў Рой. — Залатая гэта была лоўля!

Джэк часта чуў расказ пра каліфарнійскую лоўлю

Роя, але так і не мог вырашыць, верыць у гэта ці не. Адзіны раз, калі Рой на доўгі час пакідаў Сент-Элен, быў цяжкі час крызісу на пачатку трыццатых гадоў. Тады Рой знік ажно на паўтара года. Вядома, ён мог быць і ў Каліфорніі, хоць Джэк меркаваў, што Рой проста працаваў на ферме дзе-небудзь у Мічыгане, але быў занадта ганарлівы, каб прызнацца ў гэтым.

— Вось я раскажу вам, што бачыў у адной бабровой хатцы, — сказаў Рой.

— Дзе? У Каліфорніі? — недаверліва спытаў Зел.

— Не, тут на Чатырох Азёрах, некалькі гадоў таму, — адказаў Рой. — Неяк на світанні я натрапіў на бабровую хатку і знайшоў у ёй старога бобра, які хроп на ўсю акругу. — Рой прамовіў гэта так сур'ёзна, што ўсе паверылі яму, хоць і засмяяліся. Такім чынам, размова скіравала ў вызначаны Бэркам напрамак. Яна стала дыялогам паміж Бэркам і Роем, з якога Бэрк выведваў усё, што яго цікавіла.

Рой захапіўся сваімі ляснымі прыгодамі, што і патрабавалася Джэку. Рой сядзеў на скрыні ля акна, жаваў сваю жвачку «Прынц Альберт», ляпаў сябе па каленях, калі даходзіў да нечага захапляльнага, надаваў твару сур'ёзнасць, калі трэба было быць сур'ёзным, але, па-сутнасці, яго словы былі звернуты да Бэрка: Рой нібыта запрашаў яго сваім аўтарытэтам аспрэчыць іх дакладнасць, знарок змешваючы праўду з няпраўдай, сур'ёзнае і жартаўлівае, каб выклікаць Бэрка на спрэчку і тады паспрачацца з ім як след. Але Бэрк толькі пытаўся і слухаў.

Часам даходзіла да сапраўднага глупства.

— Ці бачылі вы калі-небудзь лісу, — сур'ёзна пытаўся Рой у Бэрка, — як яна залазіць у возера з галінкай у зубах і чакае, пакуль усе паразіты не збяруцца на галінку, а пасля выпускае яе з зубы, а сама плыве да берага?

Калі размова пайшла пра лісу, Рой раскажаў, як яна ў пагоні за зайцам ідзе за ім след у след, як балансее хвостом падчас бегу. Скончыўшы расказ праз лісу, ён перайшоў на рысь. Як няўклюдна даганяе яна зайца, як скача і правальваецца ў снег, замест таго, каб слізгаць, як на лыжах.

— Ведайце, што рысь палюе па вялікім крузе, як трапер па ланцугу пастак, — гаварыў ён Бэрку. — Да таго ж, ведайце, што яна скарыстоўвае тады чалавечую сцежку.

Бэрк зноў прамаўчаў.

Пасля рысі прыйшла чарга мядзведзя.

— Мядзведзь забівае, — казаў Рой, — толькі тады, калі іншым шляхам не можа здабыць сабе ежу. Як і іншыя буйныя жывёліны, ён ахвотна суіснаваў бы мірна. Ведайце, што ён гатовы саступіць падчас сустрэчы са скунсам, ведайце, што ён дзеліцца са скунсам сваёй здабычай. Альбо норка... Адноўчы, — сказаў Рой, — я раскапаў яе нару, якая была дарэшты запоўнена жабамі, акуратна складзенымі адна да адной, як сардзіны. Альбо лось.. Ляся нельга ўтапіць, нават калі застрэліш яго на глыбокім месцы. Альбо рысь... Ведайце, што калі яна трапіць у ваду, дык плыве абавязкова па прамой. Альбо алень... Ці бачылі вы калі-небудзь, як алень раптам пакідае пашу і як віхор імчыцца праз зараснікі, а затым быццам нічога і не было, пачынае шчыпаць траву?

Расказ Роя быў бясконцы, але гэта захапляла Бэрка не менш, чым самога Роя, і ён ахвотна дзяліўся з Роем сваімі ведамі пра лясных звяроў, але ведамі крыху іншага кшталту: Бэрк расказваў, што бабёр, калі наесца водарасцяў, хварэе жыватом. Ён расказваў Рою, што мядзведзь кладзецца ў бярлогу з-за недахопу ежы, а не з-за нейкага інстынгу. Што на некалькі месяцаў затрымліваецца развіццё зародка мядзведзіцы: ён пачынае хутка развівацца толькі тады, калі яна залягае на зіму ў цёплую бярлогу. Што паласаты суслік, гэты класічны зімоўшыч, падчас зімовай спячкі зніжае пульс ад нармальных трохсот удараў да чатырох.

Веды Бэрка былі таксама бязмежныя, але ён выбіраў з таго, што было яму вядома, толькі лепшае, каб зрабіць уражанне на Роя. Ён патлумачыў, як ад шматлікасці альбо адсутнасці зайца і лемінга залежыць усё жыццё лесу, таму што яны з'яўляюцца галоўнай ежай драпежнікаў. Як заяц размнажаецца да пэўнай мяжы, а затым з-за нейкіх дзіўных прычын пачынае хварэць на страўнік, і гэта дзіўная хвароба зводзіць яго са свету амаль што цалкам, і тым самым часова затрымлівае ўвесь цыкл ляснога жыцця ажно да пачатку новага актыўнага размнажэння. Гэта быў найбольш яскравы прыклад жыццёвага працэсу ў лесе, і Рою падабалася, калі яму тлумачылі такія спецыяльнымі тэрмінамі. Бэрк назваў яшчэ адзін прыклад: лемінг — маленькая паўночная мыш — качуе тысячнымі чародамі, калі размнажэнне становіцца несувымерным з наяўным хар-

чам; лемінг качуе на поўдзень цераз азёры і рэкі і, нарэшце, тоне цэлымі мільёнамі ў рацэ Святога Лаўрэна, пераплысці якую яму не хапае сілы. Бэрк даказаў Рою, як наяўнасць альбо адсутнасць гэтых дзвюх жывёлін вызначае лёс іншай дзічыны, бо галадоўка распаўсюджваецца на ўсе віды жывёл. Ліса і рысь з-за адсутнасці зайцаў вымушана паляваць на норку, скунса і аленя. Воўк таксама пачынае ганяць аленя, нават лася, дабірацца і да дзікабраза, а часам зводзіць са свету і болей слабых сваіх суродзічаў. Церпяць усе віды мышэй, бо розныя драпежнікі настойліва ганяюцца за імі і на ніжэйшай рысе пэўнага цыкла знішчаюць амаль цалкам. Іх лёс падзяляюць курапаткі, якія становяцца галоўнай ежай для рысі, лісы і норкі, калі зайцоў альбо мышэй становіцца зусім мала. Парушэнне суадносін вымушае вушастую саву шукаць замену зайцу і мышы і нападаць на больш буйных жывёлін. Бэрк расказаў Рою пра ўвесь гэты працэс, і той зразумеў, што ніколі раней нічым так не захапляўся. Ён толькі час ад часу падыходзіў да печкі, каб паварушыць там дровы, альбо да дзвярэй, каб сплюнуць цераз парог тытунёвую жвачку.

Слухалі і іншыя, і Джэк разумеў, што зрабіў правільна, калі задумаў усё гэта. Джэк сядзеў наводаль на лаве, паклаў доўгія рукі на стол і час ад часу круціў самакрутку. Зрэдку ён уставаў і падкручваў газоўку ці трос за плячо Зела Сен-Клэра, які часта драмаў і пачынаў храпіць.

Калі ж Бэрк зноў змяніў гаворку на падрабязны роспыт пра дзічыну ў Муск-о-гі, Джэк зразумеў, чаго хочуць гэтыя людзі ад Роя, у прыватнасці, чаго хоча ад Роя Бэрк. Бэрку трэба было атрымаць падрабязныя звесткі пра дзічыну на ўчастку Роя, звесткі, якіх ён не атрымаў бы, калі б не заваяваў давер Роя. Бэрк цярпліва апрацоўваў Роя, пакуль не пераканаўся, што той можа расказаць усё, пра што яму хацелася даведацца. Ён задаваў Рою дакладна сфармуляваныя пытанні пра сляды лася і аленя, пра напрамкі і даўжыню іхніх сцежак, пра сярэдняю колькасць баброў на адну хатку, пра дакладную колькасць андатраў на балотах. Бэрк патрабаваў поўнага малюнка: чым харчуецца дзічына, дзе яна пераважна жыве (асабліва норка і ліса), ці ёсць у акрузе ваўкі і колькі іх. Гэта былі дакладныя, амаль што рэзкія пытанні, але задаваў ён іх так, што Рой міжволі адказваў на іх сумленна і дакладна.

Часам Джэка палохала, што Рой падвядзе сябе некаторымі сваімі адказамі, але Рой, хоць і захапіўся пытаннямі Бэрка, нічога не сказаў з таго, што магло б выдаць яго незаконныя дзеянні. Ды і Бэрк не настойваў ні на адным рызыкаўным пытанні. Калі Рой быў блізка да таго, каб выявіць, што ён так шмат ведае пра вясновыя звычкі баброў у іхніх хатках і пра летнія звычкі норкі іменна таму, што займаўся пазасезоннай лоўляй, Джэк спрабаваў перавесці гаворку на іншую тэму. Але Роя нельга было збіць з панталыку. У Бэрку ён убачыў чалавека, які ведаў пра дзічыну не менш за самога Роя. А Рой любіў лес гэтак жа, як і Бэрк, ён разумеў не толькі барацьбу і раўнавагу ў прыродзе, але і ўвесь працэс ляснога жыцця.

Як і Рой, Бэрк не імкнуўся ўвесці ў жывёльны свет нейкія «павінен» альбо «не павінен» і не разглядаў звяроў з пункту погляду іх карысці для чалавека. Ён прымаў жывёльны свет такім, якім ён быў, і гэта больш за ўсё іншае пераканала Роя, што Бэрк заслугоўвае даверу. А пасля Рой зразумеў, чаму Бэрк захацеў заваяваць яго давер. Бэрку патрэбны былі гэтыя звесткі, гэты падрабязны і дакладны малюнак становішча з дзічынай у Муск-о-гі як чалавеку, жыццё якога было прысвечана вывучэнню і спазнанню лесу; гэта была яго праца, яго спецыяльнасць; і як знаўца сваёй справы, Рой ахвотна даваў звесткі, якія патрабаваліся Бэрку, нават разумеючы, што гэта можа паслужыць матэрыялам для нейкага рашэння ўладаў пра Муск-о-гі. У запале Рой неаднаразова быў блізка да таго, каб выдаць сакрэт сваёй пазасезоннай лоўлі, але Бэрк сам тактоўна засцерагаў яго ад гэткай безагляднасці.

Затым прыйшла чарга Роя задаваць пытанні, не проста пытанні пра дзічыну, але галоўныя пытанні пра сваё існаванне. І Бэрк быў менавіта той чалавек, які мог развеяць сумненні і трывогі Роя. Бэрк мог даць вычарпальны і канчатковы адказ на пытанні, ці сапраўды дзічына Муск-о-гі сыходзіць на поўнач, ці вернецца яна, ці скончана тут лоўля, ці гэткае ўжо безнадзейнае паляванне ў Муск-о-гі, як ён даказваў сабе з году ў год.

Ды не проста было задаваць такія пытанні.

— Скажыце, — спытаўся Рой для пачатку, — ці заўсёды лось і алень жылі ў Муск-о-гі, ці яны прыйшлі сюды са Штатаў?

— Па маіх звестках,— сказаў Бэрк,— першая белавостая лань была адзначана бліз Сент-Элена ў тысяча восемсот восемдзесят шостым годзе, а першы лось — прыкладна ў тысяча восемсот восемдзесят дзевятым. І прыкладна ў той жа час апошні лось быў зарэгістраваны ў штаце Нью-Йорк, такім чынам, зусім верагодна, што лось прыйшоў сюды са Штатаў, ды і алень таксама.

— Але як магло здарыцца,— спытаў Рой,— што аленя тут стала нібыта больш. Зараз у Муск-о-гі аленяў больш, чым дваццаць гадоў таму. Няўжо яны ўсё яшчэ прыходзяць з поўдня?

— Сумняваюся,— адказаў Бэрк.— Колькасць аленяў зараз расце на поўдні таксама, як і тут. Гэтаму садзейнічала тое, што зводзяцца першабытныя лясы. Аленю патрэбна паша, і ён ахвотна жыве ў маладым лесе, на высечках, таму са знікненнем лесу аленя становіцца больш.

— А чаму становіцца менш лася?

— Бо лось — насельнік балот. Ён больш разборлівы ў выбары месца, Рой. Чалавеку лягчэй дабрацца да яго, таму ён і сыходзіць на поўнач, усё глыбей і глыбей, куды не ступала нага чалавека. Яго, як і мядзведзя, выжылі з такіх цудоўных, вядомых мясцін, як Муск-о-гі.

— А астатняя дзічына? — спытаў Рой.— Яна таксама сыходзіць на поўнач?

— Не,— адказаў Бэрк, усведамляючы, што яго адказу напружана чакаюць усе тры паляўнічыя, асабліва Рой.— У Муск-о-гі дзічына знішчаецца альбо проста вымірае. На поўначы дзічыны больш, але не таму, што яна прыходзіць з Муск-о-гі. Не, Муск-о-гі губляе дзічыну па волі прыроды і паляўнічага. Яна не можа аднавіць страты. І зараз у яе няма на гэта шанцу.

— А будзе?

Бэрк разумеў, чаму Рой чакае адказу на гэтыя пытанні, але, зірнуўшы на яго сваім вострым позіркам, вырашыў, што нічога не трэба хаваць.

— Не,— разважна прамовіў Бэрк.— Страты незаменныя. Пэўны час дзічына яшчэ будзе, але большасць пушнага зверу, такога, як бабёр, норка і андатра, будзе змяншацца, пакуль некаторыя з іх не вымуруць канчаткова, а іншыя стануць рэдкасцю. Гэта непазбежна, калі, вядома, урад не закрые палову Муск-о-гі

для палявання і лоўлі, а затым устаноўць дзе-небудзь заказнік для бабра і андатры.

— А ці хочучь гэта зрабіць?

Бэрк устаў і нервова прайшоўся па хаціне, бразгаючы ў кішэні нажом і ключамі.

— Не ведаю, што зробіць урад, Рой, — сказаў ён. — Але нешта мусіць зрабіць. Ён можа закрыць усе ўгоддзі альбо толькі палову — я гэтага не ведаю.

— А калі?

Бэрк паціснуў плячыма.

— Мо ў будучым годзе, а мо праз год. Але, відаць, хутка.

— Значыць, паляванню ў Муск-о-гі сапраўды канец? — спытаў Рой.

Рашуча сціснутыя губы на імгненне расціснуліся, выдаючы сумненні Бэрка.

— Мне хацелася б аспрэчыць гэта, Рой, але вы самі, напэўна, ведаеце.

— Вы спецыяліст, — сказаў Рой. — Вам і кнігі ў рукі.

Бэрк кіўнуў.

— Вы маеце рацыю. На жаль, гэта так.

Да гэтай пары Рою пагражаў выпадковы капрыз прыроды, але словы спецыяліста пра тое, што паляванне тут скончана, надавалі гэтаму безапеляцыйнасць чалавечага выраку. Хвіліну Рой памаўчаў. Яны ўсе маўчалі. Рой мелькам акінуў вокам сваю хаціну. Пасля ён засмяяўся так, як ніколі яшчэ не смяяўся.

— Дык, значыць, усім нам хана, — сказаў ён.

— Не думаю, — мякка зазначыў Бэрк. — Не забудзецца, што існуюць звярыныя заказнікі. Прыйдзе час, і яны ўратуюць паляўнічых.

— А які толк ад дзічыны ў заказніках?

— Рана ці позна ахоўваемая дзічына заказнікаў размножыцца і распаўсюдзіцца на суседнія ўгоддзі. Мо для вашых мясцін у гэтым і няма сэнсу, але ў рэшце рэшт гэта адзіная надзея для паляўнічых, Рой.

Рой гэта ведаў, але зараз для яго не было суцяшэння. Ён быў занадта прыгнечаны крахам Муск-о-гі.

— Ідзе працэс, а нам хана! — вось і ўсё, што правіў ён напрыканцы.

Іншыя не зразумелі, але Джэк яго зразумеў, і яму гэта не спадабалася. Рой зноў засмяяўся кароткім злосным смехам, і Джэк ведаў — гэта Рой прызнае, што лес і Сент-Элен, нарэшце, перамаглі яго: лес, Сент-Элен і Эндзі.

Раніцай Джэк, Зел і Рой выправіліся на возера Піт-Піт, каб правесці спецыялістаў, якія адляталі на сваім маленькім гідраплане. Пакуль Зел і Джэк дапамагалі Бэрку грузіцца, Рой разам з Ласонам здымаў з матора падшываны чахол.

— Куды вы кіруеце зараз? — спытаў Рой. — На поўнач?

Ласон зірнуў на пабялелае возера, якое замерзла амаль да сярэдзіны. Нават вузенькая чорная палоска вады была накрыта ледзяной плёнкай.

— Не, — адказаў Ласон. — Трэба яшчэ наведаць індзейца на парогах Уош-Уош. Спадзяюся, мне ўдасца пасадзіць самалёт на раку, калі, вядома, яна не замерзла.

— А пасля куды? — асцярожна спытаў Рой.

— Сент-Элен, а затым у Таронта. Калі мы не паспяшаем вярнуцца туды, нас дзе-небудзь замарозіць. — І ён нагой стукнуў па паплаўку, на якім стаяў.

— А што вы хочаце ад Індзейца Боба?

— Нам патрэбна рыба з яго ракі, — патлумачыў Ласон. — Чорны акунь, калі ўдасца яго знайсці.

— Вы лічыце, што рыбную лоўлю забароняць, як і паляванне? — спытаў Рой.

Ласон, круцячы вінт, кіўнуў бялявай галавой.

— Баюся, што так і будзе, — сказаў ён.

— Я разумею, дзічына сыходзіць, — сказаў Рой. — Але чаму знікае ў нашых азёрах рыба? Тым больш чорны акунь. Яго ж тут ніхто не ловіць дарэшты, і незразумела, чаму з кожным годам яго становіцца ўсё менш.

— Надта шмат ілу ў гэтых азёрах, занадта густая вада для чорнага акуня, — растлумачыў Ласон. — Пакуль навокал былі сасновыя лясы, вада затрымлівалася ў глебе, яе затрымлівалі мох і хвоя, усмоктваючы, ахалоджваючы і паступова фільтруючы ў ручаі цераз балота. А зараз у гэтых аголеных зарасніках без падлеску вада проста сцякае ў азёры, зносячы з сабой шмат прымесьі і захоўваючы высокую тэмпературу. Іл асядае на дно, зацягвае гнёзды акуня і яго ікру. Вось і выводзіцца акуня ўсё менш і менш. Гэткая ж сітуацыя і са шчупаком. Увесь кругаварот жыцця ў рыбы парушаны. Для захавання прамысловай рыбы ў гэтых азёрах трэба на некалькі гадоў забараніць лоўлю.

— А Індзеец Боб і жыве, лічы, адной рыбай,— сказаў Рой.— Яму гэта будзе не даспадобы.

— Вядома,— сказаў Ласон, на імгненне адчуўшы, як ўсё гэта змрочна.— Ну, Рой, спадзяюся, мы з вамі яшчэ сустрэнемся,— сказаў ён і падаў руку.— На будучы год мы вернемся паглядзець, як тут у вас ідуць справы.

Падышоў і Бэрк.

— Так, мы вернемся.— Бэрк зірнуў на Роя.— І наступным разам вы не старайцеся абагнаць на возе ры вецер.

Рой засмяяўся, але гэта быў толькі адбітак яго звычайнага смеху.

Ласон узяўся за трос і вывеў машыну на чыстую ваду. Яны залезлі ў маленькую кабiну і селі поплеч. Ласон нешта напампоўваў, турзаў за адзiн рычаг, за другi. Матор забуркатаў і змоўк, затым забуркатаў зноў і нарэшце ўсмактаў лятучую сумесь і запрацаваў як след. Увесь лес адгукнуўся на металiчны голас маленькай машыны. Ласон правёў яе па вадзяной сцежцы, крута павярнуў, адарваў ад вады і амаль імгненна знік за хрыбтом, пакiнуўшы дзiўную пустэчу і маўклiвасць.

— Пайду шукаць гэтага махляра Мэрэя,— сказаў Зел і павярнуўся да хаціны.— Здаецца, ён пайшоў без мяне, але я хачу пераканацца, Рой. Я пайду, відаць, да Скоці і Самсона, пагляджу, ці няма яго там. А калі яго няма і там, я пайду за ім у заказнік.

Рой нарэшце адважыўся на скачок.

— Я пайду з табой,— сказаў ён Зелу.

— У заказнік? — Зел не верыў сваім вушам.

— Іменна! — кiнуў яму цераз плячо Рой.— Прайдзеш са мной праз Чатыры Азёры, і там я збяру свае бровыя пасткі.

— Я спадзяюся, ты разумеш, што робіш? — хутка ўмяшаўся Джэк Бэртан.

— Вядома, разумею,— адказаў Рой.— На гэты раз цудоўна разумею.

— Не, не разумеш! — шырокімі крокамі даганяючы Роя, крыкнуў Джэк. Нейкі час яны iшлі моўчкі, затым Джэк сказаў: — Няма сэнсу ўцякаць ад гэтага, Рой. Рана ці позна, але табе давядзецца вярнуцца ў Сент-Элен.— Надта занепакоены Джэк не захоўваў межы прыстойнасці і дадаў: — Усё роўна, будзе там Эндзі ці не.

Рой на гэта не адгукнуўся, як маўчаў ён і на ўсе звароты Джэка да яго розуму. Чым больш распальваўся Джэк, тым больш спакойным становіўся Рой; калі прыйшлі ў хацінч, ён пачаў збіраць у дарогу правіянт, паказваючы тым самым, што рашэнне яго цвёрдае. Зел аж са скуры вылузваўся, дапамагаючы яму, і Рой нагрузіў у мех Зела ўсё тое, што не ўлезла ў яго ўласны.

Нарэшце Рой поўнасьцю адчыніў засланку, каб хутчэй згарэлі дровы, а затым усе яны рушылі ў напрамку Чатырох Азёр; але Джэк пайшоў не толькі дзеля таго, каб закончыць паляванне, але і з надзеяй адгаварыць Роя ад яго неразумнай задумы.

Усю рэшту дня Рой здымаў свае пасткі на Чатырох Азёрах і хоць часам пасміхаўся, што Джэк ходзіць за ім, як прывязаны, і імкнецца ўгаварыць, але жарты ў яго неяк не атрымліваліся.

— Дарэмна стараешся, — спакойна сказаў ён, калі яны ўладкаваліся на начлег у хаціне на Чатырох Азёрах. — Я мушу ісці.

— Ты з глузду з'ехаў, — сказаў Джэк.

Рой чуў, як хрыпіць Зел Сен-Клэр.

— На мой розум, дык табе лепш спыніцца ў Сент-Элене, — сказаў Джэк.

— Мо я і не супраць, — з горыччу азваўся Рой, — калі б было за што зачапіцца.

Джэк яшчэ ніколі ў жыцці не чуў такой горычы ў словах Роя, і хоць ён і раней здагадваўся, як падкасіў Роя Сэм, а зараз у дадатак і Эндзі, але толькі цяпер ён раптам зразумеў, як недаацэньваў глыбіню пачуццяў Роя. Цяпер ён ведаў, што на гэтую авантуру Роя штурхаюць менавіта падзеі у Сент-Элене, але ён таксама ведаў, што апошняя кропляй была размова з Бэркам і Ласонам. Усё гэта турбавала Джэка, і ён не ведаў, як яму падступіцца да даўняга сябра. Упершыню ў жыцці ён не мог зразумець, што з Роем адбываецца.

— Ты ж ведаеш, — нагадаў яму Джэк, — Сэм яшчэ не з'ехаў.

— З'едзе, — абьякава азваўся Рой. — Ён паедзе!

Джэк здаўся. Больш ён не прамовіў ні слова ажно да наступнай раніцы, калі яны падышлі да хрыбта, па якім Зел і Рой павінны былі пайсці да хаціны Скоці і Самсона.

— Я пастараюся, каб Сэм застаўся, — сказаў Джэк.

Гэта была апошняя безнадзейная спроба затрымаць Роя.— А Эндзі, магчыма, і з'едзе.

— Фермер Джэк! — гукнуў Рой і памахаў вольнай рукой, хутка аддаляючыся ад яго па хрыбце.— Да вясны? — крычаў ён, не азіраючыся і згінаючыся пад цяжарам заплечнага меха.— Вясной убачымся! — А сам сабе дадаў вельмі спакойна: «Калі давядзецца!»

Рой павёў Зела па хрыбтах, вольных ад снегу, выбраўшы больш доўгі, але больш лёгкі шлях да Літл-Рывера; перабраўшыся цераз раку, яны выйшлі на сцежку да хаціны Скоці і Самсона. Хутка вечарэла, і Рой убачыў, што яму не ўдалося сэканоміць час. Ён паскорыў крок, і ўсё адно было ўжо зусім цёмна, калі яны падышлі да разнасцежаных дзвярэй хаціны, з якой клубамі валіў дым.

— Хто гэта там? — сустрэй іх голас Самсона.

Скоці быў здзіўлены, але Мэрэй вітаў іх:

— Хэло, Рой, хэло, Зел,— у яго словах не было здзіўлення, толькі звычайнае вітанне — і нічога больш.

— Дык ты тут? — напаў на яго Зел.— Чаму ты не зайшоў па мяне? Я чакаў цябе ў Роя цэлы тыдзень.

— А я якраз збіраўся ісці па цябе,— сказаў Мэрэй, дапамагаючы ім скінуць мяхі.

— Позна ж ты сабраўся,— разышоўся Зел.

Мэрэй не стаў з ім спрачацца, і ў ягоных вачах можна было прачытаць поўную абыякавасць — ці ўзяць Зела, ці пакінуць яго, чакаць Зела альбо не чакаць.

— Значыць, і ты сабраўся? — сказаў Скоці Рою.

— Падобна на тое, Скоці,— неахвотна адказаў Рой.

— Гэта няправільна, Рой,— пакруціў галавой Скоці.

Рой не спрачаўся, не называў Скоці прападобным.

— Правільна ці няправільна,— сказаў ён,— якая розніца?

— Што і казаць, падманеш ты інспектара,— сказаў Самсон.

Мэрэй пазіраў на Роя і бачыў толькі лепшага звяралова Муск-о-гі. Але сітуацыя яму падабалася.

— Гэта праўда, Рой,— сказаў ён,— інспектар надта здзівіцца, калі даведаецца, што ты залез у заказнік! Ён, вядома, перакананы, што ты ловіш больш за норму, але ўсё-ткі лічыць цябе законапаслухмяным траперам. Вось здзівіўся б ён, калі б убачыў цябе з

намі! Уяўляю! — Яны не ўслухоўваліся ў няспешную гаворку Мэрэя, і ён не меў прэтэнзій.

— Адным цудоўным днём не толькі Рой здзівіць гэтага нягодніка інспектара,— гарачыўся ўвесь узбуджаны Зел.

— А чаму ты, Самсон, не ідзеш з намі? — хутка спытаў Рой. Ён не жартаваў, ён быў сур'ёзны, нават занадта сур'ёзны. Яго мускулісты твар напружыўся, маленькія вочы схаваліся ў зморшчынах, калі ён здзекліва зірнуў на Самсона.

— Спытайся ў Скоці,— сказаў Самсон.— Калі пойдзе ён, пайду і я.

— Пайшлі з намі, Скоці,— сказаў Рой; гэта быў не здзек, а проста безнадзейны заклік.— Чаму ты не ідзеш?

— Каб табе было не сорамна туды ісці? — сказаў Скоці.

Роя гэта не кранула, і Скоці пашкадаваў, што сказаў гэта.

— Я жанаты, Рой,— сказаў Скоці, каб вылучыць неабвержны аргумент і істотную прычыну.— Жанаты і Самсон. Мы не можам так рызыкаваць, як рызыкуеце вы.

— А што такое? — умяшаўся Зел.— Сахаты жанаты, і я жанаты.

— Так,— марудна запырэчыў Скоці,— і калі б вы маглі атрымаць назад вашыя надзелы, вы ўчапіліся б у іх зубамі і рукамі. Дык навошта ўцягваць Роя ў вашыя неразумныя задумкі?..

— Ладна, Скоці,— спакойна прамовіў Рой, і больш да гэтай тэмы яны не вярталіся.

— А як жа з тваёй уласнай лоўляй, Рой? — спытаў Самсон.— Калі інспектар захоча праверыць цябе, ён адразу зразумее, што цябе няма.

Рой кіўнуў.

— Я і хацеў папрасіць цябе і Скоці, каб вы час ад часу правяралі мае пасткі. Усё, што трапіць у іх — вашае, толькі стаўце іх зноў. Можца карыстацца маімі хацінамі. Як? Згода?

Скоці і Самсон пераглынуліся.

— Ладна,— сумна адказаў Скоці.

— А калі ты вернешся? — спытаў Самсон.

— Пра гэта ты спытай у Сахатага,— адказаў Рой.

— Не ведаю,— сказаў Мэрэй.— Гледзячы, як пой-

дуць справы. Лавіць баброў цяжка, калі балота замерзне. Будзем там тыдняў восем-дзесяць.

Рой еў фасолю, падагрэтую для яго Скоці.

— Калі хто-небудзь будзе наводзіць пра мяне даведкі, — сказаў ён Скоці, — кажы, што я тут паблізу ў разведцы, скажам, у лесе, каля ўчастка Боба.

— І ўсё адно ты дзейнічаеш няправільна, Рой, — даказваў Скоці. — Навошта тады законы пра паляванне, калі кожны будзе парушаць іх?

Гэта быў працяг іхняй нявырашанай спрэчкі, бо калі Скоці шчыра паважаў закон і захапляўся ім, то Рой адносіўся да закону звысоку. Скоці баяўся закону як маральнага кодэкса, Рой баяўся толькі пакарання згодна з законам. Яны не маглі сысціся наконт гэтага, і Рой не меў настрою працягваць спрэчку звыклым для іх спосабам прыкладаў і пярэчанняў. Рой не адрозніваў у гэтым пытанні невінаватага ад вінаватага, гэта не прыходзіла да яго само, і ён не дазваляў сабе задумвацца над гэтым. Калі закон парушаў Скоці, ён пакутаваў, але калі яго парушаў Рой, сумленне ставіла пад сумненне сам закон, і ў гэтым выпадку ён не баяўся закону. Дрэнна было толькі тое, што ён парушаў уласныя інтарэсы звералова. Якім бы цяжкім ні было паляванне ў Муск-о-гі, ён ведаў, як ведаў і Бэрк, і Скоці, і любы звералоў, што пушныя заказнікі — гэта адзінае спадзяванне трапераў. Лавіць у іх было грахам для звераловаў, але становішча склалася так, што Рою даводзілася душыць у сабе гэта прафесійнае сумленне. Ён дзейнічаў так, як мусіў дзейнічаць, і разважаць тут не было пра што.

— Застаецца толькі спадзявацца, што цябе не зловяць, — такім было апошняе слова Скоці.

Рой паціснуў плячыма і працягваў даядаць фасолю.

РАЗДЕЛ ДЗЕСЯТЫ

Дарогу паказваў Мэрэй, але пракладваў сцежку і таптаў снег Рой. Згодна з указаннямі Мэрэя ён кіраваўся то на адзінокую сасну, то на граду пагоркаў, то на карабельны гай, то ў даліну. Большай часткай нельга было абысціся без плеченых канадскіх лыжаў, і на долю Роя выпадала самая цяжкая, знясільваючая праца, але і ў гэтым выпадку два іншыя ледзь

паспявалі за ім. Рой імкнуўся наперад так, нібыта адчай падганяў яго, і ногі яго ішлі самі, якім бы глыбокім ні быў снег. Мэрэй нёс самы цяжкі груз, у тым ліку большую частку пастак; нават гэтаму велікану даводзілася паскараць свой шырокі крок, каб паспець за Роем. Мэрэй імкнуўся скарачаць дарогу, ідучы нацянькі, але Рой кожны раз выбіраў да таго ж і больш лёгкі варыянт і ні на хвіліну не збаўляў тэмп.

— Ты, відаць, спяшаешся? — сказаў Мэрэй пасля двух дзён такой дарогі.

— Навошта губляць час? — адказаў Рой.

— Але ж часу ў нас дастаткова, — зазначыў Мэрэй.

— Гэта як сказаць, — запырэчыў Мэрэю Зел, але той ніяк не зрэагаваў. А іменна Зелу даводзілася цяжэй за ўсё: Мэрэй неаднойчы ўжо выцягваў яго са снегу і нёс яго мех, пакуль ён трохі не дужэў, каб цягнуць груз далей. Але Зел усё адно быў за Роя. — Чым хутчэй мы туды трапім і чым хутчэй выберамся, тым лепей для нас, — казаў ён.

Першыя тры дні яны ішлі прыкладна па прамой. Мясцовасць ім была добра знаёмая, і ніякіх адкрыццяў не прадбачылася. Але на чацвёрты дзень яны пераправіліся цераз Серабрыстую раку і падняліся на хрыбет Белых гор. Хрыбта такой вышыні не было ва ўсім Муск-о-гі; востры, як брытва, ён выцягнуўся з усходу на захад як кінуць вокам. Гэта быў межавы хрыбет, які адразаў Муск-о-гі ад пустынных участкаў на поўначы. Залазачы на гэты хрыбет, Мэрэй двойчы губляў арыенціры, і толькі калі дабраўся да самай вяршыні, ён зноў вызначыў напрамак.

Там, на версе, перад імі паўстала зусім новая для іх краіна, не падобная на іхнія ўчасткі. Пазіраючы на яе з радасцю і хваляваннем, Рой зразумеў, чаму яе называюць краінай Сярэбраных Долараў.

— Глядзіце, якія азёры! — захоплена ўсклікнуў ён. — Вось гэта краіна! Я ўздымаўся на гэты хрыбет на ўсходзе, але такога яшчэ не бачыў. Тут усё не такое. Зусім не такое.

Сапраўды, гэта не было падобна на награвашчванне невысокіх аднастайных хрыбтоў Муск-о-гі, гэта была краіна кантрастаў. Тут былі і адгор'і, і высокія пікі, і глыбокія даліны. Былі і плато, якія выцягнуліся вузкімі палоскамі паміж гор, пляскатыя і гладкія, яны таксама былі ўсеяны азёрамі і сасновымі лясамі. У па-

раўнанні з больш мірным пейзажам Муск-о-гі тут ўсё было ўздыблена і скручана. Лясы, яшчэ не кранутыя сякерай, цёмныя гушчары і побач ззялі на сонцы здрадніцкія снежныя схілы.

— Яно мо і прыгожа, — сказаў Мэрэй, — але на такім схіле сам чорт галаву скруціць. А зараз, калі яны заледзянелі, на іх і нам можна галаву зламаць. Бачыш лес на тым баку плато? — спытаў Мэрэй у Роя.

Рой зірнуў цераз два хрыбты і плато на густы сасновы лес.

— Пастарайся вывесці нас туды найбольш дакладна, — сказаў Мэрэй. — Якраз там мая хаціна. У канцы вунь таго азярца.

Гэты апошні адрэзак шляху Рой правёў так, што ва ўсіх аж дух заняло. Яго прыспешваў яшчэ і звычайны азарт гонкі з дзённым святлом. Кожны крок у гэтай новай краіне прыносіў яму задавальненне, кожная цяжкасць была прыемнай. На гэтым апошнім пераходзе давялося абыходзіць шмат лясных гушчароў і зараснікаў, і хоць часцей за ўсё мэта паходу была схаваная, Рой прывёў іх проста да месца. Шлях гэты ім вярта было добра запомніць, бо яны не рызыкавалі пазначаць свой шлях, як бы цяжка ні было знайсці яго пасля. Яны былі ў заказніку, і чым менш слядоў заставалася пасля іх — тым лепей. Заказнік не меў мяжы альбо іншых апазнавальных знакаў, але яны ведалі, што ён пачынаўся ад хрыбта Белых гор, і чым далей яны адыходзілі ад хрыбта, тым больш паглыбляліся ў заказнік. Да таго часу, як Рой вывеў іх глыбокай далінай да ўказанага Мэрэем сасновага лесу, хрыбет Белых гор ледзь дыміўся вечаровай смугой далёка ззаду, а самі яны былі ў глыбіні заказніка.

— Вось тут і пачынаецца самае цяжкае, — сказаў Мэрэй, калі яны ўвайшлі ў лес. — Зараз мне трэба знайсці свае прыкметы, — і ён пайшоў першы.

Нават малеча Зел узбадзёрыўся, і, калі напалоханая лань вылецела на іх з сасновых зараснікаў і адскочыла ўбок, ён гукнуў:

— Глядзіце, як уцякае!

Рою было прыемна бачыць, як ажывае Зел.

— А ты не думаеш, што твой крык пачуе абходчык і за сотні міль адсюль? — сказаў ён Зелу.

Пры згадцы пра пушных абходчыкаў Зел напусціў на сябе абыякавасць.

— Колькі міль адсюль да бліжэйшага кардона? — спытаў ён у Мэрэя.

— Каля паўтары сотні, — адказаў Мэрэй. — Не тое, каб пастаянны пост, а проста ўкрыццё для леснікоў.

— І наогул больш верагоднасці сустрэць тут леснікоў, а не пушных абходчыкаў, — сказаў Рой. — Тут ёсць што аберагаць. Які лес!..

Вакол іх узвышаліся каланады адвечных соснаў. Дрэвы такія вялікія, што стаяць даволі рэдка, хоць лес здалёку здаваўся вельмі густым. Пад нагамі снегу мала, ён, відаць, яшчэ не паспеў прабіцца праз густую хвойную страху. Цёмна, спакойна, ціха.

У далёкім канцы гэтага лесу, на ўскраіне плато, сярод вялікіх дрэў схавалася маленькая хаціна Мэрэя. Яны выявілі яе, толькі калі падышлі зусім блізка, бо так удала схаваў яе Мэрэй сярод соснаў. Яна была замаскіравана вялізнымі ніжнімі галінамі, якія хавалі і страху і сцены. Мела яна пятнаццаць на пятнаццаць футаў. Уваходзячы ў дзверы, давялося моцна нагнуцца.

— І колькі часу ты яе будаваў? — здзіўлена спытаў Рой, глядзячы на прамыя, цесна падагнаныя сцены, звонку абмазаныя глінай і непадуладныя ветру.

— Амаль усё лета, — адказаў Мэрэй, — і палову восені.

— Дык вось чым ты займаўся! Лавіў тут дзічыну і будаваў таемныя хаціны! — сказаў Рой.

Увайшоўшы ўнутр, ён агледзеўся і дастойна ацаніў майстэрства Мэрэя. Ён быў лесавік ад нараджэння, і ўсякая лясная справа ішла спорна. У хаціне было нават акно і складзена прымітыўная печ: ахвочы да камфорту Рой нават не чакаў такога. Жоўтае аконнае шкло было з трымплексу, і Мэрэй патлумачыў, што здабыў яго ў Скоці, які ў сваю чаргу адхапіў яго на нейкай звалцы ваеннай маёмасці, ды так і не знайшоў, дзе яго скарыстаць. Печ, складзеная з камянёў і гліны, была шэдэўрам. У паглыбленні сцяны быў змайстраваны ачаг з невялікай печчу, і конусам быў складзены комін, абшыты бляхай з бідонаў. Рой адзначыў, што комін, злеплены з камянёў і гліны, быў выведзены каля самага вялікага дрэва так, што дым слаўся па ствале і расейваўся, перш чым падняцца над лесам.

— Здаецца, ты сабраўся тут асесці надоўга, — сказаў Рой.

— Так, гэта не на адзін год, — адказаў Мэрэй. — Я думаю лавіць у гэтым заказніку кожную зіму, ды

і кожную вясну таксама, калі не перашкодзяць абходчыкі.

Сумненні адносна Мэрэя, якія прыгняталі Зела ўсе чатыры дні іхняга шляху, на час рассяліся, калі ён убачыў хаціну, якая здзівіла яго і выклікала захапленне.

— Тут можна чакаць другога прышэсця,— сказаў ён Мэрэю,— і ніхто на свеце цябе не знойдзе, нават гэтыя боўдзілы-абходчыкі.

Мэрэй скінуў свой вялізны цюк пастак і правізіі, і ён з грукатам упаў на падлогу.

— Ты не надта паплёўвай на гэтых абходчыкаў, Зел,— сказаў Мэрэй.— Яны вядомыя прайдохі. Пусці іх па следу, і яны табе што захочаш знойдуць.

Рой падумаў, што Мэрэй знарок дражніць Зела, але ў Мэрэя не было ніякага жадання адпомсціць свайму надакучліваму напарніку альбо падсмейвацца. Ён казаў тое, што думаў, і гэта беспамылкова ўздзейнічала на Зела Сен-Клэра.

— Але ім нялёгка будзе знайсці гэтае месца,— супакойваў Зела Рой.

— Толькі сачыце за іхнімі самалётамі,— папярэдзіў Мэрэй, а затым дадаў: — Пайшлі, я пакажу вам возера.

Да ўзлеску было крокаў семдзсят, а далей — строма. Пад ёй у крутой катлавіне знаходзілася заледзянелае возера, дакладней, два азярцы ў форме банта, з востравам пасярэдзіне. Уздоўж усяго пляскастага берага выдзялялася паласа, якая паўтарала яго абрысы. Гэта была паласа балота, якое зрабілі бабры, калі перагарадзілі каля вусця некалькі горных ручаёў.

— Так, гэтае месца вартае ўвагі,— сказаў Рой.— Амаль што возера Фей.— Ён назваў яго як мага далікатней не толькі таму, што быў зачараваны ім, але і з-за яго крылатых абрысаў.— Шкада, што мы не прыйшлі сюды раней, з чоўнам. А то не ўдасца яго абысці.

— А што я табе казаў,— абыякава зазначыў Мэрэй.— Вунь за той паласой выгаралых соснаў бачна Сярэбраная рака. Калі б мы плылі сюды на чоўне да марозу, гэта сэканоміла б нам дзень. Тады дастаткова было б перацягнуць човен цераз гэтае вось плато.

Рой паглядзеў на тонкую нітку далёкай ракі, на тысячы бліскучых азёр, на бязмежны далягляд, які адкрываўся з гэтай вышыні. Гэта былі вялікія канадскія лясы, якія распасцёрліся далёка за межамі Муск-о-гі.

Гэта былі прасторы, дзе кожны крок адкрываў новыя гарызонты, усё больш дзікія, усё больш прывабныя. Быць гаспадаром гэтай краіны, блукаць без перашкод па яе лясах і гарах, адчуваць дзікую магутнасць гэтых нетраў — вось што прадчуваў зараз Рой.

— Не магу зразумець,— сказаў ён разважліва сваім сябрам,— як гэта я шмат гадоў таму не стаў лясным валацугай? — І ўсмяшка паволі скрывіла яго губы.

Мэрэй зарагатаў, што здаралася з ім вельмі рэдка. Зел прапусціў словы Роя міма вушэй.

— Дык як мы распачнем паляванне? — спытаў ён, фарсіруючы рашэнне, якое трэба было прыняць.

— А як атрымаецца,— адказаў Мэрэй.

— Паслухай,— не сунімаўся Зел,— лепш за ўсё было б вылавіць тут усё, што можна, і як мага хутчэй. Трэба ставіць пасткі густа, каб лавіць звера больш, а за тым змывацца. Як ты лічыш?

— Навошта такая спешка? — спытаў Мэрэй.

— Тым разам ты не спяшаўся, таму і папаўся,— укалоў яго Зел.

Мэрэй задумліва зірнуў паўзверх чорнай шавялюры Зела.

— А як лічыш ты, Рой? — паспешна спытаўся той.

Рой разумеў, чаму Мэрэю не хацелася спяшацца. Ён і сам не спяшаўся б. Ubачыўшы гэтую краіну, ён не хацеў прызнаваць неабходнасць спешкі і асцярожнасці, саму магчымасць адступлення. Рой ужо адчуваў, што тут яго родная прастора, і думаў, што Мэрэй адчувае тое ж самае. Яму хацелася мець задавальнення як мага больш і без спешкі. Але рэшта цвярозасці і ўсведамлення, што лепш яму не станавіцца на нейчы бок, вызначылі яго адказ.

— Мне здаецца, што лавіць трэба хутка,— сказаў ён,— але наладжваць шалёную гонку не варта.

Мэрэй паціснуў плячыма, Зел чакаў, што будзе далей.

— Па-мойму, так,— сказаў Рой.— Мы з Зелам можам весці аблоў азёр. Я вазьмуся за бабра, а Зел можа выграбаць андатру, яна больш даверлівая. А пакуль мы зоймемся гэтым,— звярнуўся ён да Мэрэя,— ты можаш паляваць па ўсёй акрузе, ставіць сіло на сцежках звяроў і наогул усюды, дзе ўбачыш сляды лісіцы, норкі і рысі. Як вы думаеце?

Яны згадзіліся і прапанавалі сякія-такія ўдакладненні. Усю пушніну вырашылі зносіць у хаціну, скуркі

было вырашана дзяліць пароўну, кожны сам мусіў разбіраць сваю долю, і дзялёжку праводзіць адразу ж, так, каб кожны мог трымаць сваю здабычу нападгатове на выпадак нечаканых уцёкаў. Былі выпрацаваны абавязковыя для ўсіх правілы паводзін. Не раскладваць агню для падвячорка, ніякіх кастроў па-за хацінай. Але перш за ўсё і важней за ўсё — не страляць. У іх усіх з сабой былі вінтоўкі, але тут гук стрэлу разносіцца на дзесятак міль, і стральба магла выклікаць да іх цікавасць. Мэрэй лічыў, што гэта лішняя засцярога, але здаўся настойліваці Зела і ўгаворам Роя. Ніякага палявання, ніякай стральбы, як бы спакушальна блізка не з'яўляўся алень. Амаль зусім сцямнела, а яны ўсё стаялі на схіле над возерам Фей. Нібыта кажан, яно чарнела ў начной цемры, і Рой апошнім пакінуў яго, калі яны, нарэшце, сабраліся вярнуцца ў хаціну.

РАЗДЗЕЛ АДЗІНАЦАТЫ

Рой даў магчымасць Мэрэю свабодна перасоўвацца і задаволіў нецярпенне Зела, а сам пачаў дзейнічаць на возеры Фей так, нібыта збіраўся раскінуць тут сапраўды ланцуг пастак. Ён меў натуру захавальніка і ніколі не браў з бабровай супольнасці больш за тое, што маглі аднавіць ацалелыя сем'і. Ён заўсёды выкарыстоўваў гэтую формулу захавання дзічыны на сваіх уласных участках, што забяспечвала яму пастаянны ўлоў бабра, хоць з часам усё меншы, але ж рэальны, не тое, што ў іншых звераловаў, якія выбіралі свае бабровыя хаткі падчыстую. Зараз гэта ўжо быў інстынкт, і гэтак жа інстыктыўна ён скарыстоўваў свой метады размяшчэння пастак на балотах вакол возера Фей. Ён не ставіў пастак там, дзе, ведаў, былі малыя альбо цяжарныя самкі. Затое ён актыўна лавіў там, дзе было верагодна злавіць найбольш самых старых і буйных самцоў.

Пасля першай жа разведкі вакол возера Фей ён зразумеў, што ў замерзлых балотах больш дарослых баброў, чым у яго пастак. Для затравяненых купін, вакол рэдкіх зараснікаў елкі і на тысячы створаных бабрамі астраўкоў было так многа бабровых хатак, што Рой адразу адчуў сябе пераможцам над тым пастаянным адчуваннем паражэння, якое выпрацавалі ў яго апошнія дзесяць гадоў палявання ў спустошаным Муск-о-гі.

Гадамі прырода абкрадвала яго, скарачала колькасць дзічыны, і ён пастаянна адчуваў сябе пераможаным і падманутым. А тут ён, нарэшце, кінуў выклік прыродзе, даў ёй добрую аплявуху, ад якой у яго ажно закіпела кроў — стукнула ў ногі, затрымцела ў сплюснутых кончыках пальцаў. На гэтых пяці квадратных мілях забалочаных берагоў баброў было больш, чым яму калі-небудзь даводзілася бачыць на адным месцы; больш, чым ён мог вылавіць сваімі дваццацю пасткамі за шэсць гадзін кароткага зімовага дня. А там, дзе ёсць бабёр, павінны быць шмат і іншых звяроў, якія палююць на бабра: ліса, рысь, норка. І хутка Рой пачаў ставіць пасткі на драпежнікаў вакол усяго балота, імкнучыся стварыць адзіну сістэму пастак на ўчастку даўжынёй каля сямі міляў і шырынёй на паўмілі; напачатку гэта яму ўдалося зрабіць, але пазней не ўдалося скарыстаць, бо ў яго не хапала часу на тое, каб вызваляць і зноў заражаць свой абмежаваны запас пастак.

Кожны вечар усе яны вярталіся ў хаціну на строме, і па меры таго як накаплівалася пушніна, удача становілася ўсё больш відавочнай. Каб справіцца са сваім уловам, ім даводзілася займацца скурамі вельмі позна. Як і Рой, Зел аб'явіў, што на балотах за возерам Фей андатры больш, чым ён можа вылавіць з дапамогай наяўных пастак. Здаралася, што Зел лавіў сваімі пасткамі баброў і ласак. Кожны вечар змешаны ўлоў Зела і Роя быў такім жа разнастайным, як і здабыча Мэрэя на яго паляўнічых сцежках. Мэрэй прыносіў менш пушніны, што было натуральна, бо пасткі і сіло на паляўнічых сцежках не маглі, вядома, даць столькі, колькі сканцэнтраваны аблоў багатага бабровага балота.

— Гэта не тое, — уздыхаў Зел пасля двух тыдняў палявання. — Я мог бы ўзяць удвая больш андатры, калі б хапала пастак. Калі б узяцца як след, мы праз два тыдні маглі б выбрацца адсюль з такой здабычай, што больш і не панесці. Эх, мала ў нас пастак!

— Ты заўсёды спяшаешся, — сказаў Мэрэй. — Твая пушніна нікуды ад цябе не ўцячэ.

— Яно то так, — пярэчыў Зел, — але хутка скончыцца масла і сала. Зел быў галоўным кухарам: ён рабіў гэта лепш за ўсіх. — Ды і мука, мяса канчаюцца.

У першыя ж дні Мэрэю пашчасціла злавіць маладую лань; ён спрабаваў злавіць і другую, але пакуль што без поспеху. З'яўленне людзей, відаць, спалохала

большую частку аленяў, якія чулі кожны іхні след на сваіх сцэжках і станавіліся яшчэ больш чуйнымі. Амаль кожны дзень Рою сустракалася лань, а то і дзве, а Мэрэй сцвярджаў, што за дзень яму трапляецца і пяць, і шэсць, але заўсёды яны паказваліся толькі на імгненне, былі далёка і адразу ж знікалі.

— Не плач,— сказаў Мэрэй Зелу такім тонам, што Рой па-новаму паглядзеў на сваіх сяброў.— Не плач, будзе табе лань, калі гэта ўсё, што патрэбна твайму жываці.

— Гэта твайму жываці патрэбна шмат! — усклікнуў Зел.— Гэта ты ляжыш на адзіным ложку, а нам з Роем даводзіцца спаць на падлозе. Ты з'ядаеш удвая больш, чым мы. Як магло стацца, што ты сабраўся ў дарогу ад Скоці, калі раней ты збіраўся зайсці па мяне? Бо ў цябе ж нават пасткі былі ўжо сабраныя!

Мэрэй нічога не запырэчыў, ён моўчкі адчыніў дзверы і высмаркаўся проста на чысты белы снег за парогам. Зел не супакойваўся, пакуль Рою не надакучыла і ён не спыніў гэтую грызню. Жыццё ў цеснай хаціне было даволі змрочным і без гэтых сварак.

У хаціне было цёпла, але адсутнасць самых элементарных зручнасцей пачынала нерваваць Роя. Печ дыміла, а падчас моцнага ветру вялікая сасна пачынала хістацца і ўся хаціна з рыпеннем хісталася на яе карэнях. Мэрэй нарыхтаваў надта мала дроў, і папаўненне запасу лягло на Роя, а зімой гэта было складана і цяжка. У іх было толькі адно ядро і для мыцця і для пітной вады, а глыбокае азярцо, на якое разлічваў Мэрэй, калі выбіраў гэтае месца, аказалася гнілаватым, чай і кава аддавалі зямлёй і грыбамі, а Рой гэтага не любіў. Ім даводзілася эканоміць газу, і таму ў хаціне заўсёды быў паўзмрок: днём ад ляснога ценю, ноччу ад прыкручанага кнота.

На долю Роя выпала і падтрыманне чысціні: даводзілася прыбіраць рэшткі пасля разборкі жывёлін, якія затопталіся ў брудны снег на падлозе, выветрываць задушлівы смурод ад пушніны і кухарства. Каб зносіць гэткае жыццё, Рою патрабавалася зручная хаціна, а Мэрэю толькі і трэба было ад хаціны, каб яна засцерагала яго ад ветру. Зела яна таксама цікавіла толькі як месца для харчавання і сну. Мэрэй быў неахайны і абыякавы, а Зел толькі неахайны, і ў іхнім таварыстве Рой лавіў сябе на тым, што ён пачаргова то грубы, то здэклівы. У хаціне ён быў маўклівы

і кожны дзень з палёгкай сыходзіў уніз па заснежаным схіле, у марозны халадок возера Фей.

Краіна гэтая не траціла для Роя сваёй зачараванасці і — Рой гэта ведаў — ніколі не страціць. На заснежаных плато, калі ўзіраўся ў далёкія лясы і азёры, Рой забываўся пра маркотнае жыццё ў хаціне. Усё часцей і часцей Рой выбіраўся з азёрнай катлавіны, далей ад бабровай лоўлі на хрыбты і цераз іх на азёры ад аднаго да другога, планууючы цэлую сетку аблову ўсёй гэтай тэрыторыі, у думках пракладваючы сцэжкі вакол асобных пікаў, зразаючы вуглы на хрыбтах, выбіраючы месцы, адно лепшае за другое, для хаціны, для волаку і для бліжэйшага маршруту назад у Сент-Элен.

У гэтыя імгненні Сент-Элен уяўляўся яму толькі ў вобразе Джэка Бэртана: Джэк, яго ферма, яго шматлікая дзятва. У малюнку, які ўзнікаў у яго ў думках, не было ні Сэма, ні Эндзі, ні нават Джын. Яна, відаць, была страчана для яго нават у думках, як усё знікала са свядомасці, калі ён нечага пазбаўляўся, справядліва і назаўсёды. Але чым больш аддаляўся яе воблік, тым больш хацелася Рою ўявіць сабе Джыні Эндрус і тым большы неспакой гэта выклікала.

Вось пра што ён думаў, калі халодным змрочным днём сядзеў на вяршыні невялікай гары і пазіраў на поўдзень цераз хрыбет Белых гор. Ён залез так высока, што мог зазірнуць паўзверх хрыбта. І як сягаў яго позірк, ён у думках пракладваў па лясах і плато карацейшую дарогу ў Сент-Элен. Ён быў цалкам захоплены гэтым, калі побач з ім з'явіўся Мэрэй, і Рой ажно падскочыў, бо яго засталі знянацку. Ён быў падобны на аленя, які хоча кінуцца ў лес.

— Я заўважыў цябе яшчэ з таго боку даліны, — спакойна прамовіў Мэрэй і сеў побач з Роем на сук піхты. — Што ты тут робіш? Падпільноўваеш дзічыну?

Рой пакруціў галавой і адчуў, як напружаны мускулы шыі і як сціснулася цела.

— Не, — сказаў ён, — проста я прыкідваў, як пракласці шлях адсюль проста ў Сент-Элен.

— Лепш за ўсё ісці вакольным шляхам, праз участкі Скоці і Індзейца Боба, — сказаў Мэрэй. — Калі нацянькі, то давядзецца доўга ісці па адкрытай мясцовасці. А што? Хіба ты збіраешся раз на тыдзень хадзіць туды?

— Не, проста так. Забаўляўся, — сказаў Рой, ведаючы, што Мэрэй не ацэніць яго планы ператварыць

краіну Сярэбраных Долараў у арганізаваную сістэму ўчасткаў для ўзаконенага палявання. Наадварот, Мэрэй мог быць нават супраць такіх планаў, бо зараз увесь гэты край пэўным чынам належаў яму, і не толькі згодна з яго ўласным уяўленнем, але і ў вачах Роя і нават Зела Сен-Клэра, Мэрэй знаходзіўся ў гэтай краіне як неад'емная яе частка, і для Мэрэя не існавала ні Сент-Элена, ні інспектараў, ні наогул чалавечых законаў.

— Калі надарыцца выпадак, — сказаў Мэрэй, — нам варта скіраваць на захад, на той бераг ракі, паглядзець, якія мясціны там. Днямі я быў там, і мне здалося, што там яшчэ вышэй. А ты не заўважыў, што чым вышэй, тым цяплей?

Рой кіўнуў галавой:

— Унізе каля возера зараз, відаць, градусаў на пяць халадней, чым тут. І сушэй. Рукі там проста дымяцца, калі знімеш рукавіцы. — Рой зірнуў на сваю руку і толькі зараз заўважыў у руцэ ў Мэрэя ружжо. — Ты што, на паляванні? — спытаў ён.

— Проста шукаў аленя, — і вялікая рука Мэрэя нецярпліва перахапіла ложа армейскай вінтоўкі. — У пастцы іх не дачакаешся. Вось убачу буйнога самца, і нам хопіць яго на некалькі тыдняў.

— Ох і пападзе табе ад Зела, калі захочаш страляць тут! — папярэдзіў Рой.

— Ану яго! Плаксівец! — са шкадаваннем сказаў Мэрэй. — Зайдзі ты з таго боку лесу, напярэймы, а я паспрабую выгнаць, — папрасіў ён Роя.

Уяўленне пра дарогу ў Сент-Элен у Роя даўно знікла. Ён сказаў: — Ну што ж, — і пайшоў за Мэрэем па снезе і па скалах на самую аленевую строму. Па дарозе ім сустракалася шмат слядоў, адбіткі капытоў, памёт, з'едзеныя верхавіны маладых клёнаў, але хоць яны прачасалі, падзяліўшыся, вялікую паласу лесу, нічога ім не трапілася. Нават і гэтае паляванне без ружжа давала Рою задавальненне, і ён упершыню ўсвядоміў, як сумна займацца толькі адловам баброў. Ён бачыў гэта і па Мэрэю. Мэрэй быў паляўнічы ад прыроды, у ім было мала ад звералова, і калі ён ішоў па гэтай краіне з ружжом у руках, гэта было апраўдана ўсім: і яго няўрымслівай галавой, і яго цвёрдым крокам, і яго моцнай рашучасцю забіць усё, што ні трапіць на мушку.

— Глянь, — раптам гучна зашаптаў Мэрэй.

Яны ляглі на зямлю за снежнай гурбай, як зайцы, што схаваліся ў канаве. Спераду і ніжэй, на ўскраіне

замерзлага балота, паказаліся два вялікія цёмныя зьяры. Яны былі напалову схаваныя за кустамі, але іх выдавала вялікая рагатая галава.

— Ат, д'ябал! — узбуджана прашаптаў Рой. — Гэта ж лось са сваёй каровай.

Мэрэй ужо папоўз убок, каб вылезці з валуноў і кустоўя, якія перашкаджалі яму прыцэліцца. Рой застаўся на месцы, аддаючы права дзейнічаць Мэрэю.

Але не паспеў Мэрэй выстраліць, як лось, адчуўшы чалавека, ірвануўся цераз лёд у балота, ласіха за ім. Гледзячы на высока ўзнятыя рогі, Мэрэй зразумеў, што скачкі станавіліся ўсё больш шырокімі і хуткімі. Але ласі былі занадта цяжкія, лёд пад імі трашчаў і ламаўся, амаль заглушыўшы першы безвыніковы стрэл Мэрэя. Яны ўжо мінулі замерзлае балота, і, адколваючы вялікія кавалкі лёду, лось ужо выбіраўся з вады, калі грывнуў другі стрэл. Але Мэрэй цэліўся не ў лася: бліжэй да яго была ласіха, якая яшчэ боўталася ў вадзе. У тое ж імгненне лось рэзка павярнуўся, убачыў, што адбылося з самкай, і кінуўся ў напрамку Мэрэя і Роя. Усім сваім масіўным целам ён урэзаўся ў замерзлае балота, нібыта і не заўважыў яго, вялізныя капыты ўздымалі фантаны белага раструшчанага лёду. Ён разбураў усё на сваім шляху. Калі выбраўся на зямлю, ён без прыпынку кінуўся на паляўнічых, ламаў дрэвы, адкідваў вялікія камякі снегу, з хуткасцю і злосцю шалёнага слана. Рой схваўся за вялізны валун, лёг на зямлю, і, калі лось пранёсся міма, ён праз цяжкі грукат страшных капытоў пачуў гук стрэлу. Мэрэй прамагнуўся, грукат капытоў сціх удалечыні, і тады яны ўсталі, трывожна азірліся.

— Я яго адразу ж забіў бы, — сказаў Мэрэй, — але я не ведаў, куды ты адскочыш, і прытрымаў стрэл, аднак, думаю, я яго ўсё ж падстрэліў. Вось дык махіна! — Марэй аж крычаў ад захаплення і, апераджаючы Роя, кінуўся ў халодную ваду да вялікай тушы, якая сцякала густой цёмнай крывёю на скрышаны лёд.

— Ну вось вам і мяса! — гучна крычаў Мэрэй.

Вядома, не мяса парушыла яго звычайную абыякавасць, і Рой гэта ведаў. Але, нягледзячы на гэта, Мэрэй страляў у ласіху таму, што мяса яе было больш прыёмнае, чым у самца. На сваім участку кожны паляўнічы страляў бы, вядома, па самцу, бо звычайна ласіх бывае менш, але Мэрэй, нават калі б у яго быў свой участак,

не прытрымліваўся гэтых правіл. Для яго адна жывёліна была варта другой.

— «Забаронена законам,— працягла прамовіў Рой, пераканаўшыся, што ласіха мёртвая,— паляваць, лавіць альбо іншым чынам знішчаць самак аленя любога ўзросту».

Але Мэрэй яго не слухаў. Ён яшчэ цешыўся забойствам і рыхтаваўся разбіраць тушу. Трэба было спачатку выцягнуць яе на цвёрдую зямлю. Раўняючыся сілай з жывёлінай, якую ён забіў, Мэрэй схапіўся за вялікую галаву, напружыўся і з дапамогай Роя зрушыў яе з месца, з цяжкасцю выцягнуў гэтыя трыста мёртвых кілаграмаў на бераг і задаволена выцер успацелы твар мокрым рукавом.

— «Таксама забаронена законам,— нараспеў і на ўвесь голас працягваў Рой,— страляць ці іншым спосабам знішчаць любога лася, які плыве ў вадзе любога возера альбо ракі».

— Які плыве! — паўтарыў Мэрэй.— Гэты дурны лось сам завёў сваю карову сюды. І яна засела. Інакш я напэўна прамагнуўся б.

Рой засмяўся.

— Але ўсё адно ты забойца, Сахаты! — сказаў ён. Мэрэй не стрываў:

— А ты часам бываеш падобны на інспектара ў паляўнічых штанах.

Гэты абмен кампліментамі надаў ім добрага настрою, і яны пачалі разбіраць ласіху, пакуль яна яшчэ не астыла. Яны не клапаціліся, каб разабраць яе па ўсіх правілах, а толькі паднялі тушу на дрэва — ад ваўкоў і адсеклі ад задняй часткі добры кавалак на першы час. Калі закончылі гэта, вымылі акрываўленыя рукі ў палонцы і выправіліся ў зваротны шлях. Яны пераможна пратоптвалі сабе сцежку ў снезе: ляжка ласіхі тырчала з заплечнага меха яе забойцы.

Іхняя ўзбуджанасць усё яшчэ не знікла, і ўсю дарогу яны жартаўліва перамаўляліся, як раптоўна іхнюю бесклапотную балбатню перапыніў стрэл.

Яны знерухомелі.

— Гэта не Зел,— сказаў Рой.— Надта далёка!

— І нашмат больш на поўнач,— задумліва дадаў Мэрэй.

На поўнач — азначала, што стралялі ў глыбіні заказніка, значна глыбей, чым зыйшлі яны самі.

— Ну вось,— прамовіў Рой, які ўсё яшчэ перажываў

сваю радасную бесклапотнасць: — Гэта, відаць, нейкі абходчык адгукаецца на нашыя стрэлы, лічыць, што стралялі свае. І нам зараз застаецца спакойна сядзець і чакаць, калі нас зловяць.

Пасля гэткай філасофскай высновы яны працягвалі балбатаць, і іхняе шчаслівае ўзбуджэнне не магла парушыць нават думка пра незразумелы стрэл. Яны шумна ўваліліся ў хаціну, але тут іх сустрэў злосны Зел Сен-Клэр.

Ён абрынуў на іхнія галовы цэлую лавіну французскай і англійскай лаянкі, абвінаваціў абодвух у ідыятызме і злосных намерах, гаварыў, што абодва яны ўступілі ў змову супраць яго, што яны ўцягнулі яго ў гэтую брудную справу і нагрузілі ўсёй цяжкай працай, што яны падманваюць яго, хлусяць і яшчэ бог ведае што.

Гэта засмуціла Роя: ён бачыў, што Зел думае пра гэта сур'ёзна, а такіх важкіх і горкіх абвінавачванняў Рою не даводзілася чуць ні разу ў жыцці. Мэрэй дык проста паклаў свой ласіны кавалак на стол і пачаў рэзаць яго нажом, а косці секчы сякерай, на папрокі Зела ён адказваў толькі асабліва сярдзітымі ўдарамі гэтай маленькай, але смяротнай зброі. Калі Мэрэй, нарэшце, адрэзаў кавалак, дастатковы для вячэры, ён падаў яго Зелу, тым самым моўчкі запрашаючы яго заняцца сваёй справай. І тут раптам Зел сцішыўся і заплакаў ад прыніжэння. Ён схапіў мяса, шпурнуў яго ў сцяну і куляй выскачыў у марозную цемру. Мэрэй падняў мяса, вельмі марудна і старанна абцёр яго і паклаў на скавараду. Рой узяў вядро і пайшоў па ваду, а заадно зірнуць, як там Зел. Зел сядзеў каля азярца і плакаў, як малое дзіця. Рой спакойна пасядзеў каля яго, а пасля сказаў:

— Хопіць, Зел. Тут холадна.

Зел пайшоў за ім і пачаў кухарыць і падаваць на стол, моўчкі і старанна. Калі ўсе ўжо наеліся сакавітага і смачнага мяса, Зел, нарэшце, перапыніў маўчанне:

— А вы чулі той стрэл? — спытаў ён жаласліва.

— Відаць, яшчэ адзін галодны браканьер падстрэліў сабе аленя на вячэру, — разважна прамовіў Рой.

— А мне здалася, што гэта драбавік, — зазначыў Мэрэй.

— А мо гэта Самсонава пушка? — выказаў меркаванне Рой.

— Не, — сур'ёзна запырэчыў Зел. — Ён ніколі не кіне Скоці.

Рой усміхнуўся з уласнага жарту, але адчуваў, што яму не хапае Скоці і Самсона. Яму не хапала магчымасці адзін або два разы за сезон схадзіць да іх цераз раку, прадоўжыць спрэчку са Скоці альбо не першы раз выпрабаваць надзейнасць іхняга сяброўства, падбухторваючы аднаго супраць другога.

— Люблю я Скоці, — прамовіў ён. — Цяжка было б без яго Самсону.

Ніхто не падтрымаў гэткай праявы пачуццяў, і Рой выкінуў гэта з галавы. Яму не хапала і Джэка: Джэка ў лесе, Джэка ў Сент-Элене альбо проста Джэка ў любой сітуацыі. Пра гэта таксама варта было забыцца, і Рой са здзіўленнем пераканаўся, што яму гэта ўдаецца лёгка. Тут усё на свеце некуды адступала. Рой нібыта пераступіў, нарэшце, мяжу, і ў вялікай адзіноце гэтага жыцця мінулае пачынала адлушчвацца ад сённяшняга. Мінулае можна было згадваць і нават сумаваць па ім, але сапраўднае было вакол яго. Нават прымітыўная хаціна здавалася не такой і дрэннай, калі ў ёй спрачаліся. Калі Зел паводзіў сябе больш спакойна, а Мэрэй больш чалавечна, і ў гэткім невялікім прыстанішчы было дастаткова прасторна і ўтульна. Усё гэта было часцінкай сапраўднага, і Рой адчуваў, што варта дастойна пражыць і гэтае жыццё. Штораніцы, і з кожным днём усё мацней, ён жыў асалодай, як будзе ісці вакол возера, уверх па хрыбтах і куды-небудзь убок, наўздагад. Пакуль рухаліся яго ногі, ён быў шчаслівы, і Джэк, і Скоці, і Самсон, і Эндзі былі з ім як успамін дзяцінства; ён памятаў іх выразна, але з яго жыцця яны сышлі.

— Як справы з бабрамі? — спытаў у яго аднойчы раніцай Мэрэй, калі збіраўся ў звыклы паход. — Усё яшчэ хапае?

— Ледзь спраўляюся з імі, — адказаў Рой.

Мэрэй усміхнуўся:

— Ну што ж, значыць, хутка напакуем мяхі і назад?

Рой ведаў, што Мэрэй хітруе, але не паддаўся на гэта. Рой не спяшаўся ў зваротны шлях. У яго адчай была і свая стомленая задаволенасць, прыняцце няшчасця, нават пэўная лёгкасць ад таго, што магутны лёс адразу вырашыў усе яго сумненні. Раней Рой ніколі не мірыўся з уварваннем лёсу ў яго жыццё, але цяпер непазбежнасць давала магчымасць глядзець на сябе

збоку, здымала цяжар што-небудзь вырашаць і рабіць. Ён нават мог уявіць сабе Эндзі і Джыні і маляваць малюнак свайго вяртання ў Сент-Элен.

Эндрус, вядома, зазлуе. Часамі на яго не было супынку, і колькі разоў хлапчуком Рой зазнаваў на сабе цяжар яго кулака і ўдары галавой, якімі Эндзі частаваў яго падчас прыступу шаленства. Праўда, Эндзі звар'яеце. Ну і што? Што ён скажа? Рой ледзь не засмяяўся. Эндзі не прывык стрымліваць свой язык, вось ён і вылье ўсё на Роя: лаянку, праклёны, папрокі, знявагу, кпіны. Ён мог абразіць Роя, зрабіць яму балюча, больш балюча, чым хто іншы. Галоўны яго папрок Рою будзе ў вераломнасці, схаваным падмане, халодным разліку. Рою, які сам ніколі не шукаў выгады ў чужой бядзе, цяжка будзе ўсё гэта выслухаць. Але Эндзі вып'е асалоду сваёй помсты дарэшты, і Джыні таксама атрымае сваю долю. Тут малюнак цягнуў. Што зробіць Эндзі ў адносінах да Джыні? Ці кіне ён у твар ёй тыя ж знявагі, ці пакажа яе як распусніцу, а самога сябе як бязгрэшнага? Рой быў абураны, яго так і турзала ўскочыць і выставіць Эндзі контрабвінавачванні. Якое права мае Эндзі вяртацца і патрабаваць аднаўлення таго, ад чаго сам уцёк? Ва ўсім вінаваты сам Эндрус. Гэта ён улез у іхняе жыццё, ён здрадзіў ім. Але ці гэтак будзе разважаць Джыні? Яна павінна адчуваць тое ж, што і Рой! Яна ведае, што паміж імі існуе тое, да чаго няма справы Эндрусу, якія б ні былі на гэты конт законы краіны.

Калі б Роем кіравалі абурэнне і ўсведамленне ўласнай праваты, ён адразу ж пакінуў бы хаціну і накіраваўся б проста ў Сент-Элен. Але як толькі знікла пачуццё лёгкасці, прынесенае фаталізмам, Рой зноў станаўся грэшнікам. Ён ведаў, што з вяртаннем Эндзі Эндруса вінаватым аказаўся ён сам, і Джыні, і ўвесь свет. Джыні была для яго страчана, як страчана была дзічына ў Муск-о-гі, і Сэм, і страчаны Сент-Элен. Нічога не засталася на свеце, куды Рой мог бы вярнуцца.

— Нешта ты стаў задумвацца, сябрук,— сказаў яму неяк Мэрэй, калі выходзіў з хаты.— Ты нечым заклапочаны?

Рой нічога не адказаў, паціснуў плячыма і пайшоў на сваё возера Фей.

Лоўля баброў яго раздражняла; здабыванне скуркі стала для яго дакучлівай павіннасцю, таму ён пачаў паскараць лоўлю такімі спосабамі, якіх ніколі раней

не дазваляў сабе, як занадта згубных і спусташальных для бобра. З сабой ён меў каля дзесятка сіло, і ён пачаў ставіць іх петлі з дроту зусім блізка да выхада з хатак і на шлюзах каналаў, што азначала пагалоўнае знішчэнне. Гэткія спосабы палявання ў Муск-о-гі заўсёды выклікалі ў Роя агіду, але зараз ён са здзіўленнем лавіў сябе на тым, што тут гэткае пачуццё ў яго не ўзнікае. Ён згадаў параграф, дзе гаварылася, што законам забараняецца любой асобе выкарыстоўваць сіло для лоўлі бобра ў любую пару года. Ды не было звыклага гумару ў тым, што ён абвяшчаў, быў толькі адкрыты цянізм, нахштальт хуткасці і спрыту, з якім ён спраўляўся з сіло, каб хутчэй пакінуць балота дзеля новых блуканняў па хрыбтах, дзеля новых разведак і планаў, якія зараз займалі большую частку ягонага дня. Калі яго адольвала гэтая прага новых адкрыццяў, лоўля бброў здавалася яму марнай тратай часу, і чым бліжэй знаёміўся ён з гэтай краінай, тым большым становілася нецяярпенне закончыць аблоў, правесці яго інтэнсіўна, нават бязлітасна, каб толькі хутчэй вызваліцца і цалкам аддацца асваенню цудоўных прастораў краіны Сярэбраных Долараў.

— Дзе ты прапаў? — аднойчы спытаўся ў яго Зел ціхім, светлым вечарам, калі яны засталіся ў хаціне ўдвух. — Разы са два я шукаў цябе на возеры Фей, але цябе там нібыта і не было!

Рой не хацеў распачынаць гаворку з Зелам.

— Відаць, блукаў недзе пablзу, — з сумам азваўся ён і адразу ж пашкадаваў пра гэта. — Я часта падымаюся на хрыбет, Зел, каб зірнуць, ці нікога няма вакол. Ды і холадна на гэтым балоце, не вытрымліваю.

— Вы з Сахатым толькі тым і заняты, каб блукаць невядома дзе, — прамармытаў Зел. — Дзе Сахаты? Яму даўно пара вярнуцца.

Але гэтай ноччу Мэрэй так і не вярнуўся. Зел занепакоіўся, а Роя гэта хоць і турбавала, аднак больш за ўсё пацяшала, калі ён уяўляў сабе, як Мэрэй зайшоў, нарэшце, так далёка, што і не вернецца за адзін дзень. Ён не думаў, што з Мэрэем нешта здарылася, ён быў вельмі вопытны лесавік. Іншым, больш гераічным часам, з Мэрэя мог атрымацца даследчык новых земляў, чалавек, які мог бы пракласці шлях, знайсці неверагодную колькасць скарбаў, адкрыць кантынент і не надаць асаблівай увагі свайму адкрыццю. Для Мэрэя гэта азначала б толькі наступны пагорак альбо наступную далі-

ну, ён і зараз, верагодна, затрымаўся на нейкім з гэтых пагоркаў альбо ў якой-небудзь даліне, замарозіў сябе на трыццаціпяціградусным марозе, замест таго каб ляжаць на цёплым ложку, які Зел не забыўся адразу ж заняць. Аднак жа Рой зайздросціў Сахатаму.

— Ты пойдзеш шукаць яго? — спытаў Зел, калі прачнуўся марозным досвіткам.

— Не, — адказаў Рой. З кожным днём ён, сам не ведаючы чаму, адказваў Зелу ўсё больш лаканічна.

Якраз апоўдні першага дня адсутнасці Мэрэя Рой заўважыў, калі выпраўляўся на Сярэбраную раку, маленькага чалавечка на схіле каля балота андатраў. Рой ледзьве бачыў яго ўдалечыні на крутым снежным схіле праз серабрысты частакол бяроз. Гэта быў Зел, ён нешта майстраваў паміж двух ствалоў, і па нейкіх асаблівых прыкметах Рой вызначыў нават на такой адлегласці, што будаваў памост. І Рой ведаў навошта. Зел майстраваў тайнік для пушніны, якая будзе схаваная ад вачэй кампаньёнаў і недасяжная для драпежнікаў.

— Так, значыць, Зел пакрыху махлярыць, — усмінуўся Рой. Зараз ён быў перакананы, што частку вылаўленых андатраў Зел апрацоўвае на месцы, каб не ўлічваць іхнюю пушніну падчас агульнай дзяльбы. Рой крыху пастаяў, каб канчаткова пераканацца ў махінацыях Зела, пасля паціснуў плячыма і пайшоў прэч. Гэта яго не пацешыла, як было б раней, і не разлавала. Яму было абыякава, і дробны махляр Зел і яго пушны склад, — усё гэта ўяўлялася зараз дробным, страшна дробным.

Некалькі разоў за дзень Рой чуў стрэлы. Па гуку гэта нагадвала вінтоўку Мэрэя, але поўнай перакананасці ў яго не было. Вечарам Зел зноў бушаваў наконт пагібельнай для іх стральбы Мэрэя, але сам Мэрэй гэтага не чуў. Яго ўсё яшчэ не было, і вярнуўся ён толькі праз суткі. Ён прыйшоў з першымі парывамі завірухі. Яго твар пунсавеў, калі ён нагой адчыніў дзверы і кінуў на падлогу бліскучую чорную шкуру вялізнага мядзведзя. Рой зачыніў дзверы, у якія рвалася замець, а Мэрэй нагнуўся і строс з галавы і шыі тоўсты пласт снегу.

— Так атрымалася: ці мне загінуць, ці яму, — сказаў Мэрэй пра мядзведзя. — Вось я яго і забіў. Ты б ад смеху памёр, Рой. Сяджу я ўчора ў схованцы пад скалай, стараюся неяк сагрэцца, а ён лезе туды ж. З першага разу я прамазаў, а ён пачаў паварочвацца, каб вылезці, і я другім уляпіў яму ў горла. А тлусты!

Стаіць раскірэчыўшыся, нібыта скунс, а такі тлусты, што і з месца не можа скрануцца.

— А што яшчэ прынёс? — спытаў Зел.

— Ат, дробязь,— сказаў Мэрэй, дастаючы з мяха некалькі скурак.— Лісяня ды кацяня, вось і ўся здабыча.

— І гэта за тры дні палявання! — заенчыў Зел.

Роўны голас Мэрэя звычайна запаўняў усю хаціну, але зараз Мэрэй маўчаў, і гэта было папярэджанне Зелу і злавесная прыкмета для Роя. Сахаты ўжо не нагадваў болей быка, які ляніва адганяе хвостом мух; зараз ён быў больш падобны на свайго цэзку лася, які гатовы кінуцца на дакучлівую нікчэмнасць і паваліць яго, затаптаць магутнымі капытамі. Рой бачыў гэта, і яму было ўсё роўна. Ён безуважна назіраў, чыя ж возьме, як назіраў бы за сустрэчай вавёркі і шашка, калі б яны задумалі падужацца. Для Роя гэта былі новыя адносіны да людзей, якіх ён яшчэ не ўсведамляў. Ён толькі ведаў, што кожны з іх зараз самагодная адзінка і мяжа іхняй адчужанасці менавіта ў тым, што, жывучы так, як яны тут жылі, яны засталіся замкнутымі адзіночкамі: няма ў іх ні сяброўства, ні ўзаемнай дапамогі. Зараз страта гэтага пачуцця супольнасці яго не кранала, і яму было ўсё роўна, што станецца з кожным з іх.

Снег ішоў трое сутак, і часам напружанасць становілася пагрозлівай. Чым больш спакойна і бесклапотна адмахваўся ад дакучлівай мухі Мэрэй, тым больш ядавітым і істэрычным становіўся Зел. Паміж імі не ўзнікала сапраўднай спрэчкі, толькі дробныя сутычкі: каму галіцца першым альбо хто прынясе вады, ці хто хроп усю ноч. Справа дайшла да выбуху, калі Зел заявіў, што, як толькі скончыцца завіруха, ім трэба выбірацца з заказніка. Пушніны ў іх дастаткова, а стрэлы Мэрэя, напэўна, ужо прыцягнулі ўвагу, і іх шукаюць.

— Яшчэ не выплакаў свайго воцату! — сказаў Мэрэй.

— А ты наогул не хочаш мець ніякіх стасункаў ні з чым,— з'едліва азваўся Зел, і твар яго скрывіла ад злосці.— Ты страціў рэшткі чалавечага аблічча. Блукаеш па лесе, як звер. Сам становішся лясным зверам і Роя цягнеш туды...

Мэрэй засмяўся, а Рой запхнуў у рот порцыю жвачкі.

— А ты таксама страціў сваё ранейшае аблічча,

Зел, — сказаў Мэрэй. — Пара табе садзіцца на зямлю ў Сэнт-Элене і заняцца фермерствам. Відаць, інспектар адбіў табе ўсе бэбахі. Зараз лес для цябе найбольш прыдатнае месца, Зел. Вельмі прыдатнае!

— Гэта табе ў зручны момант хто-небудзь усадзіць кулю ў патыліцу, а я пасля гэтага яшчэ доўга буду займацца паляваннем, — адказаў Зел. — І калі ты думаеш, што я спалохаўся інспектара, можаш ашчаджаць сліну, гэтаму інспектару засталося нядоўга гуляць. А калі хочаш каму-небудзь параіць заняцца зямлёю, то парай Рою. Гэта ён з тых, што здыхаюць у свінарніку.

Мэрэй даў магчымасць адказаць Рою, але Рой устаў, каб паварушыць вуголле.

Іхняе маўчанне яшчэ больш распаліла шаленства Зела.

— Ты спытай у Роя, што ён будзе рабіць, калі Эндзі зразумее, хто займаў яго месца апошнія дванаццаць гадоў.

У Роя ў руках было бярозавае палена, і яно адразу ж прасвістала ў паветры і стукнулася ў сцяну хаціны, але Мэрэй своечасова спусціў з ложка тоўстую нагу і сапхнуў Зела на падлогу. У напружанай позе, седзячы на кукішках, Рой быў падобны на «вадзянога быка», мускулы на шыі набрынялі і, здавалася, вось-вось лопнуць, цяжкія рукі віселі па баках, быццам гнеў яго знясіліў. Вось-вось нешта здарыцца, але Мэрэй устаў і ўздыхнуў.

— Ну, — сказаў ён і выцягнуў з-пад ложка вузел з адзеннем. — Я хаваў гэта на чорны дзень, але сёння ў нас тут зусім чорна. — Ён дастаў бутэльку спірту, пераступіў цераз скурчанага на падлозе Зела і стараўся дастаць нож, каб адкаркаваць бутэльку. — Не прадыхнуць ад воцату! — дадаў ён, наліваючы ў два кубкі. — Вось вам. За тое, каб згінулі, нарэшце, закон і парадак.

Не закон і парадак, а думкі пра Сэнт-Элен, вось што трэба было заліць Рою віном. Удар Зела здзівіў яго мацней, чым ён мог чакаць, і, здавалася, перарэзаў апошняю нітачку, якая прывязвала яго да Сэнт-Элена. Ён ведаў, што для яго гэта зараз пустое месца, і ўзяўся за бутэльку, адкінуўшы ўсялякія цуглі, і горыч праглынула ў ім рэшткі цвярозага гумару.

РАЗДЕЛ ДВАНАЦАТЫ

Калі завіруха, заваліўшы ўсё снегам, нарэшце сціхла, Рой узяў ружжо і на лыжах выправіўся на паляванне на хрыбты. Хутка ён высачыў і застрэліў аленя. Хоць Рой разабраў тушу і павесіў на дрэва, ён ведаў, што сапраўднай патрэбы забіваць гэтага аленя (да таго ж самку) не было, бо ў іх яшчэ заставаўся вялікі запас ласінага мяса. Але, калі ён і ўсвядоміў на імгненне ўсю непатрэбнасць імкнення забіць, гэтая думка згінула ў радасным адчуванні, што ён зноў на паляванні, і ён не сыходзіў з хрыбтоў, працягваў падпільноўваць дзічыну, ён быў гатовы забіваць усё, што трапіць яму на мушку, забіваць, не адчуваючы падчас гэтага абсалютна нічога, акрамя паляўнічага азарту.

Пад снегам усё навокал было яшчэ больш дзіўным. Вялікая заснежаная краіна, краіна доўгіх закругленых ліній, якія недзе ўдалечыні пераходзілі ў снежны гарызонт. Пад нагамі то цвёрды граніт, то мяккія гурбы. А лясы і азёры нібы вялізныя сховы цішыні. Часцей за ўсё чуваць было рыпенне лыжаў па снезе, і кожны раз, як яно чулася, гэты гук вібраваў і праходзіў праз ногі Роя, праз усё ягонае цела. Гэта быў гук дарогі, частка таго, што і трымала яго ў дарозе, пакуль ён не заходзіў так далёка, што даводзілася вяртацца, каб паспець да цемры.

Рой закінуў усе свае пасткі на возеры, і гэта непакоіла яго. Што гэта за лоўля, калі пасткі цэлымі суткамі заставаліся са здабычай, але яшчэ горш было пакінуць іх пасля завірухі. Завіруха замяла пасткі, і, акрамя збору здабычы, трэба было пераставіць увесь ланцуг пастак, бо зараз яны апынуліся глыбока ў снезе.

І гэтым днём яму не ўдалося вярнуцца своечасова і аглядзець пасткі, бо ён заўважыў дым на ўсходзе і падняўся на адну з бліжэйшых вяршыняў. Але і адтуль ён не мог вызначыць, ці далёка дым, бо снег і шэрае неба скрадвалі адлегласць. Ён вырашыў, што гэта не надта далёка, бо дым быў бачны і ў гэткі змрочны дзень. Вядома, гэта мог быць і Мэрэй, і падчас вячэры ў хаціне ён спытаў:

— Ты быў сёння на ўсходніх участках?

Мэрэй пакруціў галавой.

— Я быў на поўначы, на азёрах, шукаў сляды норкі. Іх там шмат. А што?

Рой расказаў яму пра дым.

— Ты, відаць, маеш рацыю, Рой,— прамармытаў Мэрэй, напхаўшы ў рот сакавітага мяса.— Нехта вядзе паляванне ў заказніку, і даволі бяспечна.

— Як і мы! — умяшаўся Зел і зірнуў на Роя, на яго закапаную крывёю аленя куртку.

Але Рой не адказаў на выклік, яго перасталі цікавіць спрэчкі з Зелам, Мэрэем і з самім сабой. Ён толькі фыркнуў, плюнуў і працягваў есці, пытаючыся ў самога сябе, ці прычэпіцца да яго Зел за нявыбраныя пасткі, і панура разважаючы, як ён яго спыніць. Але Зел не згадаў пра гэта, ён пачаў пра недахоп правіянту.

— Закончылася бульба,— аб'явіў ім Зел,— і масла таксама. Засталося ўсяго некалькі бляшанак кансерваў на зваротны шлях, ды яшчэ слоікі з ягадамі, слоік марынаду і крыху хлеба ды сухароў.

Слоік з ягадамі — падарунак місіс Бэртан, а марынад быў ад Джыні. Рою захацелася пакаштаваць, ці смачны ён, ці ўдалося Джыні згатаваць нешта не падобнае на яе звычайнае прэснае варыва? З абыякавай паблаглівасцю ён мог зараз захапляцца той прымусовай дамавітасцю, якую яна напускала на сябе дзеля яго. Не першы раз за гэтыя дванаццаць гадоў ён так востра адчуў, што значыць для яго Джыні, як цесна звязаны іх жыцці, як гэта было правільна і як правільна гэта было б і ў будучым. Раптам гэта завалодала ўсёй яго істотай, і ўпершыню з часу вяртання Эндзі ён уявіў сабе ўвесь воблік Джыні; усё іхняе знаёмства; і пасля скачок ад прыватнага, ад іх блізкасці,— да значэння гэтага для яго; да яго самога, што неаддзельны ад Джыні, як бы ні супраціўлялася гэтаму яго ўстрывожаная свядомасць; ён не можа дапусціць, каб з Джыні так мімаходам здзекаваўся нейкі прыдуркаваты, каб яна падпарадкоўвалася самавольству Эндзі. Не, ён гэтага не стрывае!

Але ці не позна? Справа не ў Эндзі, а ў ім самім. Ён загінуў; і не толькі таму, што прырода адолела яго, загнала ў лес. Прырода выхапіла яго з таго асяроддзя, існаванне па-за якім для яго было немагчымым. Гэта зрабіла з яго адзіночку — і ўсё. І вось зараз ён меў вынік свайго паражэння, дзяліў яго са сваімі спадарожнікамі: двума загінуўшымі чалавекамі.

— Давай пакаштуем марынаду,— сказаў Рой Зелу, калі яны селі за стол.

— Гэта што, справа рук Руфі Мак-Нэйр? — спытаў Мэрэй.

Рой адмоўна пакруціў галавой і сарваў накрыўку.

— А як маецца Сэм? — працягваў Мэрэй.

— Выдыхся! — сказаў Рой, торкаючы відэльцам у зялёныя памідоры.

— Яны там у горадзе ўсе выдыхліся, толькі гэтага не ведаюць, — сказаў Мэрэй.

Рой адарваўся ад ежы.

— Толькі не Джэк. Джэк Бэртан, той не здасца!

— Ну, як марынад? — спытаў Зел, глядзячы на Роя вачыма, якія ўсё разумелі.

— Смачны, — сказаў Рой. У памідорах было занадта цукру, але для першага разу нічога; зрэшты, іншыя разы для Джын, відаць, былі яшчэ менш удалыя.

— Два-тры дрэнныя гады — і Джэк здасца, як і іншыя, — падсумаваў Мэрэй.

Рой не спрачаўся.

Раніцай ён праверыў пасткі і дастаў з-пад снегу столькі здабычы, што яму стала сорамна за прапушчаны дзень. Дастаючы пасткі з-пад снегу і закладваючы іх на новым месцы, ён заадно не мог не адзначыць асаблівыя павадкі баброў на новых сцежках у глыбокім снезе. Часова гэта яго захапіла, асабліва калі ён натрапіў на двух старых баброў, якія валілі невялікую вярбу. Ён назіраў, як яны паводзілі сябе: пачалі грызці ствол не з таго боку і ўсё ж звалілі вярбу на чысты лёд, дзе ім зручна было адабраць з яе кару. Рой ужо даўно прыйшоў да высновы, што справа зусім не ў здагадлівасці бабра, які валіць дрэва на ваду альбо на лёд, гэта значыць, іменна туды, куды патрэбна. Тлумачылася гэта проста тым, як раслі дрэвы. Большая частка галін у выніку трапічных умоў расце звычайна на асветленым і адкрытым баку і пераважае сюды дрэва, таму яно і падае на адкрытае месца, як бы ні падгрызалі яго бабры. Аднак Рой усё адно ўсміхаўся, назіраючы за гэтымі бабрамі, і распачаў з імі гульні ў снежкі; ён ціхенька набліжаўся да іх, каб праверыць, як блізка можна падысці, перш чым яны пачуюць яго альбо адчуюць яго пах. Ён падышоў крокаў на дванаццаць і лёг у снег, ляпіў снежку. Пасля, асцярожна падняўшы галаву над гурбай, прыцэліўся і снежкай збіў аднаго бабра з ног. Рой засмяяўся, але ў тое ж імгненне вярба з шумам упала, і ён здрыгануўся ад нечаканасці. Спалоханыя бабры зніклі, а Рой, пасміхаючыся, рушыў далей, на душы ў яго палягчала. І ўсё-такі ён не зняў ненажэрныя сіло, якія і на гэты раз падвоілі яго здабычу.

— Справа ёсць справа, — суцяшаў сябе Рой. — Пакуль можаш, бяры што можаш.

У час абходу ён чуў яшчэ два стрэлы, на гэты раз вельмі блізка.

«Напэўна, гэты забойца — Сахаты», — падумаў Рой.

Стрэлы яго ўсхвалявалі; але крыху пазней ён зусім страціў спакой. На адной са сцежак ён убачыў труп шэрага ляснога ваўка. Гэта быў буйны пляскатагаловы самец з бела-шэра-карычневай пушнінай. Ён ляжаў на сцежцы мёртвы, зяпа яго была разяўленая, тоўстыя скачанелыя ногі выцягнутыя, як палкі. Здавалася, што ён ужо з тыдзень як здох, але снегам яго не занесла і пушніна была яшчэ як у живога. Рой перавярнуў яго скачанелае тулава, ён хацеў знайсці раны альбо ўкусы, але ніякіх адзнак вінаватага ў смерці не было. Прыкметы, аднак, былі відочныя, і Рой не стрываў.

— Яшчэ не хапала, каб Зел скарыстаў белае сіло! — сказаў ён гучна.

Белым сіло індзейцы называлі яд, і труп ваўка сведчыў альбо пра прамое атручэнне, альбо пра тое, што ён з'еў іншую атручаную жывёліну. Апошняя было больш верагодным, бо Зел ніколі не згадваў пра сіло на ваўка. Зел, відаць, клаў атручаную прынаду ў пасткі для андэтраў, норак і іншага пушнога зверу. Сорам, які адчуваў Рой з-за сваіх бабровых сіло, знік перад гэтым разбуральным зверствам. Атручэнне не абмяжоўвалася першай ахвярай. Атручаная жывёліна, уключаная ў ланцуговую рэакцыю знішчэння адных драпежнікаў іншымі, можа атруціць яшчэ пяць. Гэты атручаны воўк, які, верагодна, пакаштаваў атручанай андэтры, у сваю чаргу, нёс смерць для кожнага зверу, які захацеў бы пакаштаваць яго мяса, няхай гэта мядзведзь, пацук, ліса, іншы воўк, куніца, рыбалоў, рысь альбо нават вушастая сава.

Рой адцягнуў ваўка да россыпу валуноў і прыкрыў імі труп як мага больш старанна. Яго абурэнне не знікла, але ён памеркаваў, што наўрад ці мае права абурацца. Чым злачынства Зела горшае за яго ўласнае злачынства? І дзе тыя абвінавачванні Зелу, якіх ён не мог бы дастасаваць да сябе? Труціць пушнога зверу — гэта толькі крыху горш за паляванне з дапамогай сіло на бобра, і, хто ведае, ці не дайшоў бы сам Рой да атручэння бброў? Ён і думкі не дапускаў апраўдваць сябе адноснасцю маралі, яго палохала сіла самаабвінавачвання, якое выклікала ў ім гэта здарэнне. Ён адчуваў не толькі

віну, гэта было самавыкрыццё. Гэта адкрывала Рою вочы на ўласныя паводзіны больш, чым якія-небудзь папярэднія ўчынкі альбо словы. Яму хацелася хутчэй вырвацца адсюль назад, да Скоці і Самсона, назад да людзей, дзе немажлівай будзе гэта пагібельная адзінота, разбэшчванне і распад. Яму хацелася вырвацца адсюль, пакуль яшчэ яго не злавілі, не пакаралі, не выкінулі з асяроддзя людзей. Яму хацелася вырвацца з гэтага заказніка назад да сваёй звыклай лоўлі, да звычайнага жыцця, да адчування бяспекі, народжанага кантактамі з людзьмі, назад у Сент-Элен.

Нарэшце, вось яно. Гэта не было асабістае рашэнне Роя, гэта было вызваленне ад бязглуздай волі лёсу. Што б ні было ўжо страчана, Сент-Элен усё ж заставаўся ключом да ўсяго ягонага існавання, і ўцячы яшчэ раз ён не здолее. Рой зразумеў, што ў ягоным жыцці ёсць штосьці большае, чым адзінота, страх і паражэнне. Трэба было змагацца. Ён даволі доўга жыў цвёрдай самадысцыплінай, страх перад будучай бядой не мог авалодаць ім надоўга. Ён ведаў, што перш за ўсё яму трэба вярнуцца ў Муск-о-гі і ў Сент-Элен, назад да рэальнасці, да непазбежнага вырашэння ўсяго далейшага жыцця, назад да Эндзі Эндруса.

РАЗДЗЕЛ ТРЫНАЦАТЫ

Рой чакаў зручнага выпадку, каб прапанаваць сябрам выправіцца ў зваротны шлях. Пачаўся люты, і хутка трэба будзе спыняць любое паляванне. Ён разабраў усю сваю пушніну, спакаваў яе, усведамляючы, што больш ён не падыме ніводнай скуркі. З ежай было складана, запас быў на зыходзе, і яны харчаваліся амаль выключна мясам. Акрамя таго, вакол іх у заказніку стала выразна адчувацца небяспечная прысутнасць іншых людзей. Ужо некалькі разоў проста над галавой у іх з'яўляўся маленькі гідраплан. Усё, здавалася, было падрыхтавана для вырашальнага сігналу Роя да выступлення, але зручнага моманту не знаходзілася.

Мэрэй зноў некуды знік, а да Зела нельга было падступіцца. Гэты чалавечак даведаўся, што для Роя не сакрэт ягоныя падзвігі атрутніка. Акрамя таго Рой меркаваў, што Зел хоча давесці свой тайнік да такіх памераў, каб можна было яго даць будучым летам

і восенню. Зел быў так захоплены стварэннем гэтага таемнага склада, што зараз і не заікаўся пра тое, каб паспяшацца з адыходам з заказніка. Ён нават пераадолеў свой страх перад прысутнасцю пабочных у заказніку і змрочна карыстаўся непаўторнай магчымасцю адразу паквітацца за многія гады няўдач. Рой не знаходзіў сілы ні крытыкаваць, ні прыспешваць Зела. Ён не мог перашкаджаць чалавеку, які адчайна змагаўся з сілай абставін.

Аднак трывога Роя ўсё большала.

Ён ведаў, што рана ці позна, як толькі паблізу з'явіцца пушныя абходчыкі альбо леснікі, іхняя прысутнасць будзе выяўлена. І Мэрэй толькі спрыяў гэтаму. Падчас яго адсутнасці буйнакаліберная вінтоўка заяўляла пра сябе гучна і часта, і Рой пачынаў думаць, што лес назаўсёды праглынуў Сахатага. Рой вырашыў, калі Сахаты хутка не вернецца, ісці без яго, нават без іх абодвух, калі спатрэбіцца.

Але атрымалася так, што менавіта Зел і прымусіў іх зняцца з месца.

У адсутнасць Мэрэя Рой, у дадатак да лоўлі баброў, звычайна абходзіў і ягоныя пасткі на звярыных сцежках, і на адной з такіх сцежак яго дагнаў Зел. Быў моцны, пякучы мароз, і змерзлы Рой прысеў, каб перакусіць кавалкам халоднай ласяціны разам з рэшткамі марынаваных памідораў са слоіка Джын.

— Рой! — задыхаючыся прашаптаў Зел. — Рой, ідзі хутчэй, зірні сам. Лопніце мае вочы, калі зараз нейкія два д'яблы не пракладваюць сцежку па схіле. Пайшлі на вяршыню. Ідзі хутчэй!

Дажоўваючы ласяціну, Рой ішоў за Зелам да бліжэйшай вяршыні — крутога піка з пляцоўкай на версе. Зел асцярожна запоўз на пляцоўку і паказаў Рою на асветлены сонцам пакаты схіл, як ён казаў, ён бачыў ці то дзве, ці то тры чалавечыя фігуры.

— Паслухай, Зел, — сказаў Рой. — Як ты мог што-небудзь убачыць на такой адлегласці? А мо гэта проста аленіха з дзіцем?

— Двухногая аленіха? — з'едліва адказаў напарніку Зел.

— На такой адлегласці што хочаш можа здацца!

— Пачакай, сам убачыш, — сказаў Зел. — Калі яны сапраўды пракладваюць сцежку, яны з'явіцца на тым жа схіле, толькі вышэй. Пачакай, зірні...

Рой скончыў ласяціну і пачаў назіраць за далёкім

схілам. На ім была сотня адкрытых палосаў паміж купкамі соснаў, і на кожнай з іх маглі з'явіцца людзі, якія прабівалі сцэжку. Калі яны з'явіцца на гэтым схіле, за пяць міль адсюль, значыць, яны ідуць на поўдзень, але Рой пакуль яшчэ не надта давяраў паведамленню Зела.

— Глядзі! — прашаптаў Зел і ледзь не падскочыў ад узбуджанасці. — Глядзі вунь на тую адкрытую палоску паміж сухімі клёнамі. Глядзі!

— А ты маеш рацыю, — сказаў Рой, бо ён выразна ўбачыў дзве маленькія чорныя фігуркі, гэта праўда былі людзі. Яны ішлі адзін за адным, высока падымалі ногі, і таму нават на такой адлегласці можна было беспамылкова сказаць, што яны чалавечага роду.

— І ні той, ні другі не Мэрэй, — сказаў Зел. — Занадта малыя.

— Мо гэта якраз тыя браканьеры, — выказаў меркаванне Рой, але ён ведаў, што гэта не так.

— Абходчыкі! — заенчыў Зел і нагнуўся. Адна з фігур падняла рукі, быццам падносячы да вачэй бінокль. — Абходчыкі або леснікі! — паўтарыў Зел. — Трэба ўцякаць адсюль.

— Трэба паглядзець, што яны будуць рабіць, — хутка запырэчыў Рой і ўтрымаў Зела. — Паглядзім, куды яны пойдучь.

Пакуль яны гаварылі, чалавечкі падняліся на вяршыню і сталі азірацца, затым павярнулі на сорак пяць градусаў і пайшлі назад, на паўночны захад. Рой імгненна павярнуўся, пачаў узірацца ў паўночныя хрыбты і хутка ўбачыў тое, што і чакаў убачыць.

— Вунь там яшчэ двое, — сказаў ён Зелу і паказаў на поўначы яшчэ дзве фігуркі, якія на імгненне з'явіліся на хрыбце. — Бачыш, што яны робяць? — спытаў ён у Зела. — Чацвёрка праходзіць усю мясцовасць зігзагамі. Яны працэсваюць участак за ўчасткам не горш за леснікоў. Так, Зел, пара канчаць. Пайшлі ў хаціну — і гайда.

— А як жа Сахаты? — спытаў Зел.

— А ты ведаеш, дзе ён зараз?

— Не, але трэба паспрабаваць знайсці яго. І як быць з пасткамі?

— Кінуць. Нам нельга марудзіць, калі яны пойдучь у наш бок. Пайшлі адсюль, і хутчэй. — Рой ужо таптаў снег сваімі кароткімі гумовікамі, выкідваючы наперад рукі, каб іхняя вага падштурхоўвала яго наперад.

— Калі мы пойдзем без Сахатага,— подбегам па-спяваючы за Роем, гаварыў Зел,— дык ён можа папас-ціся. Трэба шукаць яго альбо хоць неяк папярэдзіць.

— Калі ты захочаш папярэдзваць яго стрэламі,— сказаў Рой,— тады ўся гэтая хеўра адразу ж наваліцца на нас. Сахаты, відаць, ужо сам заўважыў гэтых закон-нікаў. Пайшлі... Хутчэй!

— А мне здаецца, што трэба даць некалькі стрэлаў.

У Роя быў вінчэстэр, але ён рашуча паўтарыў сваё «не».

— Пачакай, вось выберамся з хаціны ў лес — тады іншая справа,— сказаў ён.— Будзем на сцэжцы, тады страляй колькі хочаш.

Рой прыспешыў хаду, стараючыся ісці па нізінах і не чакаючы Зела. За сабой ён пакідаў пратапаную сцэжку, па якой Зелу лёгка было ісці ўслед.

— І дзе гэта Сахаты? — пытаўся ў сябе Рой, пады-ходзячы нарэшце да хаціны і ведаючы, што не пакіне яе, пакуль не зробіць хоць нейкай спробы знайсці Мэрэя альбо папярэдзіць яго.— І дзе падзеўся гэты валацуга?

А валацуга тым часам быў у хаціне, скідваў з паліц пустыя слоікі, зрываў са сцен скуры, адзенне і розны рыштунак. Ён ужо амаль закончыў гэты пагром і быў заняты дзяльбой рэшткаў хлеба і цукру.

— Я так і думаў, што вы хутка з'явіцеся,— спакой-на сказаў ён Рою.— А дзе Зел?

— Ідзе. Ты бачыў гэтых малойчыкаў?

— Вядома. Я за імі два дні сачыў. Сёння раніцай я праскочыў проста ў іх пад носам. Ну, вы сабраліся? — Мэрэй набіваў свой мех нейкім адзеннем.— Дапамажы мне спусціць гэтае смецце ў возера,— папрасіў ён.

Рой дапамог яму аднесці да палонкі ў замерзлым возеры цэлую кучу пустых бляшанак, вядро, бутэлькі, кацялок, гаршкі, сапсаваныя пасткі, пустыя каробкі ад патронаў. Яны звязалі вяроўкай усе гэтыя здрадніцкія доказы іхняй прысутнасці і затапілі ў возеры, затым вярнуліся ў хаціну, дзе ўжо збіраўся ў дарогу Зел.

— Калі ты вярнуўся? — спытаў ён у Мэрэя.

— Не вельмі даўно,— адказаў Мэрэй.

— Чаму ты не прыйшоў раней, каб папярэдзіць нас? — дапытваўся Зел.

— Вось зануда! — сказаў Мэрэй.— Гэта што, чар-говая порцыя воцату? Патрымай яе ў сябе, бо як стукну па галаве прыкладам. Я ачышчаў хаціну. Я ведаў, што

вы і самі заўважыце гэтых следапытаў, як яны блукаюць па лесе.

Мэрэй быў азмрочаны, але ён зусім не так злаваўся і спяшаўся, як хацеў гэта паказаць. Ён спакойна ўсеўся і пачаў мяняць шкарпэткі, пакуль яго спадарожнікі хутка заканчвалі ўкладку адзення, прыбораў для галення, коўдраў, правізіі і пушніны.

— Ведаеце, што можна было б зрабіць? — сказаў Мэрэй, няспешна і з веданнем справы скручваючы папяросу.— Можна **было** б знайсці тут у лесе надзейную мясціну і залегчы там, пакуль не сыдуць адсюль гэтыя законапаслухмяныя халуі.

— Залягай на здароўе! — адрэзаў Рой.

— А які сэнс пакідаць заказнік, пакуль мы не вычарпалі ўсіх яго магчымасцяў,— сказаў Мэрэй.— У лесе гэтыя малойчыкі нас не знойдуць. Яны, відаць, і міма гэтай хаціны пройдуць і не заўважаць.

— Магчыма,— сказаў Зел.— Але з мяне хопіць, Мэрэй. З мяне хопіць!

У Роя ўсё было сабрана і падрыхтавана. Мэрэй дапамог яму ўзваліць за спіну цяжкі груз. Калі дапамагаў Зелу, ён засмяўся, бо той ажно захістаўся ад неверагодна цяжкай ношы.

— Крыху паквапіўся,— сказаў ён Зелу.

— Што ты гаворыш? — падазрона спытаў Зел, але адказу не было.

Затым Рой дапамог узваліць мех Мэрэю.

— Можаш заставацца, калі хочаш,— сказаў Рой,— але я адчуваю сябе як загнаная ліса. Мне трэба пакідаць паміж мной і абходчыкамі як мага больш адлегласці. Так што рушым!

Мэрэй старанна зачыніў за сабой дзверы, а Рой праверыў вонкавую кладоўку, ці няма там правізіі. Яе засталася ў іх вельмі мала, па разліках Роя — не больш як на тры дні.

— У які бок пойдзем? — у апошні момант спытаў Зел.

— Можна прайсці праз гэты лес, а затым падацца на поўнач,— сказаў Мэрэй.

— На поўнач? — здзівіўся Рой.— Навошта на поўнач?

— Туды шлях свабодны, Рой.

— Свабодны шлях у невядомае,— азваўся Рой.— Я пайду на поўдзень.

— Няма сэнсу выходзіць з лесу на поўдзень,— пя-

рэчыў Мэрэй. — Там нас чакае палова ўсіх абходчыкаў заказніка, і яны сядуць нам на шыю, як толькі мы з'явімся.

— Ён мае рацыю, Рой, — сказаў Зел, — не будзь упартым. Мы можам адарвацца ад гэтых абходчыкаў, калі адразу ж пойдзем на поўнач. Там знойдзецца сотня пунктаў, у якіх мы можам выйсці з лесу і пакінуць іх з носам.

— Ну выйдзеш ты з лесу, — сказаў Рой, — а што далей? Як ты разлічваеш патрапіць у Сент-Элен? Яны ж загародзяць усе дарогі.

— Сент-Элен? — сказаў Мэрэй. — А на якога д'ябла нам вяртацца ў Сент-Элен?

— Ты з глузду з'ехаў вяртацца туды зараз, — падтрымаў яго Зел.

— Магчыма, — сказаў Рой і не стаў ім тлумачыць, што поўнач азначае для яго новую пагрозу адзіноты. Яго спадарожнікі былі ўжо адлучаны ад Муск-о-гі, ім было ўсё адно. Але Рой ведаў, што для яго адзіная надзея — гэта вярнуцца на свой участак і пасля ў Сент-Элен так, каб ніхто і не здагадаўся, што ён быў у заказніку. Пайдзі ён на поўнач, і яму спатрэбяцца месяцы адседжвання і розныя хітрыкі, каб дабрацца назад у Сент-Элен, а за гэты час напэўна выявіцца яго злачынства. Да Мэрэя і Зела гэта не мела адносін, бо яны і без гэтага ўжо толькі цені людзей. Але калі ён, Рой, зараз не вернецца ў Сент-Элен, інспектар, вядома, здагадаецца, што справа нячыстая. Значыць, гэта было пытанне бяспекі — але не толькі. Рашэнне яго было цвёрдае. Трэба ісці на поўдзень, небяспечна гэта ці не. Ён мусіць вярнуцца да свайго ўласнага існавання. Мусіць. Ён павінен жыць ва ўласнай хаціне, з яе звыклым укладам, з цвёрдай пэўнасцю, якую яна яму давала, з грамадскім абавязкам, які яна на яго ўскладвала. Побач за ракой павінны быць Скоці і Самсон, а там за лесам — Сент-Элен. Ён мусіць вярнуцца і сустрэцца з Эндзі. Ён ведаў і гэта, нават калі са сціснутымі зубамі ішоў на рызыку быць злоўленым, прарываючыся на поўдзень. Але ён павінен быў выбраць гэты шлях і прарвацца міма абходчыкаў, якія яго чакалі.

— Ідзіце на поўнач, калі хочаце, — паўтарыў ён. — А я іду дамоў.

Яны зноў пачалі яго пераконваць, але станавілася надта небяспечна заставацца ў лесе, які пачалі ўжо працэсваць два патрулі. Мэрэй не разумеў рашэння

Роя, але гэта яго не датычыла. Зел прыгледзеўся да Роя і, здавалася, на імгненне нешта зразумеў. У яго самога была нават хвіліна хістання, а пасля ўзнікла цьмянае, але яўнае шкадаванне, што ён не можа ісці з Роем.

— Калі дабярэшся, — сказаў ён Рою, — хоць як-небудзь паведамі маёй старой, што я таксама падамся дамоў, як толькі спраўлюся з гэтай пушнінай. Скажы ёй, што на гэта мне спатрэбіцца некалькі месяцаў.

— Добра, Зел, — адказаў Рой.

— А на будучы год вернемся сюды? — спытаў Мэрэй.

— Цяжка сказаць, Сахаты, — няўпэўнена адказаў Рой, — але з табой я дакладна ўбачуся.

— Магчыма, — засмяўся Мэрэй. — Магчыма.

Рой махнуў ім рукой, і ў яго ружжы бразнуў затвор. Затым ён пайшоў уніз па схіле прабіваць сваю апошнюю сцежку па белым возеры Фей. Ён меркаваў, што пакуль яшчэ нікога з іх не заўважылі. Гэта была перавага перад магчымымі праследвальнікамі. Ён зірнуў у чыстае неба з марным спадзяваннем на снег, які зацэрушыў бы ягоныя сляды, але пры такім надвор'і — а яно магло трымацца яшчэ шмат дзён — ён ведаў, што пакіне за сабой выразны след, след дзвюх чалавечых ног, які цяжка схваць у гэтай свежа-заснежанай краіне. Ён вырашыў ісці на захад да Сярэбранай ракі, замест таго каб скіраваць адразу на поўдзень да ўчастка Скоці. Ён разлічваў, што калі да Сярэбранай ракі яго не дагоняць, ён можа спакойна ісці ўздоўж яе русла да самага Муск-о-гі. Таму ён павярнуў на захад.

— Калі хочучь злавіць, дык давядзецца палавіць, — прамармытаў ён, папраўляючы на лбе галаўную папругу, і з гэтымі словамі пачаў паход, які павінен быў стаць апошнім выпрабаваннем для яго дужых ног, апошнім выклікам забытаным абставінам і чалавечаму закону, адным словам, — яго выніковым выклікам лёсу.

Ён адчуваў адносную бяспеку, пакуль трымаўся лясістых нізін, але неўзабаве яму давялося выйсці на адкрытую мясцовасць, каб перасекчы адзін хрыбет, а затым і наступны. Ён увесь час стараўся ісці за чарговым грэбенем, каб схвацца ад праследвальнікаў, і быў перакананы, што не страціць ніводнага шанцу, які давалі яму яго спрыт і знаходлівасць, як раптам яго аглушыла з'яўленне яшчэ дваіх людзей. Яны з'явіліся з зусім

нечаканага напрамку і ішлі супрацьлеглым схілам нізіны. Ён упаў на снег у цень скалы, але яго мех высока тырчаў над снегам, і Рой, калі назіраў за імі, адчуваў сябе як паралізаваны страхам цецярук. Яны былі так блізка, што ён адрозніваў іхнія твары, і, без усялякага сумнення, гэта былі пушныя абходчыкі. У іх былі форменныя штаны, скураныя курткі і ўвесь рыштунак абходчыкаў. Яны яшчэ не заўважылі яго, але яму нельга было крануцца з месца раней, чым яны адыдуцца хоць на паўмілі. Асцярожна паварочваючы галаву, ён азіраўся ва ўсе бакі, пакуль не ўбачыў другую пару таго ж патруля. Ідучы ўлукаткі, яны разам з калегамі густа прачэсвалі ўсю мясцовасць, як гэта рабіў і першы патруль.

Другая пара была так далёка, што Рой ледзь мог іх адрозніць, аднак у адным з іх ён угадаў воблік, надта падобны на пушнаго інспектара з Сент-Элена. Рой не быў цалкам перакананы, але і ад таго, што ён убачыў, кроў молатам застукала ў ягоных вісках. Ён усё яшчэ не мог скрануцца з месца, бо першая, бліжняя пара не сыходзіла з грэбня, але калі яна, нарэшце, стала спускацца, заходзячы яму за спіну, ён ціхенька пералез цераз грэбень і пачаў хуткі спуск, скарыстоўваючы і сваю вагу і вагу свайго грузу, з адчаем і злосцю топчучы снег і ведаючы, што патруль вось-вось перасячэ яго сляды — вось тады і пачнецца сапраўдная пагоня.

РАЗДЗЕЛ ЧАТЫРНАЦАТЫ

Нізка нагнуўшы галаву і выпрастаўшы спіну, ён набіраў хуткасць, быццам паволі сталеючы шторм, дабіваючыся максімуму, нязменнага і на схілах, і ў нізінах, і праз лес, і ўздоўж хрыбтоў. Ён ведаў, што ніхто не здолее спаборнічаць з ім адзін на адзін, але яму даводзілася спаборнічаць з тэхнічнай перавагай праследвальнікаў: яны былі больш экіпіраваныя для праследвання, чым ён для ўцёкаў. Перш за ўсё, чацвёра на аднаго, а гэта былі амаль вырашальныя абставіны, калі трэба было прабіваць сцежку. Рою даводзілася, не збаўляючы тэмпу, самому таптаць сабе сцежку, часцей лыжамі. А чацвёра праследвальнікаў маглі рабіць гэта па чарзе, даючы адпачынак тром іншым. Ужо гэтая перавага пазбаўляла Роя надзеі пратрымацца больш за два-тры дні: пасля гэтага, калі не пачне ісці снег, яны дакладна дагоняць яго.

— Ну што ж ты, снег! — сказаў ён, на імгненне падымаючы ў неба натруджаную лямкамі галаву.

Але ў небе не было ні хмурынкі, і Рой уключыў і надвор'е ў пералік сваіх ворагаў, пагарджаючы і ясным небам і застылай марознай бесклапотнасцю.

Рой ні разу не прыпыніўся, не азірнуўся. Ён узяў на ўлік паток свайго часу. Каб не паддацца ні на крок сваім праследвальнікам, яму трэба было выціснуць з кожнай хвіліны ўсю прастору, што ўкладвалася ў яе, кожны крок, цвёрды снег, строга разлічаны ашаламляльны спуск па крутым схіле. Ніхто не дагнаў бы яго адзін, і ён хацеў скарыстаць гэтую адзіную сваю перавагу як адзіны шанц на выратаванне. Да высокага водападзельнага хрыбта паміж возерам Фей і Сярэбранай рэчкай ён яшчэ цешыў сябе спадзяваннем, што абодва патрулі не заўважылі яго слядоў і, магчыма, зусім за ім не гоняцца. Але тыя некалькі хвілін, якія ён прабыў на грэбені, каб аддыхацца і агледзецца, паказалі, што ягоны след выяўлены і пагоня пачалася.

Ён ведаў і яшчэ адну іхнюю перавагу. У іх былі палявыя біноклі, а яму даводзілася напружваць зрок на неадольныя для вока дыстанцыі, і не толькі каб знайсці іх, але і каб яшчэ раз праверыць, ці гоніцца за ім яго прыяцель і непрыяцель-інспектар, ці гэта толькі выпадковае падабенства. І зноў ён не мог вырашыць дакладна, і зноў ішоў наперад, прыгнечаны гэтай нявысветленасцю становішча. Калі сярод іх не было інспектара — гэта была проста адчайная гонка з прадстаўнікамі закону. Але калі гэта быў сапраўдны інспектар з Сент-Элена — тады Рой супернічаў не толькі з законам. Гэта была адкрытая сутычка з адзінай сілай, якая магла адабраць у яго ўсё — не толькі па закону, але і як стаўку дваццацігадовай барацьбы, з якой Рой да гэтага часу выходзіў пераможцам. «Калі гэта скончыцца?» — пытаўся Рой сам у сябе. Ён толькі што пазбавіўся такой жа небяспекі ў заказніку, а зараз аказалася, што ён мусіў весці новую барацьбу ўсё ў той жа вайне. Калі гэта скончыцца? Тады, калі ён вернецца? Калі схаваецца ў сваёй паляўнічай хаціне альбо дома ў Сент-Элене? Ці там усё пачнецца спачатку? Няўжо Эндзі, у рэшце рэшт, пераможа яго? Яго розум працаваў гэтак жа хутка, як і яго кароткія дужыя ногі, якія рабілі адзін цяжкі крок за другім і перасоўваліся наперад, але без нейкай пэўнай канчатковай мэты.

— Дзе ж ты, снег, дзе ты, палярная завіруха? — шаптаў ён.

Але надвор'е было па-ранейшаму яснае, і адвячоркам ён ужо ведаў, што яны ідуць па яго следзе. Але ён быў занадта знясілены, каб хавацца, і лёг у сваім спальніку на першым жа свабодным ад снегу месцы сярод скал. Ён прагна з'еў халоднага гарошку проста з бляшанкі і запіў яго зялёнай гарохавай вадкасцю. Усю правізію ён упакаваў у мех зверху, але частка яе правалілася на дно, і зараз ён паспрабаваў прыкінуць, як доўга хопіць яму ежы.

Пры велізарнай эканоміі — дні на тры, вырашыў ён. Тры дні велізарнай эканоміі, і пастаянны голад.

Яшчэ не світала, а ён ужо быў у дарозе і да поўдня пераправіўся цераз Сярэбраную рэчку. Двойчы ён бачыў за сабой людзей, але яны былі далёка і адставалі ўсё больш. За ноч іхняя перавага знікла, бо з надыходам цемры ім, як і яму, давялося спыніцца. Акрамя таго, яны не маглі ісці нацянькі, бо не ведалі, куды скіруе Рой, а таму не маглі ні разлічыць, ні прадбачыць яго маршрут. Ім проста даводзілася ісці па яго слядах і, магчыма, чакаць самалёта.

Неба магло прынесці Рою і вялікую небяспеку і вялікую палёжку, і ён няспынна сачыў за ім. Па-першае, у прадбачанні самалёта, які мог выявіць яго і адразу загубіць. Па-другое, у спадзяванні на снег, які прыкрыў бы яго сляды і даў бы яму магчымасць звярнуць на поўдзень і дабрацца дадому. Пакуль не пачаўся снегапад, ён не мог паварочваць на поўдзень і тым самым адкрыць ім сваю канчатковую мэту. Яму даводзілася арыентавацца на захад, на захад ад Сярэбранай рэчкі, нават на паўночны захад ад яе; даючы такога кругаля, ён спадзяваўся пераканаць праследвальнікаў, што хоча дабрацца да стаянак лесарубаў, якія былі раскіданы ў раёне лесараспрацовак на паўночным захадзе адсюль, у суседняй акрузе.

Пераправіўшыся цераз Сярэбраную рэчку, ён пакінуў межы заказніка, але гэта не ратавала яго ад небяспекі. Нават болей — гэта стварала дадатковую небяспеку: зараз ён знаходзіўся ў зусім невядомай яму краіне сярод хрыбтоў і гор, нізін і лясных масіваў, дзе ніколі не быў. Трымаць правільны накірунак зараз яму дапамагаў толькі маленькі кампас у пятліцы, а арыентавацца — толькі ўласнае адчуванне мясцовасці. Уся надзея была на тое, што калі яны ведалі гэты край і звыклыя маршруты, дык Рой разумеў мясцовасць. Ён разумеў яе, як чалавек, які ўсё жыццё назапашваў выпадко-

выя назіранні над няроўнасцю зямной кары. Мімаходзь азіраючыся па баках, ён мог уявіць сабе, якія пад'ёмы і спускі чакаюць яго наперадзе, на яшчэ невядомых яму ўчастках. Ён мог здагадацца пра характар схілаў і хрыбтоў і нечаканых глыбокіх нізін, і на гэта накладваўся дзіўны малюнак зямлі пад зямлёй, уяўленне пра дзікую сілу, схаваную пад гэтымі гранітнымі схіламі, пра пакуты і сутаргі, у якіх нараджалася гэтая краіна і якія, наколькі ўяўляў сабе Рой, яшчэ могуць паўтарыцца і перарадзіць яе. Дзіўная гэта была часам краіна, снежавы ложак заснулых веліканаў, краіна, якой Рой гатовы быў захапляцца, пакуль яна не выступіць супраць яго.

Ён адхіліўся далёка, надта далёка на захад і вырашыў рызыкнуць і папаляваць. Яму патрэбна была ежа, бо прыпасаў засталася толькі на два дні. Праследвальнікі ўсё адно ведалі, дзе яго шукаць. Гук стрэлу ім не дапаможа і не прыспешыць іх. Рой застрэліў двух зайцаў і курапатку і вечарам, пад прыкрыццём вялікай сасны, распаліў касцёр. Ён падсмажыў усю здабычу, з'еў колькі здолеў, а рэшткі схаваў на заўтра. Затым растапіў крыху снегу ў кацялку і заварыў чай. Падмацаваўшыся, ён быў гатовы да выпрабаванняў наступнага дня.

А снегу ўсё не было.

Рою здавалася, што ўся прырода супраць яго. Ён ведаў, што далей на захад ісці нельга, адтуль яму ўжо не прабіцца да сваёй хаціны, бо праследвальнікі будуць і спераду і ззаду. Ён вышукваў на хрыбце аголення схілы, дзе б згубіліся яго сляды, дзе ён мог бы павярнуць на поўдзень; але ветру не было, каб сагнаць снег з хрыбтоў, і самае большае, што ён мог зрабіць,— гэта цягнуць за сабой піхтавую галінку, каб хоць крыху загладзіць сляды.

Ён спрабаваў і іншыя хітрыкі, хоць яны і забіралі ягоны час: напрыклад, ісці ўлукаткі, а затым старанна загладжваць сляды метраў на пяцьдзесят. Ён ахвяраваў на гэтыя хітрыкі каштоўны час, але ў сваім адчайным імкненні адарвацца ад пагоні хапаўся за любыя сродкі.

У тым, якія бескарысныя яго хітрыкі, ён пераканаўся, калі выйшаў на адкрытае месца і адразу ж пачуў стрэл, а затым убачыў, як куля стукнулася аб скалу крыху ніжэй за яго. Ён бачыў і чалавека, які зрабіў гэты папераджальны стрэл. Гэта быў той мажны: сам

інспектар альбо яго двайнік, чалавек, якога Рой баяўся зараз больш за ўсё іншае.

— Ну дзе ж снег?! — крычаў Рой у неба.

Неба было шэрае, але марознае, і ўвесь дзень мароз мацнеў. Рой адчуваў гэта таму, што быў змучаны і пастаянны пот ахалоджваў яго цела, замарожваючы бялізну. Толькі ў час руху ён развіваў у цэле дастаткова цяпла, але як толькі спыняўся, яго трэсла, ён губляў апошнія сілы, і, відаць, набліжаўся час, калі праследвальнікі яго дагоняць.

Яго ахапіла вострае пачуццё нянавісці да марозу і да акаляючай цішыні, і да глыбокага снегу, які хапаў яго за ногі і аддаваў ворагу. Ён ненавідзеў кожны пад'ём, які патрабаваў дадатковых высілкаў, і кожны лес, які загароджваў яму адносна лёгкі шлях па раўнінне. Ён усё часцей думаў, ці не кінуць яму ўсю здабытую пушніну, ці не аблегчыць свой груз. Але тое, што прымушала яго рухацца наперад, пакідала гэты груз на спіне. У гэтай пушніне было апраўданне ўсяго, і кінуць хоць частку яе менавіта зараз — азначала занадта шмат у чым прызнацца хоць бы самому сабе. Розум падказваў яму схаваць пушніну, а затым вярнуцца па яе летам. Але што б ні казаў яму розум, ён ведаў, што калі пакіне тут пушніну, ён ніколі па яе не вернецца, што ён страціць адзін са стымуляў уцякаць. Пушніна ў мяху за спіной была не проста грашамі — гэта была напружанасць усіх сіл і перамога над кпінамі прыроды, якая была супраць яго і абыякавай рукой прытрымлівала снег і дапамагала яго ворагам. Ён ненавідзеў неба, скалы, дрэвы, азёры, аленьяў, якія кожны дзень перабягалі яму дарогу, дзікабраза пад дрэвам, скунса на ягонай сцежцы, лісу і яе сляды на снезе, рысь, ваўка і рыжую вавёрку. Уся краіна стала яго ворагам, і ў смяротнай стомленасці ён гатовы быў ненавідзецць яе да самага свайго канца.

А пасля ён ледзь не заплакаў ад роспачы, калі пачуў і ўбачыў блакітны гідраплан. Гідраплан не быў падобны на малінаўку, як самалёт Ласона, не, гэта была цяжкая качка з непрыемным рыкаючым гукам, магутная машына, якая то апускалася зусім нізка, то ўзлятала ўгару, вышукваючы яго, таму ён імкнуўся ісці толькі праз лес, з марным спадзяваннем схавацца, марным таму, што для арыентацыі яму ўсё роўна даводзілася выбірацца на адкрытую мясцовасць. Яна лёгка знаходзіла яго і са свістам кружылася над ім, але ўжо веч-

рэла, і Рой зноў хаваўся ў лесе і надоўга адрываўся, а ёй даводзілася адлятаць на начлег яшчэ да наступлення цемры, і Рой выйграў яшчэ адзін дзень для перамогі альбо паражэння.

— Ну вось, нарэшце і адолеў мяне прыцель-інспектар! — сумна ўсміхнуўся Рой.

Ён пасмяяўся з прыцеля-інспектара і зрабіў тое, на што інспектар ніколі не пайшоў бы. Калі сцягнула, Рой прадоўжыў свой шлях. Гэта была рызыка, на якую не пайшоў бы ніводзін лесавік. Ісці па такой мясцовасці ў цемры было небяспечна не толькі само па сабе (калі спатыкнешся, можна адразу сарвацца і зламаць сабе шыю), было небяспечна і тым, што міжволі беручы ўлева, можна лёгка прыйсці менавіта туды, дзе найбольшая пагроза. Гэта быў сляпы шлях без усялякіх арыенціраў, напралом, праз усе хрыбты і нізіны. Гэта быў шлях навобмацак, калі давяраеш толькі інстынкту і кампасу — гэтаму безнадзейнаму спалучэнню супярэчлівых імпульсаў. Рой так стаміўся за гэты начны пераход, што сон здаўся адзіным, чаго мог хацець чалавек. Ногі яго падкошваліся, і ён дарагой цаной плаціў за сумніўную перавагу адарвацца ад пагоні максімум на пяць-шэсць міль. Але зараз для яго гэта быў адзіны шанец, і ён ішоў і падаў у цемры, настойліва ішоў на захад, усё яшчэ не асмельваючыся павярнуць на поўдзень, усё яшчэ чакаў снегу, які павінен жа быў калі-небудзь пайсці.

Чатыры мілі ён не змог адолець і, не прайшоўшы і трох, скінуў сваю ношу на снег, выцягнуў з яе спальнік і вырашыў, што раніцай не ступіць і кроку. Хай прыходзіць інспектар. Хай будзе што будзе. Памітусіўся, і хопіць. Лёгка хацець прыстанішча ў Сент-Элене, калі яно магчыма, але зараз гэта недасягальная мара. Занадта высокая цана за ганьбу, якая яго чакае. Не, хопіць! І ён дазволіў сабе вялікую раскошу: больш не трэба будзе думаць пра Сент-Элен, сустракацца з Эндзі, не давядзецца пераносіць усё тое горкае і пакутлівае, што падрыхтавана яму ў канцы гэтага шляху. Заўтра інспектар можа з'явіцца і забраць яго; заўтра ён гатовы прыняць усё: цяжар жыцця, паражэнне, якое яго аблегчыць, і яго канец.

Апошнім намаганнем ён расклаў спальнік і, як толькі залез у яго, заснуў, неверагодна стомлены.

РАЗДЕЛ ПЯТНАЦАТЫ

Снег пайшоў пад раніцу, калі Рой яшчэ спаў, і снег не разбудзіў яго. Снегам занясло спальнік, яго выпрас-таня рукі, нават твар і ўсю галаву, а ён усё спаў, пакуль не развіднела. Тады ён расплюшчыў вочы і сеў.

— Ідзі, снег, ідзі! — закрычаў ён. І яшчэ раз, і яшчэ.

Ён строс снег з шапкі і ботаў, якія паклаў пад галаву, абуў іх і быў гатовы ў дарогу. Яго кароткія ногі гатовы былі таптаць снег, усё яго цела было гатова да пераходу, які павінен быў раз і назаўсёды адрэзаць яго ад пагоні. Ён не губляў часу на яду. Пажываў кавалак смажанага зайца, закінуў свой занесены снегам мех за спіну, вы-смаркаўся проста ў снег і адразу ж стаў на лыжы.

Рой ведаў, што яшчэ далёка не ўцёк ад небяспекі. Спаў ён доўга, і патрулі маглі быць у яго за спіною, дастаткова блізка, каб выявіць яго сляды яшчэ да таго, як іх зацярушыць снег.

На першы хрыбет ён падымаўся вельмі асцярожна, заклапочаны тым, каб вызначыцца на мясцовасці пасля сляпога начнога пераходу. Свае назіранні ён рабіў пад прыкрыццём бярозавага зарасніку, і яго сэрца радава-лася ад снежнай смугі, беллага палатна на схілах, рада-вала яго і нізкае цяжкае неба, невыразны і засмужаны гарызонт.

— Ну, дзе ж вы, паляўнічыя? — у захапленні крык-нуў ён.

Яму хацелася крычаць ім: дзе вы-ы? Дзе дзеўся ўвесь ваш закон і парадак! Чатыры чалавекі і ўсе іх па-лявыя біноклі і шыкоўны рыштунак і правізія — усё гэта зараз было непатрэбнае. Адзінае, што магло яго знайсці і загнаць, гэта самалёт, але ў такое надвор'е і гэта малаверагодна, у такое надвор'е ён мог не баяцца, што яго заўважаць — ці то з неба, ці то з зямлі. Самае добрае надвор'е для лісы, казаў ён, і ліса схвае сляды.

Зараз ён дакладна ведаў, што яму рабіць. Ён павяр-нуў проста на ўсход, ідучы паралельна курсу, якога трымаўся да гэтага. Ён ведаў, што патрулі абшукаюць увесь раён, дзе згубяць яго след, але ці дадумаюцца яны вяртацца назад, каб лавіць яго ў сябе за спіной? Ён гэта ведаў і на гэта разлічваў і працягваў заблытваць след, ідучы проста на ўсход, нават без намёку на паў-днёвы напрамак. Ён ішоў так усю раніцу, яго адноўле-ная энергія грэбавала стомленасцю ног, лыжы былі нібыта крылы на задубелых халодных нагах. Ён ішоў

з максімальнай хуткасцю да той пары, пакуль не адчуў, што яго надзейна абараняе снег — снегапад, які ўсё мацнеў і заносіў яго сляды, як толькі з іх сыходзілі лыжы. Зараз ён сапраўды спяшаўся, бо ведаў, куды ідзе, і хацеў скарыстаць усе шанцы. Ён імкнуўся скараціць дарогу, ішоў па адкрытай мясцовасці, гэтаму спрыяла дрэнная бачнасць. Ён ведаў, што адарваўся ад праследвальнікаў, і спакойна пайшоў нацянькі па замерзлым ручаі, разлічваючы трапіць на возера і далей на карацейшую дарогу да далёкіх хрыбтоў Муск-о-гі. Шлях па ручаі быў круты, але гэта было толькі дадатковай праверкай яго майстэрства ездзіць на лыжах, адным з тых дробных выпрабаванняў, якія толькі падбадзёрвалі яго. Цяжар меха прыгінаў яго да зямлі, але ён не ўпаў і не пайшоў больш павольна.

Ручай ужо станавіўся шырокім перад упадзеннем у возера, і па характары вусця ён бачыў, што вясной гэта паўнаводны, бурлівы паток. Хоць гэта і павінна было перасцерагчы яго, ён працягваў ісці проста па ручаі ў возера. Занадта позна ён заўважыў палонку на водмелі, куды пад вуглом упадала другая замерзлая рэчка. У тое ж імгненне ён адчуў, што лёд пад ім прагінаецца. Калі лёд трэснуў, ён яшчэ спрабаваў збочыць, але зразумеў, што ўсё гэта дарэмна: лёд раскалоўся і праглынуў яго. З задушаным крыкам ён з размаху стукнуўся аб край лёду і адчуў, як холадам сціснула галаву.

Апускаючыся на дно, ён зразумеў, што не выплыве, калі не здолее вызваліцца ад мяха. З усіх сіл стараючыся дастаць нож, ён боўтаўся, адчуваючы, як ледзяная вада ахоплівае ўсё яго цела, цесна абдымае неверагодным холадам. Дастаць нож не ўдавалася, не было часу. Ён выпусціў з рук ружжо, і гэта быў зараз яго адзіны ўсвядомлены ўчынак, хоць ён і ведаў, які гэта смяротны грэх. Смех сяброў-паляўнічых гучаў у ягоных вушах, калі ён нарэшце прабіў галавой ледзяную плёнку і шумна выдыхнуў з лёгкіх паветра.

Ён трымаўся за лёд і разважаў, як яму вылезці з вады з мехам на плячах і з лыжамі на нагах. Ахвяраваўшы ружжом, ён не хацеў ахвяраваць і пушнінай. Марудзіць было небяспечна, але ён уважліва даследаваў моц лёду. Затым павярнуўся да яго краю спіной, каб мех аказаўся на лёдзе, і вызваліў рукі. Адштурхнуўшы мех далей ад палонкі, ён сам выкаціўся на лёд, быццам мокры цюлень на лыжах. Ляжаў на лёдзе і асцярожна падштурхоўваў перад сабой мех, так ён да-

браўся да моцнага лёду. Тады ён дастаў сякеру і, пакінуўшы мех на беразе, кінуўся да бліжэйшых дрэваў. Яму было так холадна, што, здавалася, ногі вось-вось хруснуць і адломяцца. Усё цела білі дрыжыкі.

Васьмі такіх хвілін было дастаткова, каб забіць чалавека, і Рой ведаў, што бегчы далёка няма калі. Ён адразу прыкмеціў сярод дрэў лепшае паліва — стары дупляны корч, сухі і трухлявы. Ён захапіў на распалку сухі піхтавы сук, знямелымі рукамі падцягнуў яго да карча, раскалоў і расшчапіў корч і запаліў піхтавы сук васковай запалкай са сваёй воданепранікальнай запалачніцы. Піхта загарэлася, смала ўспыхнула, пырнула ва ўсе бакі, і корч адразу ахапіла полымя. Рой стаяў блізка да агню, зрываў сваё адзенне і адчуваў, як полымя ліжа яго твар. Калі абгарэў сук, полымя апала, але пачаў разгарацца корч, і Рой стаяў выцягнуўшы да яго рукі. Адна рука пацяплела, ён яшчэ пашчапаў ахоплены агнём корч і, калі агонь успыхнуў мацней, убачыў, што на руках гараць валасы. Цяпла ён амаль не адчуваў, але адчуў пах гарэлага мяса і тады зірнуў на ногі, якія былі амаль што ў агні. Тлушч выступіў на скуры і сцякаў па лытках, станавіўся пухірамі і шыпеў, як сала на ражне. Ён хуценька адступіўся і павярнуўся да агню спіной.

Ён ведаў, што скалечыў сабе ногі. Было недаравальным глупствам стаяць так блізка ад агню, але вернутае цяпло было варта таго. Ён нагнуўся і пакачаў адзенне па снезе, каб выціснуць з яго хоць крыху вільгаці, а затым устаў і, стоячы голым на снезе, засмяяўся:

— Вось каб зірнуў на мяне зараз інспектар!

І дадаў, назіраючы за тым, як ад агню падымаецца струмень дыму:

— Эх, інспектар, інспектар!

Інспектар і яго патрульныя, верагодна, заўважаць гэты дым, і Рой ведаў, што зноў страчана яго перавага. Ён не мог спяшацца, бо яму патрэбен быў час, каб пацяплела цела і адзенне. Ён разлічыў, што на гэта спатрэбіцца рэштка дня і ўся ноч, але выходзіць трэба вельмі рана.

Пакуль яшчэ было светла, ён галяком зрабіў некалькі кароткіх адлучак, каб набраць паліва і падцягнуць мех. Вада не трапіла ўнутр меха, і там знайшліся сухія шкарпэткі, сухі быў і спальнік. Ён залез у яго, уладкаваўся каля самага агню і спаў прыхваткамі, часта прачынаўся, каб падкінуць дроў у агонь.

Яшчэ да світання ён выбраўся ў дарогу. Па мяккім снезе ішоў настойліва, але павольна. Цяжкі шлях, хмурны, марудны і цяжкі. Снег перастаў, і патрулям было лёгка высачыць яго ад месца начлегу, але ён упарта і панура цягнуўся да бліжняй хаціны ў Муск-о-гі. Калі ён можа ісці, нягледзячы на абадраныя, пакрытыя пухірамі ногі, здубянелае цела, усё большы голад і знясіленне, тады ён усё ж выжыве. Зараз яго мала непакоіла, зловяць яго патрулі ці не. Яму былі патрэбны цяпло і сховішча. Яму патрэбна было чалавечае жылло, каб схавацца ад суровай раз'юшанай прыроды.

РАЗДЗЕЛ ШАСНАЦАТЫ

Ён ужо амаль траціў прытомнасць ад слабасці, і ў яго з'явілася думка, што прыйшоў канец, як раптам ён убачыў на сцежцы Індзейца Боба. З'яўленне індзейца яго ўразіла, як уразіла б усё знаёмае, бо ўвесь свет нібыта адышоў ад яго пасля трох дзён нападмеханічнага слізгання па снезе і прытоптвання снегу. Свядомасць была амаль што выцеснена пакутлівай аднастайнасцю гэтага вымушанага прасоўвання наперад крок за крокам, дзень за днём. Але з'яўленне на сцежцы Індзейца Боба было такім рэальным, што прывяло да вяртання і іншых рэальнасцей, у тым ліку і ўласнага знясілення і адчаю. Калі ён паспрабаваў спыніць свае апухлыя вочы на высокай фігуры індзейца, дык ледзь не ўпаў.

— Я і думаю, што гэта ты, — сказаў яму Боб.

Рой ледзьве пачуў яго словы.

— Хэло, Боб! — сказаў ён і захістаўся на сваіх лыжах. Мех прыціскаў яго да зямлі і разломваў яму спіну.

Боб не быў упэўнены, што Рой не п'яны. У Роя быў выгляд сапраўды п'янага.

— Што з табой, Рой? — спытаў Боб. — Табе дрэнна?

— Так, Боб. Так, так, дрэнна. Праваліўся пад лёд. Некалькі дзён таму. А ці далёка да хаціны на Чатырох Азёрах?

— Некалькі міль, — сказаў Боб і падняў мех Роя. — Вызваляй рукі, — сказаў ён, — і ідзі за мной.

Рой паслухаўся, і, калі груз быў зняты з плячэй, яму стала яшчэ цяжэй трымацца на нагах. Зараз у гэтым амаль не было сэнсу.

— Пайшлі, Рой, — прапанаваў Боб. — Не адставай!

— Ідзі, — сказаў ён Бобу. — Ідзі, а то я ўпаду і памру.

Індзеец узваліў на свае плечы яго вялізны мех і пачаў пракладваць сцежку, спачатку павольна, але затым прыспешчваючы крок. Калі Рой падаў, Боб не падымаў яго, а толькі чакаў, каб ён сам устаў, ведаючы, што самая нязначная дапамога можа даканаць Роя. Рой і сам добра ведаў гэта, але ўсё адно сварыўся, што Боб не дапамагае яму, і даходзіў да шаленства, што той не звяртае ўвагі на яго сварку.

Боб веў яго самым лёгкім шляхам, які быў і самым доўгім, але Рой валокся амаль механічна, нібыта яго прыцягваў магніт. Ён зноў страціў усялякае адчуванне рэальнасці, яго абуджалі толькі пакутлівыя спускі на лыжах. Ён бачыў перад сабой дзве доўгія нагі ў руху, і яны вялі яго ўжо за межамі ўсялякай вынослівасці. Калі ногі, нарэшце, спыніліся, перад імі ўзніклі абрысы ягонай хаціны на Чатырох Азёрах. У яго яшчэ хапіла сілы скінуць з ног лыжы і перакуліцца цераз парог, але калі ён бразнуўся на бярозавы ложак, апошні атам яго энергіі быў зрасходаваны і ён адразу праваліўся ў глыбокі сон.

Рой заўсёды жыў у свеце рэальнага, і пячатка падсвядомага не пакінула на ім свайго кляйма. Але гэтай ноччу падсвядомасць, нібыта наганяючы страчаны час, адразу паквіталася з выразнасцю яго думак. Рэальныя падзеі апошніх дзён і нерэальны свет кашмараў спляліся ў адзін балючы клубок. Цудоўная рэальнасць свету, гуку і дотыку пакінула яго і саступіла месца чорным, пакутлівым вобразам зямлі, якая расколвалася, курчылася, вырывалася з-пад яго ног. Яшчэ больш дзіўнымі былі вобразы людзей, якія вырасталі ў дрэвы, у звяроў, у горы. Роя яны мучылі і прыгняталі, а затым адна вялізная гара, якая вырасла пад самае неба і выцягнула наперад скалістую руку, аглушыла яго ледзяной дубінай. Наносячы ўдар, гара раптам ператварылася ў Эндзі, і з адчуваннем цяжкай рукі Эндзі ён прагнуўся.

— Так, значыць, паляўнічы вярнуўся дамоў, — пачуў ён.

— Скоці! — Рой яшчэ ніколі так не радаваўся чалавечаму голасу.

— Ага, ён!

Рой адчуваў, як яго рот распаўзаецца ва ўсмешцы.

— Калі ты ўстанеш, — сказаў Скоці, — я маю, чым цябе пачаставаць. Здаецца, ты згаладаў.

Рой сеў і ўбачыў, што на яго пазіраюць Скоці, Самсон і Індзеец Боб. Засмяцца ён не мог, бо распухлі губы

і язык. І ён толькі ўсіхнуўся, адчуваючы цяпло хаціны ля Чатырох Азёр. Зараз ён усё разумеў. Міжволі ён азірнуўся: дзе ж Эндзі? Але Эндзі тут не было.

— Прывітанне цёплай кампаніі, — сказаў ён.

— Мы з Самсонам прыйшлі ўчора вечарам, — растлумачыў яму Скоці. — Трэба было зрабіць апошні абход тваіх бабровых пастак, перш чым здымаць іх.

— Здымаць? А мо яшчэ рана?

— Ведаеш, запахла смажаным, Рой, — сказаў Самсон. — З той пары, як ты пайшоў, сюды зазіралі розныя людзі.

— Інспектар? — спытаў Рой.

— Не. Яго і духу не чуваць.

Рой цяжка ўздыхнуў.

— Ён гнаўся за мной. Хіба ты не заўважыў учора, што за мною гналіся? — спытаў ён у Індзейца Боба.

— Я нікога не бачыў, Рой, — адказаў Боб. — І нікога не шукаў. Я не ведаў, што ты быў у заказніку, мне Скоці сказаў пра гэта толькі ўчора вечарам.

— А дзе мая пушніна?

— Мы схавалі яе на дрэве, Рой.

Рой устаў, і ўсе падумалі, што ён адразу ж упадзе, але ён утрымаўся і падышоў да печкі. Толькі зараз ён адчуў, нарэшце, боль усіх сваіх ран і ўсяго спакутаванага цела, крываваыя пухіры на лытках, сцёртыя ступні, ламату ў грудзях і ў нагах. І тым не менш увесь свет нібыта накладваў на яго гаючую павязку, усё навокал было жывое, гарачае, і як доказ гэтага побач быў Скоці.

— А як наконт яды? — спытаў ён у Скоці.

Ён ведаў, што пасля яму будзе дрэнна, але еў прапанаваныя яму Скоці яечню з салам і бульбу, еў з прагнасцю згаладалага чалавека. Падчас яды ён расказваў ім пра заказнік, пра свой сыход і пагоню, аж да таго моманту, як сустрэў Індзейца Боба.

— Ты перакананы, што ніхто мяне не пільнаваў? — зноў спытаў ён у Боба.

— Я нікога не бачыў, — паўтарыў Боб, і яго чорныя сумныя вочы на імгненне ажывіліся. — Яны, відаць, згубілі цябе ля таго возера, дзе ты праваліўся.

— Магчыма, — сказаў Рой, — але мне здавалася, што яны ідуць за мною, — ён памацаў сухую скуру свайго зарослага твару, яна была брудная і пачырванелая. — А як паляванне ў вас? — спытаў ён.

— Паляванне? — перапытаў Скоці. — Можна лічыць, што ніяк. На гэты раз ты меў рацыю, Рой. Звера

няма, прапаў, быццам і не было. За шэсць тыдняў я не бачыў ніводнай норкі, а Боб у пагоні за дзічынай зайшоў вунь куды. Нават алені зніклі. Знікла ўсё, акрамя зайца і лісы. Нам з Самсонам не сабраць і авансу на будучы год, калі б не дадатковы ўлоў з твайго ўчастка.

— А як ты, Боб? — спытаў Рой.

— Пушніны няма, Рой. Нічога, толькі крыху маладых баброў і выпадковыя норкі. Гэта не паляванне. — Ніколі яшчэ твар індзейца не быў гэтакім празрыстым і з такой злавеснай чырванню. Здавалася, нават у ягоных вачах была смерць, і Рою стала ніякавата, гледзячы на яго. — Няма пушніны, няма, — сказаў індзеец.

Рой зноў прысеў на ложак, ведаючы, што ён зараз скажа, і ўсё адно баючыся пачаць.

— Вы бачылі, колькі я прынёс пушніны? — спытаў ён.

— Вядома, — адказалі яны.

— Вось вам трэба падзяліць яе са мной, — сказаў ён.

— Навошта? — спытаў Скоці.

— Там больш, чым патрэбна мне, — сказаў Рой.

Яны нічога не сказалі. Рой пазіраў то на аднаго, то на другога.

Скоці павольна пакруціў галавой.

— Навошта табе дарыць нам пушніну? — сказаў ён. — Мяркуючы па тваім выглядзе, яна дасталася табе вельмі нялёгка. Пушніна твая. Яна табе яшчэ спатрэбіцца.

— Не ўся, — запратэставаў Рой.

— Уся, да адзінай скуркі! — адрэзаў Скоці.

— Паслухай, Скоці, — сказаў Рой. — Не давай ты волі над сабой твайму закону і парадку. Так, яна з заказніка, але ж пра гэта ніхто не ведае.

Скоці пакрыўдзіўся.

— Мяне не гэта хвалюе, Рой.

Рой зразумеў, што сказаў не так, але яму трэба было сказаць ім гэта. Ён хацеў аддаць ім пушніну, але не мог растлумачыць, што аддае ім іхнюю законную долю за тое, што яны жывыя людзі, за тое, што яны яго сябры, за тое, што яны зараз побач з ім. Права на долю здабычы ў заказніку давала ім само іх існаванне, але ён не спадзяваўся растлумачыць ім гэта, бо і сам добра не разумее гэтага. Ён ведаў толькі, што павінен прымусяць іх узяць пушніну, і ён угаворваў іх і паасобку, і ўсіх разам, але ніводзін з іх не згадзіўся.

— Навошта нам браць чужую пушніну? — спытаў Самсон.

— Дык яна зусім не чужая, — сказаў Рой.

— А чыя ж?

— У нейкім сэнсе яна ваша, як і мая.

Скоці засмяяўся.

— Няма чаго раскідвацца сваім дабром, Рой, — сказаў ён.

— Боб! — звярнуўся Рой да індзейца.

— Пушніна твая, — сказаў Боб і амаль усміхнуўся, рэдкі выпадак: прывід з адзнакай жыцця.

Рой ведаў, што яны адмаўляюцца з тым жа глыбокім пачуццём павагі, з якім ён прапануе. Аднак быў момант, калі яму здалося, што Скоці не хоча браць таму, што ўзяць яе было б несумленна, а Індзеец Боб таму, што гэта было небяспечна. Але думка гэтая адразу ж знікла — ён надта добра ведаў гэтых людзей. Пасля ён абвінаваціў самога сябе, што гэтым падарункам ён імкнецца частку адказнасці за браканьерства ў заказніку перакласці на іх, але пазней ён адпрэчыў і гэта, бо і зараз ён не адчуваў пакут сумлення. Паляванне ў заказніку навучыла яго баяцца адзіноты і самазнішчэння, і закон не меў да гэтага ніякіх адносін. Затым ён зразумеў, што прапанаваў сваім сябрам частку самога сябе. Тая ўзаемная павага, якая рабіла неабходным гэты ўчынак, рабіла непазбежным іх адмаўленне, і, радуючыся гэтаму, ён не настойваў.

— А як ты думаеш, што сталася з Сахатым і Зелам? — спытаў у яго Самсон.

— Яны ўзялі курс на Паўночны полюс, — адказаў Рой.

— Ну і пагулялі вы там уволю, — працягваў Самсон. — Шкада, што я не пайшоў з вамі.

Рой хацеў адказаць шчыра, хоць на хвіліну быць з імі шчырым. На яго твары можна было прачытаць гэтую праўду, і Скоці з Бобам прачыталі яе, але Рой толькі ўсміхнуўся Самсону.

— Праўда? — сказаў ён. — Адзін раз за год я думаў наведвацца туды для адпачынку. Наступным разам пойдзем са мною, Самсон. Там якраз патрэбен такі чалавек, як ты. Усе звяры там толькі і чакаюць, каб аддаць табе свае скуры.

— Праўда? Гэта мяне задавальняе, — важна адказаў Самсон.

— Мы з табой супраць усяго свету, — падхапіў Рой.

— І супраць інспектара,— нагадаў Скоці.

Рой рассямяўся, як бывала раней, і са шчаслівым стогнам паваліўся на ложак.

— Ваша вялікасць, Скоці Малькольм! — сказаў ён. Так ён ляжаў, маючы асалоду, пакуль яго не напалохла мінулае.— Калі іспектар усё яшчэ на маім следзе,— сказаў ён,— мне лепш сысці на возера Т і прыкінуцца прыкладным траперам.

— Сёння ты нікуды не пойдзеш,— сказаў яму Скоці.

— Табе будзе дрэнна, Рой,— сказаў Боб.

— Ведаю,— адказаў Рой.— Толькі я ўсё адно пайду.

Яны так і не пераканалі яго, паказалі, дзе схавана пушніна, і прыбралі ў хаціне, пакуль ён адпачываў. Калі яны скончылі, ён апрануў сваю брызентавую куртку і выйшаў.

Самсон спытаў:

— А дзе тваё ружжо, Рой?

— Згубіў! — сказаў Рой.

— А вохці мне, ён утапіў ружжо ў тым возеры! — загукаў Самсон.— Ён згубіў ружжо!

— Даводзілася выбіраць: ружжо альбо жыццё,— спрабаваў абараняцца зніжкавелы Рой.

Яны засмяяліся, Скоці і Самсон рагаталі аглушальна, а Індзеец Боб даволі абыякава назіраў, як белыя людзі разыгрываюць сваю звыклую гульню ў адносныя каштоўнасці.

— Ну як? Задаволены? — сказаў Рой.— Пайшлі!

Яны развіталіся каля хаціны; Скоці павёў Роя проста на возера Т, Індзеец Боб зноў пайшоў на паляванне, а Самсон накіраваўся на захад, да Літл-Рывера. Ён пайшоў з хаціны апошнім і, праводзячы доўгім позіркам камлюкаваты сілуэт Роя, не мог стрымаць захаплення, якое межавала з зайздасцю.

Каб дабрацца да хаціны на возеры Т, Рою і Скоці спатрэбілася ўся рэштка дня, і па дарозе Рою, як ён і чакаў, стала блага. Але калі апынуўся ў хаціне, глядзеў на фантан полымя ў печцы, дзе Скоці рыхтаваў вячэру, Рой адчуваў, што да яго вяртаецца ранейшая сіла. Кожны гук і пах былі для яго гаючым бальзамам, і не было рэчы ў хаціне, якая не здавалася б яму новай і свежай.

— А ў тваю адсутнасць да цябе прыходзіў госць,— сказаў яму Скоці.

— Мядзведзь з лесу?

— Не зусім,— запырэчыў Скоці.— Прыходзіў Эндзі Эндрус, каб убачыць цябе.

- Убачыць мяне?
- Ага.
- А ён не сказаў, чаго хацеў?
- Скоці пакруціў галавой.
- Сказаў, што зайшоў па дарозе.
- А чаго?
- Не ведаю, Рой. Ён мала гаварыў.

Рою стала лягчэй. Ён доўга моўчкі слухаў, як боўтаюць у кацялок кавалкі бульбы, якую рэзаў Скоці. Ён ведаў, што Скоці ніколі не скажа яму, ці гаварыў Эндзі пра Джыні.— Як ён? Джэк кажа, што патаўсеў.

- На казённым хлебе. Быў у арміі,— сказаў Скоці.
- Сказаў, што робіць у Сент-Элене?
- Не. Ён наогул гаварыў мала. Яны з Самсонам

у той жа вечар напіліся.

Раней Скоці любіў Эндзі, як і ўсе яны, але было зразумела, што зараз ён Эндзі не любіць. Рой задумаўся — чаму. І зноў спытаўся ў сябе: а як ён сам адносіцца да Эндзі. Ён ведаў Эндзі такім, якім ён быў дванаццаць гадоў таму, і такога чалавека ён не мог не любіць. Але зараз да яго пачуццяў дамешвалася непрыязнасць. Ён усё больш востра адчуваў, што Эндзі не павінен быў вяртацца ў Сент-Элен. Рой быў яшчэ занадта слабы і не мог выявіць свае сапраўдныя адносіны да Эндруса, але адно было для яго зразумела: ён не стрывае, каб яго ў нечым абвінавацілі. Няхай Эндзі сярдуе, хай скарыстае сілу — гэта яго справа; але любая яго спроба зняважыць Джыні і самога Роя выкліча толькі адпор, гэта ён ведаў дакладна.

— Ведаеш,— задумліва гаварыў Скоці.— У нечым Эндзі падобны да Мэрэя. Хоць ён і служыў у арміі, але, глядзячы на яго, адразу пазнаеш у ім валацугу. Яму на ўсіх і на ўсё напляваць. Такі тлусты, абьякавы да ўсяго сяржант, да таго ж валацуга.

— І хай бы заставаўся ў арміі! — сказаў Рой, знаходзячы імгненна палёгку ў сваёй незадаволенасці, але яшчэ больш перакананы, што Эндзі шукае з ім сваркі.

Гэтага Рой ужо не баяўся, але ў думках справіўшыся з Эндзі, ён выявіў, што ў яго ёсць і іншыя, больш страшныя сумненні. У заказніку Рой ні разу не сумняваўся ў Джыні таму, што ніяк не мог уявіць сабе нейкія адносіны паміж ёй і Эндрусам. Калі ён уяўляў сабе яе, дык яе воблік звязваўся для яго толькі з ім самім. Гэтую ілюзію ён прынёс з сабой з заказніка. Зараз, аднак, усё змянілася. Так блізка ад дому і падобна на рэальнасць,

ён пачаў думаць пра саму Джын, і гэта прынясло яму новыя пакуты, новыя пытанні: як яна ўспрыняла вяртанне Эндзі, ці задаволена гэтым так, як была задаволена дванаццаць гадоў таму? За ўсе гэтыя дванаццаць гадоў яна ні разу не сказала дрэннага слова пра Эндзі, ні разу не крыўдала на яго за знікненне і, што важней, ніколі не была пастаўлена перад неабходнасцю выбіраць паміж імі. Дык што ж яна адчувае зараз? Ці мог Эндзі так проста ўвайсці ў дзверы яе кухні і замяніць сабой сезоннага, паўпрывіднага госця — яго, Роя? Рою не хацелася верыць у гэта, але ён ведаў, што не выключана і такая магчымасць. Эндзі вярнуўся, вось, магчыма, і ўсё, што зараз азначае для яго Джыні.

— А пра Сэма ён што-небудзь казаў? — спытаў Рой, ускладваючы апошнюю надзею на брата. Калі Сэм трымаецца моцна, мо ўсё астатняе не мае значэння, бо Рой вырашыў, што ён не прападзе, калі ацалее брат і яго дом. Каб толькі Сэм быў яшчэ тут.

— Са слоў Эндзі я зразумеў, што Сэм яшчэ не фермер, — сказаў Скоці.

— А як даўно гэта было?

— З месяц таму.

— За месяц шмат што можа здарыцца, — панура сказаў Рой.

— Калі ты думаеш схадзіць у горад? — спытаў Скоці.

Рою і самому хацелася задаць сабе гэтае пытанне.

— Мне здаецца, я лепш пачакаю і разбяруся ва ўсім, — сказаў ён. — Трэба нарасціць крыху мяса і разабраць скуркі, каб лягчэй было з імі справіцца. — Зараз, калі Джыні была недасягальнай, ён ужо думаў пра тое, як яму самому ўладкоўваць сваю незаконную пушніну. — Відаць, праз тыдзень-другі збяруся, калі тым часам не з'явіцца прыяцель-інспектар.

— А ён ведаў, за кім гоніцца?

Рой паціснуў плячыма.

— Хутка ўсё высветліцца, — ён сеў за стол і ўсё яшчэ адчуваў ненатолены голад. — Калі інспектар падазрае, што гнаўся за мной, яму трэба гэта яшчэ даказаць. Я больш нікуды не пабягу.

Інспектар не паказваўся, але Рой сядзеў у сваёй хаціне на возеры Т яшчэ доўга пасля таго, як сіла яго аднавілася і ўся пушніна была рассартавана. Хаціна была адзінай надзейнай апорай яго жыцця. Здавался немаг-

чымым пакінуць яе дзеля злавесных сюрпрызаў Сент-Элена, дзеля клубка складанасцей, у які ўпляліся і інспектар, і Сэм, і Джын Эндрус. Увесь тыдзень ён з дня ў дзень збіраўся схадзіць у Сент-Элен, але кожны раз выгляд хаціны і возера спыняў яго. Ён ведаў, што так ці інакш, але гэта яго апошнія дні ў апошняй хаціне Муск-о-гі, і гэта здавалася яму пераканаўчым довадам, каб не спяшацца. Ён больш не гадаў, што чакае яго ў Сент-Элене. У галаве былі толькі хаціны і ўчастак, нібыта яны ўтрымлівалі ключ да ўсіх рашэнняў. Калі інспектар мае хоць нейкія ўлікі супраць яго, тады ўчастак адбярэць. Але калі інспектар і не адбярэ яго, усё адно гэтай паляўнічай мясціне прыйшоў канец, а з ёю канец і яму, як прыйшоў канец і Скоці, і Самсону, і Індзейцу Бобу. Ён ведаў гэта, і ведаў ужо даўно, але адна справа ведаць, другая — глядзець у твар раптоўнай бядзе. Калі ў Сент-Элене чакала яго вырашэнне гэтага пытання, дык там жа чакала яго шмат іншых рашэнняў, таму, стаміўшыся ад чакання, ён, нарэшце, закінуў за плечы свой мех і ў апошні раз выправіўся ў дарогу па возеры Т, пакуль яшчэ цяпло не зрабіла лёд ненадзейным.

РАЗДЗЕЛ СЕМНАЦАТЫ

Калі ён па звычцы асцярожна абмінуў далёкія фермы, Сент-Элен сустрэў яго поўнай цемрай: ні агеньчыка яму насустрач, і з вялікай гранітнай скалы ён мог толькі ўяўляць сонны горад. Нідзе нікога, і ніадкуль нікага гуку. Хоць Рой вельмі дасканала прадумаў сваё начное вяртанне, яно яго не радавала. Нават інспектар — і той адолеў яго, прымусіў ісці крадком, як злодзея, і груз на яго плячах наўрад ці быў варты той ганьбы, якой за яго заплачана.

Падыходзячы да фермы, ён верыў, што знойдзе там Сэма. Усё было знаёма нават у цемры. Свіран, вядлярня, дзіўныя сілуэты конных грабляў і плугоў, месіва ўжо расталага снегу — усё было ранейшым, ранейшым павінен быць і гаспадар. Сэм мусіў быць тут, і Рой без роздуму пераступіў парог кухні і ціха падняўся ў свой пакой.

Ён вобмацкам знайшоў лампу там, дзе ёй і належала быць, і ўздыхнуў з палёгкай. Затым запаліў запалку, паднёс яе да кнота і, падняўшы лампу, агледзеўся.

На імгненне святло асляпіла яго, але затым тое, што ён убачыў, аглушыла яго як абухом па галаве. На яго ложку спалі дзеці, акрамя таго, у пакоі былі яшчэ два ложка і на іх іншыя дзеці, амаль падлеткі. Нейкі хлопчык спалохана выскачыў з-пад коўдры, і Рой, які спадзяваўся ўбачыць знаёмы твар, быў расчараваны.

— Не крычы, — сказаў Рой хлопчыку. — Я не ведаў, што вы тут. Я не ведаў, што Сэм з'ехаў. Толькі не крычы.

Хлопчык не закрычаў, але нехта з дзяцей ускрыкнуў, і Рой не ведаў, што яму рабіць. Калі той ускрыкнуў яшчэ раз, Рой паставіў лямпу на месца, патушыў і выйшаў. Поцёмкам ён кулём скаціўся ўніз па лесвіцы і ледзь не згубіў свой мех, які зачাপіўся ў кухонных дзвярах, а за яго спіной у хаце пачуліся крыкі і пачалася мітусня. Ён ішоў, пакуль не апынуўся на сорок чацвёртай расчыстцы, блізка ад старой хаты Мак-Нэйраў, дзе жыла Джын Эндрус. Тут ён спыніўся. Яго вабілі толькі дзве мясціны, і ён не ведаў, якую выбраць, не ведаў, куды яму пайсці, і яшчэ да канца не ўсведамляў бяды, якая яго спасцігла.

Пасля ў яго свядомасці застаўся толькі Джэк Бэртан.

Ідучы па полі і па калені правальваючыся ў снежную кашу, ён спрабаваў вызначыць сілу нанесенага яму Сэмам удару. Ён спрабаваў распаліць у сабе злосць і як мага больш рэзка ацаніць дэзерцёрства брата, яму патрабаваліся гнеў і злосць, каб усвядоміць гэта як рэальнасць. Але як ні стараўся, не было ні гневу, ні болю. Была толькі слабасць у каленях і млоснасць. Сэм не пакінуў яму нічога, нават адчування спагады да самога сябе.

Ля хаты Джэка ён не адразу адважыўся крыкнуць, але пасля начная адзінота пераважыла яго хістанні.

— Джэк! — закрычаў ён. — Ты тут, Джэк?

Яму давялося паклікаць Джэка некалькі разоў, перш чым нехта адказаў. Нарэшце ў акне з'явілася місіс Бэртан і спытала, хто крычыць.

— Гэта Рой Мак-Нэйр, місіс Бэртан. Джэк дома?

Місіс Бэртан зрабіла яму знак праз двайное шкло, каб ён заходзіў. Ён вобмацкам зайшоў у цёмную кухню і чакаў, што нехта спусціцца да яго; і зноў з'явілася місіс Бэртан. У старым паліто на плячах, яна трымала ў руках газавую лямпу. Яна спынілася на верхняй прыступцы лесвіцы, і Рой зразумеў, што яна баіцца спусціцца, відаць, думае, што ён п'яны.

— Дзе Джэк, місіс Бэртан? — спытаў Рой.

— Ён пайшоў з рамонтнай камандай,— сказала яна.

— Яго няма?

— Яны каля Марлоу, ачышчаюць канавы, каб не за-тапіла дарогу,— растлумачыла яна.

— Я толькі што вярнуўся ў горад,— сказаў Рой.— У нашай хаце нехта чужы. Ці можна мне пераначаваць у вас на кухні?

— Там няма на што легчы, Рой,— сказала яна.— Вы можаце ўладкавацца ў другім пакоі. Там ёсць канапа.

— Дзякуй вам, місіс Бэртан,— сказаў Рой і, пазіраючы ўгору на гэтую сціплую цяжарную жанчыну, востра адчуў, што нават і ў гэтай хаце для яго няма нічога: няма апірышча ў здаровай упартасці фермера Джэка. Джэк яму быў вельмі патрэбны зараз, і Рой засердаваў, што яго няма.— Вы ідзіце спаць,— сказаў ён місіс Бэртан.— Мне нічога не трэба.

Яна сказала, што на канапе ёсць ватная коўдра і падушкі, і спытала, ці не дастаць яму яшчэ адну коўдру.

— Не. Ідзіце спаць,— стомлена паўтарыў ён.— Мне нічога не трэба.

Ён адразу ж заснуў, і змарыла яго не проста стома, а гора. Раніцай ён склаў коўдру і пайшоў, калі яшчэ ўсе спалі. Яму не хацелася сустракацца з місіс Бэртан альбо з кім-небудзь з яе пяці дзяцей, якія не стрымліваліся ў праяўленні сваіх пачуццяў. Акрамя таго, яму трэба было схаваць у надзейным месцы сваю пушніну; ён пайшоў у хлеў і ў цёмным кутку падцягнуў яе пад самую страху, скарыстаўшы вяроўку і блок, якімі Джэк падымаў туды летам свіныя скуры.

Было яшчэ рана, і Рой пайшоў па полі да дарогі, так і не ведаючы, куды яму зараз ісці. Сент-Элен быў для яго чужым горадам, пустым горадам, нават варожым горадам. Ён баяўся яго, зараз ён баяўся ўсяго; дэзерцірства Сэма пазбавіла яго ўсялякай мужнасці. Ён глядзеў на бліскучыя мокрыя валуны, што ўжо вылазілі з-пад снегу, назіраў за першымі чародкамі шпакоў, за вераб'ямі, якія мітусіліся па полі. Ён прайшоў міма пратэстанцкай царквы, голага ашальяванага зруба; Джэк назваў гэта самым нягеглым збудаваннем ва ўсім Сент-Элене. Зараз і ўвесь горад быў пануры. Ён стаяў мокры, панылы гэтым перадвясеннім часам, і вада, якая збіралася з лесу і пагоркаў, была такая актыўная, што гатова была змыць яго дарэшты.

— Хэло, Рой! — паклікаў яго нехта з грузавіка, што ехаў па дарозе.

Рой памахаў рукой.

— Вас падвезці?

Рой не помніў гэтага юнака. Мо малады Джонсан, альбо старэйшы сын Лэкстана, альбо нехта іншы з гарадской моладзі. Рой не пазнаваў яго.

— Не, — сказаў ён. — Мне недалёка.

Грузавік паехаў, а Рой усё ішоў па дарозе, не ведаючы куды. Калі выйшаў за межы горада, ён трапіў на чорную бясконцаю стужку шашы. Гэтая бясконцасць дарогі цягнула яго за сабой. Ён адчуў спакусу — ісці, ісці ўсё наперад і наперад, пакідаючы тут усе цяжжасці. Ён ведаў, што гэта прыкладна тое ж, што дванаццаць гадоў таму зрабіў Эндзі Эндрус: стаў на дарогу і пайшоў куды вочы глядзелі. А чаму і не? Рой усё ішоў, але ведаў, што ідзе нікуды. Ён ішоў па дарозе, бо яму не было больш чаго рабіць, а калі сонца ўзышло і дарога стала дыміцца, ён павярнуўся і пайшоў назад у Сент-Элен.

Было толькі адно месца, дзе ён мог з'явіцца, і ён пайшоў туды. Апоўдні Рой быў ужо такі п'яны, што не мог вылезці з кутка бара. Ён разлёгся на ўвесь рост на паліцы з надпісам: «Мука і бабовыя», — часам стагнаў, як ад зубнога болю, але часцей смяяўся над карцінай на сцяне ў яго ў нагах, дзе быў намалеваны Сент-Элен. Карціна была адной з рэклам Дзюкэна, дакладней, плакатам, які заклікаў да вольнага жыцця на прыродзе, усхваляў лясную рамантыку іхняга канадскага горада. Рой не мог зразумець сапраўдны сэнс карціны, але агульнае ўражанне ў яго было, і галава паслужліва дапаўняла дэталі, якіх не хапала.

— Моцна трымаецца за сваё, — паўтарыў ён. — Моцна трымаецца стары гарадок.

— Чаму ты не ідзеш дамоў? — патаў у яго амерыканец Клем ужо ў другой палове дня. — Ідзі, Рой. Ідзі дамоў.

— У мяне няма дома, — адказаў Рой. — Няма ў мяне хаты.

— Дык ідзі да Джэка Бэртана.

— Джэк пайшоў! — закрываў ён. — Джэк пайшоў ратаваць горад ад паводкі.

Амерыканец адчапіўся, і Рой усю ноч праспаў на паліцы. Ён прагнуўся толькі раз, разбуджаны непераадольнай патрэбай зараз жа ўстаць і ісці да старой хаты Мак-Нэйраў, аднак нейкая інстынктыўная абачлівасць затрымала яго.

Ранкам Скоці і Самсон знайшлі яго там: ягоны твар быў шэры, вочы чырвоныя. Ён сязеў ля дзвярэй на кукішках, падставіўшы галаву пад промні яркага сакавіцкага сонца.

— Вось дзе ён, наш знакаміты звералоў! — сказаў Самсон.

— Мы шукалі цябе, — сказаў Скоці. — Калі ты прыйшоў у горад?

Рой хацеў узяць сваю шапку, каб засланіць вочы, якія ён падняў на Скоці. Шапкі не было.

— Я вярнуўся нядаўна, — сказаў ён.

— Ну што ж, якраз своечасова, — сказаў Скоці, стройны і чысценькі, у гарадскім пінжаку і свежаадпрасаваных габардзінавых штанах. — Нас усіх склікае інспектар.

— Каго склікае? — спытаў Рой і, нарэшце, устаў.

— Усю кампанію, — патлумачыў Самсон. Ён таксама прыбраўся, барада і валасы былі падпраўлены, і ён стаяў выпрастаны на ўвесь свой вялізны рост, і яго чырванашчокі здаровы твар ажно свяціўся. — Гэты інспектар рыхтуе нам нейкую брыдоту.

— Прыяцель-інспектар! — сказаў Рой і насупіўся. — Не хачу бачыць інспектара! Прыяцеля-інспектара! — крычаў ён. — Прыяцель-інспектар!

— Пайшлі, Рой. Калі ты не прыйдзеш, ён можа нешта западозрыць.

— Што ён хоча? — спытаў Рой.

— Не ведаю, — сказаў Скоці, — ён выклікаў сёння ўсіх трапераў. Муск-о-гі. Нешта рыхтуецца. Так што табе лепш прыйсці самому і паглядзець. Які сэнс хавацца?

Рой узрадаваўся хоць нейкай пэўнасці, нейкаму завяршэнню.

— Дзе мая шапка? — сказаў ён. — Дзе яна, Самсон?

Самсон знайшоў яе ў бары і нацягнуў Рою на галаву.

Ішлі моўчкі. Рою не было што гаварыць, Скоці быў надта засмучаны выглядам Роя і яго бедамі. Час ад часу Самсон пазіраў на Скоці, круціў галавой і некалькі разоў падтрымліваў Роя, калі той спатыкаўся. Не даходзячы да канторы інспектара, Рой спыніўся ля снежнай гурбы і пацёр мокрым снегам твар і рэдкія валасы, вочы, шыю. Ён выцер твар шапкаю, высмаркаўся проста ў снег, ачысціў з каленяў грязь, але, калі яны па выспанай пяском сцежцы падыходзілі да канторы, выгляд у яго быў дрэнны.

У маленькай канторы інспектара ўжо сабраліся іншыя дзесяць трапераў Муск-о-гі. Са з'яўленнем Роя, Скоці і Самсона ў зборы былі ўсе трынаццаць. Тут былі людзі, якіх Рой не бачыў па пяць-шэсць гадоў, хоць яны лавілі ў Муск-о-гі амаль побач. Усе даўнія сябры, якія віталі адзін аднаго грубаватымі жартамі сапраўдных лесавікоў.

— Хэло, Рой,— казалі яны.— Вось ён, граза каліфарнійскіх баброў, наш Рой Мак-Нэйр!

Ніхто не высмейваў ягонага пакамечанага выгляду, і некаторыя не глядзелі на яго: яны ўжо ведалі пра Сэма. Яны ведалі пра яго больш, чым сам Рой. Рой яшчэ ні з кім не гаварыў пра дэзерцёрства брата, і ніхто з іх не пачынаў гэтай гаворкі; ніхто не хацеў быць надакучлівым. «Ну як, яшчэ не злавіў ён цябе, Рой?»,— звыкла гаварылі яны, ведаючы, што Рой любіць, калі яму нагадваюць пра паядынак з інспектарам.

Рой адказваў усім, але ў яго жартах не было запалу, і ён быў задаволены, калі яго пакінулі ў спакоі ў кутку побач з Індзейцам Бобам.

— У цябе ўсё нармальна, Рой? — спытаў індзеец. Рой кіўнуў.

— Нармальна, Боб,— сказаў ён.— Як у бабра на плаціне!

Больш яны не размаўлялі, чакаючы з'яўлення інспектара.

Разам з грузнай фігурай інспектара ў пакоі з'явіўся яшчэ адзін камлюкаваты мужчына. Гэта быў Бэрк — той заолаг, які быў у Роя на пачатку зімы. Рой устрывожыўся, гэта была не проста ўлада. Прысутнасць Бэрка азначала ўварванне высокай навукі, абяцала рашучыя меры.

— Пакуль пачаць пра справу,— сказаў інспектар, уважліва, амаль з асуджэннем пазіраючы ў іхнія твары,— я хачу сказаць вам вось пра што. Перад самымі калядамі нехта з вас распачаў паляванне ў заказніку Сярэбраных Долараў. Я гэта ведаю таму, бо быў там, і я ведаю, што гэта нехта з вас, бо ледзь не злавіў вінаватага.— Ён памаўчаў, даючы магчымасць задумацца над яго словамі, гатовы з неверагодным пры яго паўнаце спрытам схіпіць вінаватага.— Аднаго з браканьераў мы злавілі, таго, за кім сачылі. Гэта Джэк Сэнбі з Шасці Рэк. Ён паляваў у заказніку, як у сябе дома. Але ў пагоні за ім мы напароліся яшчэ на цэлую кампанію. Іх было два ці тры чалавекі, і мне здаецца, што сярод іх

Мэрэй і Сен-Клэр. Хто быў трэці — я яшчэ не ведаю. Толькі ведаю, што ён уцёк у Муск-о-гі з вялікай ношай незаконнай пушніны. Дык вось, калі я знайду гэтую пушніну ў нейкага з прысутных, абяцаю, што даб'юся для яго суровага турэмнага зняволення. Мне вельмі не хочацца, каб хто-небудзь з вас, сябры, трапіў у бяду, асабліва зараз. Але калі я злаўлю яго, не будзе ніякага патурання і ніякага апраўдання. Узяць скурку-другую звыш нормы — гэта адно, але рабаваць заказнік — гэта ўжо недаравальна. Таму, хто б гэта ні быў, няхай асцерагаецца. Закон не дрэмле!

Рой не зводзіў вачэй з інспектара. У мёртвай цішыні, якая наступіла пасля гэтай заявы, ён чакаў погляду-асуджэння. Чакаў і гатовы быў сустрэць не міргаючы, хоць вочы і былі чырвоныя, балелі. Але для інспектара Рой нібыта і не існаваў, ён ні разу нават не зірнуў у яго бок. Аднак Рой ведаў, што ўвесь гэты маналог быў адкрытым папярэджаннем яму. Інспектар ведаў, каго ён даганяў. Без слоў ён казаў Рою: «Я ведаю, што гэта ты, і я ледзь не злавіў цябе. Выкрываць цябе я не хачу, але не рабі нічога, што прымусіць мяне зрабіць гэта. Калі пушніна дзе-небудзь у цябе схавана, хай там і застаецца. Зараз я мог бы накласці на цябе руку, Рой, але я не хачу. Таму сцеражыся. Я цябе адпускаю!» Са шкадаваннем ці спачуваннем, але інспектар, нарэшце, адолеў яго, паклаў на абедзве лапаткі, а пасля сам падняў. Горшага і прыдумаць нельга: гэта была не дапамога, гэта было поўнае паражэнне.

— І яшчэ,— працягваў інспектар,— я так упэўнены, што Мэрэй і Сен-Клэр прымалі ў гэтым удзел, што атрымаў у паліцэйскім упраўленні акругі ордэр на іхні арышт. Кожны, хто дасць ім прытулак, будзе вінаваты ў патуранні ім, і лічыце гэта за афіцыйнае папярэджанне. Гэтым валацугам дарогі сюды няма, і ў тутэйшым лесе ім ніколі не паляваць. Пра гэта я паклапачуся.

Зноў панурае маўчанне. Інспектар усміхнуўся: ён, відаць, пашкадаваў, што стварыў такую напружаную атмасферу, але што-небудзь змяніць ужо не мог.

— Я не хачу вас крыўдзіць, звераловы,— сказаў ён,— таму што горшае яшчэ наперадзе, але я хачу, каб вы зразумелі, што ўсё мяняецца. Калі вы хочаце калі-небудзь паляваць у Муск-о-гі, шмат што трэба змяніць, таму не думайце, што я круты таму, што я інспектар. Я вымушаны прымаць крутыя меры таму, што ўся гэтая тэрыторыя, можна сказаць, вычарпана для зверало-

ва, і я проста спрабую ўратаваць рэшткі.— Ён кіўнуў на Бэрка, які стаяў побач.— Вось містэр Бэрк з Аховы пушных і рыбных рэсурсаў. Ён раскажа вам, што засталося ад нашага Муск-о-гі, а засталося няшмат. Ён скажа вам і пра пастанову, і думаю, што многім з вас яна будзе не даспадобы.

Бэрк не глядзеў на іх, здавалася, ён звяртаўся да жменькі дробязі, якую падкідваў на далоні.

— Вы ўсе за апошні год у розны час бачылі Ласона і мяне ў Муск-о-гі, і вы ведаеце, што праведзена надзвычай сур'эзнае абследаванне дзічыны гэтага ўчастка.— Ён падняў вочы.— Вы, звераловы, ведаеце пра дзічыну больш за мяне, і вы ведаеце, як яе становіцца мала. Вы ведаеце, што пушніны ў Муск-о-гі не можа больш хапаць на жыццё трынаццаці трапераў на трынаццаці ўчастках.— Бэрк на імгненне затрымаў вочы на Роі, але быў падкрэслена абыякавы, трымаўся холадна.— Многія з вас, відаць, памятаюць, чым было звералоўства да тысяча дзевяцьсот трыццаць пятага года, калі былі створаны заказнікі. Да тысяча дзевяцьсот трыццаць пятага года гэта была шалёная гонка па азёрах, рэках і сцэжках, і кожны трапер ставіў свае пасткі там, дзе хацеў, пакуль не сустракаў пасткі іншых. Тады ён збочваў, калі баяўся, альбо вычышчаў чужыя пасткі, калі быў дастаткова нахабны. Падзел усёй тэрыторыі Муск-о-гі на ўчасткі спыніў такое становішча. Ён даў вам трынаццаць пэўных участкаў, па адным на кожнага. Гэта спыніла сваркі і драпежніцтва адзін супраць аднаго, але не знішчыла пагрозы залішняга аблову Муск-о-гі. Магчыма, калі б вы больш ашчадна абыходзіліся з вашымі ўчасткамі, дык там і зараз было б больш дзічыны, але не ўсе былі дбайнымі гаспадарамі. Некаторыя з вас ганяліся за кожным цэнтам, які можна было выціснуць з пастак, і вы спусташалі ўчасткі дарэшты. Я нікога не абвінавачваю, бо ведаю, што трапер сам сабе не вораг, я ведаю, што спусташалі ўчасткі вы не без падстаў. Але факт ёсць факт. Пушніны засталося хіба што на палову вас, і калі зараз не прыняць неадкладных мер, дык хутка яе не застанеца зусім. Мы меркавалі, што заказнік на Сярэбранай рацэ калі-небудзь уратуе Муск-о-гі, мы на гэта спадзяваліся.

Рою хацелася пратэставаць, апраўдвацца, але ён слухаў Бэрка, а яго траперскае сумленне мучыла яго.

— На няшчасце,— працягваў Бэрк,— заказнік не даў яшчэ жаданых вынікаў, часткова з-за браканьер-

ства, але галоўным чынам таму, што ён яшчэ занадта малады.— Рой адзначыў гэта як частковае апраўданне яго віны, а Бэрк працягваў гаварыць: — Дык вось, паколькі няма надзеі захаваць увесь Муск-о-гі, я прыехаў сюды, каб паведаміць вам пастанову дэпартаменту. Ці ёсць у вас пытанні, перш чым я абвяшчу яе?

Ніхто не скрануўся з месца, ніхто не прамовіў ні слова.

— Яна надта простая, — рэзка прамовіў Бэрк, апусціў свае манеткі ў кішэню і агледзеў прысутных, — і яна надта суровая: з трынаццаці ўчасткаў Муск-о-гі сем будуць закрыты, а шэсць захаваны. — Тут ён прыпыніўся, даючы магчымасць прарэчыць і пытацца, але пэўны час усе маўчалі.

Затым пачаў Самсон:

— А якія ўчасткі будуць закрыты?

Інспектар падаў Бэрку карту.

— Нам давядзецца закрыць тыя ўчасткі, дзе менш за ўсё засталася дзічыны, — сказаў Бэрк. — Зараз я назаву іх. — Ён вадзіў тоўстым пальцам па зялёнай карце Муск-о-гі і абвяшчаў канец аднаго ўчастка за другім, а траперы сачылі за гэтым пальцам, які абвяшчаў лёс кожнага з іх. Ён закончыў, лёс стаў вядомы. Участак Роя ацалеў, адзін з двух участкаў Скоці і Самсона быў закрыты, закрыты былі і ўчастак Індзейца Боба.

Але гэта не магло быць канчатковым рашэннем.

— А як жа быць нам? — сказаў нехта.

Многія незадаволены зашумелі, але тут умяшаўся інспектар.

— Містэр Бэрк толькі назваў закрытыя ўчасткі. Ён не сказаў, хто будзе карыстацца тымі, што засталіся. Нам здаецца, што вы павінны вырашыць гэта самі, паміж сабой. Вас тут трынаццаць, адкрытых участкаў шэсць, і мне здаецца, што адзіная магчымасць паступіць справядліва — гэта кінуць жэрабя. Як вы лічыце?

Зноў пачаўся шум.

— А вы прагаласуйце, — прапанаваў Бэрк.

Прагаласавалі, і большасць была за жэрабя.

— Лепш за ўсё зрабіць так, — прапанаваў Бэрк. — Той, чый участак аб'яўлены адкрытым, калі выцягне жэрабя, захавае свой участак. Той, чый участак закрыты, калі выцягне жэрабя, атрымае бліжэйшы з адкрытых участкаў. Добра?

— Добра! — Ім хацелася скончыць як мага хутчэй.

— Перш чым вы будзеце цягнуць жэрабя, — працягваў Бэрк, — я мушу паведаміць вам новыя правілы, якія дзейнічаюць падчас новага становішча. Нам вядома, што пры існуючай норме адлову немагчыма пражыць, таму мы хочам даць вам палёжку. Больш не будзе жорсткай нормы альбо сезонных абмежаванняў для бабра і андатры.

Гэта ім спадабался, і яны зашумелі з адабрэннем.

— Але, — працягваў Бэрк, — за кожны сезон будзе дазволена браць не больш як двух баброў і дзвюх андатраў з кожнай нары вашага ўчастка. Вы павінны кожны год самі вызначаць, колькі ў вас хатак і нор, і колькасць здабытых скурак не павінна перавышаць гэтую колькасць больш як удвая. Калі будзеце лавіць залішне, колькасць хатак зменшыцца, а разам і ваша норма. Калі будзеце разумна гаспадарыць, вы станеце звераводамі, колькасць хатак будзе з кожным годам павялічвацца, а з імі і ваша здабыча. Ну як, справядліва?

— Справядліва, — адгукнуліся яны і запатрабавалі цягнуць жэрабя.

— Павінен яшчэ дадаць, — дыпламатычна закончыў Бэрк, — што лоўля рыбы ў любы час забаронена на два гады.

Гэта была крутая мера, але іх больш цікавіла звералоўства, і яны зноў сталі падганяць з жараб'ёўкай.

Інспектар і Бэрк нарэзалі трынаццаць лісцікаў паперы, напісалі на шасці з іх адно слова «Участак» і склалі шэсць разоў.

— Пазычце нам сваю шапку, Рой, — папрасіў Бэрк, і цень усмешкі мільганула ў ягоных вачах.

На хвіліну ў іх прачнулася пачуццё гумару. Самсон сарваў з галавы ў Роя яго пашкуматаную шапку і кінуў Бэрку. Усе засмяліся, а Рой з панурай ніякаватасцю прыгладзіў мокрыя валасы.

— Ну, давайце пачнем! — сказаў Бэрк і пачаў паволі абносіць шапку.

Першыя два выцягнулі пустыя паперкі і прамаўчалі. Трэцім цягнуў Льюіс Бэрк, старэйшы звералоў Муск-огі, дзіўнаваты маленькі ірландзец з сівой галавой і шэра-карычневым ад загару тварам. Ён лавіў звяроў у Муск-огі ўсё сваё жыццё і жыў лясным сычом, не пакідаючы свайго ўчастка. Пра яго паспелі ўжо забыцца і ўспомнілі толькі зараз, калі ён цягнуў жэрабя. Калі выцягнуў паперку, ён бездапаможна азірнуўся — ён не ўмеў чытаць.

— Табе пашанцавала, Лью! — закрычаў яму Скоці. — Участак твой!

Стары нічога не адказаў, толькі акуратна склаў лісток, нібыта гэта быў на самай справе законны дакумент на права валодання.

Затым падышоў Самсон, азірнуўся на Скоці і пацягнуў.

— Пуста, — сказаў ён. — Нічога няма.

Скоці міргнуў і асцярожна выцягнуў руку. Ён спачатку ўсміхнуўся, паказваючы падпісаны лісток, але затым знікавеў.

— Я не вінаваты, — сказаў ён Самсону. — Праўда, не вінаваты!

— Рой, — хутка паклікаў Бэрк і падаў шапку.

Рой зірнуў на Бэрка і загадаў шалёную гонку па возеры Т, калі прыляцеў самалёт біёлагаў. У ягоных пальцах зараз было возера Т і яго хаціна, і ўвесь Муск-о-гі, і на імгненне ён убачыў, як вяртаецца туды і зноў шукае шчасце нават на ўсечанай тэрыторыі, у Муск-о-гі, які страціў палову свайго насельніцтва і большую частку дзічыны.

— Гэта ваша шапка, Рой, — сказаў Бэрк. — Смялей цягнуце!

Рой пацягнуў — і Рой выйграў, і пачуліся вітанні ў гонар Роя, і ён зразумеў — перад ім толькі адно рашэнне: як і раней — лес. Не было ні Сент-Элена, ні Сэма, ні Эндзі, ні нават Джын. Пасля ён зразумеў, што выбраў сабе лясную адзіноту, і пачаў назіраць за Індзейцам Бобам.

Індзеец не прывык гуляць пры вырашэнні жыццёва важных пытанняў, азарт не быў характэрным для яго народа. Рабіць стаўкі яго прымушалі толькі вымушаныя адносіны з белымі людзьмі, але і тут закон адбіраў у яго аднолькавы шанц, як закон адбіраў, напрыклад, права ўжываць спіртное. Але зараз яму была навязана самая буйная гульня ў ягоным жыцці, і ён паглядзеў на Бэрка з пагардай індзейца не толькі да аднаго Бэрка, але і да ўсіх Бэркаў на свеце.

Боб прайграў, але, паміраючы, яго вочы і смяротна белыя губы нічога з ягоных пачуццяў не выявілі.

Тры іншыя надпісаныя лісцікі былі хутчэй трагедыяй, чым спрыяннем лёсу, і апошні выцягнуў п'яніца ірландзец, якога лес паступова губіў і зараз мог загубіць канчаткова.

— Так, з гэтым вырашылі, — сказаў інспектар, і ў яго

быў выгляд чалавека, які таксама нешта страціў.— Застаецца дадаць няшмат. Новыя ўчасткі на поўначы па-ранейшаму адкрытыя і будуць адкрытыя да мая. Калі хто-небудзь з вас хоча паляваць там, я прымую заяву і абяцаю, што вы атрымаеце ўчасткі. Я ведаю, што гэта далёка і што амаль немагчыма жыць тут, у Сент-Элене, а паляваць там. Гэта, вядома, ужо не мой раён. Але я паспрабую дабіцца, каб быў вызначаны зручны шлях па рацэ Уіп-о-Уіл, каб за кошт урада былі ачышчаны волак і нешта нахштальт сцежак, каб кожны хоць раз за сезон мог дабрацца сюды пешкі і на лодцы. Я не ўпэўнены, што мне гэта ўдасца, але вось містэр Бэрк згодзен паклапаціцца пра гэта ў дэпартаменце. Дык вось, калі нехта хоча атрымаць участак на поўначы, запішыцеся ў мяне. Здаецца, усё.

Яны разыходзіліся няспешна, бо такі сход наўрад ці паўтोरшыцца, і кожны меў што сказаць іншаму. Выключэннем быў Рой, і Рой пайшоў першы. Ідучы міма інспектара і Бэрка, ён спыніўся, каб узяць сваю шапку. Бэрк падаў яе Рою.

— За паляўнічае шчасце! — з усмешкай прамовіў ён, відаць, чакаючы, што Рой на гэта неяк адгукнецца.

Рой узяў шапку і ў прыязным позірку Бэрка ўбачыў магчымасць уласнага адраджэння. Ён мог вярнуцца да сваіх азёр, і лясоў, і звярыных сцежак. Мог вярнуцца да змены паляўнічых сезонаў і аднавіць свой паядынак са стыхіямі і з пушным інспектарам.

У адказ на заахвочвальную ўсмешку Бэрка ў ім расло жаданне мець усё гэта, і ўсё адно ён ведаў, што не вернецца. Калі няма для яго Сент-Элена, няма і Муск-о-гі, і вобраз Муск-о-гі стаў цьмяным. Рой адзеў шапку на галаву.

— Як палявалі, Рой? — спытаў інспектар.

— Добра.

— Пушніна, вядома, першагатунковая?

— Розная.

— А каму прадалі? — спытаў інспектар.

— Яшчэ пакуль нікому, — сказаў Рой і раптам прыняў рашэнне. — Ведаеце што, інспектар, — прамовіў ён. — Калі не будзе прэрэчанняў, аддайце мой участак Індзейцу Бобу. Вы не будзеце супраць?

Інспектар не адразу зразумеў Роя.

— Навошта? — сказаў ён. — Вы атрымалі яго, а Боб возьме сабе ўчастак на поўначы.

Рой страціў цяргенне.

— Я адмаўляюся ад свайго ўчастка. Перадайце яго Бобу, калі, вядома, ён захоча.

Рой ведаў зараз, што жаданне адмовіцца ў яго ўзнікла яшчэ ў той момант, калі ён убачыў у руках індзейца чысты белы лісток. У гэты момант уласная перамога Роя стала для яго крахам, і зараз ён без шкадавання аддаваў участак Бобу. Яго не клапаціла, што ён парушыў закон ці паляваў у заказніку. Ён аддаваў участак Бобу таму, што не мог вярнуцца ў Муск-о-гі, аддаваў як усвядомлены ім доўг перад індзейцам і перад любым чалавекам, перад усімі людзьмі, якія ў сваю чаргу былі ў даўгу перад ім і выручылі б яго ў выпадку патрэбы.

— Хай бярэ яго, — сказаў Рой, — каб толькі іншыя не шумелі.

Інспектар паціснуў плячыма.

— Як хочаце, Рой. — Ён нічога не разумеў.

— Тады бывайце, — сказаў Рой.

— А чаму вы не хочаце, каб я запісаў на вас адзін з паўночных участкаў? — спытаў інспектар, які пачынаў нервавацца ад выбрыкаў Роя.

— Не трэба пра гэта, інспектар, — адказаў Рой.

— Дык вы не хочаце новага ўчастка?

— Не, — адказаў Рой. — Не хачу.

— Але чаму? — умяшаўся Бэрк.

Рой зірнуў на гэтага вучонага лесавіка і засумняваўся: ці ведае ён на самай справе, што такое лес? Як яму давесці, гэтаму Бэрку, што ён страціў Сент-Элен, а значыць, страціў і Муск-о-гі, страціў і поўнач. Як яму давесці, што куды б ён ні пайшоў, яго ўсюды чакае доля ляснога сыча, як расказаць гэтаму Бэрку пра ўсё?

— Чаму б вам не пайсці на поўнач? — не здаваўся Бэрк.

— Надта далёка.

— Вы ненармальны, — прамармытаў інспектар.

— Магчыма, — сказаў Рой і пайшоў.

Рой не еў ужо цэлыя суткі і ведаў, што, калі вып'е хоць кроплю, яму стане блага. Ён нацягнуў шапку так, каб засцерагчы вочы ад сонца, і ляжаў на лаўцы каля бара Клема. Ён не хацеў больш нічога вырашаць, ні пра што думаць. Яму было прыемна, тут на сонцы, і хацелася заснуць, але заснуць ён не паспеў. Нейкі бяздомны сабака абнюхаў яго і лізнуў твар, калі ён апусціў руку, каб пагладзіць яго. Пасля прыйшоў Самсон.

Самсон ссунуў ногі Роя з лаўкі.

— Куды гэта ты спяшаешся? — спытаў ён і сеў.— Мы шукалі цябе, а цябе няма.

— Я спаць хачу,— адказаў Рой.

— Інспектар кажа, што ты адмовіўся ад свайго ўчастка і не захацеў браць на поўначы. Гэта праўда? Ты на самай справе зрабіў гэта?

Рой перавёў погляд на бляклую пляму возера Гурон.

— Праўда, Самсон,— сказаў ён абыякава.

— Я яшчэ разумею, чаму ты аддаў свой участак,— сказаў Самсон.— Але чаму не ісці на поўнач? Гэтыя мясціны чакаюць такіх, як ты. Ты гадамі гаварыў пра тое, каб пайсці на поўнач. Дык што ж сталася, чаму ты перадумаў, калі ёсць такая мажлівасць?

Рою міжволі давялося разыгрываць Самсона.

— Старэю я, Самсон, для такіх прыгод,— сказаў ён.— Гэта для такіх дужых хлопцаў, як ты.— Рой успомніў, колькі разоў ён спрабаваў разлучыць Скоці з Самсонам і нічога не выходзіла. А як лёгка разлучылі іх абставіны.

— Што ты будзеш рабіць без Скоці? — спытаў ён здзекліва.

Вялікія далоні Самсона былі такія цяжкія, што сабака глуха забурчаў.

— Скоці адмовіўся ад свайго ўчастка і вырашыў ісці на поўнач разам са мной. Давай і ты з намі. Чаму ты не хочаш? Што з табой?

Рой не адказаў, але засмяяўся са Скоці, як смяяўся з Самсона. Смяяўся ён і з сябе, са сваіх спроб разлучыць іх.

— Дык што, Рой? — спытаў Самсон.

— Я вырашыў адпачыць,— адказаў Рой.

Самсон не адставаў ад яго, не пераставала яго рука церабіць сабаку. Але ад абодвух ён нічога толкам не дабіўся, ды тут з'явіліся Скоці і Джэк Бэртан.

— Так! — сказаў Рой.— Значыцца, з'явіліся яго экселенцыя айцец Малькольм і дарожны ўпаўнаважаны.

— Я прывёў Джэка,— дзёрзка пачаў Скоці,— каб хоць ён навучыў цябе. Паслухай, Рой. Ты аддаў свой участак Індзейцу Бобу, гэта твая справа, мяне гэта не турбуе,— эмацыянальнасць гэтага ідэаліста была надта яўнай і падкрэсленай.— Але навошта адмаўляцца ад новага ўчастка на поўначы? Што ты думаеш рабіць далей? Сядзець тут і паміраць?

— Пайшоў ты, Скоці,— панура прамовіў Рой.

Скоці адмовіўся ад уяўна гнеўнага тону.

— І чаму табе не пайсці на поўнач са мной і Самсонам? — пытаўся ён.— Чаму ты не папросіш інспектара запісаць цябе на адзін з тых участкаў?

Рой паглядзеў на толькі што наваксаваныя боты Скоці.

— А навошта табе ісці на поўнач? — спытаў ён у Скоці.— Ты ж выцягнуў свой стары ўчастак, навошта табе валачыся на поўнач?

— Не будзь упартым, Рой,— папрасіў Самсон.— Чаму ты не хочаш пайсці з намі?

— Але чаму б вам не пайсці зараз у бар і не напіцца? — спытаў Рой, і адразу ж закрычаў на іх, каб не думаць, якое гэта было б шчасце — пайсці на поўнач з Самсонам і Скоці, шчасце, якое ён не прымаў дзеля непазбежнай адзіноты, якая чакала яго ўсюды ў лесе. Калі ўжо нічога не было для яго ў Сент-Элене, дык нічога не было для яго і ў лесе. Як яны не могуць гэтага зразумець?

— Схадзіце,— крычаў ён ім,— схадзіце і добра напіцеся, пакуль вас не жэрла ледзяная пустыня!

— Мо ты ўгаворыш яго,— сказаў Скоці Джэку.— Ты не маеш рацыі, Рой, і сам гэта добра ведаеш.— І ён павёў Самсона ў бар.

Рой адразу ж напаў на Джэка.

— Ну,— сказаў ён.— Выратавальнік дарог! Выратавальнік горада! Што яшчэ ратаваць збіраешся? — Але атака была слабая.

— Мне паведамлілі, што ўчора вечарам ты не знайшоў мяне,— сказаў яму Джэк, не звяртаючы ўвагі на яго горыч.

— Я нікога не знайшоў учора вечарам,— адказаў Рой.

Джэк сеў.

— Ты, вядома, заходзіў дамоў?

Рой павольна кінуў.

— Прыйшоў у свой пакой, а там чужыя дзеці.— Ён прыкрыў шапкай вочы і гаварыў вельмі спакойна.— Хто купіў ферму, Джэк? Нехта з Раселяў?

— Не. Яе купілі зямельныя агенты, а заплаціў, відаць, банк.

— Банк? А навошта яму хата фермера?

— Але ж гэта яшчэ даволі прыстойная ферма...

— Але навошта банку купляць яе? Банк — гэта ж

проста будынак. Навошта яны скупліваюць фермы? Якая ў гэтым патрэба? — Рой, нарэшце, знайшоў падставу для незадаволенасці, але і гэта не давала палёгкі.— Што ж зрабіў Сэм? — пытаўся ён у Джэка.— Узяў і прадаў ім ферму?

— Не, быў аўкцыён, а банк даў больш за ўсіх.

— А каго яны пасялілі на ферме?

— Білі Эдвардса,— сказаў Джэк.

— Спачатку ён атрымаў майго каня, а зараз і ферму ў дадатак!

— Ён добры фермер, Рой. Ён будзе на ёй як след працаваць.

— Вядомая справа! Таму, напэўна, банк і пасадзіў яго туды.

— Відаць.

— А як жа Сэм?

— Ты нічога не чуў пра Сэма?

— Не,— адказаў Рой.

— Сэм проста сышоў.— Джэк паціснуў плячыма.—

Уцёк.

— Разам з Руф?

— Не, кінуў яе. Усё кінуў. Забраў палову грошай, адным цудоўным ранкам пайшоў на станцыю і знік. Знік!

— Зусім як Эндзі,— сумна, але без горычы прамовіў Рой.

— Так, падобна,— сказаў Джэк і замоўк у чаканні.

Рой павінен быў задаць гэтае пытанне. Зараз ён не мог не задаць яго.

— А што з Эндзі? Дзе ён?

— Недзе тут,— сказаў Джэк.

— А Джыні?

— Па-ранейшаму ў старой хаце Мак-Нэйраў.

Рой падняў шапку, і сонца асляпіла яго.

— Ты яе яшчэ не бачыў? — спытаў Джэк.

Рой пакруціў галавой.

— Яшчэ не,— сказаў ён.— А Эндзі з ёй?

Джэк паціснуў плячыма.

— Магчыма,— сказаў ён.

На імгненне Рою здалася, што Джэк мог бы сказаць больш, але той змоўк і неяк неахвотна ўсміхнуўся. Сабака зноў пачаў лашчыцца да Роя. Той механічна церабіў яго галаву, морду, шыю. Сабака быў, відаць, ручны і заскуголіў, калі рука Роя перастала гладзіць яго.

— Джэк, — вінаватым тонам сказаў Рой, успомніўшы, нарэшце, нешта важнае. — Я схаваў у тваім хляве пушніну.

Джэк кіўнуў.

— Я бачыў.

— Я яе забяру адтуль. Мо сёння вечарам.

— Калі захочаш, — сказаў Джэк.

— Не, сёння вечарам, — сказаў Рой.

— Ладна, — сказаў Джэк. — Мо пераначуеш у нас? Рой кіўнуў.

— А як твая ферма? — спытаў ён.

— Становіцца падобнай на ферму, — сказаў Джэк.

— А сям'я?

— Нармальна, Рой. На будучы год адкрываем сярэдняю школу ў Марлоу. Учора гаварыў з адміністрацыяй.

— Марлоу? Гэта ж за дзесяць міль, — сказаў Рой. — Які сэнс для нас?

— Дзесяць міль? — Джэк паціснуў плячыма. — Арганізуем аўтобус.

— Фермер Джэк! — сказаў Рой, і гэтыя словы прабіліся ў яго пацяжэлую галаву. Яму захацелася падчапіць Джэка, пажартаваць наконт схаванай пушніны, наконт горада, наконт дарогі, наконт школы. Джэк быў тут і чакаў гэтага, амаль маліў Роя не адасабляцца. Дзіўнае гэта было маўчанне, але неўзабаве яно перарасло ў пераможную перадышку, бо менавіта гэтае маўчанне вярнула Рою пэўнасць, ад якой яму не было дзе схавацца. Гэта была пэўнасць Джэка, які ніколі не здаецца. Джэка і яго фермы, Джэка і яго школы — сярэдняй школы! Іменна тое, як Джэк сцвярджаў свае правы, уратавала Роя ў гэты вырашальны, апошні момант. Зараз ён не мог уцячы ад самога сябе.

— Добра, — прамовіў Рой і ўстаў. — Мне трэба ісці, Джэк.

Джэк ведаў, куды ідзе Рой, і ведаў, што яго чакае, але ён мог толькі сказаць:

— Бадай, трэба, Рой.

— Тады бывай, — сказаў Рой і пайшоў прэч не сваёй звыклай паходкай, а крыху хістаючыся, нібыта Блэк-энд-Блю яшчэ туманіла яму галаву. Джэк назіраў, як ён перайшоў дарогу і нацянькі пайшоў да старой хаты Мак-Нэйраў.

Падмытыя платы са снегу паваліліся, вераб'і адчайна мітусіліся ў гразі сярод скал і ў раскідлым тарфяніку. У лесе было шмат сініх соек, а ў кустах скакалі сініцы. На поле выйшлі людзі з канавакапальнікамі і плугамі, і ўжо блізка ад старой хаты Мак-Нэйраў Рой спыніўся, каб паназіраць за адным з работнікаў. Гэта быў Білі Эдвардс, ён кіраваў сваім канём. Рой здагадаўся, што ён трымае курс на далёкае поле, ці то ачышчаць, ці то прайсці карчавальнікам, ці то вывезці карчы. У яго не было нядобрых адносін да Білі Эдвардса, ён не мог дрэнна адносіцца ні да кога, хто ўзяўся б адрадзіць гэтую ферму, але ў ім расла сляпая незадаволенасць адзіным цагляным будынкам у Сент-Элене, які зараз валодаў ёй. Што патрэбна банку ад фермы? Што наогул хоча банк ад чалавека?

Усё больш заводзячы сябе, ён ішоў па раллі, каб было бачна, што яму напляваць на банк; выклік быў і ў тым, як шумна пачысціў ён ногі аб жалезяку і рэзка штурхануў нагой дзверы ў кухню. Пасля гэта з яго зляцела, і ён увайшоў у хату вельмі асцярожна.

Ён спадзяваўся ўбачыць Джыні на кухні. Але яе не было там.

— Місіс Эндрус! — сказаў Рой, каб заявіць аб сваёй прысутнасці.

Адказу не было. Рой агледзеўся. На кухні быў беспарадак, які з'яўляецца адзнакай жанчын, не прывыклых прыбіраць пасля сябе. На стала стаяла вядзерца з попелам, відаць, каб пасыпаць сцежку. Рой зняў яго, пасля склаў параскіданыя дровы ля печы. Затым сеў на куфар ля акна і пачаў чакаць. Спачатку ён падумаў, што трэба, відаць, пайсці, але занадта шмат намаганняў запатрабавала дарога сюды, і ён сцішыўся, залезшы з нагамі на куфар.

Усёй істотай Рой адчуваў, што сапраўды паляўнічы вярнуўся дамоў, і гэта пацягнула яго на сон, такі патрэбны яму зараз. Ужо цямнела, а ён усё спаў. Яго разбудзіў гучны крык.

— Рой! — пачуў ён. — Рой! — гэта было падобна на рыканне.

Упершыню за ўсё жыццё ў Роя пахаладзела ўсё нутро ад непераадоленага страху; Рой адчуў яго жалезны поціск: у роце з'явіўся непрыемны смак, губы высахлі і галаву нібыта сціснулі абцугамі. На імгненне ён

увесь зледзянеў, але адразу ж усхапіўся і выпрастаўся, гатовы атрасці сонны кашмар.

— Рой!

ЛЯ дзвярэй Эндрус — не чалавек, а гара.

— Рой!

Разгледзець адзін аднаго ў змроку яны не маглі. Рой усё яшчэ не ўсведамляў, што адбываецца.

— Так! — холадна адказаў ён. — Гэта я.

— Ну, вядома ж, ты! — закрычаў Эндзі і кінуўся да стала, але адразу ж застыў, як па сігнале. Нават слабое, рэшткавае святло з акна перашкаджала яму, і ён пачакальна ўзіраўся з цемры.

Даволі доўга яны маўчалі і не рухаліся. Рой ліхманкава думаў, як яму хутчэй абязброіць Эндруса, але міжволі апынуўся ў абароне, вырашыў не лезці першым, менш гаварыць і проста чакаць.

Затым пакой зноў напоўніўся зычным голасам Эндруса:

— Мне сказалі ў бары, што ты вярнуўся. Я даўно хацеў убачыць цябе...

— Я ведаю, — сказаў Рой і адчуў на сваіх ляжках сутаргавую хватку ўласных пальцаў. Зараз ён быў гатовы на ўсё, так, ён вінаваты, так, яму страшна, але перш за ўсё ён нападатове. Даўшы ініцыятыву Эндрусу, ён чакаў, як вызначыцца ступень іх варожасці, але цікаўнасць перамагла, і ён зірнуў на Эндзі. Ён не мог бачыць яго выразна, але тое, што ён бачыў, выклікала ў яго дзіўнае і непатрэбнае тут пачуццё сімпатыі да гэтага магутнага цела, яго росту і аб'ёму, яго шумнага дыхання. Рой зноў адчуў усю нястрымнасць Эндруса. Той зараз быў гатовы на ўсё.

— Я хадзіў у лес... — пачаў Эндзі.

— І гэта ведаю, — адрэзаў Рой.

Прыхаваная варожасць у голасе Роя, здавалася, збіла Эндруса і крыху насцярожыла яго даверлівую бяспечнасць. Ён увесь аж затрымцеў ад крыўды.

— Ах, д'ябал! — сказаў ён і цяжка ўздыхнуў. — Трэба запаліць святло. — Ён пстрыкнуў запалкай і пайшоў проста да капцілкі, якую Джыні трымала на каміннай дошцы на той выпадак, калі сапсуецца газавая лампа. Ён прынёс капцілку на стол, запаліў яе, сеў насупраць Роя і холадна спытаў:

— Як жывеш, Рой?

Толькі зараз Рой добра бачыў Эндруса і зразумеў, што воблік, які ён захоўваў у памяці, быў Эндзі іхняга

юнацтва: бесклапотны малады бамбіза, шалёны сілач, захоплены гарлапан, нястомны анархіст. Да таго часу, калі Эндзі пакінуў Сент-Элен, ён стаў тоўстым і грубым, але Рой неяк забыўся пра гэта, і зараз выгляд гэтага мясніка з мясістым тварам і халоднымі вачыма ашаламіў яго. Ён усё ж спадзяваўся ўбачыць ранейшы воблік сябра.

— Ты, відаць, не чакаў, што я вярнуся, — абыякава заявіў Эндрус. Гэта гучала пагрозліва.

— Магчыма, — сказаў Рой і ўвесь напружыўся, бо адчуваў на сабе пільны позірк Эндзі, які ацэньваў яго.

— Здаецца, ты зусім не хочаш бачыць мяне, — закрычаў Эндзі.

— Не. — Рой усё яшчэ чакаў, адчужана і абыякава, ён не хацеў даходзіць да галоўнага. — Калі-небудзь ты ж павінен быў вярнуцца.

— Праўда, Рой.

Эндрус хацеў яшчэ нешта дадаць, але тут яны разам пачулі, як Джыні Эндрус за дзвярыма нешта гаворыць да сабакі, і абодва сядзелі моўчкі, пакуль яна не ўвайшла ў хату. Яна зірнула спачатку на Эндзі, затым на Роя. Пасля прычыніла дзверы, нібыта прымала выклік.

— Гэта з вамі прыйшла гэтая лайка? — спытала яна ў Роя.

— Са мною, — вінавата адказаў ён.

— Яна ўжо даўно швэндаецца па горадзе, — сказала місіс Эндрус. — Відаць, адбілася ад некага з індзейцаў.

Яна ні слова не прамовіла да Эндруса: нібы не заўважала яго, але, і не заўважаючы, прымала яго прысутнасць як непазбежнасць, і міжвольны позірк Эндзі даказаў гэта. Тым самым Рой быў нібыта адхілены, і ён з адчаем зірнуў на Джыні, каб пераканацца ў гэтым. Ён не рашыўся зірнуць ёй у твар, але назіраў за кожным рухам місіс Эндрус, за тым, як яна скідала чаравікі і здымала кароткую шэрую армейскую куртку. Калі скінула гэтую няўключную абалонку, яна стала той статнай і мілай жанчынай, якой ён прывык яе сабе ўяўляць, і тады ён знійкавела зірнуў ёй у твар. Кароткія кучаравыя валасы былі надта кароткія, твар пахудзеў: толькі гэта ён і заўважыў на яе тонкім твары, які заўсёды быў вуглаватым і вострым, і зараз нічога іншага ён на яе твары не прачытаў.

— Дык ты ўсё гандлюеш незаконнай пушнінай? — пачуў ён голас Эндзі.

— Так,— цвёрда сказаў Рой.— А Джыні прадае тое, што я злаўлю.— Яму трэба было хоць нейкім чынам уключыць у размову Джыні.

— Яна мне расказвала.— Эндрус пазіраў на яго з незразумелай горыччу тлустага мядзведзя.

— Чаго ты вярнуўся, Эндзі? — незадаволена спытаў Рой.

— Не ведаю, Рой. Трэба ж было некалі вяртацца, вось і вярнуўся.

— Табе не трэба было вяртацца!

Эндрус паціснуў плячыма:

— Магчыма.— Ён пачынаў злавацца.

Рою хацелася, каб Джыні падтрымала яго, але яна занялася вячэрай. Яна знарок выключыла сябе з гаворкі. Рой застаўся адзін.

— Ты хочаш застацца ў Сент-Элене? — спытаў ён у Эндзі з жаданнем як мага хутчэй усё высветліць і скончыць, злуючыся на Джыні і ідучы напрамом.

Гэта для Эндзі было ўжо занадта.

— Ну і Рой,— закрычаў ён.— Што з табой сёння? Што з табой? — бушаваў ён.— Не, вы толькі падумайце! Я вось ужо колькі гадоў, як сышоў з горада, мог сто разоў памерці. Так, так! Джыні кажа, што ты і лічыў мяне мёртвым. І вось я вяртаюся. Вось я, тут. Прыходжу, каб пабачыць цябе. А ты сядзіш, як сыч, над вожыкам. Што з табой, Рой? Чаго ты злуешся? Ты не хацеў мяне бачыць?

Рой ледзь дыхаў.

— Што са мной? — недарэчна паўтарыў ён.

— Ага, што з табой?

У гэтым сярдзітым воклічы перад Роем уваскрос яго ранейшы сябар. Цяжар гадоў быў скінуты, узрост забыты, тлусты твар быў афарбаваны згадкамі; і Рой убачыў, што гэта ўсё ж Эндзі, Эндзі з халодным пустым позіркам, але недзе ўнутры — усё той жа няўрымслівы і непаседлівы Эндзі.

— Ты проста застаў мяне знянацку,— сказаў Рой, і губы яго скрывіліся ад усмешкі.

— Так, знянацку, але ж я думаў, што ты кінешся да мяне на шыю. Сябар Рой! Адзіны чалавек, які павінен ўзрадавацца мне. Ты горш за Джыні.

— А Джыні табе ўзрадавалася? — забыўшыся пра стрыманасць, спытаў Рой.

Круглыя вочы Эндруса абмацалі ўсяго Роя.

— Дык вось што цябе турбуе? — Эндзі адкінуў

галаву і расмяяўся так, што ажно закалаціўся стол, бразнула каструля на паліцы, заміргала лямпа.— Ну і дурань жа я! Як гэта я не здагадаўся! Джыні? — Эндрус павярнуўся, каб убачыць жонку, быццам ён толькі зараз успомніў пра яе, і пакруціў галавой.— Ах, Джыні! — сказаў ён.— Дык у чым справа? Хіба Рой не клапаціцца пра цябе? Хіба вы не валодаеце разам знакамітай пушноў фірмай: Рой і кампанія? — Ён задаволена стукнуў цяжкай далонню па стале. Рой не верыў вушам. Вось яна, хвіліна, якой ён баяўся цэлыя дзесяць гадоў! Дык вось яна крыўда, дакор, абвінавачанне: некалькі з'едлівых слоў, паблажлівая ўсмешка.

— Аблапошылі Роя,— сказаў Эндзі, і ягоны смех сведчыў, што чакаць можна ўсяго.

— Перастань смяяцца,— сказала яму Джын Эндрус.

— Ведаеш, Рой,— сказаў Эндзі, зноў звяртаючыся да сябра.— Калі б у яе была сіла, яна схапіла б мяне за каршэнь і выпхнула за дзверы адразу ж, як я сюды заявіўся месяц таму. Тады яна зусім звар'яцела.

— Ты не маеш права асуджаць яе,— сказаў Рой, усё яшчэ не верачы сабе і не верачы ні ў што.

— А я яе не асуджаю,— сказаў Эндзі і пацягнуўся, выпрастаўшы свае ручышчы і расправіўшы грудзі, як мяхі.— Але чаго ёй вар'яцець? Павінна радавацца, што я ад яе своечасова сышоў. Праўда, Джыні?

— Не махай рукамі,— сказала яму Джыні,— а то высыплеш на сябе муку, і спыні гэтыя размовы.

— А ты ўсё яшчэ крыўдуеш на мяне, Рой,— спытаў Эндзі, тупаючы ля пліты.

Рой не крыўдаваў, ён, нарэшце, зразумеў і ўспрыняў як належнае, што Эндзі ніяк не хвалюе такое становішча. Ну ні кропелькі! Эндзі, несумненна, усё ведаў, але яго гэта быццам не датычыла. Яго міжвольны жарт быў выкліканы тым, што іхнія адносіны яго пацешылі, але за гэтым не было ні адабрэння, ні асуджэння, а тым больш выраку. Эндзі глядзеў на гэта дакладна так, як Рой на натуральны працэс ляснога жыцця. Гэта здзівіла Роя,— спачатку з'явілася адчуванне палёгка, а затым і трывогі. Ёнразумеў амаральнасць у прыродзе, але ў адносінах да самога сябе яна была непрыемная яму. Тут было нешта абыякавае, і, гледзячы на выцвілыя вочы сябра, ён бачыў у іх нешта халоднае і нечалавечае. І праўда: «Гэты хлопец — прыродны ва-

лацуга!» Нядзіўна, што ён і не гневаецца, і не асуджае. Эндзі Эндрусу рашуча на ўсё напляваць.

— Не, я на цябе не крыўдую,— сказаў Рой збянтэжана, але крыху супакоена.— А што ты рабіў усё гэтыя гады?

— З адной заварухі ў другую,— сказаў Эндзі,— усё больш у арміі.

— Не разумею, навошта табе армія? — сказаў Рой.

— Спачатку цяжка было, гэта праўда, але пасля пачалася вайна. Вось гэта была вайна, Рой! — Відаць, нават згадка пра гэта была для яго прыемнай, нават вочы на імгненне заззялі, і яго захапілі ўспаміны.

— Ты ўсё яшчэ ў арміі?

— Не. Некалькі месяцаў, як пакінуў.

— Зусім? — Рою хацелася скончыць хутчэй.

— Нібыта так, калі толькі зноў не прагаладаюся,— Эндзі меў на ўвазе сваю паўнату, ён паляпаў сябе па жываце і засмяўся.— Я чуў, што ты быў у заказніку з Сахатым? — сказаў ён.

Джыні зірнула на яго.

— Цішэй,— сказала яна,— могуць пачуць.

— А як маюцца гэтыя валацугі, Сахаты і Зел? — спытаў Эндзі, які прапусціў міма папярэджанне Джыні, ён пазіраў на яе, як яна падышла да пліты і паставіла на агонь каву.

Рой таксама назіраў за Джыні. Яму хацелася ўстаць і самому зварыць каву, але ён прымусіў сябе сядзець на месцы.

— Нічога, жывуць. Яны пайшлі на поўнач, ратаваліся ад патрулёў.

— А чаму вярнуўся ты? — спытаў Эндзі.

Рой паціснуў плячыма.

— Ды вось рызыкнуў,— сказаў ён няпэўна.

— Тут цябе нічога не трымае, Рой? — загрымеў Эндзі.

Рой не адказаў.

— Ты ўпэўнены, што цябе тут нічога не ўтрымлівае?

— А што мяне можа трымаць? — нецярпліва агрызнуўся Рой.

Эндзі быў у захапленні.

— Не ведаю, Рой. Толькі ў цябе выгляд сямейнага чалавека, увесь заклапочаны, згорблены, зусім як Зел. Гэта нядобра...

Рою гэта не падабалася, і ён усё менш ахвотна адказваў на пытанні і на грубаватыя жарты. Эндзі быў

ранейшы, але Рой ведаў, што сам ён ужо не ранейшы Рой; і гэта яшчэ больш бянтэжыла яго. Ён ужо страціў першапачатковы план і мэту гэтай сустрэчы — стыхійны напор гіганта Эндзі зваліў усё ў адну неверагодную кучу. Мо таму Джыні і вырашыла не ўмешвацца. А ў Эндзі проста не было за што зачапіцца, Рой не ведаў, як да яго падступіцца.

— Рой,— працягваў між тым Эндзі,— табе трэба было б нешта зрабіць, напрыклад, падацца ў Штаты. Тут ты зусім зарос мохам. Сядзіш так, нібыта і не збіраешся ўставаць з месца. Хопіць, Рой, пайшлі і атрасем пыл гэтай мясціны з нашых ног. Давай, Рой!

Пачуўшы гэты гарачы заклік, Джыні перастала збіраць вячэру і зірнула на мужчын; але ў гэты момант яны не помнілі пра Джыні. У гэтых словах захавалася былое захапленне, аднак Рой не зусім разумеў намер Эндзі.

— Не сядзі ля дамашняй печы, Рой, апячэшыся,— настойваў Эндзі.

Толькі зараз Рой зразумеў: Эндзі спрабуе ўратаваць яго, уратаваць яго ад Джыні. Сямейнае жыццё, хата, клопаты, словам, усё тое, што было ўвасоблена ў Джыні, ад усяго гэтага Эндзі паказваў Рою шлях выратавання. Гэта была праява такога сяброўства Эндзі ў адносінах да Роя і такой абыякавасці ў адносінах да Джыні, што Рой засмяўся, гледзячы на Эндзі, як ён смяўся б, калі б слухаў лухту прыдуркаватага Джэкі Прата.

— Ты і на самай справе валацуга! — не вытрымаў Рой.— Табе толькі і бадзяцца па свеце, толькі і лезці на ражон.

— Ну і што? Гэта праўда, Рой! Пойдзем?

Рой пакруціў галавой і зноў засмяўся.

— Не, дзякую!

— Ды ну цябе, Рой. Прысохнуць твае штаны да гэтага крэсла. Пайшлі адсюль. Пайшлі ў бар і вып'ем.— Эндзі ўжо стаяў у дзвярах. Рой устаў. Джыні паставіла капцілку на камін і, не апускаючы рукі, глядзела: не на Эндзі, на Роя.— Пайшлі, Рой! — клікаў Эндзі. Рой хістаўся і вагаўся.

— Не, я застануся,— сказаў ён.

— Перастань. Пайшлі! Я тут не буду доўга. Пайшлі, Рой. Хоць раз нап'ёмся як след!

— У мяне і так ажно трашчыць галава,— сказаў Рой.— Мо заўтра.

— Заўтра мяне тут ужо мо не будзе.

— Дык ты сапраўды ў Штаты?

— Так, і зараз ужо назусім. Чаго мне вяртацца ў гэтыя правінцыяльныя гарадкі, тут мне няма месца, Рой!

Ён выразна адчуваў асалоду ўдэкаў і не пакідаў пасля сябе зусім нічога. Эндзі нічога не даваў, нічога і не патрабаваў. Ён проста сыходзіў — і сыходзіў так, нібыта і не вяртаўся, нібыта і раней ніколі не сыходзіў і ніколі тут не жыў. Ён яшчэ раз спытаўся ў Роя:

— Дык ідзём?

— Зараз не, — адказаў Рой.

Усё было зразумела, і Эндрус сказаў:

— Твая справа, Рой. Ты скончаны чалавек! — Ён памаўчаў, а затым засмяўся сваім абыякавым смехам. І вось ужо ён пайшоў прэч, кінуўшы на развітанне: — Ну што ж! Значыцца, я спазніўся. Бывай, сябар. Бывай, Рой! — і не азіраючыся, не падумаўшы і хвіліну пра жыцці, якія пакідаў за сваімі плячыма, як тур, кінуўся проста праз грязь і ў тое ж імгненне знік у змроку. Рой паслухаў яго цяжкія крокі, але і гук іх растаў гэтак жа, як растаў у цемры Эндзі. Ён пайшоў — і ўсё было скончана.

А Рой усё яшчэ ў задуменні доўга стаяў ля вушака.

— Ідзіце, Рой, — паклікала яго Джыні. — Вячэра на сталае.

Калі Рой увайшоў на кухню, уся няёмкасць яго з'яўлення тут зноў ахапіла яго. Ён сеў за стол, але ўспомніў, які ён брудны і растрапаны. Ён памыўся над ракавінай, выцер твар кухонным ручніком і хутчэй зноў сеў за стол, дзе чакала яго Джыні. Толькі зараз Рой заўважыў адсутнасць яе сына.

— А дзе Джок? — спытаў ён.

— Я адаслала яго ў Таронта да свайго бацькі, — сказала Джыні. — Я не хацела трымаць тут яго пры Эндзі.

— А ён бачыўся з Эндзі?

Яна адмоўна пакруціла галавой. Ёй, здавалася, было нават непрыемна гаварыць пра Эндзі, але яна ўселася ў крэсла, паклала локці на стол і стала пільна пазіраць на Роя, прымушаючы яго зразумець, што зараз яны адны.

Пра вячэру забыліся.

— У Эндзі тут няма ніякага інтарэсу, Рой, — сказала яна. — Я яму спачатку спрабавала растлумачыць, але ён не слухае. Я і перастала.

Рой кінуў. Ён, зрэшты, зразумеў Джыні, яшчэ калі

Эндзі быў тут. Яе прымушала маўчаць не тое, што яна прымала Эндзі, а тое, што ён для яе быў пустым месцам.

— Эндзі ўвесь час прыходзіў сюды? — спытаў ён, каб назаўсёды скончыць з гэтым.

— Я бачыла яго толькі два-тры разы, і ён прыходзіў сюды толькі пытацца пра цябе. Першы раз я спрабавала растлумачыць яму, але ён не слухаў. Тады я сказала яму, што не хачу яго больш бачыць. Я прагнала яго. Я ведала, што ён яшчэ ў горадзе, але не бачыла яго да мінулага тыдня.— Ён адчуваў злосць у яе голасе, і гэта надавала яму сілы.

— Пра што ён гаварыў? — спытаў Рой.

— Ні пра што. Зусім ні пра што,— сказала яна. Зараз яна была спакойная, клапатлівая, засцерагала Роя ад пакут сумлення, бо зараз у іх пачыналася барацьба з сабой.— Я сказала яму, што не хачу бачыць яго. Вось і ўсё. Вось і ўсё, што было, Рой, але яму было ўсё адно. Яго нічога не цікавіла, ён нават не слухаў мяне.

Рой усё яшчэ не верыў. Ён не рашаўся радавацца таму, што Джын Эндрус аб'явіла яму свой выбар. Яна дастаткова выразна сказала яму, што абараняла інтарэсы абодвух і сцвярджала іх права жыць так, як яны жылі, але ва ўсім гэтым было іншае.

— Не думаю, каб ён вярнуўся яшчэ раз,— сказала яна.

Тут Рой зразумеў, што становішча ў іх горшае, чым было раней.

Пакуль яны лічылі, што Эндзі прапаў і, магчыма, ніколі не вернецца, у іхніх адносінах была пэўнасць і яснасць. Зараз, калі ён усё ж вярнуўся і зноў пойдзе, становішча станавілася больш заблытанае, чым раней. Яны заўсёды будуць ведаць, што Эндзі ёсць, усё адно — далёка ці блізка. Зараз ён быў рэальнасцю, а не воблікам мінулага. Абыякавы разрыў Эндзі з гэтым мінулым зусім нічога для іх не мяняў; Эндзі нібыта злавіў іх у пастку, і Рой не бачыў ніякага выйсця, асабліва зараз, калі ў яго не было ўчастка. Сэм пайшоў, і ісці на поўнач не было сэнсу: нічога надзейнага не заставалася для яго ў Сент-Элене. Нават Джыні.

— Вячэра стыне,— сказала яна, здагадваючыся, пра што ён думае, і імкнучыся ўнушыць яму цярдзенне. Няхай пазней сам ва ўсім разбіраецца.

— А дзе пушніна? — спытала яна.

— Я пакінуў яе ў Джэка.

Рой паспрабаваў есці, але кавалак становіўся ў яго папярок горла, і ён пачаў прыглядвацца да Джыні так, як ніколі не глядзеў на яе раней. Ён глядзеў без звыклай ніякаватасці, нібыта меў нарэшце на гэта права.

— А ўсё-такі няхай бы ён лепш не вяртаўся, — сказаў Рой.

Гэта было самае большае, што ён мог сказаць, чым мог вымераць іхнюю бяду.

— Я ведаю, — сказала яна. — Але на гэты раз ён не вярнецца.

Ён ведаў, што яна прапануе яму надзейнае сяброўства, абароненае ад любых чужых памкненняў. Гэта ён атрымаў, і ён ведаў гэта лепш, чым калі-небудзь. І ўсё адно гэта нічога не вырашала. Сапраўды скарб, схаваны ў тым, што яму прапаноўвалася, выслізгваў з ягоных рук. Затым зноў з'явілася злосць на Сэма, зноў успыхнуў ягоны бунт супраць лёсу; страта Сент-Элена і лесу ўвасобіліся ў адной гэтай жанчыне, у адной гэтай хаце, якая зараз належала банку.

— Як гэта яны вас тут пакінулі? — спытаў ён.

Джыні нібыта здзівілася пытанню, але пасля павольная ўсмешка паказала, што яна зразумела. Яна ўстала, абышла вакол стала і села каля Роя з падкрэсленай рашучасцю. Затым паглядзела на яго быццам з неразуменнем.

— Я думала, што Джэк раскажаў...

— Што раскажаў?

Яна зноў памаўчала.

— Спадзяюся, гэтым разам было добрае паляванне?

Рой ведаў цану гэтым яе спакойным словам: ён бачыў горад Таронта, чуў званок трамвайнага вагона, які вадзіў яе бацька, бачыў усіх гэтых гарадскіх жанчын, якія спяшаліся да сваіх пішучых машынак ці да прылаўкаў, каб абслугоўваць народ.

— А што? Чаму гэта так важна?

— Вось чаму. Я патраціла тыя шэсцьсот долараў. Я купіла гэтую хату і ўчастак на чатыры акры. На аўкцыёне. Ён ішоў асобна, вось я і купіла яго, Рой.

Рой лягнуў сябе па тоўстых каленях.

— Вы купілі старую хату?! — сказаў ён.

— Купіла.

Ён гатовы быў кпіць над лёсам, смяяцца. Раптам ён усё зразумеў. Яму вярталі ўсё яго жыццё, а Эндзі нібыта і не было. Вось яна, пэўнасць, якую ўвесь час у яго адбіралі. Джын уцягнула яго назад у жыццё, яна

дала яму адзіна магчымы адказ — і менавіта тут, у Сент-Элене. Але свет зноў пагрозліва насоўваўся на яго.

— Чатыры акры гразі! — сказаў ён. — Вы хочаце зрабіць з мяне фермера? — Ён быў гатовы зноў растаптаць усё гэта.

— Не, Рой, не, — сказала яна. — Не кажыце, што я хачу зрабіць з вас фермера. Проста я купіла хату, вась і ўсё.

— Правільна, Джыні, — хуценька адказаў ён.

— Я зусім не хачу зрабіць з вас фермера, — паўтарыла яна.

— А ці ведаеце вы, што я не маю больш паляўнічага ўчастка, — сказаў ён.

— Я ведаю. Я бачыла ў горадзе Скоці і іншых.

— А мо і мне варта стаць фермерам, — бесклапотна прамовіў ён.

— Вы скончылі б, як і ваш брат Сэм.

Зараз ён цудоўна ведаў усё, усё, што паслалі яму багі, але яму хацелася падражніць яе.

— А што, калі я пайду на поўнач? — сказаў ён. — Тады вы, вядомая рэч, выправіцеся ў свой Таронта?

— Вы можаце ісці куды хочаце, — спакойна адказала яна. — Я выкупіла гэтую ферму. Я і буду ўтрымліваць яе. А вы ідзіце куды хочаце!

— І вы думаеце справіцца з фермай? — ён стараўся запалохаць яе. — Вы думаеце, што адна справіцеся з чатырма акрамі?

— І з гэтым спраўлюся, — сказала яна.

— Праўда, — сказаў ён супакоена. — Бадай што справіцеся!

— А як вы? — спытала яна са сваім гарадскім лаканізмам.

— Што я... — пачаў ён.

Яна чакала.

Затым ён раптоўна пайшоў да дзвярэй.

— Я хутка вярнуся, Джыні, — сказаў ён.

— Куды ты? — гукнула яна наўздагон.

— Пайду паталкую з інспектарам, — азваўся ён і ў тое ж імгненне знік за дзвярыма.

Яна назірала, як ён спускаўся з ганка, а індзейскі сабака — за ім. Яна чула, як ён клікаў сабаку, бачыла, як ён, высока ўздымаючы кароткія ногі, з плюханнем ішоў па гразі, нібыта гэта была паляўнічая сцежка, і чула, як ён смяяўся сваім ранейшым смехам.

ЭРНЭСТ ХЕМИНГУЭЙ

СТАРЫ ЧАЛАВЕК
I МОРА

АПОВЕСЦЬ

Гэта быў стары чалавек, які адзін у лодцы лавіў рыбу ў Гальфстрыме, і мінула ўжо восемдзсят чатыры дні, як ён не выцягнуў аніводнае. Першыя сорок дзён з ім быў хлопчык. Аднак пасля сарака дзён без улову хлопчыкавы бацькі казалі сыну, што стары чалавек стаўся канчаткова і незваротна *salo* — гэта значыць, такі, якому ўжо ніколі не пашанцуе, і хлопчык мусіў пайсці ў мора з іншым рыбаком, які злавіў тры добрыя рыбіны першага ж тыдня. Хлопчыку было балюча бачыць, як стары чалавек штодня прыплываў з пустой лодкай, і ён заўжды спускаўся да мора, дапамагчы яму несці зматаныя шнуры альбо бусак, гарпун і ветразь, абкручаны вакол мачты. Ветразь быў залатаны (на гэта пайшлі мяхі з-пад мукі), звінуты, ветразь выглядаў сцягам вечнай паразы.

Стары чалавек быў худы і змардаваны, з глыбокімі маршчынамі на патыліцы. На ягоных шчоках збягалі ўніз карычневыя плямы няшкоднага скурнага захворвання, што ўзнікае ад сонечнага адлюстравання ў трапічным моры. Рукі яго, што цягнулі шнуры з цяжкімі рыбамі, былі прарэзаны глыбокімі шрамамі. Але ніводны з іх не быў свежы, яны нагадвалі старыя распоквіны ў пустыні, якая некалі была морам.

Усё ў яго было старое, апроч вачэй колеру мора, вясёлых і непераможных.

— Сант'яга, — сказаў яму хлопчык, калі яны, ўцягнуўшы лодку, караскаліся на бераг. — Я мог бы пайсці з табой зноў. Мы зарабілі трохі грошай.

Стары чалавек навучыў хлопчыка рыбаць, і хлопчык любіў яго.

— Не, — адказаў стары чалавек. — Ты трапіў на шчаслівую лодку. Заставайся тамака.

— Але ж згадай, як ты восемдзсят сем дзён быў

без рыбы, а потым мы лавілі вялізныя рыбіны кожнага дня тры тыдні запар.

— Памятаю,— сказаў стары чалавек.— Я ведаю, ты пакінуў мяне не таму, што сумняваўся.

— Мой бацька прымусіў мяне пайсці ад цябе. Я ж малы і павінен слухацца яго.

— Ведаю,— сказаў стары чалавек.— Гэта зусім нармальна.

— Ён не надта верыць у тваю ўдачу.

— Так,— пагадзіўся стары чалавек.— Але мы не страцілі веры. Ці ж не праўда?

— Вядома,— сказаў хлопчык.— Я хацеў бы пача-ставаць цябе півам на «Тэрасе»¹, а потым мы ўзялі б ежу дадому.

— Чаму ж не,— адказаў стары чалавек.— Паміж намі, рыбакамі, усё проста.

Яны ўселіся на «Тэрасе», багата хто з рыбакоў пакепляваў са старога чалавека, але ён не злаваўся. А рыбакам сталага веку было сумна бачыць яго, але яны не паказвалі гэтага і ветліва гутарылі пра плынь і глыбіні, дзе яны цягнулі за сабой лёскі, пра ўстойлівае добрае надвор'е і пра тое, што яны бачылі. Рыбакі, якім у гэты дзень пашанцавала, прыплылі ўжо, растрыбушылі сваіх марлінаў і занеслі іх, пакладзеных на ўсю даўжыню ўпоперак дзвюх дошак (ля кожнага канца пахістваліся па два чалавекі), у рыбарню, дзе рыбіны чакалі, пакуль рэфрыжэратары адвядуць іх на рынак у Гавану. Тыя, хто злавіў акул, занеслі іх на акулаву фабрыку, на другі бок бухты, дзе яны павіслі на блоках пасля таго, як з іх дасталі печань, адрэзалі плаўнікі, злупілі шкуры і нарэзалі мяса на доўгія, вузкія кавалкі для засолкі.

Вецер з усходу падзьмуў быў над гаванню і прынёс аж сюды пах з акулавай фабрыкі, але толькі слабое падабенства таго смуроду, бо вецер зноў павярнуў на поўнач, а потым аціх зусім, і на «Тэрасе» было прыемна і сонечна.

— Сант'яга,— вымавіў хлопчык.

— Слухаю цябе,— абазваўся стары чалавек. Ён трымаў у руцэ шклянку і думаў пра далёкае мінулае.

— Ці магу я пайсці ў мора і налавіць табе сардзін на заўтра?

¹ Назва страўні (тут і далей заўвагі перакладчыка).

— Не. Ідзі гуляй у бейсбол. Я пакуль што магу веславаць, а Раджэліа будзе закідваць сетку.

— Мне ахвота пайсці. Калі я не магу лавіць рыбу з табою, дык я хацеў бы дапамагчы табе як-небудзь інакш.

— Ты паставіў мне піва,— сказаў стары чалавек,— ты ўжо мужчына.

— Колькі гадоў было мне, калі ты ўпершыню ўзяў мяне на лодку?

— Пяць, і ты ледзь застаўся жывы, калі я ўцягнуў занадта наравістую рыбу, і тая магла ўшчэнт разбіць лодку. Ці памятаеш ты?

— Я памятаю, як пляскала і грукала хвостом рыбіна і як трэснула, зламаўшыся, лаўка, і стук дубінкі. Памятаю, як ты шпурнуў мяне на нос, дзе ляжалі мокрыя зматаныя шнуры, і ўся лодка дрыжала, а ты бамберыў рыбіну, і гук быў такі, як быццам ты ссякаў дрэва, а навакол мяне быў салодкі пах крыві.

— Ты сапраўды памятаеш, ці я табе гэта расказваў?

— Я памятаю ўсё з таго самага часу, як мы ўпершыню разам пайшлі ў мора.

Стары чалавек зірнуў на яго абпаленымі сонцам, поўнымі даверу і любасці вачыма.

— Калі б ты быў маім, хлопчык, я ўзяў бы цябе ў мора, рызыкнуў бы,— сказаў ён.— Але ты — бацькаў і матчын сын, і ты на шчаслівай лодцы.

— Ці магу я налавіць табе сардзін? І я ведаю, дзе можна дастаць чатыры прынады.

— У мяне яшчэ сённяшнія засталіся. Я паклаў іх у скрынку з соллю.

— Дазволь мне дадаць чатыры свежыя.

— Адну,— сказаў стары чалавек. Вера і надзея ніколі не пакідала яго. Але цяпер як быццам ветрык атуліў іх сваім павевам.

— Дзве,— сказаў хлопчык.

— Дзве дык дзве,— пагадзіўся стары чалавек.— Ты іх не свіснуў?

— Бывала і такое,— сказаў хлопчык.— Але гэтыя купіў.

— Дзякуй,— сказаў стары чалавек. Ён быў занадта просты, каб дзівіцца: калі да яго прыйшла пакора? Але ён ведаў, што яна прыйшла, і ведаў, што ў ёй няма ганьбы і яна не прычыніла аніякай страты праўдзівай гордасці.

— З гэткай плынню заўтра маецца быць неблагі дзень,— сказаў ён.

— Куды ты рушыш лавіць? — спытаўся хлопчык.

— Як найдалей, а вярнуся, калі пераменіцца вецер. Хачу выйсьці давідна.

— Я пастараюся зрабіць так, каб мой рыбак таксама лавіў далёка, — сказаў хлопчык. — Калі ты зачэпіш на кручок нешта сапраўды буйнае, мы зможам прыйсьці табе на дапамогу.

— Ён не любіць працаваць занадта далёка.

— Не любіць, — згадзіўся хлопчык. — Але я ўбачу гэтае, чаго ён не можа ўбачыць: да прыкладу, птушку, што лётае над вадой, каб падабрацца да рыбіны, і выпраўлю яго ў пагоню за дэльфінам.

— Ён так кепска бачыць?

— Амаль сляпы.

— Дзіўна, — заўважыў стары чалавек. — Ён ніколі не лавіў чарапах, а якраз гэта псуе вочы.

— Але ж ты не год, не два лавіў чарапах каля Маскітавага берага¹, але зрок у цябе добры.

— Я — дзіўны стары чалавек.

— Але ці дастаткова ў цябе цяпер сілы, каб справіцца з сапраўды буйнай рыбай?

— Думаю, што так. І, апроч таго, ёсць розныя хітрыкі.

— Давай занясем прычындалле дадому, — сказаў хлопчык. — Тады я вазьму сетку і пайду па сардзіны.

Яны сабралі ледзь не ўсе снасці. Стары чалавек нёс мачту на сваім плячы, а хлопчык нёс драўляную скрынку з туга скручанымі карычневымі шнурамі, бусак і гарпун са стралой. Скрынка з прынадамі заставалася пад кармой лодкі разам з дубінкай, якую ўжывалі, каб аглушыць рыбу, калі тую падцягвалі сеткай да борта.

Ніхто не краў у старога чалавека, але не шкодзіла забраць ветразь і цяжкія шнуры дадому, бо ад расы яны маглі адсырэць, і хоць стары чалавек пэўна ведаў, што ніхто з тутэйшых людзей не паквапіцца на яго маёмасць, бусак і гарпун былі б непатрэбнай спакусай у лодцы.

Яны разам узняліся па дарозе да халупы старога чалавека і ўвайшлі ў яе праз адчыненыя дзверы. Стары чалавек прыставіў мачту разам з абкручаным вакол яе ветразем да сцяны, хлопчык паклаў скрынку да іншае начынне ля яе. Мачта была ў даўжыню амаль

¹ Вузкая паласа зямлі на ўсходзе Нікарагуа.

гэтка, як адзін пакой халупы. У халупе, зробленай з моцных прылісткаў каралеўскай пальмы, што завуцца *guano*, меліся: ложка, стол, адно крэсла і на земляной падлозе месца для гатавання на драўнінным вугалі. На карычневых сценах з разгладжаных лістоў трывалага валакністага *guano*, якія перакрывалі адзін аднаго, вісела каляровая карцінка з Найсвяцейшым Сэрцам Гасподнім ды яшчэ адна з Кабрэнскай Маці Божай. Яны засталіся ад ягонай жонкі. Раней тут на сцяне была і падмаляваная жончына фатаграфія, але надта журботна яму рабілася, калі ён глядзеў на яе, і тая зараз ляжала на паліцы пад ягонай чыстай кашуляй.

— Што ты маеш есці? — спытаўся хлопчык.

— Гаршчок жоўтага рысу з рыбай. Не хочаш трохі?

— Не. Я буду есці дома. Зрабіць мне табе агонь?

— Не. Я зраблю пазней. Альбо буду есці рыс халодны.

— Ці магу я ўзяць сетку?

— Ага.

У халупе не было жаданай сеткі, і хлопчык памятаў, калі яны прадалі яе. Але яны гулялі ў гэтую байку штодня. Не было ані гаршка з жоўтым рысам і рыбай, і хлопчык гэта ведаў таксама.

— Восемдзсят пяць — шчаслівая лічба, — сказаў стары чалавек. — Што ты скажаш, калі рыбіна, якую я прынясу, разабраная заважыць тысячу фунтаў?

— Я вазьму сетку і пайду лавіць сардзіны. Ты будзеш сядзець на парозе на сонцы?

— Але. У мяне ёсць учарашняя газета, і я прачытаю пра бейсбол.

Хлопчык не ведаў, ці не выдумка і ўчарашняя газета, але стары чалавек выцягнуў яе з-пад ложка.

— Перыка даў мне ў *bodega*¹, — растлумачыў ён.

— Я прыйду, калі налаўлю сардзін. Пакладу твае і мае разам у лёд, і мы падзелім іх раніцой. Калі я вярнуся, ты раскажаш мне пра бейсбол.

— «Янкі» не могуць прайграць.

— Але мяне непакояць «Індзейцы» з Кліўленда.

— Вер у «Янкі», сыноч. Хай перад вачыма ў цябе стаіць вялікі Дзі Маджыа.

— Мяне непакояць як дэтройцкія «Тыгры», гэтак і кліўлендскія «Індзейцы».

— Сцеражыся, бо ты хутка пачнеш баяцца нават

¹ Карчма (ісп.).

«Чырвонаскурых» з Цынцынаці і «Белых шкарпэтак» з Чыкага.

— Разбярэшся з гэтым і раскажаш мне, калі я вярнуся.

— Як ты думаеш, ці не купіць нам латарэю з апошняй лічбай восемдзсят пяць? Заўтра ж восемдзсят пяты дзень года.

— Мы можам гэта зрабіць,— сказаў хлопчык.— А як наконт васьмідзесяці сямі, памятаеш свой найбольшы рэкорд?

— Двойчы такое не здараецца. А ты здолееш знайсці білет з лічбай восемдзсят пяць?

— Я магу заказаць адзін.

— Адзін білет. Два даляры з паловай. У каго мы можам іх пазычыць?

— Гэта проста. Я заўсёды магу пазычыць два даляры з паловай.

— Мяркую, што я таксама. Але стараюся не пазычаць. Спачатку пазычаеш. Потым жабуруеш.

— Не мерзні, старэча,— сказаў хлопчык.— Не забывайся, што цяпер верасень.

— Месяц, калі ідзе буйная рыба,— сказаў стары чалавек.— Любы можа быць рыбаком у траўні.

— Пайду па сардзіны,— сказаў хлопчык.

Калі ён вярнуўся, стары чалавек спаў у крэсле, а сонца заходзіла. Хлопчык зняў старую салдацкую коўдру з ложка і агарнуў ёю спінку крэсла і плечы старога. Гэта былі дзіўныя плечы, усё яшчэ магутныя, хоць і вельмі старыя, і шыя таксама была моцная, і маршчыны на ёй не гэтак кідаліся ў вочы, калі чалавек спаў, нахіліўшы наперад галаву. Яго кашуля была латана-пералатана гэтулькі разоў, што сталася падобная на ветразь, і кожная латка выцвіла на сонцы па-свойму. Усё ж ён быў вельмі стары, і ягоны твар, з заплюшчанымі вачыма, здаваўся нежывы. Газета ляжала на каленях, цяжар яго рукі трымаў яе, не даючы падхапіць вечароваму ветру. Ён быў босы.

Хлопчык пакінуў яго тут, і, калі вярнуўся, стары чалавек па-ранейшаму спаў.

— Прачніся, старэча,— сказаў хлопчык і паклаў руку яму на калена.

Стары чалавек расплюшчыў вочы, нейкі момант як бы вяртаючыся аднекуль здалёку. Нарэшце ўсмінуўся.

— Што ты прынёс? — спытаўся ён.

— Вячэру, — адказаў хлопчык. — Будзем зараз вячэраць.

— Я не надта галодны.

— Трэба пад'есці. Ты не можаш лавіць рыбу не еўшы.

— Здаралася і гэткае, — сказаў стары чалавек, устаючы і згортваючы газету. Потым стаў складваць коўдру.

— Акрыйся коўдрай, — сказаў хлопчык. — Ты не будзеш лавіць рыбу галодны, пакуль я жыву на свеце.

— Тады жыві доўга і шануйся, — сказаў стары чалавек. — Што мы будзем есці?

— Чорны боб і рыс, печаныя бананы і трохі тушанага мяса.

Хлопчык прынёс ежу з «Тэрасы» ў металічнай пасудзіне, што складалася з двух судкоў. Два прыборы — нажы, відэльцы і лыжкі — ляжалі ў кішэні, кожны загорнуты ў папяровую сурвэтку.

— Хто табе гэта даў?

— Марцін. Карчмар.

— Я мушу падзякаваць яму.

— Я ўжо яму падзякаваў, — сказаў хлопчык. — Табе няма патрэбы дзякаваць.

— Я дам яму мяса з ніжняй часткі вялікай рыбіны, — сказаў стары чалавек. — Ён дапамагаў нам больш як адзін раз?

— Думаю, так.

— Дык я павінен даць яму штосьці болей, як мяса з ніжняй часткі рыбіны. Ён вельмі чула ставіцца да нас.

— Ён прыслаў піва. Табе і мне.

— Мне больш падабаецца піва ў бляшанках.

— Ведаю, але гэтае ў пляшках. Піва «Натуен»¹ пляшкі я занясу назад.

— Дзякуй табе за клопат, — сказаў стары чалавек. — Ці не пара нам есці?

— Я ж цябе запрашаў, — мякка сказаў хлопчык. — Не хацеў адчыняць судкі, пакуль ты не быў гатовы.

— Зараз я гатовы, — сказаў стары чалавек. — Мне трэба было толькі памыцца.

«Дзе ж ты мыўся? — падумаў хлопчык. — Вада ў вёсцы за дзве вуліцы ўніз па дарозе. Я павінен нанасіць сюды вады, і мыла трэба яму даць, і добры ручнік. Як можна быць такім бяздумным? Я павінен прыдбаць

¹ Гатунак піва.

яму іншую кашулю і світку на зіму, ды нейкія чаравікі, ды іншую коўдру».

— Твая мясная страва цудоўная,— сказаў стары чалавек.

— Раскажы мне пра бейсбол,— папрасіў яго хлопчык.

— У «Амерыканскай лізе» перамагаюць «Янкі», як я і казаў,— усцешана сказаў стары чалавек.

— Сёння яны прайгралі,— сказаў хлопчык.

— Гэта нічога не значыць, вялікі Дзі Маджыя зноў у форме.

— Ён толькі адзін з гульцоў у камандзе.

— Вядома. Але ад яго ўсё залежыць. У іншай лізе — паміж Бруклінам і Філадэльфіяй — я паставіў бы на Бруклін. Тут у мяне ў думках Дзік Сіслер і тыя яго магутныя ўдары ў старым парку.

— Ніколі не было нічога падобнага на тое. Я ніколі не бачыў, каб мяч ляцеў так далёка.

— Памятаеш, як ён прыходзіў на «Тэрасу»? Я хацеў узяць яго ў рыбу, ды не адважваўся запрасіць. Тады я папрасіў, каб ты гэта зрабіў, але і ў цябе не хапіла духу.

— Я ведаю, што гэта была вялікая памылка. Ён мог пайсці з намі ў мора, і мы ўспаміналі б пра гэта ўсё жыццё.

— Я хацеў бы ўзяць у рыбу вялікага Дзі Маджыя,— сказаў стары чалавек.— Рыбакоў сын, кажуць. Магчыма, ён быў гэткі ж бядняк, як і мы, і яго не пакрыўдзіла б маё запрашэнне.

— Бацька вялікага Сіслера ніколі не быў бедны і ў маім веку гуляў у салідных лігах.

— Я ў тваім веку быў перад мачтай¹ на караблі з чатырохкутнымі ветразямі, які ішоў у Афрыку, і ўвечары бачыў на ўзмор'і львоў.

— Я ведаю. Ты раскажы мне.

— Пра што нам лепш пагаварыць: пра Афрыку ці бейсбол?

— Пра бейсбол, я думаю,— сказаў хлопчык.— Раскажы мне пра вялікага Джона Дж. Мак Гро.— Ён вымавіў Хота² замест Дж.

— Ён таксама часам завітваў на «Тэрасу» ў былыя дні. Але ён быў грубы і жорсткі, і не даць рады, калі выпіваў. У ягоных думках былі на роўных бейсбол і

¹ Быў матросам, матроскі кубрык знаходзіўся ў пярэдняй частцы карабля.

² На іспанскі лад.

коні. Прынамсі, ён увесь час насіў спіс коней у кішэні і часта называў іхнія мянушкі па тэлефоне.— То быў вялікі менеджэр,— сказаў хлопчык.— Бацька лічыць, найвялікшы.

— Бо ён сюды наведваўся процьму разоў,— сказаў стары чалавек.— Калі б Дзюрашэр працягваў прыязджаць да нас штогод, твой бацька лічыў бы найвялікшым менеджэрам яго.

— Хто на самай справе найвялікшы менеджэр: Лік ці Майк Гансалес?

— Думаю, яны роўныя.

— А найлепшы рыбак — ты.

— Не. Я ведаю лепшых.

— *Qué va*¹,— сказаў хлопчык.— Ёсць нямала добрых рыбакоў і некалькі вялікіх. Але гэткіх, як ты, больш няма.

— Дзякуй. Ты радуеш маё сэрца. Спадзяюся, у моры не плавае рыбіна, з якой бы мы не справіліся.

— Нямашака такой рыбіны, калі кажаш, што ты гэткі ж дужы, як і раней.

— Магчыма, я не такі дужы, як мне здаецца,— сказаў стары чалавек.— Але я ведаю шмат хітрыкаў і не завагаюся.

— Зараз табе трэба паспаць, каб раніцай чуцца бадзёрым. Я занясу начынне на «Тэрасу».

— Ну дык дабранач. Я пабуджу цябе ўранні.

— Ты мой будзільнік,— сказаў хлопчык.

— Мой узрост — будзільнік. Чаму старыя людзі так рана прачынаюцца? Ці не дзеля таго, каб падоўжыць, магчыма, апошні свой дзень?

— Не ведаю,— сказаў хлопчык.— Адзінае, што мне вядома: маладыя хлопцы спяць моцна і прачынаюцца позна.

— Я гэта памятаю,— сказаў стары чалавек.— Пабуджу цябе своєчасова.

— Не хачу, каб мяне будзіў ён. Як паслугача.

— Разумею.

— Спі соладка, стары дружа.

Хлопчык знік. На стале падчас іхняй вчэры не было ніякага святла, і стары чалавек, зняўшы нагавіцы, пайшоў да ложка ў цемры. Ён скруціў нагавіцы, паклаўшы ўсярэдзіну газету, і атрымалася падушка. Захутаўшыся ў коўдру, стары чалавек лёг на іншыя

¹ Уга (ісп.).

старыя газеты, што прыкрывалі спружыны ложка, і заснуў.

Спаў ён нядоўга і сніў Афрыку, дзе быў у юнацтве: доўгія, несканчоныя, то залацістыя, то бялюткія — аж вачам балюча — берагі, высокія мысы і магутныя карычневыя горы. Цяпер ён кожную ноч жыве на тым узмор'і, чуў у снах, як шуміць прыбой, бачыў, як хвалі ягоныя ўзнямаюць і апускаюць лодкі тубыльцаў.

Ён спаў і адчуваў пах смалы і пакулля, як на палубе, а ўранні берагавы вецер прыносіў пах Афрыкі.

Звычайна, калі да яго далятаў вецер, ён прачынаўся і, апрануўшыся, ішоў будзіць хлопчыка. Але гэтай ноччу пах берагавога ветру завітаў нашмат раней, і ён ведаў, у сне, што яшчэ занадта рана, і таму сніў аснежныя пікі на Канарскіх выспах, што ўставалі з мора, а потым розныя тамтэйшыя гавані і рэйды.

Яму больш не сніліся ні штормы, ні жанчыны, ні вялікія падзеі, ні вялікая рыба, ні бойкі, ні спаборніцтвы ў сіле, ні ягоная жонка. Цяпер ён сніў толькі мясціны ды львоў на ўзбярэжжы. Сутоннем яны бавіліся, што тыя кацяняты, і ён любіў іх, як любіў хлопчыка. Ён ніколі не сніў хлопчыка.

Стары чалавек прачнуўся, зірнуў праз адчыненыя дзверы на месяц, раскруціў і адзеў нагавіцы. Памачыўшыся за халупай, ён рушыў угару па дарозе будзіць хлопчыка. Ён дрыжаў ад ранішняга холаду, але ведаў, што ўрэшце сагрэецца дый неўзабаве будзе веславаць.

Дзверы хаціны, дзе жыве хлопчык, былі незамакнутыя, ён адчыніў і ціха ступіў босымі нагамі. Месяц на зыходзе дазваляў яму добра бачыць хлопчыка, які спаў на сваім сціплым ложку ў першым пакоі. Ён мякка абхапіў адну пяту і трымаў яе, пакуль хлопчык не прачнуўся і не зірнуў на яго. Стары чалавек кіўнуў, і хлопчык, сеўшы на ложку, узяў з зэдліка, што стаяў побач, штаны і нацягнуў іх на сябе.

За старым чалавекам услед з хаціны выйшаў хлопчык. Сон адольваў яго, і стары чалавек адной рукой абняў хлопчыка за плечы:

— Я вельмі шкадую.

— *Qué va,* — сказаў хлопчык. — Такая мужчынская доля.

Яны крочылі дарогай да халупы старога чалавека, і скрозь па гэтай дарозе ў цемры ішлі босыя людзі, несучы мачты ад сваіх лодак.

У халупе хлопчык узяў кош са скруткамі шнуру,

гарпун і бусак. Стары чалавек трымаў на плячы мачту з абгорнутым вакол яе ветразем.

— Ты не жадаеш выпіць кавы? — спытаўся хлопчык.

— Пакладзем снасці ў лодку, тады пап'ём.

Яны пілі каву з бляшанак з-пад згушчонага малака ў чыннай ад самага рання рыбацкай карчомцы.

— Як спаў, стары дружа? — спытаўся хлопчык. Ён ужо амаль пазбыўся сваёй санлівасці.

— Добра, Маналін, — сказаў стары чалавек. — Сёння я чуюся няблага.

— Я таксама, — сказаў хлопчык. — Зараз я павінен схадзіць па твае і па свае сардзіны, і па твае снежныя прынады. Мой рыбак сам бярэ нашыя снасці. Ён ніколі не хоча, каб хто-кольвек іншы нёс што-небудзь.

— Мы розныя, — сказаў стары чалавек. — Я дазваляў табе несці рыбацкае начынне, калі табе было пяць гадоў.

— Ведаю, — сказаў хлопчык. — Я мігам. Вазьмі яшчэ адну каву. Тут нам даюць у крэдыт.

Ён пайшоў, босы, па каралавых скалах да лядоўні, дзе хавалі прынады.

Стары чалавек павольна піў каву. Ён ведаў, што яна яму неабходная, бо гэта ўсё, што ён мецьме за цэлы дзень. Ужо даўно спажыванне пасілкаў стамляла яго, і ён ніколі не браў з сабою другога сняданку. Бутэлка вады на носе лодкі — адзінае, у чым ён адчуваў патрэбу на працягу дня.

Хлопчык вярнуўся з сардзінамі і дзвюма прынадамі, загорнутымі ў газету, і яны спусціліся па сцежцы да лодкі, адчуваючы пад пятамі пясок з галькай. Прыўзняўшы лодку, яны папхнулі яе, і тая слізганула ў ваду.

— Поўная карма, стары дружа!

— Поўная карма, — сказаў стары чалавек, прыладжваючы вярвачныя мацаванні вёслаў да ўключын.

Лапаткі вёслаў урэзваліся ў ваду, ён нахіліўся наперад і стаў выплываць у цемры з гавані. Іншыя лодкі з іншых месцаў таксама выпраўляліся ў мора, і хоць стары чалавек не мог іх зараз бачыць, бо месяц апусціўся ніжэй за ўзгорак, ён чуў, як увіхаліся вёслы.

Зрэдку хтосьці абзываўся ў лодцы, аднак большасць з іх маўчала, калі не лічыць гуку ад апускання вёслаў у ваду. Яны разбрыліся паасабоку пасля таго, як выйшлі з вусця гавані, і кожная скіравалася ў тую частку

акіяна, дзе гаспадар спадзяваўся знайсці рыбу. Стары чалавек ведаў, што маецца плысці вельмі далёка, і ён пакінуў пах зямлі за сабой, вяслюючы ў чысты ранішні водар акіяна. Ён убачыў свячэнне Затоцкіх водарасцей¹ у вадзе, калі апынуўся ў той частцы акіяна, якую рыбакі завуць вялікім салодзежам з-за раптоўнай глыбіні ў семсот марскіх сажняў. У ім збіралася ўсялякая рыба, бо тут, сустрэўшы стромкія сцены акіянскага дна, плынь утварала вір. Тут была плойма шрымпаў² ды рознае драбязы для прынады, часам яны і касякі галаваногіх малюскаў з самых глыбокіх сховаў усплывалі на паверхню, і ўся вандраўная рыба кармілася імі.

Вяслюючы ў змроку, стары чалавек адчуваў набліжэнне раніцы і чуў дрыготкі гук, калі лятучыя рыбы пакідалі ваду, і сычэнне ад іх нягнуткага моцна зладжанага крылля, калі яны ўзмывалі ў паветра ў цемрадзі. Ён вельмі любіў лятучых рыб, бо тыя былі яго найбольшымі сябрамі ў акіяне. Ён шкадаваў птушак, асабліва маленькіх, кволых, цёмных марскіх ластавак, якія заўсёды былі ў лёце, у пошуку і амаль нязменна без здабычы, і ён думаў: «Жыццё птушак апроч драпежнікаў і магутных дужых птахаў цяжэйшае за наша. Чаму птушак стварылі гэтакімі кволымі і прыгожымі, як гэтыя марскія хвалі? Яна добрая і вельмі прыгожая, але можа быць раз'юшана-жорсткая, і гэтак знянацку, і птушачкі, што лётаюць над вадой і абмакаюцца, каб ухапіць рыбу, жаласліва ціўкаючы, створаны занадта нетрывалымі для мора».

Ён і ў думках называў мора *la mar*, як па-іспанску кажуць улюбёныя ў яго людзі. Бывае, яны гавораць пра яго і благія рэчы, але заўсёды як пра жанчыну. Некаторыя маладыя рыбакі, — з тых, што выкарыстоўваюць буі ў якасці паплаўкоў для сваіх шнуроў і займелі маторныя лодкі, калі акулава печань прыносіла багата грошай, казалі *el mar*. Яны гаварылі пра яго як пра суперніка, альбо нават як пра непрыяцеля, альбо проста як пра месца, дзе яны ловяць рыбу. Але стары чалавек заўсёды думаў пра мора як пра жанчыну і нешта гэткае, што надзяляе або не надзяляе вялікай ласкай, і калі яно здзяйсняе дзікія ці злыя ўчынкi, дык толькі з тае прычыны, што яе можа саўладаць з сабой. Месяц уздзеінічае на мора, як і на кабету, меркаваў ён.

¹ Род трапічных водарасцей у Атлантычным акіяне.

² Дробныя крэветкі.

Стары чалавек веславаў раўнамерна, без асаблівых высілкаў, бо захоўваў звычайную сваю хуткасць, і паверхня акіяна была гладкая, толькі зрэдку плынь закручвала віры. Ён дазваляў плыні рабіць траціну работы, і ўбачыў, калі пачало днець, што ён ужо далей, як спадзяваўся быць у гэты час.

«Я рыбачыў там, дзе глыбока, тыдзень і не злавіў нічога,— думаў ён.— Тут ходзяць касякі баніта і альбакораў, можа, сярод іх ёсць вялікая рыбіна і сёння мне ўдасца яе здабыць».

Яшчэ як след не развіднела, а ён ужо закінуў шнуры з прынадамі, плынь несла яго з сабой. Адна прынада была на глыбіні сарака марскіх сажняў, другая — сямідзесяці пяці, а трэцяя і чацвёртая апусціліся ў блакітную ваду аж на сто і сто дваццаць пяць сажняў. Кожная прынада вісела галавою ўніз, стрыжань кручка быў усярэдзіне рыбы, цалкам абвязаны і абшыты, а ўсю тую частку кручка, што была звонку, выгін і вастрыё пакрывалі свежыя сардзіны. Кожная сардзіна была нанізана на кручок праз абодва вокі, разам яны ўтваралі паўвянок на прыхаванай гэтак сталі. Не было ніводнай даступнай рыбіне часткі кручка, якая не мела б прыемнага паху ды смаку.

Хлопчык даў яму двух свежых тунцоў, або альбакораў, што звісалі з двух найдаўжэйшых шнуроў, быццам грузілы, а на іншых ён меў блакітнага бегуна¹ і жоўтага марскога шчупачка, і хоць тыя ўжо выкарыстоўваліся, але былі ў добрым стане, выдатныя сардзіны надавалі ім прыемны пах і прыцягальнасць. Шнур, тоўсты, як ладны аловак, быў прымацаваны пятлёю да толькі што выразанага прута, і варта было пацягнуць або крануць прынаду, як і той прут цягнула ў ваду. Кожны шнур меў два маткі даўжынёю па сорок марскіх сажняў, да іх у выпадку патрэбы можна было прыладзіць яшчэ запасныя маткі. Калі было неабходна, рыба магла павалачы за сабою больш за трыста сажняў шнура.

Зараз ён сачыў, як злёгка апускаюцца ў ваду тры пруты за бортам лодкі, і няспешна веславаў, каб утрымаць шнуры простымі і на адпаведных глыбінях. Было зусім светла, сонца магло вызірнуць у любы момант.

Сонца асцярожна ўзнімалася з мора, і стары чалавек змог убачыць іншыя лодкі: нізка на вадзе, не вельмі

¹ Від рыбы ў цёплых морах.

далёка ад берага, шырока раскіданыя ўпоперак плыні. Потым сонца набралася яскравасці, бляск упаў на ваду, потым узнялося на поўную моц і, адлюстравыўшыся на гладкай паверхні мора, рэзнула старога чалавека па вачах, і ён павеславаў, не пазіраючы на сонца. Ён глядзеў уніз у ваду, ці проста ідуць шнуры ў ейную цемру. Стары чалавек утрымліваў іх больш простымі, як хто-кольвек, гэтак, каб кожная прынада была ў цемрадзі плыні якраз там, на той глыбіні, дзе ён жадаў, каб яна была і чакала рыбу. Іншыя пакідалі шнуры на волю плыні, і часам тыя былі на глыбіні шасцідзiesiąці сажняў, а не ста, як меркавалі рыбакі.

«Але ў мяне,— думаў ён,— усё дакладна. Проста мне больш не шанцуе. Але хто ведае? Мажліва, сёння. Кожны дзень — новы дзень. Шанцаванне гэта няблага. Але дакладнасць не пашкодзіць. Калі завітае ўдача, ты будзеш гатовы яе сустрэць».

Мінула дзве гадзіны, сонца ўзнялося вышэй і не біла па вачах гэтак моцна, калі ён глядзеў на ўсход. У полі яго зроку засталіся толькі тры лодкі, і здавалася, што яны вельмі нізкія і паблізу берага.

«Усё жыццё маім вачам бывала кепска ад ранняя сонца,— падумаў ён.— Але яны, як і раней, добрыя. Увечары я магу пазіраць на сонца проста, і ў вачах не робіцца цёмна. Сонца ўвечары мацнейшае, але ўранні глядзець на яго балюча». Якраз тады ён убачыў фрэгата¹ з яго даўгімі чорнымі крыламі, той кружляў у небе наперадзе яго. Раптам птах зрэзаў наўскасяк уніз, выпрастаўшы ззаду крылы, а потым закружыў зноў.

— На нешта ён натрапіў,— вымавіў услых стары чалавек. — Не проста шукае.

Павольна і мерна ён павеславаў туды, дзе птушка кружыла. Ён не спяшаўся, і яго шнуры былі гэткія ж прамыя, як напачатку. Праўда, цяпер ён трохі больш дапамагаў плыні вёсламі, і хоць рыбаць ён гэткім жа дакладным чынам, але хутчэй, як раней, бо імкнуўся выкарыстаць птушку.

Птах узняўся ў неба вышэй і закружляў зноўку, пры гэтым крылле яго было нерухомае. Раптам ён даў нырца ў ваду, і стары чалавек убачыў, як з вады рванула лятучая рыба і адчайна памкнула над паверхняй мора.

¹ Марская птушка.

— Дэльфін¹ — вымавіў услых стары чалавек. — Буйны дэльфін.

Ён паклаў вёслы ў лодку і дастаў маленькі шнур, што ляжаў на носе лодкі. Той быў з драцяным павадком, на канцы якога меўся невялікі кручок, на які ён насадзіў адну з сардзін. Стары чалавек апусціў шнур за борт, а пасля злучыў яго з кармой, прымацаваўшы да ніта з колцам. Тады ён прыладзіў прынаду да другога шнура і пакінуў яго, скручаным у маток, у цяні на носе лодкі. Ён зноў узяўся веславаць, назіраючы пры гэтым за даўгакрылым чорным птахам, што віснуў над вадой, палючы на рыбу.

Ён бачыў, як птушка абмакнулася ў ваду зноў, адкінуўшы крылы назад, каб нырнуць, а пасля заматляла імі шалёна, але марна, пераследуючы лятучую рыбу. Стары чалавек не мог не заўважыць пэўнай пакутасці марской паверхні, гэта буйныя дэльфіны ўзнімалі ваду, гонячыся за рыбай. Дэльфіны ўзрэзвалі ваду пад чарадой лятучых рыб і, рухаючыся хутка, не змусілі б чакаць сябе, калі б тыя апусціліся ў ваду. «Гэта вялікая чарада дэльфінаў, — падумаў ён. — Яны раскіданы адзін ад аднаго, і таму ў лятучых рыбаў мала шанцаў. А ў птушкі іх няма ўвогуле. Лятучыя рыбы занадта буйныя ды шпаркія для іх».

Ён назіраў за тым, як лятучыя рыбы зноў і зноў выстрэльвалі з вады і як бясплённа высільвалася птушка. «Гэтая чарада дэльфінаў для мяне страчана, — падумаў ён. — Занадта хутка і далёка шывуюць яны. Але, мажліва, я падбяру якога блудніка, а можа, мая вялікая рыба недзе паблізу іх. Дзесьці ж павінна быць мая вялікая рыба».

Воблакі над зямлёю паўсталі як горы, бераг здаваўся ўсяго толькі доўгай зялёнай лініяй з шэра-сінімі ўзгоркамі за ёю. Вада ў моры сталася цёмна-сіняя, амаль фіялетавая. Зірнуўшы ў яе, ён убачыў чырвонае сяйво планктону ў цёмных глыбінях і нязвычайнае дзіўнае святло сонца. Ён назіраў, каб яго шнуры, знікаючы з поля зроку, ішлі ў ваду проста, і цешыўся, што бачыў процьму планктону, бо гэта азначала рыбу. Дзіўнае святло ў вадзе, зараз, калі сонца было вышэй, абяцала добрае надвор'е, як і форма воблакаў там, над зямлёю.

¹ Стары чалавек называе дэльфінам адну з некалькіх акіянічных рыб, адметных пералівістасцю афарбоўкі, з востраканцовымі плаўнікамі.

Але птах зараз амаль не паказваўся, і на паверхні вады нічога не віднелася, апроч некалькіх лапін жоўтых выцвілых на сонцы саргасавых водарасцей і фіялетава-вяселкавага застыгла-дрыгністага пузыра — «партугальскага вайсковага карабля»¹, што плаваў каля самай лодкі. Ён перавярнуўся на бок, потым выпрастаўся. Ён плаваў весела, усё адно як бурбалка, са сваімі доўгімі смяртэльна-фіялетавамі валокнамі, што добры ярд² цягнуліся за ім у вадзе.

— *Agua mala*³, — вымавіў стары чалавек. — Ты, сука.

Злёгка вяслюючы, ён глянуў у ваду і ўбачыў драбнюткіх рыбак, бадай, гэткай жа афарбоўкі, як і шлейфы-валокны, яны сноўдалі паміж тымі, ахінутыя невялікім ценем, што кідала бурбалка, плывучы ўслед за плынню. Яны мелі імунітэт да ейнага яду. Але ў людзей яго не было, і калі хоць трохі слізкіх фіялетавых валокнаў чаплялася і прыставала да шнура, пакуль стары чалавек важдаўся з рыбінай, на ягоных руках з'яўляліся шрамы і раскеліны, усё роўна як ён апёкся лісцем ядавітага плюшча⁴ або ядавітага дуба⁵. Але ейная атрута дзеіла імгненна-хутка, нібы сцебануўшы бізуном.

Вясёлкавыя бурбалкі былі прыгожыя. Але яны самая падманлівая рэч у моры, і стары чалавек любіў глядзець, як вялікія марскія чарапахі спажываюць іх. Угледзеўшы свае ахвяры, чарапахі падбіраліся да іх спераду, потым заплюшчвалі вочы гэтак, што і яны цалкам хаваліся пад панцыр, ды ўміналі тыя валокны і ўсё астатняе. Стары чалавек ахвотна пазіраў, як чарапахі елі іх, і яшчэ ён любіў хадзіць па ўзбярэжжы пасля шторму і чуць, як тыя з трэскам пукаюцца, калі ён ступае на іх сваімі цвёрдымі грубымі пятамі.

Ён любіў зялёных чарапах і ястрабіныя дзюбы⁶ за іх элегантнасць і спрыт, і за тое, што яны былі вельмі каштоўныя, а з лагоднай пагардай ставіўся да вялізных тупых калодагаловых⁷ у жоўтых латах, з іхнімі дзівацкімі любошчамі, шчасліва-задаволеных, калі яны, заплюшчыўшы вочы, цярэбяць «партугальскія караблі».

¹ Адна з сіфанафор (род фізалія).

² Адзін ярд — 0,914 м.

³ Злая вада (*исп.*) — народная назва сіфанафоры.

⁴ Ліянападобны сумах ядавіты.

⁵ Кушцісты сумах ядавіты.

⁶ Від чарапах

⁷ Карэтавыя чарапахі (з атрада марскіх).

Чарапахі не выклікалі ў яго містычных пачуццяў, хоць ён ці адзін год выходзіў у мора з рыбацкім гуртом лавіць іх. Ён шкадаваў іх усіх, нават гіганцкіх, падобных на велізарныя куфры чарапах¹, гэткіх доўгіх, як ягоная лодка, а вагою — з тону. Бальшыня людзей як бы пабойваецца чарапах, бо чарапашае сэрца гадзінамі б'ецца пасля таго, як яе парэжуць на кавалкі ды разбяруць. Але стары чалавек думаў: у мяне гэткае ж сэрца, ногі і рукі мае таксама падобныя на іхнія. Ён еў чарапашыя белыя яйкі, каб набрацца моцы. Ён еў іх увесь травень, каб быць дужым у верасні і кастрычніку ды агораць сапраўды вялікую рыбу.

Ён таксама зачэрпваў штодня кубак акулавага тлушчу з вялікай жалезнай бочкі ў халупе, дзе шмат якія рыбакі хавалі снасці. Бочка стаяла тут для ўсіх жадаючых. Бальшыня рыбакоў не пераносіла смаку тлушчу. Але наўрад ці той быў горшы за ўспорванне на додніцы, калі яны ўставалі, і, апроч таго, тлушч быў вельмі добрым ад прастуд і грыпаў і надта карысны для зроку.

Ён зірнуў угару і ўбачыў, што птах кружляе зноў.

— Ён знайшоў рыбу, — услых вымавіў стары чалавек. Ніводная лятучая рыба не разрэзала паверхні вады, і не разбягаліся ва ўсе бакі дробныя, якраз для прынады, рыбкі. Але пакуль стары чалавек назіраў, невялікі тунец узняўся ў паветра, перавярнуўся і ўпаў галавой уніз у ваду. Тунец, бліснуўшы срэбрам на сонцы, упаў у мора, але за ім узняўся яшчэ адзін, і яшчэ, і яны мільгалі скрозь, узбоўтваючы ваду і доўгімі скачкамі пераследуючы дробную рыбу. Яны кружылі над ёю і гналі яе.

«Калі б яны не шыбалі гэтак хутка, я іх не ўпусціў бы», — думаў стары чалавек, назіраючы, як чарада запеньвае ваду, а птушка падае каменем уніз, акунаючыся і хапаючы дробную рыбу, што выплыла ў паніцы на паверхню.

— Птах — добры памочнік, — сказаў стары чалавек. Якраз тады шнур, што быў злучаны пятлёю з колцам ніта ў карме, напяўся над яго нагой, якою ён прыцискаў пятлю, ён выпусціў вёсла і, моцна ўзяўшыся за шнур і адчуўшы вагу невялікага тунца, што тузаўся ды торгаўся, стаў выбіраць той у лодку. Рыба торгалася з усё большай зацягасцю, калі ён выцягваў шнур, і

¹ Луты, скурыстыя чарапахі.

стары чалавек мог бачыць у вадзе блакітную спіну тунца і золата бакоў, перш як ён рыўком падцягнуў яго да борта і шпурнуў у лодку. Тунец ляжаў на карме на сонцы, тугі ды ашчадна-зграбны, як адлітая куля, вырачыўшы вялікія неразумныя вочы, выбіваючы з сябе жыццё хуткімі дрыготкімі ўдарамі аб лодку акуратнага гожага хваста-бліскаўкі. Стукнуўшы яго па галаве палкай, каб не мучыўся, стары чалавек нагою пхнуў тунца, што ўсё яшчэ ўздрыгваў, у цень пад карму.

— Альбакор¹, — услых вымавіў ён. — З яго будзе цудоўная прынада. Ён заважыць дзесяць фунтаў.

Стары чалавек не памятаў, калі ўпершыню пачаў думаць уголас, як быў сам-насам з сабою. Ён спяваў на адзіноце, а часам напяваў уночы, у самоце несучы вахту на смэках² або на «чарапашых лодках». Відаць, ён пачаў размаўляць услых адзін, як хлопчык пайшоў ад яго. Але дакладна ён не памятаў. Ловячы рыбу разам, яны перамаўляліся з хлопчыкам звычайна толькі наконт самага неабходнага. Гутарылі ж яны ўвочы альбо калі дрэннае надвор'е затрымлівала іх на беразе. Уважалася за вартасць не размаўляць у моры без патрэбы, і стары чалавек заўжды лічыў якраз так і шанаваў гэты закон. Але зараз ён выказваў свае думкі ўголас шмат разоў, бо не было побач ніводнае жывое души, каб яны маглі каго раздражняць.

— Калі б хто пачуў, як я вось так гучна размаўляю, залічыў бы мяне ў вар'яты, — вымавіў ён услых. — Але ж я не вар'ят, і таму гэта мяне зусім не турбуе. І апрача таго, багацейшыя маюць радыёпрыёмачы, якія гутараць з імі ў іхніх лодках і расказваюць ім пра бейсбол.

«Цяпер не час займаць галаву бейсболам, — падумаў ён. — Цяпер трэба рупіцца пра адну-адзіную рэч. Тую, дзеля якой я нарадзіўся. Магчыма, акурат паблізу гэтай чарады ёсць вялікая рыбіна. Я падабраў усяго толькі блудніка, што адбіўся ад альбакораў, якія тут кормяцца. Але яны, жывячыся, рухаюцца далёка і хутка. Усё, што паказваецца сёння на паверхні, шыбуе вельмі хутка і на паўночны ўсход. Можа, зараз гэткая пара дня? А магчыма, гэта нейкая прыкмета, звязаная з надвор'ем, якой я не ведаю?»

¹ Даўгапёры тунец.

² Смэк — невялікае аднамачтавае рыбалоўнае судна, звычайна, шлюп або тэндар.

Ён не мог цяпер бачыць зеляніны берага, адно толькі вяршыні блакітных узгоркаў, што выглядалі цяпер белымі, як быццам былі пакрытыя снегам, ды аблокі, нібы высокія снежныя горы над імі. Мора было вельмі цёмнае, і сонечнае праменне праламлялася ў вадзе, як у прызме. Мірыяды плямак планктону былі раптоўна знішчаны высокім сонцам, і толькі вялізныя глыбокія прызмы ў сінняй вадзе бачыў стары чалавек, пільнуючы шнуры, што беззаганна проста ішлі ў ваду глыбінёю ў мілю.

Тунцы, а рыбакі ўсіх гэткіх рыб звалі тунцамі і толькі тады прыгадвалі іхнія назовы, калі даходзіла да продажу або калі абменьвалі тых на прынады, зноў сышлі ў глыбіню. Сонца было гарачае, старому чалавеку моцна грэла ў патыліцу, і той адчуваў, вяслючы, што па спіне ў яго сочыцца пот. «Я мог бы проста дазволіць плыні несці мяне, — падумаў ён, — ды спаць, накінуўшы пятлю шнура на палец нагі, каб абудзіцца. Але сёння мінае восемдзсят пяць дзён, і я павінен рыбаць кожны дзень як след».

Якраз у гэты момант, паглядзеўшы на шнуры, ён убачыў: адзін са свежавыразаных прутуў рэзка пацягнула ўніз.

— Але, — сказаў ён. — Але, — і нячутна склаў вёслы ў лодку. Ён пацягнуўся па шнур і вось ужо лагодна трымаў яго паміж вялікім і ўказальным пальцамі правай рукі. Ён не адчуваў ні напругі, ні вагі, трымаў шнур без высілку. Потым рыба пацягнула зноў. Цяпер торганне было як бы пробнае, не моцнае і не цяжкое, і ён ведаў дакладна, што гэта. На глыбіні ста сажняў марлін¹ церабіў сардзіны, што пакрывалі вастрыё і стрыжань кручка там, дзе кручок ручной коўкі вытыркаўся з галавы малога тунца.

Стары чалавек, далікатна трымаючы шнур, мякка, левай рукой адвязаў яго ад прута. Зараз ён мог дазволіць яму бегчы паміж пальцаў гэтак, што рыба не адчувала ніякай напругі.

«Так далёка ад берага ён павінен быць вялізны ў гэтым месяцы, — падумаў стары чалавек. — Еш іх, рыба. Еш іх. Прашу цябе, еш іх. Якія свяжукія яны! А ты, там, унізе, на глыбіні шасцісот футаў у гэтай

¹ Марлін — уласна марлін, рыба, роднасная меч-рыбе; меч-рыба.

халоднай вадзе, у цемрадзі. Павярніся яшчэ раз у гэтай цемрадзі ды зноў за іх бярыся».

Ён адчуў лёгкае асцярожнае тузанне, а пасля мацнейшае, гэта калі патрэбны быў пэўны высілак, каб сарваць галаву сардзіны з кручка. Потым не было нічога.

— Давай, давай,— услых сказаў стары чалавек.— Павярніся яшчэ раз. Толькі панюхай іх. Праўда, цудоўныя? Паеш іх напоўніцу зараз, а тады возьмешся за тунца. Цвёрды, халодны, прыемны на смак. Будзь смялейшая, рыба. Еш іх.

Ён чакаў са шнуром паміж вялікім і указальным пальцамі, назіраючы за ім, а таксама, адначасна, і за іншымі шнурамі, бо рыба магла шуснуць угару або ўніз. Потым паўтарылася тое асцярожнае тузанне.

— Ён возьме яго,— уголас вымавіў стары чалавек.— Божа, дапамажы яму ўзяць яго.

Але ён не ўзяў. Ён знік, стары чалавек не адчуў больш анічога.

— Ён не мог пайсці. Ён паварочваецца. Магчыма, ён ужо трапляў на кручок і штосьці памятае пра гэта.

Раптам ён адчуў лагодны дотык да шнура і моцна ўсцешыўся.

— Ён проста паварочваўся. Ён возьме яго.

Стары чалавек узрадаваўся, адчуўшы мяккае тузанне, а пасля — штосьці моцнае і неверагодна цяжкае. Гэта быў цяжар рыбы, і ён усё вызваляў і вызваляў шнур, адмотваючы першы з рэзервовых скруткаў. Той спаўзаў уніз, лёгка слізгаў паміж пальцамі старога чалавека, і ён услед адчуваў, які ў рыбы вялізны цяжар, хоць ледзь прытрымліваў шнур вялікім і ўказальным пальцамі.

— Вось дык рыбіна,— сказаў ён.— Схапіла тунца, кручок якраз збоку ў ейным роце, ды імкнецца з гэтым уцячы.

«Але марлін павернецца і праглыне тунца», — падумаў ён. Ён не вымавіў гэтага, бо ведаў, што калі скажаш пра нешта добрае, яно можа не здарыцца. Ён разумее, якая гэта вялізная рыбіна, і нібыта бачыў, як яна імкне ў цемры з тунцом упоперак рота. У гэты міг ён адзначыў, што марлін спыніўся, але, як і раней, стары чалавек адчуваў ягоную вагу. Пасля цяжар павялічыўся, і ён папусціў шнур. На нейкі момант ён мацней сціснуў яго вялікім і ўказальным пальцамі, і цяжар яшчэ пабольшаў ды пацягнуў шнур уніз.

— Ён узяў тунца,— сказаў стары чалавек.— Цяпер я дам яму як след наесціся.

Шнур, выслабаныючыся, слізгаў паміж ягонімі пальцамі, а тым часам ён, працягнуўшы ўніз левую руку, прымацаваў вольны канец двух запасных маткоў да пятлі пары маткоў наступнага шнура. Зараз ён быў гатовы. Ён меў у запасе тры маткі шнура па сорак сажняў даўжынёю апроч таго, які ён выкарыстоўваў.

— З'еш трохі больш,— сказаў ён.— Паеш напоўніцу. Паеш гэтак, каб вастрыё кручка трапіла табе ў сэрца і забіла цябе. Усплыві добранька на паверхню, каб я ўсадзіў у цябе гарпун. Так. Ты гатова? Ты дастаткова доўга быў ля стала? Пара! — гучна вымавіў ён ды, моцна тузануўшы абедзвюма рукамі за шнур, падоўжыў яго на ярд, а тады падсякаў яшчэ і яшчэ раз, тузаючы шнур напераменку кожнай рукой з усёй сілаю рук і цела з ягонаю вагою.

Нічога не адбылося. Рыба спавольна плыла сабе, і стары чалавек ні на цалю не мог яе ўзняць. Ён цягнуў цераз плечы моцны, прызначаны для цяжкой рыбіны шнур, ажно той напяўся гэтак, што пацеркі вады адскоквалі ад яго. Потым шнур стаў паціху як бы сычэць у вадзе, а ён па-ранейшаму трымаў яго, упіраючыся ў лаўку, не нахіляючыся назад. Лодка пачала паволі ісці ў кірунку паўночнага захаду.

Рыба плыла далей, як і дагэтуль, і ён плыў разам з ёю па ціхай вадзе. Іншыя прынады былі па-ранейшаму ў вадзе, але ён не мог нічога зрабіць.

— Як шкада, што са мной няма хлопчыка,— услых сказаў стары чалавек.— Рыба цягне мяне на буксіры, і я ж як той бітэнг¹. Можна было б прывязаць шнур да лодкі. Але ж марлін мог бы парваць яго. Я з усіх сіл мушу ўтрымліваць рыбіну і адпусакаць шнур, калі гэта неабходна. Дзякуй Богу, што ён вандруе, а не шукае схову на глыбіні. Што я буду рабіць, калі ён усё ж надумае рушыць углыб, я не ведаю. Што я буду рабіць, калі ён дасць нырца ды спусціць дух, я не ведаю. Але зраблю нешта. Ёсць мноства рэчаў, якія я магу зрабіць.

Ён трымаў шнур, што аблягаў плечы, і сачыў за яго нахілам у вадзе і за лодкай, тая спакойна плыла на паўночны захад.

¹ Слуп на палубе судна для ўтрымання буксірнага троса, якарнага каната і г. д.

«Гэта заб'е яго,— думаў стары чалавек.— Ён не зможа плысці гэтак заўжды». Але мінула чатыры гадзіны, а рыба плыла сабе, як і раней, у адкрытае мора і валакла за сабою лодку, а стары чалавек па-ранейшаму быў туга сцягнуты шнурам упоперак спіны.

— Я падчапіў яго на кручок апоўдні,— сказаў ён.— І я яго яшчэ не бачыў.

Ён надта рашуча ссунуў уніз свой саламяны капялюш перад тым, як зачачіў на кручок рыбіну, і цяпер той моцна муляў лоб. Смага мучыла таксама, і ён, апусціўшыся на калені, асцерагаючыся, каб незнарок не таргануць шнур, падабраўся, наколькі здолеў, да носа лодкі і адною рукою дацягнуўся да бутэлькі з вадой. Ён адаткнуў яе і крыху адпіў. Потым трохі адпачыў на носе. Ён аддыхваўся, седзячы на непастаўленай мацце са згорнутым ветразем,— толькі б вытрываць.

Потым ён паглядзеў цераз плячо назад і ўбачыў, што на даляглядзе не відаць сушы. «Не бяда,— падумаў ён.— Я заўсёды змагу прыплыць на водбліск агнёў Гаваны. Яшчэ дзве гадзіны да заходу сонца, і, мажліва, рыба якраз выплыве. А не, дык тады, як узыдзе месяц. Калі ж не выплыве і тады, то, можа, на ўсходзе сонца. Здранцвеласці няма, і я чуюся дужым. Гэта ў яго кручок у роце. Ну і рыба, як цягне шнур! Відаць, ён шчыльна заціснуў дрот сваім ротам¹. Хацелася б на яго паглядзець адзін раз, каб ведаць, з кім я змагаюся».

Рыба плыла ўсю ноч і, наколькі ён мог меркаваць па зорах, не мяняла свайго кірунку. Стала холадна пасля таго, як сонца зайшло, пот на спіне, на руках і на яго старых нагах высах. Днём ён узяў мяшок, якім была накрыта бляшанка з прынадай, і разаслаў яго на сонцы сушыцца. Пасля, як сонца зайшло, ён завязаў мяшок на шыі, закінуўшы яго на спіну, ды асцярожна заправіў пад шнур, што быў на плячах, як бы падклаўшы туды падушку. Цяпер ён патрапіў гэтак прыхіліцца да носа лодкі, што стаў чуцца амаль няблага. Ягонае становішча было ў сапраўднасці, можа, крыху лепшае, як раней, але ён уважаў яго за нават і не кепскае.

«Я нічога не магу зрабіць з ім, а ён нічога не можа зрабіць са мной,— думаў ён.— Датуль, пакуль рыба вось так плыве».

Адзін раз стары чалавек устаў і памачыўся за борт

¹ Для старога чалавека рыбіна, з якой ён змагаецца, сапернік, істота мужчынскага роду.

лодкі, ды паглядзеў на зоры, і праверыў свой курс. Шнур выглядаў як зіхатлівая палоска, што падала ў ваду проста з яго плячэй. Зараз яны рухаліся павольней, водбліск агнёў Гаваны быў не гэтакі моцны, такім чынам ён зарыентаваўся, што плынь іх відочна нясе на ўсход. «Калі я згубіў бляск Гаваны, значыцца, мы больш падаліся на ўсход,— падумаў ён.— Бо, калі б рыба не збочыла са свайго курсу, бачыў бы яго яшчэ шмат гадзін. Цікава было б даведацца, як там бейсбол, як сённа згулялі ў вышэйшых лігах,— падумаў ён.— Гэта надзіва лёгка было б зрабіць, маючы радыё». Пасля ён загадаў сабе: заўсёды думай пра справу. Думай пра тое, што робіш. Не забівай галаву ніякім глупствам.

Потым сказаў уголас:

— Шкада, што са мною няма хлопчыка. Ён дапамагаў бы мне і глядзеў на гэта сам.

«Ніхто не павінен быць адзін у старым веку,— разважаў ён.— Але гэта непазбежна. Я мушу памятаць, што мне трэба з'есці тунца, пакуль той не сапсаваўся, каб не аслабець. Памятай: не мае значэння, хочацца табе есці або не, але ты мусіш спажыць яго ўранні. Памятай»,— сказаў ён сабе. Уночы дзве марскія свінні падплылі да лодкі, і яму было чутна, як яны круціліся і пыхкалі. Ён мог адрозніць шумнае сапенне самца ад падобнага на ўздыхі пыхання самкі.

— Гэта — добрыя істоты,— сказаў ён.— Яны гуляюць і жартуюць, і займаюцца любошчамі. Яны нашыя браты, як лятучыя рыбы.

Потым ён стаў шкадаваць вялікую рыбу, што зачэпілася на кручок. «Цудоўны і дзіўны марлін, і хто ведае, колькі яму гадоў — думаў ён.— Ніколі не траплялася мне такая дужкая рыбіна, і ніводная не паводзіла сябе гэтакім дзіўным чынам. Магчыма, ён занадта мудры, каб скакаць. Ён мог бы знішчыць мяне скокамі або калі б уцякаў як шалёны. Але, магчыма, ён трапляў на кручок шмат разоў да гэтага і ведае, што яму трэба змагацца якраз так. Ён не падазрае, што супраць яго ўсяго адзін чалавек, ды і той стары. Але якая гэта вялізная рыбіна, і колькі грошай дадуць за яе на рынку, калі мяса добрае. Ён схопіў прынаду, як хапае самец, і ён цягне шнур, як самец, і ў ягоным змаганні няма ні знаку панікі. Хацеў бы я ведаць, ёсць у яго нейкія планы ці ён у такой жа распачы, што і я?»

Ён памятаў, як аднойчы зачэпіў на кручок аднаго з

пары марлінаў. Рыба-самец заўсёды дазваляе самцы жывіцца першай, і самка, ахопленая панікай, усчала дзікае адчайнае змаганне, якое хутка знясіліла яе, і ўвесь час самец заставаўся з ёю, перасякаючы ў лёце шнур і кружачы з ёю на паверхні. Марлін быў гэтак блізка, што стары чалавек непакоіўся, каб той не перарэзаў шнур хвостом, вострым, як каса, і амаль гэткага памеру і формы. Калі стары чалавек ударыў яе бусаком, а потым збабоўчыў палкай, трымаючы за падобную на рапіру дзюбу з шорсткім, як наждак, краем і б'ючы па версе галавы, пакуль самчын колер не стаўся амаль такі, як адваротны бок люстра, і потым, з хлопчыкавай дапамогай, падняў яе на борт, самец не адлучаўся ад лодкі. Пасля, у той час, як стары чалавек разблытваў шнуры і рыхтаваў гарпун, самец высока скочыў у паветра побач з лодкай, каб убачыць сваю сяброўку, а пасля пайшоў глыбока ўніз, шырока распластаўшы свае лавандавыя грудныя плаўнікі і паказваючы ўсе свае шырокія лавандавыя палосы. Ён быў прыгожы, стары чалавек памятаў, і ён застаўся. «Гэта было самае сумнае здарэнне, звязанае з імі, якое мне выпала бачыць,— падумаў стары чалавек.— Хлопчык таксама быў засмучаны, і мы папрасілі ў яе прабачэння ды хуценька разабралі».

— Шкада, што тут няма хлопчыка,— сказаў ён уголас, прыхіліўшыся да закругленых дошак носа лодкі, і адчуў напругу шнура на плячах, моц вялізнай рыбіны, што кіравала той пуцявінай, якую выбрала. «Бо аднаго разу, дзякуючы маёй падступнасці, яму было неабходна зрабіць выбар»,— падумаў стары чалавек.

Яму належала б заставацца ў глыбокіх цёмных водах, недаступным для ўсіх пастак, сілкоў і падманаў. А што да мяне, то я мусіў дабрацца сюды і адшукаць яго, і ў гэтым пераўзысці ўсіх людзей. Усіх людзей на зямлі. Цяпер мы злучаныя разам, былі такія ўжо ад паўдня. І аніхто не здольны дапамагчы ніводнаму з нас.

«Мажліва, не варта было мне ісці ў рыбакі,— падумаў ён.— Але дзеля гэтага я нарадзіўся. Я абавязкова павінен з'есці тунца, калі развіднее».

Незадоўга да світанку штосьці схапіла адну з прынад, што былі ззаду за ім. Ён пачуў, як трэснуў, зламаўшыся, прут, і шнур пачаў выслізгваць цераз планшыр лодкі. У цемрадзі ён выслабаніў нож з похвы і, прымаючы ўсю напругу на левае плячо, нахіліўся назад ды перарэзаў шнур на планшыры. Тады ён перацяў шнур,

што быў найбліжэй да яго, і ў цемры звязаў вольныя канцы запасных маткоў. Ён дбала працаваў адною рукою, туга завязваючы вузлы, прыціснуўшы маткі нагой. Зараз ён меў шэсць запасных маткоў шнура. Два — дзе былі прынады, — што ён перарэзаў, ды два з прынадай, на якую клюнула рыбіна, і ўсе яны былі злучаны.

«Пасля таго як развіднее, — падумаў ён, — я дабяруся назад да прынады, што закінута на саракасажневую глыбіню, і перарэжу той шнур таксама ды злучу з запаснымі маткамі. Згублю дзвесце сажняў добрага каталонскага *cardel*¹, а таксама кручкі ды павадкі, але іх можна замяніць. А хто замяніць мне рыбіну, калі я зачэпю на кручок другую і дазволю сарвацца першай? Не ведаю, што за рыба кагадзе клявала. Гэта мог быць марлін або шыракадзюб² або і акула. Я не паспеў адчуць ейную цягу, бо мусіў пазбыцца ад яе як мага хутчэй».

Услых ён сказаў:

— Як я хацеў бы, каб тут быў са мной хлопчык.

Але хлопчыка няма. Ты маеш адно сябе самога, і было б найлепей, каб ты зараз папоўз назад, туды, дзе апошні шнур, цёмна цяпер ці не цёмна, перацяў той і злучыў з двума запаснымі маткамі.

Ён так і зрабіў. Гэта было няпроста ў цемрадзі, і рыба адзін раз так рэзка тузанула, што ён упаў і параніў твар пад вокам. Струменьчык крыві пацёк быў па шчацэ, але згаснуў, засох, не дайшоў да падбародка, і стары чалавек дабраўся назад на нос лодкі і адпачыў там, прысланіўшыся да борта. Ён паправіў мяшок і асцярожна перасунуў шнур на другое месца на плячах, злёгка пашморгаўшы ім, каб уведаць як цягне рыба, а пасля сунуў руку ў ваду: ці хутка рухаецца лодка?

«Цікава, чаму марлін так рэзка рвануўся? Відаць, дрот слізгануў па ягонай гарбатай спіне. Вядома, яму не можа быць гэтак блага, як маёй спіне. Але ж не будзе ён цягнуць лодку вечна, які б вялізны ні быў. Цяпер усё, што магло спрычыніць клопат, прыбрана з дарогі, і я маю вялікі запас шнура, а што мне яшчэ трэба?»

— Рыба, — лагодна вымавіў ён услых, — я застаўся з табою аж да майго канца.

«І марлін застанеца са мною, так я мяркую, — падумаў ён, чакаючы, калі ж развіднее. Было холадна цяпер перад світаннем, і стары чалавек шчыльней пры-

¹ Шнур (*исп.*).

² Меч-рыба.

ціснуўся да борта, каб неяк сагрэцца. — Я здольны тры-ваць не менш часу за яго», — падумаў ён. І калі крыху заднелася, ён убачыў, як туга напята шнур ідзе ў ваду. Лодка плыла сабе далей, а першы краёчак сонца ўпаў на правае плячо старога чалавека.

— Ён кіруе на поўнач, — падумаў стары чалавек. — Плынь добра занесла нас на ўсход. Хацеў бы я, каб ён павярнуў ды плыў разам з плынню. Гэта паказала б, што ён стаміўся.

Калі ж сонца ўзялося вышэй, стары чалавек без сумневу бачыў, што марлін не быў стамлёны. Ён угледзеў толькі адзін добры знак. Нахіл шнура сведчыў, што марлін плыў на меншай глыбіні. Гэта не азначала пэўна, што ён вынырне, пакажацца з вады. Але мог.

— Божа, хай бы ён паказаўся, — сказаў стары чалавек. — У мяне даволі шнура, каб управіцца з ім.

«Мажліва, калі я трошкі пацягну шнур, яму будзе балюча і ён вынырне, — падумаў стары чалавек. — Цяпер, калі стала светла, няхай бы ён вынырнуў з вады, каб тыя яго мяшкі ўздоўж хрыбта напоўніліся паветрам, бо тады ён не зможа падацца ў глыб мора канаць».

Стары чалавек паспрабаваў пабольшыць напругу шнура, але ўжо тады, калі ён падчапіў на кручок рыбіну, шнур быў напята да апошняга, і, нахіліўшыся назад ды тузануўшы яго, ён адчуў прыкрую рэзь і зразумеў, што нацягнуць шнур болей нельга. «Я ўвогуле не павінен торгоць, — падумаў ён. — З кожным торганнем кручок пашырае рану, і марлін, раптам тузануўшыся, папросту сарвецца з кручка. А ўвогуле, я чуюся лепей зараз на сонейку, тым болей што на гэты раз не мушу глядзець на яго».

На шнуры віселі жоўтыя водарасці, але стары чалавек ведаў, што гэта толькі затарможвае рух лодкі, і быў усцешаны. Гэта былі Затокскія водарасці, якія так свяціліся ўночы.

— Рыба, — сказаў ён, — я люблю цябе і вельмі шаную. Але я дакончу цябе раней, як скончыцца гэты дзень.

«Хочацца спадзявацца», — падумаў ён.

З поўначы невялікая птушка падляцела да лодкі. Гэта была пяхука¹, і ляцела яна нізка над вадой. Стары чалавек заўважыў, што тая вельмі знясіленая.

¹ Адна з амаль сотні відаў амерыканскіх пеўчых птушак, мае яркі колер.

Птушка села на карму і адпачывала там. Потым яна мільганула над галавой старога чалавека, пераляцела на шнур, дзе пачувалася ўтульнай.

— Колькі гадоў табе? — Стары чалавек спытаўся ў пташкі. — Гэта твая першая вандроўка?

Птушка глянула на яго. Яна была занадта зняможаная нават для таго, каб упэўніцца, ці трывалы шнур, і зыбалася на ім, моцна ўхапіўшыся за яго сваімі далікатнымі лапкамі.

— Ён тугі, — сказаў ёй стары чалавек. — Аж занадта. Нягожа быць такой стомленай пасля бязветранай начы. Што гэта сталася з птушкамі?

«Ястрабы, — падумаў ён, — тыя кіруюць у адкрытае мора наперарэз вам». Але ён нічога не сказаў пра тое птушцы, якая ўсё адно не змагла б зразумець яго, ды і сама досыць хутка даведаецца пра ястрабаў.

— Адпачні як след, пташка, — сказаў ён. — А потым ляці і выкарыстай свой шанц, як любы чалавек, альбо птах, альбо і рыба.

Яму рупіла размаўляць, бо спіна яго скалела ўночы і зараз сапраўды балела.

— Заставайся пакуль у маёй хаце, птушка, калі хочаш, — сказаў ён. — Шкода, што я не магу ўзняць ветразь і ўзяць цябе з сабою, цяпер, калі пачынае дзьмуць лёгкі брыз. Бо я тутака з сябрам.

Якраз тады рыбіна раптоўна рванулася, і стары чалавек зваліўся з ног на нос лодкі і мог бы ўпасці ў ваду, калі б не ўпёрся ў яго рукамі і не адпусціў шнур.

Птушка паляцела, калі шнур таргануўся, стары чалавек нават не бачыў, як яна пырхнула. Ён пільна абмацаў шнур праваю рукою і заўважыў, што з яе цячэ кроў.

— Значыцца, яго там чапіла, — сказаў ён уголас ды тузануў шнур ізноў: ці не ўдасца павярнуць марліна ў іншы бок? Але калі адчуў, што шнур напята да мяжы трываласці, больш не цягнуў, трымаючы яго ў такім стане.

— Блага цяпер табе, рыба, — сказаў ён. — І мне, ведае Бог, таксама.

Ён азірнуўся, каб убачыць птушку, бо цяпер быў бы рады такому кампаньёну. Але птушкі не было.

«Доўга ты тут не затрымалася, — падумаў чалавек. — Але табе будзе цяжэй там, куды ты ляціш, пакуль не дасягнеш берага. І як гэта я дазволіў рыбіне зрэзаць мяне адным хуткім рухам? Я, відаць, тупею. А можа, я пазіраў на птушачку ды разважаў пра яе. Цяпер буду

звяртаць увагу толькі на сваю работу, і яшчэ я мушу з'есці тунца, каб потым не бракавала моцы».

— Як хацеў бы я, каб хлопчык быў тут і каб я меў трохі солі,— сказаў ён уголос.

Перасунуўшы цяжар шнура на левае плячо і асцярожна ўкленчыўшы, ён абмыў руку ў акіяне і трымаў яе, апушчаную ў ваду, больш за хвіліну, назіраючы, як цягнецца, знікае крывавы струменьчык і плынь раўнамерна абцякае яе. Лодка ж кіравалася далей.

— Ён замарудзіў свой рух,— сказаў стары чалавек.

Ён яшчэ не выймаў бы руку з салёнай вады, але баяўся, што рыба зноўку тузанае, таму ён падняўся, моцна стаў на ногі і, узняўшы руку, патрымаў яе на сонцы. Гэта шнур пекануў па ёй. Рана была якраз у рабочай частцы рукі. Ён ведаў: рукі яшчэ спатрэбяцца, і яму зусім не хацелася быць параненым да пачатку змагання.

— А цяпер,— сказаў ён, калі яго рука высахла,— я павінен з'есці невялічкага тунца. Я магу дацягнуцца да яго бусаком і паесці тут, у камфорце.

Ён стаў на калені, намацаў бусаком тунца пад кармой і працягнуў да сябе, стараючыся не зачэпіць скруткі шнураў.

Трымаючы шнур левым плячом ізноў і абапіраючыся левай жа рукою аб дошкі борта, ён зняў тунца з кручка бусака, а бусак паклаў на ранейшае месца. Ён прыціснуў рыбу адным каленям і стаў нарэзваць вузкія кавалкі цёмна-чырвонага мяса ўдоўж ад патыліцы да хваста. Гэта былі клінаватыя кавалкі, і ён наразаў іх, пачаўшы ад хрыбта аж да краю жывата. Ён адрэзаў шэсць скрылікаў і расклаў на носе лодкі, выцер нож аб штаны, падняў банітаў шкілет за хвост ды шпурнуў за борт.

— Відаць, я не з'ем цэлы кавалак,— сказаў ён і паласнуў упоперак аднаго. Ён адчуваў усё тую ж напругу шнура, а левую руку звяло. Яна здранцвела сціскала цяжкі шнур, і ён з прыкрасцю глянуў на яе.

— Што гэта за рука,— сказаў ён.— Скурчвайся сабе, калі хочаш. Або вазьмі ды зрабіся кіпцюром. І хітрыкі табе не дапамогуць.

«Давай, падсілкоўвайся,— падумаў ён, глядзячы ў цёмную ваду на закінуты шнур.— З'еш гэта зараз, і ўмацуеш сваю руку. Не рука тут вінаватая, і ты шмат гадзін быў з рыбінай. І, магчыма, будзеш з ёю вечна. А зараз еш баніта».

Ён падняў кавалак, паклаў у рот і стаў павольна жаваць. Смак быў даволі прыемны.

«Жуй, як след,— падумаў ён,— каб выціснуць усенькі сок. Вядома, было б няблага мець зараз крыху лайма¹ або лімон, або соль».

— Як чуешся, рука? — спытаўся ён у рукі, здранцвейай гэтак, што льга было згадаць *rigor mortis*². Я з'ем трохі болей дзеля цябе.

Старанна жвакаючы, ён спажыў другую частку таго кавалка, што разрэзаў папалам, а пасля выплюнуў скуру.

— Ці не робіцца табе лепей, рука? Пэўна, занадта рана пытаюся?

Ён узяў ды стаў жаваць другі цэлы кавалак.

«Дужая паўнакроўная рыба,— падумаў ён.— Мне пашэнціла, што я злавіў яе, а не дэльфіна. Дэльфін — той задужа салодкі. А гэтая — ледзь-ледзь, і ўся ейная моц захавалася.

«Не выпадае быць непрактычным,— падумаў ён.— Шкада, што ў мяне няма крыху солі. Бо невядома, высушыць сонца тое, што засталася, ці зробіць гніллём. Таму мне лепей з'есці і астатняе, хоць я не галодны. Рыба з кручком плыве сабе. З'ем усё і тады буду гатовы».

— Набярыся цярапення, рука,— сказаў ён.— Я раблю гэта для цябе.

«З большай ахвотай я карміў бы рыбіну,— падумаў ён.— Марлін — мой брат. Але я мушу забіць яго, таму павінен быць дужы». Паволі, засяроджана стары чалавек спажыў усе клінападобныя скрылікі.

Ён выпрастаўся і выцер рукі аб порткі.

— А зараз,— сказаў ён,— можаш выпусціць шнур, рука, і я спраўлюся з ім адной правай рукой, пакуль у цябе не пройдзе гэтая трасца.— Ён паставіў нагу на цяжкі шнур, які раней трымала левая рука, і зноў напружана ўгнуў спіну.

— Божа, дапамажы мне пазбыцца гэтай здранцвейласці,— сказаў ён.— Бо хто ведае, ці не выкіне рыба якога коніка.

«Але пакуль што марлін спакойны,— падумаў ён,— і трымаецца свайго плана. Толькі што ў яго за план? І ці ёсць ён у мяне? Мой план я мушу дастасаваць да яго нага, зважаючы на вялізны марлінаў памер. Калі ён вы-

¹ Л а й м — цытрон.

² Трупнае скарчаненне (лац.).

нырне, пакажацца, я змагу яго ўхайдоліць. Але ён, відаць, надумаў заставацца там заўжды. Дык і я застаўся з ім назаўжды».

Ён пацёр скурчаную руку аб нагавіцы і памкнуўся размяць непаслухмяныя пальцы. Але рука не расціскалася. «Мажліва, сонца ёй дапаможа,— падумаў ён.— Мажліва, яна расціснецца, калі ператравіцца дужы сыры тунец. Калі мне трэба расціснуць руку, я зраблю гэта, чаго б яно ні каштавала. Але не цяпер, не ўжываючы сілу. Хай здранцвенне пройдзе само, хай рука акрыяе самохаць. Ці ж не я знявечыў яе ўночы, калі было неабходна выслабаныць ды злучыць твая шнуры?»

Ён глянуў удаль на мора, і да яго прыйшла думка: які ён цяпер адзінокі. Але тут ён угледзеў у глыбокай цёмнай вадзе прамяністыя прызмы і ўбачыў шнур, што цягнуўся за кармою, і кранутую дзіўнай хвалістасцю роўнядзь. Воблакі збіраліся ў кучы, як бывае перад пасатам, ён зірнуў угару і ўбачыў чараду дзікіх качак, што вырысоўвалася, як на гравюры, на небе над вадюю, пасля яна зацягнулася смугою, потым выразна паўстала зноў, і ён спасцігнуў, што чалавек ніколі не бывае самотны ў моры.

Ён падумаў, як баяцца некаторыя людзі заплываць у малых лодках у адкрытае мора, адкуль не відаць сушы. Яны маюць рацыю ў твая месяцы, калі надвор'е раптоўна пагаршаецца. Але зараз была пара цыклонаў, а калі іх, цыклонаў, у такі час няма, гэта найлепшая пара ва ўсім годзе.

Калі цыклон набліжаецца, а ты ў моры, заўжды ёсць ягоныя прыкметы на небе за колькі дзён наперад. На беразе не кожны іх бачыць, бо і не ведае, што яны ёсць: у форме воблакаў, напрыклад. Але зараз цыклона не чакаецца.

Ён падняў галаву і ўбачыў: белыя кучавыя воблакі, што грудкі марозіва, дружна збіраліся да купы, а яшчэ вышэй як бы тонкае пер'е прыліпла да высокага вераснёўскага неба.

— Лёгка *brisa*¹,— сказаў ён.— Надвор'е лепшае для мяне, як для цябе, рыба.

Ягоная левая рука была па-ранейшаму скурчана, але паволі ён адгінаў пальцы.

«Ненавіджу здранцвенне,— падумаў ён.— Тваё ўласнае цела табе здраджвае. Сорам, калі ў цябе на лю-

¹ Брыз (*isp.*).

дзях панос ад сапсаванай рыбы ці мяса або ты ванітуеш ад іх. Але здранцвенне (ён думаў пра яго як пра *calambre*¹) асабліва прыніжае чалавека тады, калі ён адзін. Калі б хлопчык быў тут, ён бы расцёр мне руку ад перадплечча і зняў анямеласць. Але яна паздаравее».

Ён адчуў правай рукой, што рыба тузае шнур не гэтак, як раней, і тады ўбачыў, што шнур мае інакшы нахіл. Пасля, калі ён налёг на шнур, а левай рукой моцна і хутка лягнуў па сцягне, то ўбачыў, як шнур паціху ідзе ўгору.

— Ён выплывае на паверхню, — сказаў стары чалавек. — Ажывай, рука. Калі ласка, ажывай.

Шнур выходзіў паволі, але няспынна, і неўзабаве паверхня вады ўзнялася перад лодкай, і марлін выплыў. Ён выныраў несканчона доўга, і вада сцякала з ягоных бакоў. Яскравы на сонцы, галаву і спіну ён меў цёмна-ліловыя, а шырокія палосы на баках — светлага лавандавага колеру. Яго шабля была доўгая, як бейсбольная бітка, і звужаная, што рапіра, і ён падняўся на ўвесь рост з вады і пасля зноўку сцягнуў туды, плаўна, усё адно як ныральшчык, і стары чалавек бачыў, як хаваецца ў вадзе вялізны, падобны на лязо касы, хвост і як папоўз уніз шнур.

— Ён на два футы даўжэйшы за мой човен, — сказаў стары чалавек.

Шнур ішоў уніз хутка, але не сутаргава, і рыба не была спуджаная. Стары чалавек намагаўся абедзвюма рукамі ўтрымліваць такую напругу, якая яшчэ была бяспечная. Ён ведаў, што калі не здолее запаволіць рыбу разважным мерным ціскам, тая можа забраць увесь шнур і парваць.

«Гэта вялізны марлін, і я мушу адужаць яго, — думаў ён. — Я не павінен дазволіць яму ўведаць сваю ўласную моц, ані тое, што ён мог бы зрабіць, пусціўшыся наўцёкі. Калі б гэта быў я, дык напружыў бы ўсе свае сілы і даў ходу, пакуль штосьці не парвалася б. Але, дзякуй Богу, яны не такія разумныя, як мы, хто выймае з іх дух, хоць яны болей спрытныя і высакародныя за нас».

Стары чалавек бачыў шмат велізарных рыбін. Гэткіх, што важылі больш за тысячу фунтаў, і за сваё жыццё злавіў дзвюх такога памеру, але не адзін. А зараз адзін — і на даляглядзе не відаць сушы — ён быў пры-

¹ Здранцвенне (*icn.*).

вязаны да найвялікшай рыбы, якую калі-небудзь бачыў, большай за тыя, пра якіх чуў, і сцятыя пальцы на ягонай левай руцэ былі па-ранейшаму як сціснутыя арліныя кіпцюры.

«Але рука разагнецца, — падумаў ён. — Ну, так, яна разагнецца, каб дапамагчы правай руцэ. Гэта тры браты: рыба і абедзве мае рукі. Яна павінна разагнуцца. Не надта годна з яе боку быць здранцвелаі». Рыба ізноў запаволіла свой рух і плыла са звыклай хуткасцю.

«Хацеў бы я ведаць, чаго ён вынырнуў, — падумаў стары чалавек. — Ці не дзеля таго, каб паказаць мне, які ён вялікі. Зараз я ведаю хоць гэта, — падумаў ён. — Я хацеў бы паказаць яму, што за чалавек я. Але ж ён убачыў бы скручаную руку. Няхай ён думае, што я магутнейшы, чым ёсць, і такі я і буду. Калі б я быў рыбай, — падумаў стары чалавек, — хай бы ён меў усё, што мае, супроць адной маёй волі ды майго розуму».

Ён зручна ўладкаваўся, адчуваючы трываласць борта, і, здавалася, без вялікіх высілкаў пераносіў цяжкасці, і рыба звыкла плыла сабе, і лодка паволі кіравалася па цёмнай вадзе. Вятрыска, які прыйшоў з усходу, прынёс з сабой невялікае хваляванне, апоўдні левая рука старога чалавека ажыла.

— Благая навіна для цябе, рыба, — сказаў ён і пасунуў шнур на мяшку, што акрываў ягонныя плечы.

Уладзіўшыся як найямчэй, ён усё ж пакутаваў, хоць не прызнаваўся ў тым нават самому сабе.

— Я не набожны, — вымавіў ён. — Але я прачытаю дзесяць «Ойчаў нашых» і дзесяць «Анельскіх прывітанняў», каб злавіць гэтую рыбу, і я абяцаю зрабіць пілігрымку да Кабрэнскай Божай Маці, калі злаўлю. Вось маё абяцанне.

Ён пачаў чытаць малітвы. Часам так стамляўся, што не ўспаміналіся словы, і тады ён стаў чытаць як найхутчэй, каб словы прыходзілі аўтаматычна. «Анельскае прывітанне» лягчэй казаць, як «Ойча наш», — падумаў ён.

— Вітай, Марыя, поўная ласкі, Госпад з табою, бласлаўная ты між жанчынамі і бласлаўлены плод улоння твайго — Езус. Святая Марыя, Маці Божая, маліся за нас грэшных цяпер і ў хвіліну смерці нашай. Амін. — І ён дадаў: — Бласлаўная Дзева, маліся, каб гэты марлін навярнуў галавой. Хоць ён і цудоўны.

Прачытаўшы малітвы і чуючыся нашмат лепей, але пакутуючы па-ранейшаму, а мо і трохі болей, ён прыхі-

нуўся да носа лодкі і стаў разварушваць пальцы левай рукі.

Сонца прыпякала, хоць і пачаў дзьмуць лагодны ветрык.

— Варта было б зноў начапіць рыбку ды закінуць з кармы той малы шнур,— сказаў ён.— Калі рыба заха-ча заставацца ў моры і наступную ноч, мне спатрэбіцца нешта есці. Вады і то засталася на дне бутэлькі. Не думаю, што мне ўдасца злавіць тут штосьці апроч дэльфіна. Але свежы і ён прыймальны. Добра было б, каб лятучая рыба завітала на борт уначы. Але ж у мяне няма жаднага святла, што вабіла б іх сюды. Лятучая рыба выдатная на смак сырая, і мне не трэба будзе разрэзваць яе на кавалкі. Я мушу ашчаджаць усе свае сілы. Хрысце, я не ведаў, што ён гэткі вялізны.

— І ўсё ж ты спусціш дух,— сказаў стары чалавек.— Ва ўсёй сваёй велічы і бляску.

«Хоць гэта і несправядліва,— падумаў ён.— Але я пакажу яму, на што здатны чалавек і што чалавек можа вытрываць».

— Я гаварыў хлопчыку, што я незвычайны чалавек,— сказаў ён.— Зараз я павінен гэта даказаць.

Не мела значэння, што ён даказваў такое сцвярджэнне тысячу разоў. Цяпер ён даказвае ізноў. Кожны раз быў новым разам, і, даказваючы, ён ніколі не думаў пра мінулае.

«Як добра было б, каб ён заснуў і каб я мог заснуць і сніць пра львоў,— падумаў стары чалавек.— Чаму менавіта яны, ільвы, заселі ў маёй памяці? Не разважай, старэча,— сказаў ён сабе.— Давай, прыхініся да борта і ні пра што не думай. Ён працуе. А ты асабліва не намагайся».

Было ўжо, можна сказаць, папаўдні, лодка паволі плыла тым жа кірункам. Але зараз яе падштурхоўваў і ветрык з усходу. Стары чалавек у лодцы мякка са-слізгваў з хвалі на хвалю, і нават боль ад шнура ўперак спіны здаваўся яму зусім не пакутлівы.

Неяк пасля паўдня шнур пачаў узнімацца зноў. Аднак рыба ўсяго толькі паднялася трохі вышэй. Сонца ўгравала левую руку і плячо старога чалавека, ды яго-ную спіну, і, такім чынам, ён зразумеў, што рыба павярнула на паўночны ўсход.

Зараз, калі ён ужо бачыў яго, ён мог уявіць сабе, як марлін плавае ў вадзе з распасцёртымі, нібы крылы, фіялетавымі груднымі плаўнікамі, кроячы цемру пра-

мым вялізным хвостом. «Цікава, што ён бачыць на такой глыбіні, — падумаў стары чалавек. — Ягонае вока з кулак, у каня яно куды меншае, але той здатны бачыць у цемры. Некалі я зусім няблага бачыў у цемры, не ў поўнай, вядома. Не нашмат горш за ката».

Сонечная цяпло і тое, што стары чалавек варушыў і варушыў пальцамі, зняло здранцвеласць з левай рукі поўнасцю, і ён пачаў перакладваць на яе ўсё большыя работы ды пацэпваць мускуламі спіны, каб трошкі перасунуць балючы шнур.

— Калі ты не стамілася, рыба, — сказаў ён уголас, — дык ты вельмі дзіўная.

Ён чуўся зняможаным і ведаў, што неўзабаве прыйдзе ноч, і стараўся думаць пра іншыя рэчы. Ён думаў пра Вялікія Лігі (для яго яны былі *Gran Ligas*), памятаючы, што «Янкі» з Нью-Йорка гулялі з дэтройцкімі «Тыграмі».

«Другі дзень мінае, як я не ведаю вынікаў *juegos*¹, — падумаў ён. — Але я не павінен губляць веры, і я мушу быць вартым вялікага Дзі Маджыя, які ўсё робіць дасканала, перасільваючы нават боль ад пятачнай шпору. Што гэта за штука: пятачная шпора? — спытаўся ён у самога сябе.

У нас яе ніколі не бывае. Няўжо ад яе гэтак жа балюча, як ад шпору байцовага пеўня ў пяту? Наўрад ці я здолеў бы вытрываць гэта або страту вока ці абодвух вачэй ды працягваць змагацца, як тыя байцовыя пеўні. Чалавек не роўня найлепшым птахам і звярам. Усё ж я ахвотней быў бы той істотай, што цяпер там, пада мною, у цемрадзі мора».

— Пакуль не завіталі акулы, — сказаў ён услых. — Завітаюць акулы — Божа, ратуй яго і мяне.

«Як табе здаецца, ці вартаваў бы гэтую рыбіну вялікі Дзі Маджыя так доўга, як вартаваць яму я? — задаў ён сабе пытанне. — Я перакананы, што ён быў бы тут яшчэ лепшы за мяне, бо малады і дужы. Ягоны бацька таксама быў рыбак. Дык ці надта балюча яму ад той пятачнай шпору?»

— Не ведаю, — уголас вымавіў ён. — Пятачнай шпору ў мяне ніколі не было.

Калі сонца зайшло, стары чалавек прыгадаў, каб надаць сабе ўпэўненасці, як некалі ў таверне ў Касабланцы ён дужаўся, чыя рука мацнейшая, з вялізным

¹ Спартыўныя гульні (ісп.).

неграм з Сьенфуэгаса, які быў наймацнейшым хлопцам ва ўсім порце. Яны правялі адзін дзень і адну ноч, упіраючы локці ў накрэсленую крэйдай на сталё рысу, з выпрастанымі перадплеччамі, намёртва счাপіўшы рукі. Кожны намагаўся пакласці руку другога на стол. Багата хто біўся аб заклад, людзі заходзілі і пакідалі пакой, асветлены газніцамі, а ён глядзеў на неграву ручышчу, на ягоную кісьць і ў твар яму. Яны змянялі рэферы кожныя чатыры гадзіны пасля першых васьмі, каб судзі маглі паспаць. Кроў выступіла з-пад ягоных пазногцяў і негравых, і яны пазіралі адзін аднаму ў вочы і на рукі, і на перадплеччы, і спрачальнікі прыходзілі і выходзілі з пакоя, а то ўсаджваліся на высокія крэслы, што стаялі каля сцяны, ды назіралі. Лямпы кідалі цені на драўляныя афарбаваныя яскравым блакітам сцены. Неграў цень быў велізарны, і ён поўз па сцяне, калі вецер раскалыхваў лямпы.

Розніца паміж грашымі, што ставілі на кон, і сумай, якую атрымаў бы пераможца ў закладзе, усю ноч мянялася ў той ці іншы бок, і глядачы напампоўвалі негра ромам і запальвалі яму цыгарэты. Урэшце негр, на добрым падпітку, ажно лез са скуры і аднаго разу змуціў руку старога чалавека, які тады не быў стары, а быў Сант'ягам *El Campeón*¹, амаль на тры цалі страціць раўнавагу. Але стары чалавек патрапіў выпрастаць руку, і тая зноў была ўпоравень з супернікавай. Ён быў упэўнены зараз, што адужаў гэтага цудоўнага хлопца і сапраўднага атлета. І на світанні, калі спрачальнікі прасілі абвясціць, што двубой скончыўся нічыёй, і рэферы адмоўна круціў галавой, ён, рашуча намогшыся, стаў хіліць неграву руку ніжэй і ніжэй, пакуль тая не легла на стальніцу. Матч распачаўся ў нядзелю раніцой і скончыўся раніцой у панядзелак. Багата хто з тых, што біліся аб заклад, прасілі абвясціць нічыю, бо яны мусілі ісці — у порт грузіць мяшкі з цукрам або на працу ў Гаванскую Вугальную Кампанію. Каб не гэта, кожнаму рупіла б дачакацца фініша. Але ж ён фінішаваў, і раней, як хто-кольвек павінен быў ісці на работу.

Яго доўга ўсе звалі Чэмпіёнам, а ўвесну быў матч у адказ. Але няшмат грошай ставілася на кон, і ён лёгка выйграў матч, бо падарваў у негра з Сьенфуэгаса веру ва ўласныя сілы ў першым паядынку. Пасля ён правёў яшчэ пару матчаў, а потым — ніводнага. Ён вырашыў,

Чэмпіён (ісп.).

што здольны адужаць любога, калі моцна захоча, але гэта шкодна для ягонай правай рукі, якою ён ловіць рыбу. Ён правёў колькі пробных матчаў, дужаючыся левай. Аднак левая рука заўсёды была здрадніцкаю і ніколі не выконвала ягоных загадаў, і таму ён не даваў ёй веры.

«Сонца добра выпаліць ейную хваробу,— падумаў ён.— Яна не павінна больш дранцвець, хіба што ўначы будзе занадта холадна. Хацеў бы я ведаць, што прынясе гэтая ноч».

Самалёт праляцеў над галавой на сваім шляху у Майамі, і ён бачыў, як ягоны цень спудзіў чароды лятучых рыб і тыя шуганулі ўгору.

— Калі гэтулькі лятучай рыбы, дык тут павінен быць дэльфін,— сказаў ён і налёг на шнур, каб уведаць, ці нельга трохі падцягнуць рыбіну. Але не, ад напятага — глядзі, каб не парваўся,— шнура ажно адскоквалі кроплі. Лодка паволі кіравала наперад, і ён назіраў за самалётам, пакуль той не знік з поля зроку.

«Відочна, у самалёце дужа нязвыкла,— падумаў стары чалавек.— Цікава, як выглядае мора з такое высі? Яны павінны добра бачыць рыбу, калі лётаюць не занадта высока. Я хацеў бы лётаць вельмі павольна на вышыні двухсот сажняў і выглядаць рыбу згары. Калі я хадзіў у мора лавіць чарапах, то забіраўся на салінг на вяршыню мачты і нават з той вышыні бачыў нямала. Дэльфіны адтуль зелянейшыя, і ты можаш бачыць іхнія палосы і фіялетавыя плямы, і можаш бачыць увесь касяк, як яны плаваюць. Чаму гэта так, што ўсе борздыя рыбы з цёмных глыбіняў маюць фіялетавыя спіны і, зазвычай, фіялетавыя палосы або плямы? Дэльфін толькі здаецца зялёным, а ў сапраўднасці ён залацісты. Але калі ён прыходзіць карміцца, добра прагаладаўшыся, фіялетавыя палосы паказваюцца ў яго на баках, як у марліна. Ці гэта ад злосці, ці ад большай хуткасці яны выступаюць?»

Якраз перад тым, як сталася цёмна, а стары чалавек мінаў вялізную выспу саргасавых водарасцей, што ўздымаліся і калыхаліся ў светлым моры, як быццам акіян мілаваўся з некім пад жоўтаю коўдраю, невялічкі шнур ухапіў дэльфін. Ён убачыў яго, калі той скочыў у паветра, сапраўды залаты ў апошнім праменні сонца, выгінаючыся і шалёна матляючы плаўнікамі ў паветры. Дэльфін скочыў яшчэ раз, дэманструючы акрабатыку страху, і стары чалавек прабраўся назад на карму і,

скурчыўшыся, трымаючы вялікі шнур ўсёю праваю рукою, цягнуў дэльфіна леваю, наступаючы на штораз даўжэйшы шнур голаю леваю нагою. Калі рыба была ля самай кармы, вар'юючы, кідаючыся з боку ў бок, стары чалавек перагнуўся цераз карму, уцягнуў яе, зіхотка-залатую, з фіялетавымі плямамі, у лодку. Ейныя сківіцы сутаргава працавалі, яна кусала і кусала кручок, малоцячы дно чоўна доўгім пляскатым целам, хвостом і галавою, пакуль ён не агрэў яе па зіхатлівай залатой галаве і пакуль яна не ўздрыгнула і не супакоілася.

Стары чалавек зняў з кручка рыбу, насадзіў на яго другую сардзіну і закінуў шнур. Пасля ён паволі стаў прабірацца назад на нос. Ён памыў левую руку і выцер яе аб нагавіцы. Пасля пераклаў цяжкі шнур з правай рукі ў левую і памыў правую руку ў вадзе, назіраючы, як сонца апускалася ў акіян і з якім нахілам цягнуўся вялікі шнур.

— Ён плыве, як плыў, — сказаў стары чалавек. Але паназіраўшы, як вада абцякае руку, заўважыў: рух лодкі стаў куды павольнейшы.

— Я звязу два вёслы разам, упоперак кармы, і гэта замарудзіць вандроўку ўночы, — сказаў ён. — І яму, і мне пара адпачыць.

«Разумней будзе растрыбушыць дэльфіна трошкі пазней, каб зберагчы кроў у мясе, — падумаў ён. — Зраблю гэта пазней і тады ж звязу вёслы, для тармажэння. Няхай марлін цешыцца спакоем, не варта яго асабліва турбаваць на заходзе. Заход сонца цяжкая часіна для рыб».

Ён высушыў руку, трымаючы яе ў паветры, пасля ўхапіў ёю шнур і, расслабіўшыся як мог, даў падцягнуць сябе наперад да борта, гэтак, што на саму лодку прыпадала цяпер напругі не менш, калі не болей, як на яго.

«Я вучуся як спраўляцца з такім клопатам, — падумаў ён. — Прынамсі, з гэтай часткай работы. І не забудзься яшчэ, што ён не еў з таго часу, як узяў прынаду, і што ён вялізны і яму трэба шмат ежы. А я з'еў цэлага баніта. Заўтра прымуся за дэльфіна. Ён зваў яго *dorado*. Мажліва, пакаштую ўжо тады, калі буду чысціць. Яго куды цяжэй есці, як баніта. Але ж лёгкага нічога няма».

— Як пачуваешся, рыба? — спытаўся ён уголас. — Я добра пачуваюся, і мая левая рука паздаравела, і я маю запас ежы на ноч і на дзень. Так што цягні лодку, рыба.

Ён не чуўся напраўду добра, боль ад шнура, які ўядаўся ў спіну, ужо быў не проста боль — ён пераішоў у тупую ламоту, якой ён пабойваўся. «Але са мной здараліся горшыя рэчы, — думаў ён. — Мая рука толькі трошкі парэзаная, а другая ўжо не здранцвелая. Ногі мае ў парадку. Апроч таго, цяпер у мяне ёсць перавага: я маю правізію».

Ужо сцягнула, у верасні па заходзе сонца цямнее хутка. Ён ляжаў, прыхінуўшыся да шэрых абшарпаных дошак лодкі, адпачываючы ад усёй сваёй стомы. Загарэліся першыя зоркі. Яму была невядома назва зоркі Рыгель, але ён бачыў яе і ведаў, што неўзабаве выйдуць і астатнія, і ён будзе з усімі сваімі далёкімі сябрамі.

— Марлін — таксама мой сябра, — сказаў ён услых. — Гэткага я ніколі не бачыў і не чуў, што ёсць такі. Але я павінен забіць яго. Добра яшчэ, што нам не трэба спрабаваць забіць зоры.

«Уяві, што было б, калі б чалавек штодня спрабаваў уходаць месяц, — падумаў ён. — Месяц жа не стаіць на месцы. А можаш сабе ўявіць, як чалавек штодня палюе на сонца? Мы нарадзіліся шчаслівыя», — прышоў ён да высновы.

Потым яму стала шкада вялізную рыбіну, якая не мела чаго есці. Але яго рашучы намер даканаць марліна ніяк не паслабеў ад таго шкадавання. «Як багата людзей накорміць ён, — разважаў стары чалавек. — Але ці вартыя яны есці яго? Ну, безумоўна, не. Няма анікога, хто быў бы варты спажыць яго, гэтак ён сябе паводзіць, з такім пачуццём годнасці».

«Я не дужа разумею гэтыя рэчы, — падумаў ён. — Але добра, што нам не трэба намагацца забіць сонца або месяц, або зоркі. Досыць таго, што мы жывімся морам і вымаем дух з нашых праўдзівых сяброў».

А цяпер, — падумаў стары чалавек, — трэба вырашыць з тармажэннем. Яно мае свае хібы і свае вартасці. Я магу згубіць гэтулькі шнура, што згублю і марліна, калі той рване ад мяне, а тормаз — звязаныя адно з другім вёслы — будзе на месцы, і лодка згубіць усю сваю лёгкасць. Вядома, ейная лёгкасць доўжыць нашыя супольныя пакуты, але яна ж — зарука маёй бяспекі, бо ён здатны на вялізную хуткасць, якую яшчэ ніколі не карыстаўся. Што б там ні было, я павінен растрыбушыць дэльфіна, каб не сапсуўся, і трохі з'есці, каб захаваць сілу.

Зараз я адпачну яшчэ гадзінку, пагляджу, ці гэт-

кі ж ён моцны, што быў, і ці гэтак жа, як раней, плыве, а потым падамся на карму са сваім рупескам і цвёрда наважу, што рабіць. Тым часам я магу назіраць, як ён трымаецца і ці нямашака з ім якіх змен. Вёслы — добрая прыдумка, але зараз гуляць трэба з аглядкай! Гэта яшчэ рыба хоць куды, і я заўважыў, што кручок быў у куце рота, і рот быў шчыльна закрыты. Такой бяды той кручок. Голад — вось што яму дапякае, і тое, што супроць яго якаясьці незразумелая яму сіла. Спачывай зараз, старэча, а ён хай сабе працуе, пакуль твай чарод не прыйдзе».

Ён адпачываў, як яму здалася, гадзіны дзве. Месяц узышоў на небе позна, толькі па ім ён мог вызначыць час. Дый ці адпачываў ён узапраўды? Стары чалавек, як і раней, нёс на сваіх плячах няспынную цягу рыбы, але ён паклаў левую руку на планшыр лодкі і ўсё больш давяраўся лодцы самой, ейнаму супраціву рыбіне. «Як было б проста і добра, калі б я мог напяць шнур моцна, — падумаў ён. — Але калі марлін раптоўна толькі падасца ўбок, то парве яго. Я павінен змякчаць напругу шнура сваім целам і ў любы час быць гатовы адпусціць той абедзвюма рукамі».

— Але ты яшчэ не спаў, старэча, — сказаў ён уголас. — Гэта ж палова дня і ноч, і другі дзень, а ты яшчэ не спаў. Ты павінен вынайсці спосаб, як трохі паспаць, калі ён спакойна плыве. Не сплучы, у галаве возьме і памутнее.

«Але галава ў мяне ясная, — падумаў ён. — Дужа ясная. Я такі ж ясны, як зоркі, а мы — радня¹. І ўсё ж я павінен паспаць. Зоркі спяць, і месяц, і сонца спіць, і нават акіян спіць часам, у пэўныя дні, калі плынь замірае, калі ягоная паверхня гладзюсенькая.

Але не забудзься пра сон, — падумаў ён. — Трэба сябе змусіць, а пасля прыдумай штосьці простае і пэўнае наконт шнураў. Ідзі назад і прыгатауй дэльфіна. Гэта занадта небяспечна: прыстасоўваць вёслы для тармажэння, калі ты павінен спаць».

— Я мог бы абысціся без сну, — сказаў ён сабе. — Але гэта было б задужа небяспечна. Ён рачкі стаў прабірацца назад на карму, намагаючыся не таргануць шнуром, які трымаў марлін. «Мажліва, яго самога зморвае сон, — падумаў стары чалавек. Але я не хачу, каб

¹ Літаральна — браты.

ён адпачываў. Ён павінен цягнуць, пакуль не зойдзеца».

Зноў апынуўшыся на карме, стары чалавек павярнуўся гэтак, што адна яго левая рука вытрымлівала цяпер тое, што раней плечы, і правай рукой дастаў нож з похвы. Зоры зараз свяцілі зырка, ён выразна бачыў дэльфіна і ўсадзіў лязо нажа ў ягоную галаву, а пасля выцягнуў дэльфіна з-пад кармы. Прыціснуўшы адной нагой рыбу, не марудзячы, ён разрэзаў яе ад задняга праходу аж да кончыка ніжняй сківіцы. Потым адклаў нож і трыбушыў рыбу правай рукой, дачыста выбіраючы вантробы і вырываючы шчэлепы. Ён адчуў, што трымае ў руках цяжкі і слізкі страўнік, і расцяў яго. Унутры былі дзве лятучыя рыбы, свежыя і цвёрдыя. Ён паклаў іх побачкі, а трыбухі ды шчэлепы кінуў за карму. Яны патаналі, пакідаючы ў вадзе святлісты след. Рыба была халодная, струплявата шэра-белая ў зорным святле, і стары чалавек аблупіў адзін бок, прытрымліваючы правай нагой рыбіну галаву. Пасля перавярнуў рыбу і зняў скуру з другога боку, ды адрэзаў мяса з абодвух: ад галавы ажно да хваста.

Ён кінуў шкілет за борт і паглядзеў, ці хоць трохі не закруціцца вада. Але ўбачыў толькі святло, запаленае яго павольным апусканнем. Тады ён павярнуўся і ўладкаваў дзвюх лятучых рыб усярэдзіне двух рыбных філе, а пасля, паклаўшы нож назад у похву, памалу дабіраўся назад на нос. Яго спіна была сагнутая ад цяжару шнура ўпоперак яе, а ў правай руцэ ён нёс рыбу.

Там, на носе, ён расклаў на дне лодкі два рыбных філе і побач — лятучых рыб. Тады перасунуў шнур на плячах на новае месца і зноўку трымаў левай рукой, упіраючыся ў планшыр. Пасля ён перагнуўся цераз борт і памыў лятучую рыбу ў вадзе, назіраючы, з якой хуткасцю вада абцякае руку. Ягоная рука свяцілася, ён жа чысціў рыбу. Струмень быў не гэтакі моцны, і калі ён выціраў рабро далоні аб дошкі, часцінкі фосфару павольнаплылі да кармы.

— Ён стомлены або адпачывае, — сказаў стары чалавек. — А зараз я мушу спажыць пасілак з гэтага дэльфіна, перадыхнуць і трошкі паспаць.

Пад зорамі ўсё больш і больш халоднай начы стары чалавек з'еў палавінку рыбага філе і лятучую рыбу (папярэдне ён растрыбушыў яе і адрэзаў ёй галаву).

— Якая выдатная ежа — вараны або смажаны дэльфін, — сказаў ён. — І які ён агідны сыры. Я ніколі

болей не выйду ў лодцы, не ўзяўшы лаймаў або солі.

«Калі б у мяне былі мазгі, я ўвесь дзень плюхаў бы ваду на нос чаўна, і, высыхаючы, яна б ператварылася ў соль,— падумаў ён.— Але ж я зачапіў на кручок дэльфіна амаль на заходзе сонца. І ўсё ж слабавата рыхтаваўся. Аднак я грунтоўна ўсё перажываў, і на ваніты не цягне».

Неба зацягвалася хмарами, што плылі на ўсход, і адна за адной зоркі, якія ён ведаў, знікалі. Здавалася, што ён завітае ў вялізны каньён хмар. Вецер сціх.

— Тут будзе кепскае надвор'е праз тры ці чатыры дні,— сказаў ён.— Але не сёння ўночы і не заўтра. Шыкуйся зараз да свайго сну, старэча, пакуль рыба паводзіць сябе спакойна.

Учэпіста трымаючы шнур у правай руцэ, ён прыціснуў яе клубом, налёгшы ўсёй сваёй вагой на борт носа. Пасля ён спусціў шнур на плячах трохі ніжэй і ўхапіўся за яго левай рукой.

«Мая правая рука можа трымаць яго датуль, пакуль ён прыціснуты,— падумаў стары чалавек.— Калі шнур аслабне ў сне, левая абудзіць мяне, як той пачне выпаўзаць. Цяжкавата будзе правай руцэ. Але ён звычайны да пакаранняў¹. Нават калі я пасплю хвілін дваццаць або паўгадзіны, будзе няблага». Так ён ляжаў, заціскаючы сабою, усім цэлам сваім шнур, перакладаючы ўсю сваю вагу на правую руку, і ўрэшце заснуў.

Стары чалавек сніў не ільвоў, а вялізны касяк марскіх свіней, што расцягнуўся на восем ці дзесяць міляў, і гэта было ў час іхняга спароўвання, і яны скакалі высока ў паветра ды вярталіся ў тую ж яму, якую яны, скачучы, утваралі ў вадзе.

Потым яму снілася, што ён у вёсцы на сваім ложку, і што дзьме «паўночнік»², яму дужа сцюдзёна, а левая рука здранцвела, бо галава ягоная спачывае на ёй замест падушкі.

Пасля гэтага прысніўся яму доўгі жоўты бераг, і ён убачыў, як шарай гадзінай першы леў ступіў на бераг, а пасля прыйшлі другія львы, і ён, успёршы падбародак на борт, на носе карабля, што стаяў на якары пад павевам берагавога брызу, чакаў з'яўлення новых львоў і быў шчаслівы.

¹ Стары чалавек, персаніфікуючы і сваю правую руку, ужывае ў стасунку да яе мужчынскі род.

² Моцны паўночны вецер.

Месяц ужо даўно ўзышоў, але стары чалавек спаў сабе, і рыба рупна цягнула лодку, і тая кіравалася ў тунэль, збудаваны з хмар.

Ён прачнуўся ад удару ў твар кулаком уласнай правай рукі. Апякаючы яе, шнур ірваўся ўніз, у мора. Стары чалавек зусім не чуў левай рукі і як толькі мог тармазіў правай, але шнур з імкліваасцю раскручваўся. Урэшце левая рука намацала шнур, і ён прыціснуўся да яго спінай, хоць шнур апальваў яе і руку, што прыняла на сябе ўсю напругу, і балюча рэзаў яе. Ён азірнуўся на запасныя маткі: яны падавалі шнур са спорнаасцю канвеера. Якраз тады рыба скочыла з вады, як быццам выбухнула ў акіяне, а пасля цяжка ўпала. Потым яна скакала зноў і зноў, але лодка ішла хутка, хоць шнур усё размотваўся, і стары чалавек напінаў яго аж да небяспечнай напругі, напінаў яшчэ і яшчэ раз. Урэшце яго шпурнула на нос лодкі, тыцнула тварам у адрэзаны кавалак дэльфіна, і ён не мог паварушыцца.

«Вось што мы атрымалі,— падумаў ён.— Прымай-ма падарунак. Але змусь яго заплаціць за гульні са шнурам,— падумаў ён.— Змусь яго заплаціць за гэта».

Ён не мог бачыць рыбіных скачкоў, адно чуў, як нібыта разломваўся акіян, ды цяжкі ўсплёск, калі марлін рухнуў. Шнур з ягонай хуткаасцю моцна рانیў рукі, але стары чалавек загадзя ведаў, што гэтак будзе, і звыкла намагаўся, каб той не чапляў найбольш далікатных частак рукі, не саслізнуў у далонь ды не разануў па пальцах. «Калі б хлопчык быў тут, ён змачыў бы маткі шнура,— падумаў стары чалавек.— Але, калі б хлопчык быў тут. Калі б хлопчык быў тут...»

Шнур усё знікаў і знікаў у вадзе, але зараз рух гэты павольнеў, і стары чалавек прымушаў рыбіну здабываць кажнюткую цалю шнура. Вось ён узняў галаву на дне лодкі, пакінуўшы там кавалак рыбы, расплюшчаны ягонай шчакой. Пасля ён укленчыў, а тады паволі ўстаў на ногі. Ён адпускаў шнур, але з кожным разам усё больш непаспешліва. Ён адсунуўся назад, туды, дзе намацваў нагою маткі шнура, якіх не мог бачыць у цемры. Тут яшчэ было процьма шнуру, і на марлінаву долю выпадала валачыць увесь прыпас у вадзе.

«Так,— падумаў ён.— І, апрача таго, марлін скочыў больш за тузін разоў і напоўніў мяшкі ўздоўж свайго хрыбта паветрам і цяпер не можа падацца паміраць глыбока на дно, адкуль я не здолеў бы яго выцягнуць. Неўзабаве ён пачне кружляць, і вось тады я павінен як

след націснуць на яго. Цікава, што яго так раптоўна спудзіла? Мажліва, голад напоўніў адчаем або штосьці напалохала ўночы? Можа, ён раптам адчуў страх. Але ж гэткая спакойная дужая рыбіна, і такая, здавалася, бясстрашная і ўпэўненая. Дзіўна».

— Лепей сам будзь бясстрашны і ўпэўнены ў сабе, старэча,— сказаў ён.— Ты трымаеш яго ізноў, ды не можаш ані трохі падцягнуць шнур. Але неўзабаве ён павінен закружляць.

Трымаючы шнур левай рукою і плячыма, стары чалавек нахіліўся і чарпануў вады правай рукою, каб змыць рэшткі рыбінага мяса са свайго твару.

Ён непакоіўся, каб яно не пацягнула яго на ваніты, і ён не падупаў на сіле. Абмыўшы твар, стары чалавек памыў правую руку ў вадзе за бортам і не выцягваў яе пэўны час з салёнай вады, назіраючы за з'яўленнем першага святла, за якім — усход сонца. «Ён кіруецца амаль на ўсход,— падумаў стары чалавек.— Значыцца, ён замарыўся і даверыўся плыні. Неўзабаве ён абавязкова закружляе. Тады і распачнецца праўдзівая наша праца».

Палічыўшы ўрэшце, што яго правая рука была ў вадзе дастаткова доўга, стары чалавек выцягнуў яе і агледзеў.

— Нічога страшнага,— сказаў ён.— І няхай баліць, боль для мужчыны рэч звычайная.

Ён асцярожна ўзяўся за шнур, каб той не трапіў на ніводны свежы парэз, і пасунуўся так, каб мог апусціць левую руку ў мора з другога боку чоўна.

— Для такое нікчэмнасці, як ты, твае паводзіны былі яшчэ не найгоршыя,— звярнуўся ён да левай рукі.— Але быў момант, калі я не мог цябе знайсці.

«Чаму я не нарадзіўся з дзвюма добрымі рукамі? — падумаў ён.— Магчыма, гэта мая віна, што я не вытрэніраваў руку належным чынам. Але Богу вядома, што ў яго было досыць шанцаў навучыцца. Зрэшты, ён не так і кепска паводзіў сябе ўночы і здранцвеў усяго адзін раз. Здранцвее зноў, дык няхай шнур яго ператне». Калі ён гэтак падумаў, дык уцяміў, што на яго найшло памутненне, і вырашыў яшчэ трохі падсілкавацца рыбай. «Але я не магу,— сказаў ён у сваіх думках.— Лепей хай круціцца галава, як страціць сілу ад ванітаў. І я ведаю, што не ўтрымаю ў роце тую рыбу пасля таго, як уляпаўся ў яе тварам. Буду хаваць яе на самы крайні выпадак, пакуль не сапсуецца. Але цяпер запозна пад-

мацоўвацца ежай. Дурбель,— сказаў ён сабе.— З'еш другую лятучую рыбу».

Яна была тут, пачышчаная і гатовая, і ён падняў яе левай рукой і ўплятаў, старанна перажоўваючы косці, ядучы ўсю яе аж да хваста.

«Яна больш спажывуная за ўсе амаль іншыя рыбы,— падумаў ён.— Прынамсі, у ёй болей той сілы, якая неабходная мне. Усё, што я магу, я зрабіў. Хай распачынае сваё кружлянне, хай прыйдзе бой!»

Сонца ўзыходзіла ў трэці раз з таго часу, як ён рушыў у мора, калі рыба пачала кружыць.

Ён не мог вызначыць па нахіле шнура, што рыба кружыць. Для гэтага было занадта рана. Ён усяго толькі адчуў лёгкае паслабленне напору шнура і правай рукой стаў мякка выцягваць яго. Той напінаўся, як заўсёды, але якраз там, дзе, здавалася, вось-вось парвецца, яго пачало прыбываць. Выслабаніўшы плечы і галаву ад шнура, што ціснуў на іх, стары чалавек цягнуў мерна і нямоцна. Рукі ягоныя нагадвалі цяпер маятнік, таксама, наколькі мог, ён выкарыстоўваў у рабоце тулава і ногі. Старыя ногі і плечы круціліся ў суладдзі з узмахамі рук.

— Гэта вельмі вялікі круг,— сказаў стары чалавек.— Але ён кружляе.

Пасля шнур у лодцы перастаў расці, і стары чалавек цягнуў яго, пакуль не ўбачыў, як ад таго адскокваюць на сонцы кроплі. Пасля марлін пацягнуў шнур далей, у мора, і стары чалавек, уклечыўшы, адпусціў яго з неахвотай назад у цёмную ваду.

— Напачатку ён бярэ шырока,— сказаў стары чалавек.— Я павінен напінаць шнур як мага мацней. Напруга будзе штораз скарачаць ягоны круг. Магчыма, праз гадзіну я ўбачу яго. Я павінен яго адужаць, а тады павінен дакончыць.

Але рыба спавольна кружыла, як і раней, і праз дзве гадзіны стары чалавек узмакрэў ад поту і валіўся з ног ад стомы. Аднак кругі зараз нашмат пакарацелі, і па нахіле шнура ён вызначыў, што рыба, апісваючы іх, падымалася вышэй і вышэй.

Гадзіну стары чалавек бачыў перад вачыма чорныя плямы, салёны пот заліваў вочы, парэзы пад вокам і на лбе. Чорныя плямы яго не палохалі. Гэта было нармальна, калі ўлічыць напругу, з якою ён цягнуў шнур. Двойчы, аднак, ён адчуваў млосць і заварот галавы, і вось гэта яго непакоіла.

— Я не магу зганьбіць сябе і аддаць канцы, пазмагаўшыся з гэткім марлінам,— сказаў ён.— Цяпер, калі я прымусіў яго хадзіць такімі прыгожымі кругамі, Божа, дай вытрываць. Я прачытаю сотню «Ойчаў нашых» і сотню «Анэльскіх прывітанняў». Але я не магу чытаць іх цяпер.

«Уважай іх за прачытаныя,— падумаў ён.— Прачытаю пазней».

Якраз тады нешта стукнула ў вадзе па шнуры, які ён трымаў абедзвюма рукамі, і рванула шнур рэзка, моцна — ён адчуў гэта.

«Ён б'е па драцяным павадку сваёй пікай,— падумаў ён.— Гэтага варта было чакаць. Ён павінен быў так рабіць. Праўда, цяпер ён можа ўзяць ды скочыць, вынырнуць, і мне больш было б даспадобы, калі б ён кружляў сабе. Скачкі былі неабходныя, каб ён нахапаў паветра. Але пасля гэтага кожны скачок можа разрываць рану ад кручка, і каб ён не выкінуў кручок наогул.

— Не скачы, рыба,— сказаў ён.— Не скачы.

Марлін лупіў па дроце яшчэ толькі разоў, і кожнага разу, пакруціўшы галавой, стары чалавек трохі папускаў шнур.

«Нельга, каб ягоны боль узмацняўся,— падумаў стары чалавек.— Мой боль не мае значэння. З маім я магу спраўляцца. Але ён можа ашалець ад болю».

Мінула трохі часу, рыба перастала біцца аб дрот і зноўку пачала паволі кружыць. Зараз стары чалавек усё выбіраў і выбіраў шнур. Але на яго зноў наплыла мласнасць. Ён зачэрпнуў левай рукой крыху марской вады і лінуў сабе на галаву. Потым лінуў яшчэ і расцёр карак.

— Здранцвеласці няма,— сказаў стары чалавек.— Я магу трываць, а ён у хуткім часе выплыве. Я павінен трываць.

Ён апусціўся на калені на носе лодкі і на нейкі час закінуў шнур зноў за спіну. «Я перадыхну, пакуль марлін кружляе, а тады ўстану і вазьмуся за яго, калі ён прыйдзе»,— вырашыў стары чалавек.

Была вялікая спакуса адпачыць на носе лодкі, даўшы рыбіне магчымасць зрабіць адзін круг самой, не выбіраць шнур увогуле. Але калі напружанне паказала, што рыбіна павярнула ды плыве да лодкі, стары чалавек устаў на ногі, закруціўся, захістаўся, уцягваючы ў лодку ўвесь шнур, які ён даставаў.

«Ніколі яшчэ я не быў такі змучаны,— падумаў стары чалавек,— і ў дадатак пасат узнімаецца. Але пасат

дапамога мне дабрацца з рыбінай да прыстані. Мне ён будзе ох як патрэбны».

— Я адпачну ў наступны раз, калі марлін рабіцьме круг,— сказаў стары чалавек.— Я пачуваюся нашмат лепей. Яшчэ два-тры абароты, і я займею яго.

Саламяны капялюш з'ехаў нізка на патыліцу, і стары чалавек упаў на дно лодкі, калі рыба, паварочваючы, тарганула шнур.

«Цяпер працуй ты, рыбіна,— падумаў ён.— Я возьмуся за цябе, калі ты павернеш назад».

Мора добра-такі ўзнялося. Але гэта быў вецер, які суправаджае добрае надвор'е, і стары чалавек мецьме ў ім патрэбу, калі рушыць дадому.

— Я папросту буду кіраваць на поўдзень і захад,— сказаў ён.— Чалавек не заблудзіць у моры, ды і выспа нашая доўгая.

Марлін рабіў трэці абарот, калі ён упершыню ўбачыў яго. Дакладней, убачыў цёмны цень, які праплываў пад лодкай гэтулькі часу, што стары чалавек не даваў веры: няўжо той такі даўжэразны?

— Ды не,— сказаў ён.— Не можа ён быць гэтакі вялізны.

Але ён быў гэтакі вялізны, і напрыканцы свайго круга выплыў на паверхню ўсяго за трыццаць ярдаў ад лодкі, і чалавек угледзеў ягоны хвост, што вытыркаўся з вады: вышэйшы за вялікае лязо касы, лавандавага колеру, надта бледнага асабліва над цёмна-сіняй вадой. Той падаўся назад, і калі марлін плыў яшчэ зусім блізка ля паверхні, стары чалавек мог бачыць агромністае тулава, спярэшчанае фіялетавымі палосамі. Спінны плаўнік быў апушчаны ўніз, а велізарныя грудныя плаўнікі — шырока распасцёртыя.

Падчас гэтага круга стары чалавек нават разгледзеў ягонае вока і ўбачыў дзвюх шэрых рыб-прыліп. Прыліпы то прысмоктваліся да яго, то кідаліся наўцёкі, а то спакойна плавалі ў ягоным цяні. Кожная з іх была ў даўжыню больш за тры футы, і калі яны хутка плылі, то, выгінаючыся, шлёгалі ўсім сваім целам, як вугры.

Стары чалавек цяпер моцна пацеў, але ад нечага яшчэ апрача сонца. З кожным спакойным ціхамірным абаротам, што рабіла рыба, шнур у лодцы доўжыўся, і стары чалавек быў упэўнены, што пасля двух наступных абаротаў ён займее мажлівасць уторкнуць у марліна гарпун.

«Але я мушу прысунуць яго бліжэй, бліжэй, блі-

жэй,— думаў ён.— Я не павінен цяляць у галаву. Трэба лупануць у сэрца».

— Будзь спакойны і моцны, стары дружа,— нака-
заў ён сабе.

На гэты раз марлінава спіна вылезла з вады, але ён быў крыху далекавата ад лодкі. Падчас другога кругу той па-ранейшаму быў занадта далёка, але болей высу-
нуўся з вады, і стары чалавек не сумняваўся, што калі яшчэ трохі выбяра шнур, то падцягне марліна да самога борта.

Гарпун ён падрыхтаваў даўно, маток тонкай вяроўкі ляжаў у круглым кошыку, а ейны канец быў прымаца-
ваны да бітэнга на носе.

Робячы свой чарговы круг, паказалася рыбіна, спа-
койная і прыгожая, варушыўся толькі хвост. Стары ча-
лавец напяў шнур як мог, каб наблізіць яе да лодкі. Усяго на нейкі момант рыбіна злёгка павярнулася на бок. Пасля выпрасталася і распачала новы круг.

— Я зрушыў яго з месца,— сказаў стары чалавек.—
Усё-такі я зварухнуў яго!

На старога чалавека зноў наплыла млоснасць, але ён трымаў вялізную рыбіну, напружваючыся што было моцы. «Я зварухнуў яго,— думаў ён.— Магчыма, на гэты раз я адолею. Цягнуце, рукі,— падумаў ён.— Тры-
майце, ногі. Трывай, мая галава. Трывай дзеля мяне. Ты ніколі не адключалася. На гэты раз я перавярну яго».

Але калі стары чалавек задоўга да таго, як марлін зраўняўся з лодкай, намагаючыся з усіх жыл пачаў вы-
цягваць яго, той крыху павярнуўся бокам, потым вы-
прастаўся і адплыў.

— Рыба,— сказаў стары чалавек.— Рыба, усё роўна цяпер ты памрэш. Дык табе трэба забіць мяне таксама?

«Гэтым нічога не дасягнеш»,— падумаў ён. Ягонь рот занадта перасох, каб гаварыць, але зараз ён не мог дацягнуцца да вады. «На гэты раз неабходна прыця-
гнуць яго да борта,— падумаў стары чалавек.— На шмат абаротаў мяне ўжо не хопіць. Не, цябе хопіць. Цябе хапацьме заўжды».

Падчас наступнага абарота ён ледзь не займеў яго. Але зноўку рыбіна выпрасталася і паволі паплыла сабе.

«Ты зніштажаеш мяне, рыба,— падумаў стары ча-
лавец.— Але ты маеш на гэта права. Я ніколі не бачыў велічэзнейшай ці прыгажэйшай, ці спакайнейшай або шляхетнейшай істоты за цябе, браце. Давай! Канчай са мной, рыба. Мне ўсё адно, хто каго заб'е».

Нешта нядобрае робіцца з тваёй галавой, — падумаў ён. — А яна павінна быць ясная. Май ясную галаву і ўмей цярпець, як мужчына. Ці як рыба», — падумаў ён.

— Ясней, мая галава, — сказаў ён голасам, які ледзьве пачуў сам. — Ясней.

Яшчэ двойчы марлінавы абароты заканчваліся гэтак жа.

«Не ведаю, — думаў стары чалавек, — ці што ў мяне атрымаецца. — Кожны раз ён траха не страчваў прытомнасці. — Не ведаю. Але яшчэ раз паспрабую».

Стары чалавек паспрабаваў яшчэ раз і адчуў, што яго апаноўвае млоснасць, калі ён павярнуў рыбіну на бок. Тая выпрасталася і зноў паволі адплыла, пайгойдваючы вялізным хвостом у паветры.

«Я паспрабую яшчэ», — паабяцаў стары чалавек, хоць ягоныя рукі зрабіліся ліпкія, а вочы замгліліся і толькі ў мігі праяснення бачылі добра.

Ён паспрабаваў зноўку, і зноўку той жа вынік. «Значыцца, — падумаў ён, а млосць ужо наплывала, — я паспрабую яшчэ раз».

Ён уклаў увесь боль і тое, што засталася ад ягонае дужасці і даўно страчанае гордасці, у свой высілак, каб скончыць са змагарскай агоніяй рыбіны, і тая перавярнулася на бок і слухмяна паплыла, траха не датыкаючыся дзюбай да дошак чоўна, і мінала лодку, доўгая, моцная, шырокая, срэбраная, спярэшчаная фіялетавымі палосамі і несканчоная ў вадзе.

Стары чалавек выпусціў шнур і прыціснуў нагой, пасля падняў гарпун, а ў гэтую хвіліну ён сабраў і новыя сілы, увагнаў рыбіне ў бок, якраз за вялізным грудным плаўнікам, які ўзнімаўся высака ў паветры на ўзроўні рабаковых грудзей. Ён адчуў, як сталь уваходзіць у мяса марліна, і ён успёрся на яе і ўвагнаў глыбей, а тады налёг на гарпун усім цяжарам свайго цела.

Але рыба ажыла, хоць ужо трымала ў сабе смерць, і шуганула з вады, паказваючы ўсю сваю даўжыню і шырыню, і магутнасць, і красу. Здавалася, яна павісла ў паветры над старым чалавекам у чоўне. Пасля яна з грукам упала ў ваду, пырскамі заліўшы старога чалавека і ўвесь ягоны човен.

Старога чалавека адольвала млоснасць і слабасць, ды і бачыў ён кепска. Але ён разблытваў шнур гарпуна сваімі паабдзіранымі рукамі, павольна прапускаючы той цераз пальцы, пакуль, калі зрок ягоны паяснеў, не

ўгледзеў рыбіны, што пагойдвалася на спіне срэбраным жыватом угору. Страла гарпуна тырчала наўскос з пляча рыбіны, і мора чырванела ад крыві, што цякла з сэрца марліна.

Спачатку здавалася, што гэта ў сіняй вадзе глыбінёю больш за мілю цямнее меліна. Пасля пляма расплылася, як расейваецца воблака. Рыбіна ільснілася срэбрам, калыхаючыся, застылая, разам з хвалямі.

Зрок у старога чалавека на момант палепшыўся, і ён уважліва ўгледзеўся ў гэты малюнак. Пасля двойчы абкруціў вярхоўкай гарпуна бітэнг на носе лодкі і паклаў галаву на рукі.

— Не здавайся, галава,— сказаў ён, прыхіліўшыся да дошак носа.— Я стомлены стары чалавек. Але я забіў гэтага марліна, свайго брата, і мушу яшчэ багата паваждацца.

«Цяпер я павінен падрыхтаваць вярхоўку і петлі, каб прыладзіць яго да борта,— падумаў ён.— Нават калі б мы былі ўдвух і залілі лодку, уцягнуўшы ў яе рыбіну, а пасля вычарпалі вадку, човен нізашто не вытрымаў бы ягонага цяжару. Я павінен усё падрыхтаваць, пасля прысунуць яго да борта, як след прывязаць, паставіць мачту, узняць ветразь і рушыць дадому».

Стары чалавек стаў падцягваць рыбіну да борта, каб займець магчымасць прасунуць вярхоўку праз ейныя шчэлепы, выцягнуўшы пасля з рота, і прымацаваць галаву да носа лодкі. «Я хачу бачыць яго,— падумаў ён,— і кранацца, і адчуваць яго. Гэта мой скарб,— падумаў ён.— Але не таму я жадаю адчуваць яго каля сябе. Мне здаецца, я пачуў ягонае сэрца,— падумаў ён.— Калі штурхаў стралу гарпуна другі раз. Падцягні яго зараз ды прымацуй, ды схпі пятлёю хвост, а другою — тулава, каб як след прывязаць яго да чоўна».

— Закасвай рукавы, старэча,— сказаў ён і глытнуў трэшчакі вадкі.— Цяпер, па змаганні, на цябе чакае процьма рабскае працы.

Ён зірнуў угору на неба, тады ў вадку на рыбіну. Пасля ўважна паглядзеў на сонца. «Цяпер яшчэ толькі трохі папаўдні,— падумаў ён.— І пасат узнімаецца. Такой бяды усе гэтыя шнуры. Мы з хлопчыкам зросцім іх удома».

— Ідзі сюды, рыба,— сказаў ён.— Але марлін не падышоў. Ён калыхаўся сабе ў хвалях, і стары чалавек сам пакіраваў лодку да яго.

Калі стары чалавек зраўняўся з рыбінай і ейная га-

лава датыкалася да носа лодкі, то ён не мог паверыць у памер гэтага марліна. Але ён адвязаў вяроўку гарпуна ад бітэнга, прасунуў яе праз шчэлепы і дастаў са сківіц, абхапіў ёю меч, потым прасунуў вяроўку праз шчэлепы з другога боку, яшчэ раз схапіў ёю глюгу і, зрабіўшы вузел на двайной вяроўцы, прымацаваў яе да бітэнга на носе. Пасля перарэзаў вяроўку і пайшоў на карму ўзяць пятлёю хвост. З фіялетава-срэбранай рыба зрабілася цалкам срэбраная, а палосы мелі цяпер гэтакі ж бледна-ліловы колер, што і хвост. Палосы былі шырэйшыя за чалавечую руку з растапыранымі пальцамі, а рыбіна вока глядзела гэтак жа адасобоена, як люстры ў перыскопе або як святы на выяве ў працэсіі.

— Гэта быў адзіны спосаб, якім яго можна было зрабіць,— сказаў стары чалавек. Ён чуўся лепей, выпіўшы вады, і ведаў, што не страціць прытомнасці, і галава была ясная.— У такім выглядзе марлін заважыў бы больш за паўтары тысячы фунтаў,— меркаваў стары чалавек.— А магчыма, і нашмат болей. Калі разабраць і прадаць дзве траціны гэтага па трыццаць центаў фунт? Га?

— Каб падлічыць, мне патрэбны аловак,— сказаў ён.— Галава мая не нагэтулькі ясная. Але, думаю, вялікі Дзі Маджыя сёння мною ганарыўся б. Я ніколі не меў пяточных шпораў. Але мае рукі і спіна напраўду баляць. Цікава, што за яна: пяточная шпора? Магчыма, яны ў нас бываюць, а мы пра тое нават не здагадаемся.

Стары чалавек прымацаваў марліна да носа кармы і да сярэдняй лаўкі. Той быў такі вялікі, як быццам гэта прывязалі да борта яшчэ адзін, нашмат большы човен. Ён адрэзаў кавалак шнура ды падвязаў ніжнюю сківіцу рыбіны да глюгі, каб рот не разяўляўся і яны плылі як найбольш плаўна. Тады ён паставіў мачту і з палкай, якая служыла гафелем, і з аснашчаным гікам, пад латаным ветразем, што напоўніўся ветрам, пакіраваў, паўлежачы на карме, сваю лодку на паўднёвы захад.

Яму не патрэбны быў компас, каб вызначыць, дзе паўднёвы захад. Стары чалавек павінен быў толькі адчуваць пасат, куды той дзьме, і як ветразь яго забірае. Варта было б закінуць маленькі шнур з блешняй на ім, можа, удалося б што злавіць ды з'есці і змачыць губы. Але ён не змог знайсці блешні, а ягоныя сардзіны пагнілі. Тады ён падчапіў бусаком, пływучы, жмут жоўтых Затоцкіх водарасцей і трасянуў імі. Малыя шрымсы, што былі там, пападалі на дошкі чоўна. Больш за

тузін шрымсаў скакала і перабірала ножкамі, як пясчаныя блохі. Стары чалавек адшчыкваў іхнія галовы вялікім і ўказальным пальцамі і еў, перажоўваючы шкарлупкі і хвосцікі. Шрымсы былі малюпасенькія, але, ведаў ён, спажыўныя, ды і смак яны мелі прыемны.

У старога чалавека яшчэ засталіся два глыткі вады ў бутэльцы, і палову глытка ён выпіў пасля таго, як з'еў шрымсы. Човен плыў няблага, уважаючы на ўсе непазбежныя нязручнасці, і стары чалавек кіраваў, трымаючы руку на румпелі. Ён мог бачыць рыбіну і павінен быў адно зірнуць на свае рукі і адчуць, што спіна яго абапёртая аб карму, каб упэўніцца, што гэта сапраўды адбылося, што гэта не сон. Адзін час напрыканцы, калі стары чалавек чуўся страшэнна блага, ён вагаўся: ці не сон гэта? Тады, калі ён убачыў як рыба выходзіць з вады і нерухома вісіць у паветры, перш як упасці, стары чалавек быў упэўнены, што стаўся сведкам якойсьці незвычайнае дзіўнае праявы, і не мог даць ёй веры. Тады ў яго было кепска са зрокам, але цяпер бачыў ён як заўсёды добра.

Цяпер ён ведаў, што гэта не сон, як не сон ягоныя рукі і спіна. «Рукі лечацца хутка,— падумаў ён.— Ранкі пакрывавалі колькі трэба, а салёная вада іх загоіць. Цёмная вада праўдзівага затона — найвялікшы з усіх лекараў. Адзіны мой клопат: каб галава была ясная. Рукі зрабілі сваю справу, і мы плывём добра. З ягоным завязаным ротам і простым, як свечка, хвостом, мы плывём, як браты». Пасля ў галаве яго трохі памутнела, і ён падумаў: «Ці гэта я вязу рыбіну, ці рыбіна вязе мяне? Калі б я валачыў марліна за сабой, пытанняў не было б. Як і тады, калі б рыбіна была ў чоўне, пазбыўшыся ўсяе свае годнасці». Але яны плылі разам, бок у бок. І стары чалавек вырашыў: «Хай гэта ён вязе мяне, калі яму прыемна так думаць. Я ўдалейшы за яго толькі праз штукарства, а ён не зычыў мне ліха».

Яны плылі паспяхова, і стары чалавек мачыў рукі ў салёнай вадзе ды стараўся захоўваць галаву яснай. Па небе вандравалі высокія кучавыя воблакі, а над тымі ладна было перыстых, і стары чалавек ведаў, што вецер будзе дзьмуць цэлую ноч. Ён увесь час паглядваў на рыбіну, каб пераканацца, што гэта яму не сніцца. Мінула гадзіна, пакуль першая акула сягнула на яе.

Акула не была выпадковасцю. Яна выплыла з нетраў вод, калі цёмнае воблака крыві ўтварылася і рассялася ў глыбожным, з мілю, моры. Выплыла борзда і без якой-

кольвек асцярогі, разламала паверхню блакітнай вады і апынулася пад праменнем сонца. Пасля яна сіганула назад у мора, ухапіла пах і паплыла тым жа курсам, што і човен з рыбінай.

Часам акула губляла пах. Але яна адшуквала той зноў або задавальнялася толькі следам яго і адольвала свой шлях шпарка і настойліва. Гэта была вельмі буйная акула пароды мака, складзеная, створаная плаваць гэтак жа хутка, як самая хуткая рыба ў моры, і ўсё ў яе было файнае апрача пашчы. Спіна такая ж сіняя, як у меч-рыбы, жывот срэбраны, шкура гладкая і прыгожая. Яна была гэтак жа складзена, як меч-рыба, але мела велізарную пашчу, шчыльна закрытую зараз, калі акула імкліва плыла ля самай паверхні, зацята рэжучы ваду высокім спінным плаўніком. Унутры сціснутаў зараз двайной губы ейнай пашчы меліся восем шэрагаў зубоў, нахіленых усярэдзіну. То не былі звычайныя пірамідальнай формы зубы, што мае бальшыня акул. Яны нагадвалі чалавечыя пальцы, загнутыя кіпцюрамі. Амаль што гэткай даўжыні, як пальцы старога чалавека, яны мелі па баках вострыя, што брытва, лёзы. Гэта была рыбіна, створаная жывіцца ўсімі рыбамі ў моры, якія былі занадта хуткія, дужыя і добра ўзброеныя, каб асцерагацца якога іншага ворага. Зараз яна паддала ходу, учуўшы свяжэйшы пах, і ейны сіні спінны плаўнік расцінаў ваду. Калі стары чалавек убачыў акулу, ён ведаў: гэтая не баіцца нічога і рабіцьме акурат тое, чаго жадае. Ён падрыхтаваў гарпун і прымацаваў вяроўку і пры гэтым сачыў, як акула набліжаецца. Вяроўка была караткаватая, той кавалак, што ён адрэзаў, каб прывязаць рыбіну да лодкі, не пашкодзіў бы.

Галава старога чалавека была цяпер ясная, пачуваўся ён здаровым і поўным рашучасці, але меў мала надзеі. «Гэта было занадта добра, каб не скончыцца», — падумаў стары чалавек. Ён глянуў на вялізную рыбіну, да якой блізілася акула. Горш не было б, калі б гэта быў сон. «Я не магу ўтрымаць яе ад нападу на мяне, але, мажліва, здолею яе ўлавіць. *Dentuso*¹, — сказаў ён у думках. — Трасца тваёй матары».

Акула імкліва падплыла да кармы, і калі яна ўхапілася за рыбіну, стары чалавек убачыў ейны разяўлены рот і дзіўныя вочы, убачыў, як тая рынулася наперад, і пачуў, як ейныя зубы са шчоўканнем секанулі мяса

¹ Зубач (ісп.) — від акул.

якраз ля хваста. Акулава галава была над паверхняй мора, і спіна ейная паказвалася з вады, і стары чалавек мог чуць, як акула з трэскам ірвала скуру і мяса марліна, і ён убіў ёй гарпун у галаву, у месцы, дзе лінія паміж вачыма перасякаецца з лініяй, што пачынаецца ад носа. Але такіх ліній у яе не мелася. Была толькі цяжкая завостраная блакітная галава ды вялікія вочы, ды выпнутыя сківіцы, якія глыталі, шчоўкаючы, усё, што хапалі. Але тут быў мозг, і стары чалавек ударыў па ім. Ён нанёс удар сваімі вільготна-скрываўленымі рукамі, загнаўшы добры гарпун што было змогі. Загнаў яго без надзеі, але з рашучасцю і шчырай злазычнасцю.

Акула перакруцілася, і стары чалавек убачыў, што ейнае вока нежывое. Потым яна перакруцілася яшчэ раз, загортваючы сябе ў дзве вяровачныя пятлі. Стары чалавек ведаў, што акула мёртвая, але тая не жадала з гэтым пагадзіцца. Пасля, лежачы на спіне, лупячы хвостом і шчоўкаючы сківіцамі, акула плужыла ваду, як гэта робіць быстраходная маторная лодка. Вада сталася белая там, дзе яна біла па ёй хвостом, і тры чвэрці тулава выступалі над вадой, ажно вяроўка напнулася, задрыжала і лопнула. Кароткі прамежак часу акула спакойна ляжала на паверхні, а стары чалавек глядзеў на яе. Пасля яна вельмі паволі стала апускацца ўніз...

— Яна забрала фунтаў сорок,— вымавіў стары чалавек.— І яшчэ яна ўзяла мой гарпун і ўсю вяроўку,— падумаў ён,— і цяпер мая рыба крывавіць зноў, так што трэба чакаць другіх акул.

Ён не меў ахвоты больш глядзець на рыбіну пасля таго, як яе знявечыла акула. Калі тая ўхапілася за марліна, яму здалася, што напалі на яго.

«Але я забіў акулу, што кінулася на маю рыбіну,— падумаў ён.— І гэта быў самы вялікі зубач, якога я калі бачыў. Бог сведка, што я іх бачыў даволі. Гэта было занадта добра, каб не скончыцца,— падумаў ён.— Я хацеў бы зараз, каб гэта быў сон, і каб я ніколі не злавіў сваю рыбіну ды ляжаў сабе адзін у ложку на газетах».

— Але чалавек не створаны для паразы,— сказаў ён.— Чалавек можа быць знішчаны, але не пераможаны. І ўсё ж я шкадую, што забіў рыбіну,— падумаў ён.— Благі час надыходзіць, а я не маю нават гарпуна. Dentuso жорсткі, спрытны, дужы і разумны. Аднак я быў разумнейшы за яго. Можа, і не. Магчыма, я быў

проста лепей узброены. Не затлумлівай галаву думкамі, старэча, — сказаў ён уголас. — Плыві гэтым жа курсам, і хай усё будзе такое, якое будзе.

«Але я мушу думаць, — запярэчыў ён. — Бо гэта адзінае, што я сабе пакінуў. Ды яшчэ бейсбол. Цікава, што сказаў бы вялікі Дзі Маджыя пра тое, як я гваздануў акулу па мазгах? Не такі ўжо гэта быў валатоўскі ўчынак, — падумаў ён. — Любы мужчына змог бы такое зрабіць. Як ты лічыш, ці рукі мае былі гэткай жа вялікай перашкодай, як пяточныя шпоры? Не магу ведаць. З маёй пятой ніколі нічога не здаралася благога, хіба што аднаго разу яе ўджаліў скат-джала¹, калі я наступіў на яго падчас плавання, спараліжаваў мне нагу ўнізе, прымусіў папакутаваць».

— Думай пра што-небудзь весялейшае, старэча, — сказаў ён. — Зараз ты кожную хвіліну ўсё бліжэй да дому. Цяпер табе лягчэй плысці, бо ты страціў сорак фунтаў.

Ён добра ведаў, што, хутчэй за ўсё, адбудзецца, калі ён апынецца ўсярэдзіне плыні. Але не было жада-нага выйсця.

— Адно рэч зрабіць можна, — сказаў ён уголас. — Прывязаць нож да дзяржальна вясла.

Ён так і зрабіў, трымаючы руку на румпелі, наступіўшы на шкот нагой.

— Ну вось, — сказаў ён. — Вядома, я стары. Але я не бяззбройны.

Дзьмуў свежы вецер, і ён плыў удала. Стары чалавек назіраў толькі за пярэдняй часткай рыбіны, і трохі надзеі да яго вярнулася.

«Неразумна не спадзявацца, — падумаў ён. — Апроч таго, я перакананы, што гэта грэх. Не разважай пра грахі, — папракнуў ён сябе. — Зараз даволі турбацыі і без грахоў. Ды я ў іх і не разбіраюся.

Не разбіраюся і не ўпэўнены, што веру ў гэта. Магчыма, грэх быў забіваць рыбіну. Мяркую, так, хоць зрабіў я гэта, каб выжыць самому і накарміць багата людзей. Але што тады не грэх? Не думай пра грэх. Запозна, і ёсць людзі, якім плоцяць за тое. Няхай яны маракуюць. Ты нарадзіўся мараком, як рыба нарадзілася рыбай. Сан Педра² быў рыбак, бацька вялікага Дзі Маджыя таксама».

¹ Скат-дазіяціс (рыба).

² Святы Пётра (ісп.).

Але стары чалавек любіў думаць пра ўсё, што падсоўвала яму жыццё, і паколькі тут не было чаго чытаць і ён не меў радыёпрымача, стары чалавек думаў багата ды ўсё разважаў пра грэх. «Ты забіў марліна не толькі дзеля таго, каб жыць і прадаць яго як харч, зрабіў ён выснову, забіць яго штурхала цябе і твая гордасць, і тое, што ты рыбак. Ты любіў яго, калі той быў жывы, і любіў яго пасля. Калі ты яго любіш, то гэта не грэх — забіць яго. А мо яшчэ большы?»

— Занадта шмат думаеш, — сказаў ён услых. — Але ты з ахвотай уходаў *dentuso*, — загадаў ён. — Той таксама корміцца жывой рыбай, як і ты. Ён не з тых, што жывяцца падлінай, і гэта не проста нейкая бадзьяганажэра. Зубач — прыгожы, шляхетны і анічога не баіцца. Я забіў, баронячыся, — сказаў стары чалавек уголас. — І зрабіў гэта як след.

«Апроч таго, — падумаў ён, — на свеце кожная істота нейкім чынам забівае іншую. Я жыву, бо лаўлю рыбу, але рыбацтва гэтаксама і знішчае мяне. Ты жывеш, бо хлопчык цябе ўтрымлівае, — падумаў ён. — Не трэба аж так сябе ашукваць».

Стары чалавек перагнуўся цераз борт і з лёгкасцю адарваў ад рыбіны (там, дзе хапанула акула) кавалак мяса. Пажаваўшы, ён адзначыў ягоную высокую якасць і добры смак. Цвёрдае, сакавітае, не жылаватае і не чырвонае ў дадатак. Такое мяса, ведаў ён, найдаражэйшае на рынку. Але мясны пах разыходзіўся ў вадзе, і не было як даць рады, і стары чалавек разумее, што надыходзіць надта кепскі час.

Вецер дзьмуў устойліва-роўна, толькі трохі адступіў на паўночны ўсход, і стары чалавек ведаў: гэта азначала, што вецер не аслабне.

Стары чалавек паглядзеў наперад, але не змог убачыць жаданых ветразей, ані корпуса карабля, ані дыму з судна. Адно лятучыя рыбы выляталі з мора каля носа ягонай лодкі і вярталіся справа і злева назад у мора, ды жаўцелі лапіны Затоцкіх водарасцей. Ён не бачыў нават птушкі.

Стары чалавек плыў дзве гадзіны, спачываючы на карме, а часам жуючы кавалачак мяса марліна, імкнучыся адпачыць ды захаваць моц, калі заўважыў першую з дзвюх акул.

— Ах, — сказаў ён уголас. Гэтае слова нельга перакласці і, магчыма, яно ўсяго толькі міжвольны выгук, як у чалавека, калі цвік прабівае яму руку і

ўваходзіць у дрэва.— *Galanos*¹,— вымавіў ён. Зараз ён угледзеў другі плаўнік, што ўзнямаўся за першым, і пазнаў: тупаносыя акулы. Але, іхнія карычневыя трохкутныя плаўнікі ды імклівыя рухі хвостом. Яны чулі пах і, узбуджаныя, ашалелыя ад голаду і прагнасці, то гублялі яго, то зноў знаходзілі. Але набліжаліся няўхільна.

Стары чалавек трывала замацаваў шкот і заклініў стырно. Пасля ўзняў вясло з прывязаным да яго нажом. Стары чалавек падымаў вясло, дужа асцярожна трымаючы яго, бо рукам было балюча. Ён сашчапіў і расшчапіў на ім рукі, каб трохі размяць іх. Потым моцна сашчапіў іх, каб яны змірыліся з болем і не здрыгнуліся, ды назіраў, як падыходзяць акулы. Ён мог бачыць іхнія шырокія трохі сплюсчаныя тупаносыя галовы і таксама шырокія грудныя плаўнікі з белымі кончыкамі. Гэта былі агідныя акулы, смярдзючыя, ахвотніцы да падлы і шчырыя забойцы, здатныя, калі галодныя, кусаюць вясло або і стырно лодкі. Гэта былі акулы, што перакусваюць лапы і плаўнікі чарапахам, калі тыя спяць на паверхні, а галодныя нападаюць у вадзе на чалавека, нават калі ён анічуць не пахне рыбінай крывёй ці рыбінай слізью.

— *Ay*,— вымавіў стары чалавек.— *Galanos*. Падыходзьце бліжэй, *galanos*.

Яны падышлі. Але не гэтак, як падыходзіла акула мака. Адна павярнулася і знікла з поля зроку, нырнуўшы пад човен, і стары чалавек адчуў, як той дрыжыць, калі акула пачала тузаць і шкуматаць рыбіну. Другая сачыла за старым чалавекам жоўтымі шчылінамі вачэй, а пасля шпарка падплыла, ашчэрыўшы паўкруг пашчы, каб хапануць там, дзе ад рыбіны ўжо быў адкушаны кавалак. Была выразна відаць лінія, што бегла ад макаўкі галавы на спіну, лінія, дзе злучаліся галаўны мозг і спінны, і стары чалавек усадзіў нож на вясле ў гэтае злучэнне. Выцягнуў і загнаў той зноў, у жоўтыя кашэчыя вочы акулы. Акула адхінулася ад рыбіны і слізганула ўніз, у апошнія свае хвілі глытаючы тое, што ўхапіла.

Човен дрыжаў, як і раней, другая акула пад ім распраўлялася з рыбінай. Стары чалавек адпусціў шкот, каб човен павярнуў бокам і акула апынулася навідавоку. Калі стары чалавек убачыў акулу, ён

¹ Акулы, што нападаюць і на чалавека.

перагнуўся цераз борт і садануў у яе нож. Ён зачапіў ім толькі мяса, скура ў акулы была гэткая цвёрдая, што ён ледзь уткнуў нож. Ад гэтага ўдару ў яго забалелі не толькі рукі, а і плячо. Але акулу цягнула ўгору, яна борзда вытыркнула з мора галаву, і стары чалавек урэзаў нажом акурат у сярэдзіну пляскатай макаўкі галавы, калі акулін нос, высунуўшыся з вады, торкнуўся ў рыбіну. Стары чалавек выцягнуў лязо і ўбіў яго ў акулу дакладна ў гэтае месца зноў. Тая па-ранейшаму вісела на рыбіне, сцяўшы сківіцы, і тады стары чалавек усадзіў нож у акулава левае вока. Акула вісела тамсама.

— Не? — сказаў стары чалавек і загнаў нож паміж хрыбеткамі і мозгам. Ён пацэліў лёгка і ўдала, і адчуў, што расцяў хросток. Стары чалавек, перавярнуўшы вясло, засунуў лапатку паміж сківіцамі акулы, каб адкрыць ёй пашчу. Ён крутануў вяслом і, калі акула адклеілася ад рыбіны, сказаў:

— Ідзі, *galano*. Правальвайся на глыбіню ў цэлую мілю. Ідзі ў адведкі да свае сяброўкі, а мо гэта твая матка?

Стары чалавек выцер лязо нажа і паклаў вясло. Пасля ён знайшоў канец шкота і, калі ветразь напоўніўся ветрам, павёў човен ранейшым курсам.

— Яны ўхапілі не менш за чвэрць, прытым самага найлепшага мяса, — сказаў стары чалавек. — Лепш бы гэта быў сон, і я ніколі не зачапіў яго на кручок. Мне вельмі шкада, рыба. Усё сапсавалася.

Ён прымоўк, ён не хацеў больш нават глядзець на рыбіну. Абяскроўленая, абмываная вадой, тая мела зараз серабрысты, як адваротны бок люстра, колер, адно палосы былі, як раней, ліловыя.

— Я не павінен быў так далёка запываць, рыба, — сказаў ён. — Гэта не пайшло на карысць ні мне, ні табе. Я вельмі шкадную, рыба.

«Так, — сказаў ён сам сабе. — Правер, ці вяроўка на нажы цэлая. Пасля прывядзі да ладу сваю руку, бо яшчэ будзе работа».

— Каб я тут меў брусок навастрыць нож, — сказаў стары чалавек, агледзеўшы вяроўку на рукаятцы вясла. — Варта было захапіць брусок.

«Варта было захапіць шмат рэчаў, — падумаў ён. — Але ты, дзед, не ўзяў іх. А зараз не час разважаць пра тое, чаго ты не маеш. Думай, як выкруціцца, карыстаючыся тым, што ў цябе тут ёсць».

— Ты вельмі шчодро даеш мне парады,— сказаў ён услых.— Я стаміўся ад іх.

Човен ішоў наперад, а ён — з румпелем пад пахай — мачыў абедзве рукі ў вадзе.

— Аднаму Богу вядома, колькі тая апошняя акула ўзяла мяса,— сказаў стары чалавек.— Зараз рыбіна куды лягчэйшая.

Яму не хацелася думаць пра знявечаны рыбін ніз. Стары чалавек ведаў, што кожны дрогкі акулін штуршок — гэта яшчэ адзін адарваны кавалак мяса, і што рыбіна зараз пакідае след шырокі, як шаша, для ўсіх акул у акіяне.

«Гэта была рыбіна, што карміла б чалавека ўсю зіму,— падумаў ён.— Не займайся шкадаваннем. Адпачывай і пастарайся захаваць рукі ў належнай форме, каб абараніць тое, што ад яго засталася. Мае рукі пахнуць крывёю, але зараз гэта не мае ніякага значэння: вада прасякнутая пахам крыві. Ды яны не надта і крываваць. Няма ніводнага сур'ёзнага парэзу. Апроч таго, дзякуючы кровацячэнню, дасць Бог, не здранцвее мая левая рука.

Пра што мне думаць цяпер? — задаў ён сабе пытанне.— А ні пра што. Увогуле не думай ды чакай наступных акул. Як было б добра, калі б гэта напраўду быў сон. Але хто і што калі ведаў? Магло ж атрымацца і ўдала».

Наступная, тупаносая акула прыйшла адзінцом. Яна прысунулася, не раўнуючы, як свіння да карыта, калі б, вядома, свіння мела рот гэткай шырыні, што можна было ўсунуць туды галаву. Стары чалавек дазволіў ёй хапнуць за рыбіну і тут жа ўвагнаў ёй у мазгі прымацаваны да вясла нож. Але акула рванулася назад, перавальваючыся на спіну, і лязо нажа трэснула.

Стары чалавек уладкаваўся стырнаваць. Ён нават не назіраў за тым, як вялізная акула паволі танула: напачатку яе можна было бачыць у натуральную велічыню, пасля акула сталася невялікая, і ўрэшце маленькая... Гэта заўжды дужа займала яго, але не цяпер.

— Што праўда, у мяне ёсць бусак,— сказаў ён.— Але якая ад яго карысць. Яшчэ ў мяне ёсць два вяслы і румпель, і кароткая дубінка.

«Вось акулы мяне і адужалі,— падумаў ён.— Занадта я стары, каб іх батожыць да смерці. Але буду імкнуцца рабіць гэта, пакуль мецьму вёслы, дубінку і румпель».

Ён зноў сунуў рукі ў гаючую ваду. Бралася на вечар, зараз ён бачыў толькі мора ды неба. Вецер быў мацнейшы, як раней, і тут ён стаў спадзявацца, што неўзабаве ўгледзіць сушу.

— Ты стаміўся, старэча,— сказаў ён.— Уся твая істота стамілася.

Акулы атакавалі яго толькі перад самым світанкам.

Стары чалавек убачыў карычневыя плаўнікі ўздоўж таго шырокага следу ў вадзе, які ўтварала рыбіна. Акулы не проста рыскалі, учуўшы рыбін пах, а напралом бок у бок шыбавалі да чоўна.

Ён заклініў стырно, замацаваў шкот і пацягнуўся па дубінку, што ляжала пад кармой. То быў адпілаваны ад зламанага вясла кавалак дзяржальна даўжынёю футаў два з паловай. Ён мог яго ўжыць толькі адною рукою, бо вясло мела адмысловую ручку, за якую ён і ўхапіўся ды стаў размінаць пальцы правай рукі, здымаць з іх здранцвеласць, назіраючы, як набліжаюцца акулы. Абедзве яны былі *galanos*.

«Няхай першая добра возьмецца за рыбіну, а тады я гваздану ёй па кончыку носа або па кумпалу, па самай макаўцы»,— вырашыў стары чалавек.

Дзве акулы падплылі разам, і, убачыўшы, як найбліжэйшая да яго разявіла пашчу і ўсадзіла зубы ў срэбраны бок рыбіны, ён высока падняў дубінку і трахнуў што было моцы па макаўцы ейнай шырокай галавы. Стары чалавек адчуў усё роўна як гумавую трываласць скуры, калі палка апусцілася на акулаву галаву. І яшчэ ён адчуў цвёрдасць косці і заехаў зноў, на гэты раз па кончыку носа, калі акула адліпла ад рыбіны і слізганула ўніз.

Другая акула ўжо завітвала сюды, а потым знікла, але зараз з'явілася ізноўку, шырока разявіўшы пашчу. Стары чалавек мог бачыць белыя шматкі рыбінага мяса, што вывальваліся з ейнае пашчы. Накінуўшыся на рыбіну, акула сцяла сківіцы. Ён размахнуўся і стукнуў палкай, але трапіў толькі па галаве. Акула, зірнуўшы на яго, ірванула кавалак мяса. Стары чалавек замахнуўся зноў, калі акула слізганула ўбок праглынуць тое, што ўхапіла, і адчуў трывалую цвёрдую гуму.

— Падыдзі сюды, *galano*,— сказаў стары чалавек.— Давай, падыходзь зноў.

Акула памкнула да марліна, і стары чалавек гваз-

дануў па ёй, калі тая ўжо закрыла пашчу. Ён лупануў з уся сілы, падняўшы дубінку як найвышэй. На гэты раз ён адчуў косьць каля асновы мозгу і зноўку стукнуў па ёй. Акула ж, млява адарваўшы ад рыбіны кавалак мяса, слізганула ўніз.

Стары чалавек пільнаваў, калі акула выплыве, але ніводная не паказалася. Пасля ён угледзеў, як адна з іх кружыць ля паверхні. Плаўніка другой не было відаць.

«Я і не спадзяваўся забіць іх,— падумаў ён.— У свой час я здатны быў зрабіць гэта. Але моцна параніў абедзвюх, цяпер і яны пачуваюцца досыць кепска. Калі б я мог узяцца за дубінку абаруч, дык першую забіў бы напэўна. Нават цяпер»,— падумаў ён.

Яму не хацелася пазіраць на рыбіну. Ён ведаў, што аж палова яе знішчана. Сонца зайшло, пакуль ён змагаўся з акуламі.

— Хутка будзе цёмна,— сказаў ён.— І тады я павінен убачыць спольск Гаваны. Калі я заплыў надта далёка на ўсход, то ўгледжу агні аднаго з новых пляжаў.

«Наўрад ці я зараз заплыў занадта далёка,— падумаў ён.— Спадзяюся, ніхто там асабліва не хвалюецца. Вядома, апроч хлопчыка. Але ведаю, ён упэўнены, што я вярнуся. Шмат якія дарослыя рыбакі будуць непакоіцца. І многія іншыя таксама,— дадаў ён у думках.— Я жыву ў добрым горадзе».

Ён быў не ў стане больш гутарыць з рыбінай, ані, занадта жудасна была тая абгрызена. Але ў галаву яму прыйшла думка, і ён сказаў:

— Напаловурыбіна! Або: рыбіна, як цябе звалі раней? Я шкадую, што забраўся гэтак далёка. Я не зьярог цябе і зруйнаваны сам. Але за свой век мы забілі багата акул — ты і я, і мноства знявечылі. Колькі табе давялося ўходаць, старэча-рыбіна? Нездарма ж ты маеш гэтую піку на сваёй галаве.

Яму падабалася думаць пра марліна, як той расправіўся б з акулай, калі б вольна плаваў у моры. «Мне варта было адсячы ад яго дзюбу, каб ёю біцца з акуламі»,— падумаў ён. Але ж не было ні сякеркі, ні нажа.

«Калі б я што-небудзь меў ды патрапіў прымацаваць дзюбу да рукаяткі вясла, якая гэта была б зброя! Тады б мы пазмагаліся разам. А што ты будзеш рабіць, калі яны прыплывуць уначы? Што ж ты можаш рабіць?»

— Змагацца з імі,— адказаў ён.— Пакуль не ска-
наю.

Але ў тым змроку, калі не было ні сполыску, ні агнёў, адно вецер, што напінаў ветразь, безупынна і нязменна, яму раптам здалася, што ён памёр. Ён склаў рукі разам, прыціснуў далонь да далоні. Яны не былі мёртвыя, і ён мог адчуць боль жыцця, папросту сціскаючы і расціскаючы свае далоні. Ён прыхіліўся спінай да кармы і ўпэўніўся: ён не мёртвы. Ягонья плечы сказалі яму пра гэта.

«Я маю прачытаць усе тыя малітвы, што паабяцаў, калі злаўлю рыбіну,— прыгадаў ён.— Але я занадта знясілены чытаць іх цяпер. Лепей вазьму мяшок ды акрыю плечы».

Ён ляжаў на карме і стырнаваў, і ўсё глядзеў на неба: калі ж на ім з'явіцца водбліск агнёў? «У мяне засталася толькі яго палова,— падумаў ён.— Быць мо, мне пашанцуе і я прывязу пярэдняю частку рыбіны. Павінна ж мне хоць трохі пашанцаваць. Не,— сказаў ён.— Ты зглуміў свой шанц, заплыўшы занадта да-
лёка».

— Ды глупства,— запярэчыў ён уголас.— Не драмі ды стырнуй сабе. Яшчэ, можа, уга як пашчасціць.

— Хацеў бы я купіць трохі гэтага шчасця, калі б дзе-небудзь прадавалі,— сказаў ён.

— Але за што я купіў бы яго? — спытаўся ён у сябе.— Ці змог бы я яго купіць за згублены гарпун і зламаны нож ды за пару недалужных паабдзіраных рук?

— Магло стацца, што ты купіў бы яго,— адказаў ён.— Ты намагаўся зрабіць гэта восемдзесят чатыры дні ў моры. І табе ледзь не прадалі яго.

«Не затлумлівай галаву лухтой,— падумаў ён.— Шчасце завітае ў розных абліччах, і хто пазнае яго? І ўсё ж я набыў бы трохкі шчасця ў любым ягоным кшталце, заплаціўшы колькі трэба. А жадаў бы я ўбачыць сполыск ад агнёў,— падумаў ён.— Увогуле я жадаю надта многа чаго, але зараз ненавіта гэтага». Ён пастараўся ўсесціся так, каб было найзручней стырнаваць, і, адчуўшы боль, уведаў, што ён не мёртвы.

Стары чалавек убачыў адбіты ў акіяне водбліск агнёў горада тады, калі было, пэўна, гадзін дзесяць вечара. Напачатку ледзьве прыкметны, як святло, што бывае на небе перад ўзыходам месяца, водбліск стаўся

пасля выразна бачны на паверхні акіяна, па якім вятрыска гнаў хвалі. Ён стырнаваў на гэтае зарыва і меркаваў, што неўзабаве будзе край плыні.

«Усё скончана,— думаў стары чалавек.— Праўда-падобна, яны зноў нападуць на мяне. Але што проці іх можа зрабіць чалавек у цемры і без зброі?»

Скалелы, ён адчуваў сябе хворым, а ягонныя раны і найбольш натруджаныя часткі цела нылі на холадзе. «Усё ж я спадзяюся, што не давядзецца змагацца зноў,— падумаў ён.— Як я хачу спадзявацца на гэта!»

Але апоўначы ён змагаўся, хоць на гэты раз ведаў: змаганне бескарыснае. Яны з'явіліся гуртам, і ён мог угледзець толькі лініі, што крэслілі па вадзе плаўнікі, ды фосфарыстае свячэнне, якое сыходзіла ад акул, калі яны накінуліся на рыбіну. Ён лупасіў тых па галовах і чуў, як іхнія сківіцы адсякаюць кавалкі мяса і як скаланаецца човен, калі акулы спадыспаду шматуюць рыбіну. Стары чалавек адчайна лупасіў па тым, што ён толькі адчуваў і чуў, але не бачыў, і раптам тое штосьці схапіла дубінку, і больш яе не было.

Вырваўшы румпель са стырны, ён біў і цяў ім, трымаючы той абэруч, перыў акул зноў і зноў. Але яны падабраліся ўжо да носа лодкі, налятаючы на рыбіну то паасобку, то гурмой, ірвучы кавалкі мяса, і стары чалавек бачыў, як тыя кавалкі блішчалі ўнізе ў вадзе, калі акулы заварочваліся, каб рвануць сваю ахвяру яшчэ раз.

Нарэшце адна падплыла і ўсадзіла зубы ў галаву рыбіны, і стары чалавек падумаў: усё, па змаганні. Ён гваздануў румпелем туды, дзе акуліны зубы завязлі ў цвёрдай галаве марліна, не могучы тую пашкуматаць. Стары чалавек стукнуў раз, два і тры разы. Ён пачуў, як трэснуў румпель, і тады памкнуў наперад з расшчэпленым дзяржальнам. Адчуўшы, як той працяў мяса акулы, і ведаючы вастриню ягоную, стары чалавек загнаў дзяржальна ў акулу ізноў. Тая, пакінуўшы рэшткі свае ахвяры, павалюхала ад чоўна. Гэта была апошняя акула з гурта, які прыходзіў. Больш ім не было чаго есці.

Стары чалавек з цяжкасцю дыхаў і адчуваў у роце дзіўную нейкую, з прысмакам медзі саладжавасць. На момант ён устрывожыўся, але саладжавасці гэтай было небагата.

Ён сплюнуў у акіян і сказаў:

— Ешце гэта, *galanos*, і хай вам трызніцца, што вы забілі чалавека.

Ён разумеў, што разбіты канчаткова і непапраўна, і пайшоў назад на карму. Уставіўшы ў адтуліну стырна няроўны зламаны канец румпеля, ён пераканаўся, што зможа больш-менш няблага кіраваць стырном. Стары чалавек акрыў мяшком плечы і ўзяў ранейшы курс. Зараз ён плыў лёгка, а ў галаве ягонаў не было ані пачуццяў, ані думак. Нічога ўжо яго не абыходзіла, і ён веў свой човен дадому, да прыстані, пільна і ўмела, як толькі мог. Уночы акулы накідваліся на шкілет, усё адно як прыбіралі са стала крошкі. Стары чалавек не зважаў ні на іх, ні на што яшчэ апрача стырнавання. Ён адно заўважыў, як лёгка і плаўна кіруе зараз човен, калі побач з ім няма вялізнага цяжару.

«Яна спраўная¹, — падумаў ён. — Цэлая і зусім не пашкоджаная, калі не лічыць румпеля. Але той няцяжка змяніць».

Стары чалавек адчуваў, што зараз ён усярэдзіне плыні, адсюль яму былі відаць агні паселішчаў уздоўж берага. Стары чалавек ведаў, дзе ён, адгэтуль было рукой падаць дадому.

«Вецер — вось хто наш сябра, — падумаў ён. — Часамі, — дадаў ён. — І вялікае мора з нашымі прыяцелямі і ворагамі, і пасцель. Пасцель будзе найвялікшай асалодай. Як лёгка пераможанаму, — падумаў ён. — Я ніколі не ведаў гэтага. І што ж цябе перамагло?» — задаў ён сабе пытанне.

— Ды нічога, — вымавіў ён уголас. — Проста я надта далёка заплыў.

Калі ён заходзіў у маленькую бухту, агні на «Тэрасе» ўжо не гарэлі, і ён ведаў: усе спяць. Вятрыска доўга набіраў сілу і цяперака моцна дзьмуў. Аднак у гавані было спакойна, і ён падплыў да малой лапіны галькі пад скаламі. Навокал не было нікога, каб яму дапамагчы, дык ён і павеславаў, як мага далей. Пасля ён выйшаў з лодкі ды прывязаў яе да скалы.

Стары чалавек выцягнуў мачту, скруціў ветразь і завязаў яго. Узваліўшы мачту на плечы, пачаў караскацца ўгору. Толькі тады ён уведаў усю глыбіню свае стомы. Стары чалавек прыпыніўся на момант і зірнуў назад, і ўбачыў у водбліску вулічнага святла вялізны хвост рыбіны, што ўздываўся за кармой чоўна. Ён убачыў белую голую лінію ягонаў хрыбетніцы, цёмную

¹ Для старога чалавека човен — разумная істота жаночага роду.

масу галавы, з якой тырчала дзюба, усю галізну рэшты.

Стары чалавек стаў караскацца зноў, але каля вяршыні ўзгорка ўпаў і колькі часу ляжаў, з мачтай на плячы. Ён намагаўся ўстаць, але гэта было яму не па сіле, і ён сядзеў тамака, трымаючы мачту на плячы, ды пазіраў на дарогу. Кот шмыгнуў на далёкім схіле ўзгорка, спяшаючыся па нейкіх сваіх справах, стары чалавек паназіраў за ім. А потым вочы ягоныя глядзелі на дарогу.

Урэшце стары чалавек паклаў мачту на дол і ўстаў. Падняў мачту, узваліў на плячо і папхнуўся па дарозе ўгору. Ён мусіў пяць разоў сядзець аддыхацца, пакуль дабраўся да свайго жылта.

У халупе ён прыставіў мачту да сцяны, у цемры адшукаў бутэльку з вадой і трохі глынуў з яе. Пасля ўлёгся на ложкак. Стары чалавек нацягнуў коўдру на сябе і заснуў, лежачы тварам на газетах, выпрастаўшы рукі далонямі ўгору.

Ён спаў, калі хлопчык зазірнуў раніцою ў дзверы. Дзьмула гэтак моцна, што на дрэйфуючых лодках¹ нельга было выходзіць у мора, і хлопчык позна спаў, а пасля прыйшоў, як і кожнае раніцы, у хаціну старога чалавека. Увачавідкі пераканаўшыся, што стары чалавек дыхае, хлопчык убачыў ягоныя рукі і заплакаў. Ён асцярожна выйшаў з халупы, каб прынесці старому чалавеку трохі кавы, і ўсю дарогу, ідучы, плакаў.

Багата рыбакоў стоўпілася вакол чоўна, разглядаючы тое, што было да яго прывязана. Адзін, закасаўшы порткі, залез у ваду і мераў шкілет кавалкам шнура.

Хлопчык не спусціўся ўніз. Ён пабываў там раней, і адзін з рыбакоў па ягонай просьбе глядзеў за лодкай.

— Як ён маецца? — нехта з гурту гукнуў хлопчыку.

— Спіць, — абазваўся той. Хлопчык не саромеўся, што людзі бачаць, як ён плача. — Хай ніхто яго не турбуе.

— Ёйнае даўжыня ад носа да хваста была васемнаццаць футаў, — апавясціў рыбак, які мераў шкілет.

— Пэўна ж, — адказаў хлопчык.

Ён прыйшоў да «Тэрасы» і папрасіў бляшанку кавы.

— Гарачай, і каб у ёй было многа малака і цукру.

¹ Лодкі з адмысловымі сеткамі, у якія падчас прыліву заплывае рыба.

— Што-небудзь яшчэ?

— Не. Потым пабачым, што ён мог бы з'есці.

— Якая была рыбіна! — сказаў карчмар. — Свет гэткае не бачыў. Тыя дзве, што ты злавіў учора, так-сама нічога.

— Да д'ябла мае рыбы! — сказаў хлопчык і зноў пачаў плакаць.

— Можа, вып'еш якога трунку?

— Не, — адмовіўся хлопчык. — Скажы, каб не турбавалі Сант'яга. Я яшчэ прыйду.

— Перадай, я вельмі яму спачуваю.

— Дзякуй, — адказаў хлопчык.

Ён занёс гарачую бляшанку кавы ў халупу старога чалавека і сядзеў там, каля яго, пакуль той не прачнуўся. Аднаго разу хлопчыку здалося, што стары чалавек прачынаецца. Але ён зноў упаў у цяжкі сон, і хлопчык хадзіў цераз дарогу пазычыць трохі дроў, каб падагрэць каву.

Нарэшце стары чалавек прачнуўся.

— Не, не сядай, — сказаў хлопчык. — Выпі гэта. — Ён наліў крыху кавы ў шклянку.

Стары чалавек узяў шклянку і выпіў.

— Яны пабілі мяне, Маналін, — сказаў ён. — Ушчэнт пабілі мяне.

— Не ён пабіў цябе. Не марлін.

— Не. Сапраўды не. Гэта здарылася потым.

— Педрыка глядзіць за лодкай і начынем. Што ты мяркуеш зрабіць з галавою?

— Хай Педрыка пасячэ яе ды скарыстае ў пастках на рыбу.

— А кап'ё?

— Вазьмі сабе, калі хочаш.

— Хачу, — сказаў хлопчык. — А зараз нам трэба яшчэ сее-тое вырашыць.

— Ці шукалі мяне?

— Шукалі. Берагавая варта і самалёты.

— Акіян — ён надта вялікі, а човен — малы, яго цяжка ўгледзець, — сказаў стары чалавек. Ён заўважыў, як гэта прыемна мець суразмоўцу, а не проста гаварыць сам з сабою ды з морам. — Мне бракавала цябе, — сказаў ён. — А што ты ўлавіў?

— Адну першага дня. Яшчэ адну другога і дзве трэцяга.

— Вельмі добра.

— Цяпер мы зноў будзем разам рыбачыць.

— Не. Я няўдачнік. Шанцаванне пакінула мяне.

— Д'ябал з ім, з шанцаваннем,— сказаў хлопчык.— Я прынясу шанцаванне з сабою.

— А што твае скажуць?

— Мяне гэта не абыходзіць. Учора я злавіў аж дзве. Мы будзем рыбачыць разам, бо мне яшчэ шмат чаго трэба ўведаць.

— Мы павінны займець добрыя восці, каб выняць дух з любой рыбіны, і хай яны заўсёды будуць пад рукой на борце. Ты можаш зрабіць лязо з рэсорнай планкі старога форда. Набрусую яе ў Гуанабакоа. Яно мусіць быць вострае, аднак загартоўваць не трэба, бо зломіцца. Мой нож зламаўся.

— Я дастану другі нож і набрусую рэсору. Колькі дзён яшчэ будзе ўладарыць *brisa*?

— Можа, тры. Можа, болей.

— Я ўсё зраблю найлепшым чынам,— сказаў хлопчык.— А ты, старэча, дагледзь свае рукі.

— Я ведаю, як іх падгаіць. Уночы я выплюнуў штось нязвыклае і адчуў: нешта ў маіх грудзях зламалася.

— Падлячы і гэта,— сказаў хлопчык.— Кладзіся, старэча, а я табе прынясу чыстую кашулю і што-небудзь паесці.

— Прынясі якую газету за тья дні, калі мяне тут не было,— папрасіў стары чалавек.

— Ты мусіш акрыяць хутка, бо мне багата чаго трэба ўведаць, а ты можаш навучыць мяне ўсяму. Табе было вельмі цяжка?

— Страшэнна,— адказаў стары чалавек.

— Я прынясу ежу і газеты,— сказаў хлопчык.— Адпачні як след, старэча. І яшчэ я зайду ў аптэку па лекі для тваіх рук.

— Не забудзься сказаць Педрыку, што галава рыбіны — ягоная.

— Не забудуся.

Хлопчык выйшаў з дзвярэй і стаў спускацца па каралавай разбітай дарозе: зноў ён плакаў.

Папаўдні гэтага дня гурт турыстаў сядзеў на «Тэрасе» і адна кабета, пазіраючы ў ваду, захламеную пустымі бляшанкамі з-пад піва і дохлымі баракудамі¹, убачыла агромністы доўгі белы хрыбетны слуп з вялізным хвостом на канцы. Хвост узнімаўся і калыхаўся з

¹ Від рыбы.

прылівам, калі там, за ўваходам у гавань нястомна і мерна разгойдваў мора ўсходні вятрыска.

— Што там такое? — спыталася яна ў афіцыянта і паказала на доўгую хрыбетніцу велізарнай рыбіны, што была зараз проста смеццем, якое чакала, калі прыліў змые яго.

— Цібурон¹,— сказаў афіцыянт,— эшарка².— Яму здавалася, ён тлумачыць, што адбылося.

— Я не ведала, што ў акул гэткія гожыя зграбныя хвасты.

— І я не ведаў,— сказаў ейны спадарожнік.

У халупе, што стаяла на ўзвышшы ў канцы дарогі, сон зноў агарнуў старога чалавека. Ён спаў, як заўсёды, тварам уткнуўшыся ў пасцель, а побач на варце сядзеў хлопчык. Старому чалавеку сніліся львы.

¹ Мясовая назва акул.

² Ангельскае слова «шарк» (акула) з іспанскай прыстаўкай.

АНТУАН ДЭ СЕНТ-ЭКЗЮПЕРЫ

ПЛАНЕТА ЛЮДЗЕЙ
МАЛЕНЬКІ ПРЫНЦ

РАМАН, КАЗКА

ПЛАНЕТА ЛЮДЗЕЙ

Вялікая прэмія Французскай Акадэміі
за лепшы раман

*Анры Гіёмэ, таварыш мой,
табе прысвячаю я гэтую кнігу*

Зямля памагае нам разумець саміх сябе, як не магоць ніякія кнігі. Бо зямля не паддаецца нам. Чалавек спазнае сябе толькі ў змаганні з перашкодамі. Але для гэтага змагання яму патрэбны прылады. Яму патрэбны гэблік ці плуг. Селянін сваёй нялёгкай працай паступова вырывае ў прыроды яе таямніцы, і ісціна, якую ён здабывае, — усеагульная ісціна. Гэтак і самалёт — прылада для пракладвання павеатраных ліній — сутыкае чалавека з усімі адвечнымі праблемамі.

Ніколі не забуду майго першага начнога палёту ў Аргенціне, той апраметнай цемрадзі, у якой, быццам рассыпаныя па раўніне зоркі, мігцелі рэдкія агеньчыкі.

Кожны з іх азначаў у гэтым акіяне цемрыва чуд чалавечага духу. Пры святле вась гэтай лямпы нехта чытае, ці летуценіць, ці спавядаецца. А тут, магчыма, нехта марыць пра касмічныя палёты, нехта карпее над вылічэннем туманнасці Андромеды. А там — кахаюцца. Яны нястомна пераклікаюцца, гэтыя агні ўнізе, і кожнаму патрэбна сілкаванне. Усім без выключэння, нават самым сціплым — агням паэта, настаўніка, цеслі. Але між гэтых жывых зор — колькі зачынёных аканіц, колькі пагаслых зорак, колькі заснулых людзей...

Далучыцца б да іх. Пагаманіць бы з вамі, зіхоткія агеньчыкі, раскіданыя ў палях.

I. ПАВЕАТРАНАЯ ЛІНІЯ

Гэта было ў 1926 годзе. Я паступіў тады пілотам на авіялінію кампаніі «Латэкаэр», якая яшчэ да «Аэрапасталі» і «Эр-Франс» наладзіла сувязь паміж Тулузай і Дакарам. Там я асвойваў сваё рамяство. Разам з іншымі таварышамі я праходзіў падрыхтоўчы курс, абавязковы для ўсіх навічкоў, перш чым мець гонар ва-

дзіць паштовы самалёт. Пробныя палёты, перагоны Тулуза — Пэрпіньян, нудлівыя ўрокі навігацыі ў кутку ледзянога ангара. Мы жылі ў боязі прад невядомымі нам гарамі Іспаніі і ў глыбокай павазе да «старых»

Мы сустракаліся з імі, «старымі», у рэстаране,— засяроджаныя, нейкія недаступныя, яны даволі звысоку давалі нам свае парады. І калі нехта з іх, па вяртанні з Алікантэ ці Касабланкі, у скуранцы, мокрай ад дажджу, са спазненнем далучаўся да нас, а нехта з нас нясмела цікавіўся, як прайшоў палёт, яго скупыя адказы і слота на дварэ стваралі ў нашым ўяўленні цэлы казачны свет, поўны пастак, сілоў, неспадзяваных скал і завіхрэнняў такой сілы, што маглі б вырваць з коранем кедры. Чорныя драконы сцераглі доступ на ўзвышшы, вогненныя кароны ўвенчвалі кратэры. Яны, «старыя», умела падтрымлівалі нашу пашаноту. Але потым нехта з іх не вяртаўся, і жывым заставалася вечно шанаваць іх памяць.

Помню, як вярнуўся Бюры, які пазней разбіўся ў Карб'ерах. Бывалы лётчык сеў паміж нас і моўчкі, усё яшчэ стомлена горбячыся, стаў нетаропка есці. Быў вечар аднаго з тых слотных дзён, калі неба гніе па ўсім маршруце авіялініі і лётчыку мроіцца, што ўсе горы куляюцца ў твані, як гарматы на палубе колішніх паруснікаў, калі лопнуць прымацаванні. Я паглядзеў на Бюры, пракаўтнуў камяк у горле і нарэшце асмеліўся запытацца, ці цяжкі быў палёт. Бюры не азваўся, засяроджаны, схілены над талеркай. На борце адкрытых самалётаў у кепскае надвор'е лётчыкі, каб лепей бачыць, высоўваюцца па-за ветравое шкло, і аплявухі ветру яшчэ доўга потым свішчуць у вушах. Але вось, здаецца, Бюры пачуў мяне, падняў галаву, схамянуўся і нечакана хораша засмяяўся. І гэты смех, гэты кароткі смех, які азарыў ягоную стому, прывёў мяне ў захапленне. Ён ні слова не сказаў пра сваю перамогу, апусціў галаву і моўчкі зноў запрацаваў сківіцамі. Але ў прыцемку рэстарана, сярод дробных службоўцаў, якія аднаўлялі тут свае сілы пасля нікчэмных дзённых турбот, гэты таварыш з цяжкімі плячыма падаўся мне дзівосна годным: з-пад тоўстай кары праглянуў анёл, які перамог дракона.

І вось, нарэшце, настаў вечар, калі мяне паклікалі да дырэктара. Ён коратка сказаў:

-- Заўтра вы ляціце.

Я стаяў і чакаў, калі ён дазволіць мне выйсці. Але, памаўчаўшы, ён дадаў:

— Інструкцыі добра ведаеце?

У той час маторы былі далёка не такія надзейныя, як цяперашнія. Часта яны знянацку, без усялякага папярэджання аглушалі нас страшэнным грукатам раструшчанага посуду. І тады даеш штурвал ад сябе, каб скіраваць самалёт уніз, да скалістай гары Іспаніі, якая зусім не абячае прытулку. «Калі матор сапсуецца ў гэтых мясцінах, — разважалі мы, — то самалёта, як бы ты ні намагаўся, ужо не ўратуеш». Але самалёт можна замяніць. Самае галоўнае было не ўрзацца ў скалу. І нам пад пагрозай самага суровага пакарання забаранялася ляцець у гарыстых зонах вышэй хмар. У выпадку аварыі лётчык, ныраючы ў бялэсую кудзелю, саслепу можа натаўкнуцца на якую-небудзь горную вяршыню.

Вось чаму ў той вечар нетаропкі голас яшчэ раз нагадаў мне прадпісанне:

— Гэта вельмі шыкоўна — ляцець па кампасу ў Іспаніі па-над суцэльнай воблачнасцю, гэта так элегантна, але...

І яшчэ павольней:

— Але памятайце: пад суцэльнай воблачнасцю — вечнасць...

І раптоўна гэты знітаваны, такі свойскі, спакойны свет, які разгортваецца перад табою, калі вырываешся з хмар, набывае для мяне невядомую раней якасць. Прыязнасць абарочваецца пасткай. Там, унізе, не тлум, не мітусня людзей, не шумны гарадскі транспарт, як можна было меркаваць, а бязмежная ціша, непарушны спакой. Гэтая белая смала стае для мяне мяжой паміж быццём і нябытам, вядомым і неспасцігальным. І я пачынаю разумець, што любая з'ява выяўляе сваю сутнасць толькі праз веды, праз духоўную культуру, праз рамяство. Горцам таксама знаёмая суцэльная воблачнасць. Аднак яны не бачаць у ёй гэтай фантастычнай засланы.

Калі я выйшаў з кабінета, мяне ахапіла нейкая дзіцячая гордасць. Нарэшце і я прыму на золку адказнасць за пасажыраў, за афрыканскую пошту. Але адначасна я быў і прыгнечаны. Мне здавалася, што я кепска падрыхтаваны. Іспанія была небагатая на прытулкі; я баяўся, што, калі мяне спасцігне аварыя, я не знайду

выратавальнай пляцоўкі. Я дастаў карту, доўга разглядваў яе, але яна, абьякавая, не давала мне тых парад, у якіх я меў патрэбу; тады я, перапоўнены боязю і гонарам, вырашыў правесці гэтую ноч напярэдадні бою ў майго таварыша Гіёмэ. Гіёмэ ўжо лятаў па гэтых маршрутах. Гіёмэ ведаў хітрыкі, з дапамогай якіх можна было падабраць ключы да Іспаніі. Хай Гіёмэ навучыць і мяне.

Убачыўшы мяне, ён усміхнуўся:

— Ведаю, ведаю. Ты задаволены?

Ён дастаў з тумбачкі бутэльку віна і шклянкі, падышоў да мяне, не перастаючы ўсміхацца:

— Такую падзею трэба адзначыць. Усё будзе добра, вось пабачыш!

Ён выпраменьваў давер, як лампа выпраменьвае святло, гэты таварыш, якому пазней выпадзе зрабіць рэкордныя пералёты з поштай над Кардыльерамі і Паўднёвай Атлантыкай. Але гэта адбудзецца праз некалькі гадоў, а ў той вечар, седзячы ў адной кашулі пад лямпай, скрыжаваўшы рукі на грудзях і ўсміхаючыся самай лагоднай сваёй усмешкай, ён проста сказаў мне:

— Навальніцы, туман, снег часам будуць чыніць табе непрыемнасці. Але ты думай тады пра тых, хто ўжо прайшоў праз усё гэта, і проста скажы сабе: «Тое, што ўдалося іншым, удала і мне».

Аднак я разгарнуў карту і папрасіў яго разам прагледзець мой маршрут. І, схіліўшыся пад лямпай, абпёршыся на плячо старэйшага таварыша, я зноў набыў спакой і ўпэўненасць, як у далёкія школьныя гады.

Але які дзіўны ўрок геаграфіі быў у мяне! Гіёмэ не расказваў мне пра Іспанію; ён ператвараў Іспанію ў маю прыяцельку. Ён не гаварыў ні пра водныя басейны, ні пра колькасць насельніцтва, ні пра пагалоўе статка. Ён апавядаў не пра Гуадыс, а пра тры апельсінавыя дрэвы, якія раслі на ўскрайку поля паблізу Гуадыса: «Асцерагайся іх, адзнач іх на сваёй карце...» І з гэтай хвіліны тры апельсінавыя дрэвы набывалі для мяне большае значэнне, чым Сьера-Невада. Ён казаў не пра Лорку, а пра небагатую ферму паблізу Лоркі. Пра жыццё гэтай фермы. Пра яе гаспадара. Пра яе гаспадыню. І гэтыя муж і жонка, загубленыя ў прастрані, за сто пяцьдзесят кіламетраў ад нас, набывалі невераёмную важнасць. Прылепленыя да схілу гары, яны, быццам бакеншчыкі, былі гатовы сваімі зоркамі прыйсці на дапамогу людзям.

З недаступнага розуму занябыту мы вывудзілі дэталі, невядомыя ніводнаму географу ў свеце. Бо географай цікавіць толькі рака Эбра, якая поіць шматлікія гарады. Але не прытоеная ў траве ручайка заходней Матрыля, карміліца трох дзесяткаў красак: «Асцерагайся ручайка, ён размякчае дол... Пазнач і яго на карце». О, я не забудуся пра змейку каля Матрыля! Такая бяскрыўдная, усяго некалькі жабак цешыць сваім лагодным мармытаннем, але заплюшчана ў яе толькі адно вока. У раі выратавальнага поля, залёгшы ў зеленатраўі, яна цікае за мной за дзве тысячы кіламетраў адсюль. Пры першым жа зручным выпадку яна абярне мяне ў сноп полымя...

Я ўпэўнена прадбачу там, на адхоне пагорка, і іх, гэтых тры дзесяткі ваявітых, гатовых нашкодзіць авечак: «Табе памроіцца, што ён чысты, гэты луг,— шлёп! І тут пад колы табе рынецца трыццаць авечак...» І я заварожана ўсміхаюся гэтай, такой падступнай, пагрозе.

І спакваля Іспанія на маёй асветленай лямпай карце ператвараецца ў казачную краіну. Я адзначаю крыжыкам выратавальныя пляцоўкі і пасткі. Я адзначаю і фермера, і тры дзесяткі авечак, і ручайку. Я дакладна стаўлю на яе належнае месца і пастушку, на якую не звяртаюць аніякай увагі географы.

Развітаўшыся з Гіёмэ, я адчуў патрэбу пахадзіць у самоце, падыхаць золкім паветрам зімовага вечара. Я падняў каўнер паліто і павёў на прагулянку сваю маладую радасць. Я быў горды, што магу несці ў сэрцы таямніцу і штурхаць локцямі гэтых незнаёмцаў. Яны не ведалі мяне, гэтыя варвары, але менавіта мне цяжарам паштовых мяхоў давераць яны на золку свае клопаты, свае парыванні. Менавіта ў мае рукі перададуць яны свае спадзяванні. Уткнуўшы нос у паліто, я з пабляжлівасцю заступніка і ахоўніка крочыў паміж іх, але яны нічога не ведалі пра мой клопат.

Тым болей не звярталі яны ўвагі на сігналы ночы, якія лавіў я. Бо гэтая завіруха, якая, відаць, рыхтавалася і магла ўскладніць мой першы палёт, цікавіла самую маю плоць. Зоркі гаслі адна за адной, але якая справа была да іх гэтым прахожым? Аднаму мне давяралася тайна. Напярэдадні бою мне дакладвалі пра пазіцыі ворага...

Між тым гэтае данясенне, якое ўскладвала на мяне такую сур'ёзную адказнасць, я прымаў каля асветленых

вітрын, дзе ззялі навагоднія падарункі. Здавалася, там, сярод ночы, былі выстаўлены напаказ усе скарбы зямлі, і я п'янеў ад таго, што выракаюся іх. Мне, ваюру, пагражала небяспека: навошта здаўся мне гэты зіхоткі крыштал, прызначаны для вячэрніх баляванняў, гэтыя люстры, гэтыя кнігі? Я ўжо купаўся ў завоблачных вышынях, я, паштовы лётчык, ужо ўпіваўся зубамі ў гаркавую мякаць начных палётаў.

Было тры гадзіны ночы, калі мяне разбудзілі. Я адным штуршком расчыніў аканіцы, убачыў, што над горадам ішоў дождж, і заклапочана апрануўся.

Праз паўгадзіны я ўжо сядзеў на сваім маленькім чамаданчыку на тратуары, бліскучым ад дажджу, і чакаў омнібус. Колькі таварышаў да мяне ў дзень павсячэння са шчымлівасцю ў сэрцы перажылі такое ж чаканне! Нарэшце на рагу вуліцы з грукатам жалеззя вынырнула мая дапатоная калымага, і цяпер і я, як таварышы, меў права ўціснуцца на лаўцы паміж паўсонным работнікам таможні і нейкім службоўцам. Омнібус патыхаў цвіллю, прапыленай адміністрацыйнай установай, старой канторкай, дзе прамае чалавечы жыццё. Праз кожныя пяцьсот метраў ён спыняўся, каб падабраць яшчэ аднаго пісара, яшчэ аднаго таможніка ці інспектара. Тыя, што ўжо зноў паспелі задрамаць, няўцямным мармытаннем адказвалі на прывітанне чарговага пасажыра, які ўладкоўваўся як мог і адразу ж сам упадаў у дрымоту. Усё гэта мела выгляд нейкай сумнай перавозкі на няроўных брукаванках Тулузы; і паштовы лётчык напачатку нічым не вылучаў омнібус. Колькі таварышаў да мяне ў дзень папывалі вулічныя ліхтары, але набліжаўся аэрадром, і грымоткі аўтобусік ператвараўся ў шэры кокан, адкуль чалавек выходзіў адменены.

Кожны з маіх таварышаў адчуў аднойчы сходным ранкам, як у ім, уразлівым падначаленым, яшчэ залежным ад настрою інспектара, нараджаецца чалавек, адказны за іспанскую і афрыканскую пошту, нараджаецца той, хто трыма гадзінамі пазней, жагнаны бліскавіцамі, твар у твар сутыкнецца з драконам Аспіталета... хто, адолеўшы яго, яшчэ праз чатыры гадзіны, па сваёй волі, маючы ўсе правы і магчымасці, прыме рашэнне вяртацца назад альбо цераз мора, альбо пайсці напраткі на штурм горных масіваў Алькоя, хто будзе весці перагаворы і з бурай, і з гарой, і з акіянам.

Кожны таварыш гэтаксама, як я, змяшаўшыся з безыменным натоўпам пад пахмурым зімнім тулузскім небам, адчуў у такі ранак, як расце ў ім валадар, які праз пяць гадзін, пакінуўшы далёка за сабою дажджы і завірухі поўначы, выракшыся зімы, памяншаючы абароты вінтоў, пачне сваё прызямленне ў асляпляльную сонечнасць лета Алікантэ.

Таго старога омнібуса даўно няма, але ягоная суровасць, ягоная няўтульнасць дагэтуль жывуць у маёй памяці. Ён выдатна сімвалізаваў адпаведную падрыхтоўку да суровых радасцей нашага рамяства. Усё тут набывала ўражлівую стрыманасць. Помню, як тры гады таму, я, хоць не было вымаўлена і дзсятка слоў, даведаўся тут пра гібель лётчыка Лекрывэна, аднаго з сотні таварышаў па авіялініі, якія ўдзень ці туманнай ноччу ўзялі свой водпуск навекі.

Таксама было тры гадзіны ранку, панавала гэтка ж цішыня, калі мы пачулі, як дырэктар, нябачны ў зморку, падаў голас інспектару:

— Лекрывэн не прызямліўся ўначы ў Касабланцы.

— А! — адгукнуўся інспектар. — А?

Нечакана выхаплены з плыні дрымоты, ён устрапянуўся, каб канчаткова ачнуцца, каб паказаць сваю зацікаўленасць, і дадаў:

— А! Праўда? Не ўдалося прайсці? Ён вярнуўся назад?

На што ў глыбіні омнібуса толькі адказалі: «Не». Мы чакалі працягу, але болей не было прамоўлена ні слова. Адна за адной падалі секунды, і з цягам рабілася ўсё відавочней, што да гэтага «не» не дадасца ніводнае слова, што гэтае «не» беззваротнае, што Лекрывэн не проста не прызямліўся ў Касабланцы, а што ён ужо ніколі і нідзе не прызямліцца.

Вось гэтак і я тым ранкам, на зары майго першага паштовага палёту, у сваю чаргу падвяргаўся свяшчэнным рытуалам майго рамяства, і, гледзячы праз акно на бліскучы асфальт, дзе люстраваліся вулічныя ліхтары, я адчуваў, як упэўненасць пакідае мяне. Было відаць, як ад ветру на лужынах трапяталі буйныя пальмавыя лісты. І я думаў: «Як на мой першы палёт... сапраўды, не дужа мне шанцуе...» Я ўзняў вочы на інспектара: «Кепскае надвор'е, праўда?» Інспектар кінуў за акно стомлены позірк. «Гэта яшчэ нічога не азначае», — памаўчаўшы, буркнуў ён. І я стаў прыгадаваць, па якіх прыкметах распознаецца кепскае надвор'е.

Напярэдадні вечарам Гіёмэ адной усмешкай сцёр усе нядобрыя веставанні, якімі прыгняталі нас «старыя», а цяпер у маёй памяці зноў усплыло: «Шкада мне таго, хто не вызубрыў трасу да апошняга каменьчыка і трапляе ў буран... Шкада мне яго!..» Ім трэба было падтрымліваць свой аўтарытэт, і яны пахітвалі галовамі, разглядваючы нас з нейкім бянтэжлівым спачуваннем, быццам яны аплакавалі нашу прастачую наіўнасць.

І сапраўды, колькім ужо з нас гэтыя омнібус паслужыў апошнім прытулкам? Шасцідзесяці? Васьмідзесяці? Каго аднойчы дажджлівым ранкам маўклівы шафёр адвёз назаўжды. Я агледзеўся: наўкол у змроку свяціліся іскрыстыя кроплі, цыгарэты яшчэ больш падкрэслівалі глыбокую засяроджанасць. Мізэрную засяроджанасць старэючых службоўцаў. Колькім з нас гэтыя спадарожнікі паслужылі пахавальным картэжам?

Да мяне даляталі ціхія, упаўголасу, размовы. Гаворкі пра хваробы, грошы, сумныя хатнія турботы. За ўсім гэтым паўставалі сцены змрочнай турмы, у якой былі замкнёны гэтыя людзі. І раптам я ўбачыў воблік лёсу.

Стары службовец, мой сённяшні сусед у омнібусе, ніхто і ніколі ўжо не змусіць цябе вырвацца з твайго палону, і ты зусім не вінаваты ў гэтым. Ты змураваў свой спакой у чатырох сценах, як гэта робяць мурашкі, якія замуроўваюць усе выходы да святла. Ты як у кокане — у сваёй мяшчанскай бяспецы, у сваіх дрымучых прывычках, у душных рытмах свайго правінцыяльнага існавання, ты ўзвёў гэтую вартую жалю крапасную сцяну і схаваўся за ёю ад ветру, марскога прыбою і зор. У цябе няма ніякага жадання турбаваць сябе вечнымі праблемамі, табе і так шмат сіл каштавала забыць пра сваё званне чалавека. Не, ты не жыхар вандроўнай планеты, ты ніколі не ставіш перад сабой пытанняў, на якія не можаш знайсці адказу: ты проста дробненькі тулузскі мешчанін. Ніхто не прымусіў цябе азірнуцца на вокал, калі яшчэ можна было зрабіць гэта. Цяпер гліна, у якую ты ператварыўся, высахла і ўкамянела, і цяпер ужо ніхто не зможа абудзіць у табе заснулага музыку, паэта ці астранома, які, магчыма, некалі жыў у табе.

І я ўжо не наракаю на слотны вецер. Чары майго рамяства разнасцежваюць перада мною свет, дзе гадзіны праз дзве я твар у твар сутыкнуся з чорнымі драко-

намі і вяршынямі ў кароне сініх бліскавіц, дзе з надыходам ночы я вольны буду чытаць свой шлях па зорах.

Гэтак адбывалася наша баявое хрышчэнне, і мы адпраўляліся ў дарогу. Гэтыя падарожжы часцей за ўсё заканчваліся без прыгод. Мы спакойна, як прафесіянальныя плыўцы, ныралі ў глыбіні нашых уладанняў. Сёння яны добра асвоены. Лётчык, механік і радыст ужо не адпраўляюцца наўздагады, самалёт для іх — лабараторыя. Яны падначальваюцца гульні стрэлак прыбораў, а не зменам краявіду. На даляглядзе ў змроку ўзніклі горы, але цяпер яны перасталі ўжо быць гарамі. Цяпер гэта нябачныя сілы, набліжэнне якіх трэба вылічыць. Радыст пры святле лямпачкі засяроджана занатоўвае лічбы, механік робіць значкі на карце, і лётчык выпраўляе курс, калі горы аднесла ўбок, калі вяршыні, якія меркавалася абысці злева, раптам моўчкі, у таемнасці баявых прыгатаванняў разварнуліся проста перад ім.

А на зямлі дзяжурныя радысты, прыслухоўваючыся да голасу таварыша, усе разам засяроджана запісваюць у свае журналы: «Нуль гадзін сорак хвілін. Курс 230. На борце ўсё ў парадку».

Гэтак праводзіць палёт экіпаж сёння. Ён зусім не адчувае, што ён у руху. Ён, як у адкрытым моры ўначы, вельмі далёкі ад люб-якога арыенціра. Але маторы напам'яваюць асветленую кабіну трымценнем, і яно зыначае яе сутнасць. І прамінае час. І за гэтымі цыферблатамі, радыёлямпамі, стрэлкамі творыцца нейкая невідочная алхімія. Секунда па секундзе гэтыя патаемныя рухі, гэтыя прыглушаныя словы, гэтая пільнасць рыхтуюць чуд. І наступае час, калі лётчык можа ўпэўнена прыпасці да ветравога шкла. Вось яно, золата, якое ўзнікла з нічога: зіхаціць у кастрах пасадачнай пляцоўкі.

Але ж усе мы зведалі і такія палёты, калі за дзве гадзіны лёту да пасадачнай пляцоўкі ты, агорнуты нейкай асаблівай задуменнасцю, раптоўна адчуваеш гэткую сваю самотнасць, якую не змог бы адчуць і ў самым сэрцы Інды і адкуль ужо не спадзяешся знайсці дарогу назад.

Так было з Мермозам, калі ён упершыню адольваў на гідраплане Паўднёвую Атлантыку і на зыходзе дня наблізіўся да Пот-а-Нуара. Некалькі хвілін перад ім

звіталіся і спляталіся хвасты трапічнага ўрагану тарнада, быццам узводзілася магутная сцяна, затым апусцілася цемра і паглынула ўсе гэтыя падрыхтаванні. А калі праз гадзіну ён пратачыўся пад хмары, то апынуўся ў нейкім фантастычным царстве.

Марскія смерчы, устойлівыя і з выгляду нерухомыя, цягнуліся ўгору, як чорныя калоны храма. Разбухлыя уверсе, яны падтрымлівалі нізкі змрочны купал буры, але праз разрывы ў купале падалі шырокія сувоі святла, між калонамі на халодных плітах мора ззяла поўня. І Мермоз, слізгаючы ад аднаго фарватэра святла да другога, абмінаючы гэтыя гіганцкія калоны, дзе, безумоўна, грозна ракатала ўздыбленае мора, чатыры гадзіны прабіраўся па месячных тонях да выхаду з гэтых бязлюдных руінаў храма. І гэтае відовішча было такое ашаламляльнае, што Мермоз, ужо вылецеўшы за межы Пот-а-Нуара, заўважыў, што ён нават не паспеў спахлоацца.

Мне таксама помняцца такія моманты, калі апынаешся па-за межамі рэальнага свету: аднойчы радыёпеленгі, падавання сахарскімі пасадачнымі пляцоўкамі, былі памылковыя на працягу ўсёй ночы, і мы, мой радыст Неры і я, былі зусім збітыя з тропу. Нечакана ўнізе ў разрыве туману бліснула вада, я рэзка скіраваў да ўяўнага берага, але мы не маглі ведаць, як далёка заляцелі ў адкрытае мора.

Мы ўжо не былі ўпэўнены, што дабяромся да берага, бо магло не хапіць бензіну. Але і дасягнуўшы берага, трэба было яшчэ адшукаць пасадачную пляцоўку. А тут акурат і месяц пачаў заходзіць. Без паказчыкаў адхілення, ужо глухія, мы спакваля і слеплі. Поўня пагасала ў тумане, як бледная галавешка ў гурбе снегу. Неба над намі таксама зацягвалася хмарами, і мы ляцелі паміж хмарами і туманам, у нейкім цьмяным, мёртвым свеце.

Аэрадромы, якія адказвалі нам, не маглі паведаміць нам нашы каардынаты: «Не можам запеленгаваць... Не можам запеленгаваць...», — бо голас наш даходзіў да іх адусюль і ніадкуль.

І нечакана, калі нас ужо стала агортваць роспач, на даляглядзе злева ўспыхнула зіхоткая кропка. Бурная радасць ахапіла мяне. Неры падаўся да мяне, і я пачуў, што ён спявае! Гэта магла быць толькі пасадачная пляцоўка, гэта мог быць толькі яе маяк, бо ўначы ўся Сахара гасне і ператвараецца ў вялізны мёртвы

абшар. А тым часам агеньчык пагарэў трошкі і пагас. А мы ўзялі на яго курс — на зорку, якая была на даляглядзе і ўсяго на некалькі хвілін выглянула паміж хмарамі і посцілкай туману...

А потым сталі з'яўляцца іншыя агеньчыкі, і мы з глухой надзеяй бралі курс на кожную з гэтых іскрынак. І калі агеньчык не згасаў адразу, мы падваргалі яго жыццёва неабходнай праверцы: «Бачым агонь, — перадаваў Неры пасадачнай пляцоўцы ў Сіснеросе, — тройчы пагасіце і запаліце маяк». Сіснерос гасіў і зноў запальваў свой маяк, але ўпарты агеньчык, за якім мы назіралі, не міргаў, — непадкупная зорка. Не зважаючы на тое, што гаручае было на зыходзе, мы зноў і зноў пападаліся на залаты кручок, зноў і зноў быў ён для нас сапраўдным святлом маяка, сапраўднай пасадачнай пляцоўкай — і жыццём!.. Але нам зноў і зноў даводзілася мяняць зорку.

Цяпер мы адчувалі сябе блукальцамі ў міжпланетнай прасторы сярод сотні недасягальных планет у пошуках адной сапраўднай планеты, нашай планеты, той адзінай, дзе месціліся нашы звыклыя краявіды, нашы прыязныя дамы, наша пяхота.

Тая адзіная планета... Я раскажу вам, што прыгадалася мне тады, хоць, мажліва, гэта і падасца вам дзіцячым наівам. Але і ў хвіліну небяспекі застаешся чалавекам з усімі чалавечымі турботамі, і мне хацелася піць, хацелася есці. Калі мы адшукаем Сіснерос, мы напоўнім нашы бакі гаручым і прадоўжым палёт і прахалодным досвіткам прыямлімся ў Касабланцы. Канец працы! Мы, Неры і я, пойдзем у горад. Там можна нагабаць невялічкія бістро, якія адчыняюцца на зары... Неры і я, мы ў поўнай бяспецы, пасмейваючыся з перажытай ночы, сядзем там за столік і закажам цёплыя булчкі і каву з малаком. Мы з Неры прымем гэты ранішні дарунак жыцця. Гэтак старая сялянка дасягае свайго Бога праз маляваны абразок, наіўны медальён, ружанец: нам трэба размаўляць самай звычайнай мовай, калі мы хочам быць пачуты сваімі. Уся радасць жыцця сканцэнтравалася для мяне ў гэтым першым духмяным гарачым глытку, у гэтай сумесі малака, кавы і хлеба, праз якую прычашчаешся да спакойных лугоў, экзатычных плантацый і жніўных палёў, праз якую прычашчаешся да ўсёй зямлі. Сярод гэтай процьмы зорак мелася ж недзе тая адна-адзіная,

якая, каб стаць блізкай нам, прыгатавала б нам на снеданне гэтую духмяную філіжанку.

Але неадольныя вёрсты пралеглі паміж нашай машынай і гэтай населенай планетай. Усе скарбы свету месціліся ў пылінцы, згубленай у сузор'ях. І астралаг Неры, які сіліўся распазнаць яе, усё заклінаў і заклінаў зоры.

Раптам ён пхнуў мяне кулаком у плячо. На паперцы, пра якую папярэдзіў гэты тумак, я прачытаў: «Усё добра, я атрымаў цудоўную вестку». І я з трапятаннем сэрца чакаў, пакуль ён пісаў мне тыя паўдзiesiąтка слоў, што павінны былі стаць нашым паратункам. Нарэшце я атрымаў яго, гэты дар неба.

Ён зыходзіў з Касабланкі, якую мы пакінулі напярэдадні вечарам. Не перададзеныя своечасова, ён нечакана дагнаў нас, заблуканых у моры паміж туманам і хмарамі, праз дзве тысячы кіламетраў. Пасланне зыходзіла ад дзяржаўнага кантралёра аэрапорта ў Касабланцы. І я прачытаў: «Месьце дэ Сент-Экзюперы, я вымушаны прасіць Парыж накласці на вас спагнанне: пры вылеце з Касабланкі вы развярнуліся занадта блізка ад ангараў». Гэта была праўда, я развярнуўся занадта блізка ад ангараў. Праўдай было і тое, што гэты чалавек з раздражненнем выконваў свае абавязкі. У канторы аэрапорта я пакоўліва выслухаў бы гэты папрок. Але там, дзе ён дапяў нас, ён быў не да месца. Недарэчна прагучаў ён сярод гэтых адзіночых зор, над гэтым лежбішчам туману, над морам, якое дыхала пагрозай. Нам былі ўручаны нашы ўласныя лёсы, лёс пошты і лёс нашай машыны, мы ледзь выкручваліся, каб выжыць, а гэты чалавек вывяргаў на нас сваю дробязную злапомнасць. Але замест таго каб абурыцца, мы з Неры адчулі неспадзяваную бязмежную радасць. Тут гаспадарамі былі мы, — ён памог зрабіць нам гэтае адкрыццё. Значыць, ён, гэты капрал, так і не заўважыў на нашых рукавах нашывак, так і не заўважыў, што мы цяпер капітаны? Ён урываўся ў нашу замроенасць, калі мы ўтрапёна карагодзілі недзе ля Вялікай Мядзведзіцы ці ў сузор'і Стральца, і адзіным, што яшчэ здольна было ўсхваляваць нас у нашым становішчы, магла быць хіба толькі гэтая здрада поўні...

Абавязак планеты, з якой падаў голас гэты чалавек, безумоўны і адзіны абавязак яе быў — паведаміць нам дакладныя дадзеныя для вылічэння нашага месцазна-

ходжання сярод зор. А дадзеныя гэтыя аказаліся памылковымі. А пра ўсё астатняе ёй бы пакуль памаўчаць. І Неры напісаў мне: «Замест таго каб займацца глупствам, лепей прывялі б нас куды-небудзь...» «Яны» азначала для яго ўсе народы зямлі з іхнімі ўрадамі, сенатамі, арміямі і імператарамі. І, перачытваючы паведамленне гэтага недарэкі, які намерваўся расправіцца з намі, мы павярнулі на Меркурый.

Мы ўратаваліся зусім выпадкова і самым дзіўным чынам: страціўшы надзею далацець да Сіснероса і пра-стуючы ў кірунку да берага, я вырашыў трымацца гэтага курсу датуль, пакуль хопіць гаручага. Такім чынам я аберагаў нейкі шанц на тое, што не ўпадзём у мора. На няшчасце, мае прывідныя здрадлівыя маякі завялі мяне богведама куды.

І, на няшчасце, густы туман, у які мы былі б змушаны ныраць ў поўнай слепаце, пакідаў нам няшмат шанцаў на шчаслівае прызямленне. Але я не меў выбару.

Сітуацыя была такая ясная, што я абьякава паціснуў плячыма, калі Неры перадаў мне вестку, якая гадзінай раней магла б выратаваць нас: «Сіснерос адважваецца вызначыць, дзе мы. Сіснерос мяркуе: прыблізна 216...» Сіснерос ужо не быў затоены ў цемры, Сіснерос, ужо чулы на дотык, быў недзе там, злева ад нас. Так, але ці далёка да яго? Мы з Неры параіліся. Надта позна. Мы абодва разумелі гэта. Ляцець на Сіснерос азначала б павялічыць нашу рызыку страціць бераг. І Неры адказаў: «Гаручага засталася ўсяго на гадзіну, трымаем курс 93».

А тым часам пасадачныя пляцоўкі адзываліся адна за адной, у нашу размову ўступалі галасы Агадзіра, Касабланкі, Дакара. Радыестанцыі кожнага горада выклікалі аэрапорты. Начальнікі аэрапортаў выклікалі нашых таварышаў. І спакваля яны сабраліся вакол нас, як ля пасцелі хворага. Бескарысная спагада, але ўсё-ткі спагада, як бы там ні было. Бясплённыя парады, але колькі ў іх пяшчоты!

І нечакана здалёку, за чатыры тысячы кіламетраў ад нас, падала голас Тулуза, галоўны аэрадром. Тулуза з ходу, без ніякага ўступу ўварвалася да нас: «Індэкс вашага самалёта — Ф...? (Цяпер ужо не помню нумар.)» — «Так». — «Тады ў вашым распараджэнні гаручага яшчэ на дзве гадзіны. Бак гэтай машыны не стандартны. Курс на Сіснерос».

Так патрабаванні, якія выстаўляе рамяство, пераўтвараюць і ўзбагачаюць свет. Але зусім не абавязкова перажыць падобную ноч, каб пілоту ў звычайных з'явах адкрыўся нейкі новы сэнс. Аднастайны пейзаж за акном стамляе пасажыра, але ён зусім інакшы для экіпажа самалёта. Гэтая воблачная смуга, якая зацягвае далягляд, перастае быць для яго проста малюнкам: яна праявіць цікавасць да яго мускулаў і паставіць перад ім нялёгкая задачы. І ён ужо лічыцца з гэтым, ён вымярае яе, сапраўдны дыялог завязваецца паміж імі. Вось горная вяршыня, да яе яшчэ далёка: чым яна яго сустрэне? Пры святле месяца яна стане ёмкім арыенцірам. Але калі лётчык вядзе машыну ўспяваю, з цяжкасцю выпраўляе адхіленні ад курсу і сумняваецца ў сваім месцазнаходжанні, вяршыня абярнецца выбухам, яна запоўніць небяспекай усю бязмежную ноч, як адна плывучая міна, што дрэйфуе па волі плыні, робіць небяспечным цэлае мора.

Гэткі зменлівы і акіян. Для звычайных падарожнікаў бура застаецца нябачнай: з вышыні не відно, як узнікаюцца валы, і залпы вадзяных пырскаў здаюцца нерухомымі. Толькі разбухаюць вялізныя белыя пальмавыя лісты, спярэшчаныя прожылкамі і завусеніцамі, абведзеныя нечым нахштальт гелю. Але экіпаж самалёта разумее, што тут на ваду не сядзеш. Гэтыя пальмы для яго — што вялізныя ядавітыя кветкі.

І нават калі палёт праходзіць удала, пілот на сваім адцінку трасы не проста глядач. Гэтыя фарбы зямлі і неба, гэтыя сляды ветру на моры, гэтыя залачавыя аблокі змяркання, — ён зусім не любуецца імі, ён разважае над імі. Падобна селяніну, які абыходзіць свае ўладанні і па тысячах прыкмет прадбачыць прыход вясны, моцныя замаразкі ці дождж, вопытны лётчык таксама прадбачыць па прыкметах блізкую завею, туман ці ясную, пагодную ноч. Напачатку здавалася — самалёт не дае чалавеку расшыфроўваць мову прыроды, але не, яшчэ ўладарней становяцца яе вялікія законы. Навальнічнае неба выклікае пілота на суд стыхій — і, самотны, ён змагаецца за свой груз з трыма прадвечнымі багамі: з грамі, морам і бурай.

II. ТАВАРЫШЫ

1

Некалькі маіх таварышаў, у тым ліку і Мермоз, праклалі праз няскораныя раёны Сахары авіялінію Касабланка — Дакар. Маторы тады былі ненадзейныя. Адноўчы, пацярпеўшы аварыю, Мермоз трапіў да маўраў; яны не адважыліся забіць яго, два тыдні патрымалі ў палоне, потым за выкуп адпусцілі. І Мермоз зноў стаў вазіць пошту над тымі ж раёнамі.

Калі была адкрыта паветраная сувязь з Паўднёвай Амерыкай, Мермозу першаму, як заўсёды, было даручана вывучыць маршрут ад Буэнас-Айрэса да Сант'яга і, як раней над Сахарай, перакінуць мост па-над Андамі. Яму даверылі самалёт, які мог набіраць вышыню пяць тысяч дзвесце метраў. Вяршыні Кардыльераў сям-там уздымаюцца да сямі тысяч метраў. І Мермоз адарваўся ад зямлі, каб адшукаць праходы. Перамошчы пяскі, Мермоз пайшоў на прыступ гор, узнесеных у неба вяршынь, якія пры ветры развінаюць свае снежныя вэлюмы і праднавальнічную імглу, і завіхрэнні між адвесных скал такія рэзкія, што здаецца, уступаеш у нейкі бой на нажах. Мермоз увязваўся ў гэтыя баі, не маючы ўяўлення пра супраціўца, не ведаючы, ці выходзяць жывымі з такіх паядынкаў. Мермоз «выведваў» для іншых.

І адноўчы, «выведваючы», ён апынуўся ў палоне ў Андаў.

Сеўшы на вышыні чатыры тысячы метраў на плато з вертыкальнымі адхонамі, ён разам са сваім механікам два дні сіліўся вырвацца адтуль. Дарма: яны былі ў пастцы. Тады яны паставілі на карту апошні свой шанец, скіравалі самалёт у бок прорвы, пракалаціліся па камяністым грунце і сарваліся ў бяздонне. Падаючы, самалёт нарэшце набраў хуткасць, дастатковую, каб зноў падпарадкавацца кіраванню. Мермоз выраўняў яго акурат насупраць нейкай скалы, але ўсё-такі зачпіў яе вяршыню і, разліваючы ваду з усіх лопнутых ад марозу ўначы патрубках, ужо пашкодваны, пасля сямі хвілін лёту, як да зямлі абяцанай, дабраўся да чылійскай даліны.

На другі дзень ён пачаў усё спачатку.

Калі Анды былі належна асвоены, калі была добра вывучана тэхніка пералётаў, Мермоз перадаў гэты

маршрут свайму таварышу Гіёмэ і ўзяўся асвойваць ноч.

Тады яшчэ нашы аэрадромы не асвятляліся так, як зараз, на пасадачных пунктах ноччу Мермозу рыхтавалі скупую ілюмінацыю з трох бензінавых вогнішчаў, раскладзеных у шнур.

Ён і тут выйшаў пераможцам і праклаў дарогу іншым.

Калі і ноч была прыручана як след, Мермоз узяўся за акіян. І ў 1931 годзе пошта ўпершыню была дастаўлена ім з Тулузы ў Буэнас-Айрэс за чатыры дні. Вяртаючыся назад, Мермоз пацярпеў аварыю ў цэнтры Паўднёвай Атлантыкі над расшалелым морам. Выратавала яго адно судна, яго самога, пошту і экіпаж.

Гэтак Мермоз скараў пяскі і горы, ноч і мора. Не раз пяскі і горы, ноч і мора паланялі яго. Але калі ён вяртаўся, то заўсёды для таго, каб зноў узлунаць у неба.

І вось аднойчы, па дванаццаці гадах работы, калі ён у каторы ўжо раз пералятаў Паўднёвую Атлантыку, ён коратка паведаміў, што сапсаваўся правы матор. Затым усталявалася цішыня.

Спачатку вестка не вельмі занепакоіла, аднак пасля дзесяці хвілін маўчання ўсе радыёстанцыі авіялініі ад Парыжа да Буэнас-Айрэса пачалі свае трывожныя пошукі. Бо калі дзесяць хвілін спазнення не маюць ніякага значэння ў будзённым жыцці, у паштовай авіяцыі яны набываюць змрочны сэнс. У сэрцавіне гэтага мёртвага часу тоіцца нейкае здарэнне. Нязначнае ці трагічнае, цяпер яно ўжо адбылося. Лёс зачытаў свой вырак, і вырак гэты абскарджанню не падлягае: жалезная рука прывяла лётны экіпаж ці да прываднення без сур'ёзных вынікаў, ці да катастрофы. Але вырак яшчэ не падпісаны для тых, хто чакае.

Хто з нас не перажыў гэтых спадзяванняў, з кожнай хвілінай усё болей кволых, гэтай цішы, якая спакуля запаўняе сабой усё на свеце, як фатальная хвароба? Мы спадзяваліся, але час ішоў, неўпрыкметку і звечарэла. І нам стала ясна, што нашы таварышы не вернуцца болей, што яны ўжо спачывалі ў гэтай Паўднёвай Атлантыцы, над якой яны так часта ўзворвалі неба. Сумненняў не было, Мермоз скончыў сваю працу і, як жней, які, сумленна звязаўшы сноп, засынае на сваёй ніве, — набыў вечны спакой.

Калі таварыш гіне вась гэтак, ягоная смерць выглядае яшчэ адным дзеяннем, натуральным у нашым рамястве, і напачатку раніць можа нават не так балюча, чым іншая якая смерць. Канечне, ён адышоў ад нас, звездаўшы падступную здраду сваёй пасадачнай пляцоўкі, але мы яшчэ не адчуваем патрэбы ў ягонай прысутнасці ва ўсёй яе глыбіні, як можна адчуваць патрэбу ў хлебе.

Мы сапраўды прывыклі падоўгу чакаць сустрэч. Бо яны, таварышы па авіялініі, параскіданы па ўсім свеце, ад Парыжа да чылійскага Сант'яга, як адзінотныя вартавыя, якія не маюць магчымасці перакінуцца словам. Патрэбен дарожны выпадак, каб дзе-кольвечы звесці разам раскіданых членаў вялікай лётнай сям'і. І вась дзе-небудзь у Касабланцы, ці ў Дакары, ці ў Буэнас-Айрэсе па гадах маўчання зноў за вячэрай узнаўляюцца перарваныя некалі гутаркі, зноў прыгавяецца мінулае. А там і зноў развітанне. Мабыць, менавіта пагэтаму зямля і пустынная, і багатая адначасова. Багатая гэтымі свяшчэннымі садамі сяброўства, патаемнымі, цяжка даступнымі, але куды, рана ці позна, прыводзіць нас наша рамяство. Жыццё, можа, і адрывае нас адзін ад аднаго і не дае нам дужа задумацца над гэтым, але дзесьці ўсё-такі ёсць яны, таварышы, хоць дакладна і невядома дзе, маўклівыя і самотныя, але такія шчыраверныя! І калі нашы дарогі скрыжоўваюцца, яны з такой бязмежнай радасцю сціскаюць нас у сваіх абдымках! Канечне, мы прывыклі чакаць...

Але з цягам часу прыходзіць адкрыццё, што светлы смех таго ці іншага таварыша мы ўжо ніколі не пачуем болей, мы спасцігаем, што той сад забаронены для нас назаўжды. Тады і пачынаецца наша сапраўдная жалоба, не пакутлівая, а горкая.

Сапраўды, нішто ніколі не заменіць страчанага таварыша. Нельгаnanoў стварыць былых сяброў. Нішто не пераважыць скарбу столькіх агульных успамінаў, столькіх бядот, перажытых разам, столькіх сварак, прымірэнняў, парыванняў сэрца. Немагчыма ўзнавіць былую прыхільнасць. Калі садзіш дуб, дарэмна спадзявацца неўзабаве знайсці прахалоду ў ягонай засені.

Гэтак ужо вядзецца ў жыцці. Спачатку мы багачеем, гадамі садзім дрэвы, але прамінаюць гады, і час нішчыць нашы старанні і выкарчоўвае лес. Таварышы адзін за адным пазбаўляюць нас прытулку. І з гэтай

пары да нашай жалобы прымешваецца ціхі жаль ад таго, што і самі мы старэем.

Вось яны, урокі, дадзеныя нам Мермозам і іншымі таварышамі. Веліч любога рамяства, магчыма, заключаецца перш за ўсё ў тым, што яно яднае людзей: на свеце існуе толькі адна-адзіная раскоша — раскоша чалавечых повязяў.

Працуючы толькі дзеля аднаго матэрыяльнага дастатку, мы самі сабе будзем турму. Мы замуроўваемся ў адзіноце разам з тленам нашых грошай, якія не могуць даць нічога, дзеля чаго варта было б жыць.

Калі я шукаю ў сваёй памяці тых, хто пакінуў ува мне глыбокі след, калі я падлічваю гадзіны, якія нешта значылі, я, несумненна, знаходжу тое, чаго б не забяспечыла мне ніякае багацце. Нельга купіць дружбу такога чалавека, як Мермоз, дружбу паплечніка, якога навечна знітавалі з намі перажытыя сумесна выпрабаванні.

Нельга купіць за грошы гэтае пачуццё, калі ляціш праз ноч, у якой гарыць сто тысяч зорак, і на душы бязвоблачна, і некалькі гадзін ты — усемагутны.

І гэтае адчуванне навізны свету пасля нялёгкай дарогі, гэтыя дрэвы, кветкі, жанчыны, усмешкі, расквечаныя жыццём, якое вернута нам на святанні, усю гэтую сугучнасць драбніц, што як узнагарода даюцца нам, нельга купіць за грошы.

Як нельга купіць за грошы і тую перажытую сярод няскораных арабаў ноч, якая цяпер прыходзіць мне на ўспамін.

На зыходзе дня на ўзбярэжжы Рыо дэ Ора пацярпелі аварыю тры экіпажы французскай авіялініі. Спачатку быў вымушаны сесці мой таварыш Рыгель, у якога сапсавалася рулявое кіраванне; другі таварыш, Бурга, прыямліўся падабраць ягоны экіпаж, але нязначная паломка прыкавала і яго дадолу. Нарэшце каля іх сеў я, але на той час ужо сцямнела. Мы вырашылі выратаваць самалёт Бурга і чакаць святання, каб адрамантаваць яго.

За год да гэтага нашы таварышы Гурп і Эрабль, якія акурат тут пацярпелі аварыю, былі замардаваны няскоранымі арабамі. Мы ведалі, што зараз таксама атрад паўночна-афрыканскай кавалерыі ў трыста ружжаў стаяў лагерам паблізу Бахадора. Нашы тры пры-

зямленні, бачныя здалёк, маглі ўсхваляваць іх, і мы прыступілі да бяссоннай вахты, якая магла аказацца апошняй.

Мы пачалі ўладкоўвацца нанач. Дастаўшы з багажнага аддзялення пяць ці шэсць скрынак з таварамі, мы апаражнілі іх, расставілі кругам і ўсярэдзіне кожнай, як у прадзіманай ветрам будцы вартаўніка, запалілі па тоненькай свечцы. У глухой пустыні, на голай кары планеты, самотныя, як у дагістарычны час, мы збудаваці людское селішча.

Наважаныя пераначаваць на галоўнай плошчы нашага селішча, на голым загоне пяску, на які са скрынак падала дрыготкае святло, мы пачалі чакаць. Мы чакалі зары, якая павінна была выратаваць нас,— альбо маўраў. І я не магу нават сказаць, што надавала гэтай ночы прысмак святочнасці, каляднасці. Мы дзяліліся ўспамінамі, жартавалі і смяяліся.

Нас хмеліў нейкі лёгкі ўздым, які апаноўвае сэрца ў разгар хораша наладжанага свята. А мы ж былі сапраўдныя галетнікі. У нас меліся толькі вецер, пясок ды зоры. Суровы стыль трапістаў. Але за гэтым скупа асветленым сталом шасцёра ці сямёра мужчын, у якіх тут не мелася анічагусенькі ў свеце, апрача ўспамінаў, дзяліліся нябачнымі скарбамі.

Вось мы і сустрэліся, нарэшце. Часам доўга крочыш попlech з людзьмі, замкнёны ў сваім маўчанні, ці перакідваешся словамі, якія нічога не значаць. Але вось наступае часіна небяспекі. І ты абнімаеш таварыша за плечы. Прыходзіць адкрыццё тваёй прыналежнасці да аднаго супольства. Гэтае адкрыццё прыводзіць да іншых усведамленняў. І ты шырока ўсміхаешся таварышу. І нагадваеш у такія хвіліны выпушчанага на волю вязня, шчаслівага неабсяжнасцю мора.

2

Гіёмэ, дазволь мне трохкі расказаць пра цябе; я не буду бянтэжыць цябе няўклудным славалействам, усхваляючы тваё бястрашша ці тваё прафесійнае майстэрства. Зусім пра іншае хацеў бы я сказаць, апавядаючы пра самую дзівосную з тваіх прыгод.

Есць такая рыса характару, якую нават цяжка акрэсліць. Яе можна назваць сур'ёзнасцю, але гэтае слова не зусім дакладнае. Таму што тая рыса можа вы-

датна ўжывацца з бесклапотнейшай жыццядаснасцю. Гэта рыса цеслі, які, як роўны з роўным, прымошчваецца каля кавалка бярвяна, абмацвае яго пальцамі, вымервае, спакваля ацэньвае ўсе яго вартасці, не спяшаючыся з легкадумнымі вывадамі.

Неяк, Гіёмэ, я прачытаў адзін расказ, дзе ўсхваляўся твой подзвіг, і права паквітацца з тым непраўдзівым вобразам яшчэ за мной. Там, у тым апавяданні, ты так і сыпаў прастачымі «гаўрошавымі» жартамі, як быццам адвага заключаецца ў тым, каб у хвіліну найгоршай небяспекі, на парозе смерці прынізіцца да шкалярскага зубаскальства. Аўтар таго апавядання не ведаў цябе, Гіёмэ. Перад тым як пайсці на штурм сваіх супраціўцаў, ты не адчуваеш патрэбы высмейваць іх. Нагабаўшы навалніцу, ты проста разважаеш: «Ага, навалніца». Ты ведаеш, што гэта такое, і рыхтуешся да яе.

Прымі, Гіёмэ, сведчанне маёй памяці.

Ты знік на цэлых пяцьдзесят гадзін пры пералёце цераз Анды, зімой. Я акурат вярнуўся з Цэнтральнай Патагоніі і ў Мендосе далучыўся да лётчыка Дале. Пяць дзён кружылі мы над гарамі, намагаючыся адшукаць у гэтым хаосе які след, але беспаспяхова.

Нашых дзвюх машын было відочна недастаткова. Здавалася, што і сотня эскадрылляў за сотню год не здолела б прашарыць гэты агромністы масіў з вяршынямі, якія ўздымаюцца ўгору на сем тысяч метраў. Мы страцілі ўсялякую надзею. Нават кантрабандысты, бандыты, за пяць франкаў гатовыя пайсці на злачынства, адмаўляліся правесці нас цераз горныя хрыбты з атрадам ратаўнікоў. «Тут можна і жыццём паплаціцца, — казалі яны. — Зімой Анды не выпускаюць людзей жывымі са сваіх лапаў». Калі Дале ці я прызямляліся ў Сант'яга, чылійскія афіцэры таксама раілі нам спыніць пошукі. «Зіма ж на дварэ. Ваш таварыш калі і выжыў, упаўшы, то не перажыў ночы. Калі там, у гарах, чалавека застае ноч, яна ператварае яго ў лядзяш». І калі я зноў і зноў слізгаў між сценамі і гіганцкіх калон Андаў, мне здавалася, што я шукаю ўжо не цябе, а ў моўчы снегавога храма чытаю над табой апошнюю малітву.

І вось на сёмы дзень, калі ў перапынку паміж двума вылетамі я снедаў у адным мендоскім рэстаран-

чыку, нейкі чалавек рыўком расчыніў дзверы і выгукнуў — о! усяго толькі два словы:

— Гіёмэ... жывы!

І ўсе незнаёмыя між сабой людзі, якія сядзелі тады ў рэстаране, кінуліся ў абдымкі.

Праз дзесяць хвілін я ўжо ўзняўся ў паветра з двума механікамі на борце, Лефеврам і Абры. А яшчэ праз сорок хвілін прызямліўся на палявой дарозе, богведама як угадаўшы машыну, якая везла цябе некуды ў кірунку да Сан-Рафаэля. Гэта была незабыўная сустрэча, мы плакалі і сціскалі цябе ў абдымках, жывога, уваскрэслага, творцу твайго ўласнага цуду. Менавіта тады ты і выціснуў з сябе, і гэта была першая твая выразная фраза, дзівосная гордасць чалавека: «Клянуся, я такое здолеў, што ніводнай бестыі не пад сілу».

Пазней ты сам раскажаў нам, што здарылася з табою.

Страшэнны буран, які за двое сутак навярнуў на чылійскія схілы Андаў пяціметровыя гурбы снегу, завалок усю прастору, і лётчыкі з амерыканскай авіякампаніі Пан-Эйр павярнулі назад. Але ты ўсё-такі вылецеў, каб знайсці хоць якую шчылінку. Ты знайшоў яе, гэтую пастку, трохкі паўднёвей, і на вышыні шасці з палавінаю тысяч метраў, цяпер ужо над хмарамі — яны залягалі на вышыні шасці тысяч метраў, і з іх сям-там вытыркаліся нешматлікія вяршыні, — і ўзяў курс на Аргенціну.

Калі часам лётчык трапляе ў сыходную паветраную плынь, яму робіцца нейк не па сабе. Матор працуе роўна, але ўвесь час такое адчуванне, што ты правальваешся. Каб утрымацца на належнай вышыні, даводзіцца кабрыраваць, самалёт траціць першапачатковую хуткасць і робіцца нейкі вялы: а правальваешся, як і дагэтуль. Бярэш штурвал на сябе і баішся, што цяпер ужо занадта скабрыраваў, кідаешся то ўправа, то ўлева, у намаганні знайсці апору за якой-небудзь спагадлівай вяршыняй, якая служыць ветру трамплінам, але і там па-ранейшаму правальваешся. Здаецца, падае само неба. І ўзнікае ўражанне, быццам ты трапіў у нейкую касмічную аварыю. І няма ніякага ратунку. Дарма спрабуеш павярнуць назад, у тую зону, дзе паветра, моцнае і тугое, падтрымлівала цябе, як слуп. Але ніякіх слупоў ужо няма. Усё зруйнавалася, і вось ты, заўладаны ўсяленскім хаосам, няўхільна спаўза-

еш уніз, а насустрач табе ўзнямаецца воблачная каламута, ахутвае цябе і паглынае.

— Я ўжо ледзь не ўвайшоў у штопар,— расказваў ты,— але ўсё яшчэ не здаваўся. Пад аблокамі часам трапляецца сыходная паветраная плынь,— здаецца, аблокі нерухомыя, а ўсё па той простай прычыне, што яны бясконца тасуюцца на адным і тым жа ўзроўні. Так дзіўна ўсё ў гэтых гарах...

А што за аблокі!

— Як толькі я зразумеў, што ўсё, папаўся, я адпусціў рычагі і залез з нагамі на сядзенне, каб не выпаці з самалёта. Штуршкі былі такія моцныя, што рамяні балюча ўпіліся мне ў плечы і ледзь не лопнулі. У дадатак наледзь дарэшты пазбавіла мяне магчымасці звяртацца па прыборнай дошцы, і я, як шапка, каціўся з шасці тысяч метраў да трох з палавінаю тысяч.

На вышыні тры тысячы пяцьсот метраў я прыкмеціў нейкі чорны гарызантальны пласт, які дазволіў мне выраўняць самалёт. Гэта было возера, я пазнаў яго: Алмазная Лагуна. Я ведаў, што яна знаходзіцца на дне глыбокай упадзіны, адзін бок якой, вулкан Майпю, уздымаецца на вышыню шэсць тысяч дзевяцьсот метраў. Хоць я і вырваўся з воблачнасці, мяне ўсё яшчэ сляпілі густыя віры снегу, і я не мог пакінуць возера, не разбіўшыся аб той ці іншы бок упадзіны. Тады я пачаў кружыцца над Лагунай у трыццаці метрах ад паверхні, аж пакуль не скончылася гаручае. Пасля дзвюх гадзін гэтага манеўравання я сеў — і перавярнуўся. Выбраўся з-пад самалёта, але буран збіў мяне з ног. Я падняўся, а ён зноў паваліў мяне. Давялося забрацца пад кабінку і там выграбці сабе сховань у снезе. Я загарадзіўся мяхамі з поштай і праседзеў так двое сутак.

А потым бура сціхла, і я пайшоў. Я ішоў пяць дзён і чатыры ночы.

Але што ад цябе засталася, Гіёмэ?! Мы сустрэлі цябе жывога, але такога высахлага, такога змарнелага, як бабулька! У той жа вечар я адвёз цябе самалётам у Мендосу, дзе цябе, як бальзам, ахінулі белыя просціны. Але яны не знімалі болю. Спакутаванае цела замінала табе, ты бясконца варочаўся з боку на бок, але табе не ўдавалася прыспаць яго. Тваё цела не забывала ні скалаў, ні снегу. Яны пакінулі на табе свае адмеціны. Я разглядваў твой чорны апухлы твар, які нагадваў пераспелы збіты яблык. Ты быў вельмі непры-

гожы і няшчасны, цудоўныя прылады твайёй працы не слухаліся цябе: твае рукі былі абмарожаны, а калі ты сядзеш на край ложка, каб аддыхацца, твае адмарожаныя ногі звісалі, як дзве мёртвыя гіры. Ты ўсё яшчэ быў у дарозе, і задыхаўся, і трымцеў, а калі ніцма падаў у падушку, каб адпачыць у забыцці, шэсце зданяў, якое нецярпліва пераміналася за кулісамі, імгненна і гвалтоўна накідвалася на твой мозг. І яно бясконца шпацыравала перад табою. І ты зноў і зноў уступаў у бой з ворагамі, якія ўваскрасалі з попелу.

Я падаваў табе лекі:

— Пі, дружа!

— Што больш за ўсё ўразіла мяне... ведаеш...

Нібы баксёр-пераможца, увесь у сіняхах ад прапушчаных жорсткіх удараў, ты зноў і зноў перажываў свой подзвіг. Ты расказваў патроху, урыўкамі, і табе пакрысе легчала. А мне ўяўлялася — вось ты ідзеш у люты саракаградусны мароз, у цябе няма ні ледаруба, ні вяровак, ні харчу, а ты караскаешся на адхоны вышынёй у чатыры тысячы пяцьсот метраў, крывавачы ногі, калені і рукі, ці брыдзеш уздоўж вертыкальных абрываў. Ты спакваля траціш і кроў, і сілу, і свядомасць, але ты ідзеш наперад з упартасцю мураша, вяртаючыся на ўласныя сляды, каб абысці перашкоду, падаючы і паднімаючыся ці ўзбіраючыся на тыя схілы, што абрываліся ў бездань, не даючы сабе ніякага спачыну, іначай ты не змог бы ўжо ўстаць са снежнай пасцелі.

Так, калі ты спатыкаўся, ты мусіў як мага хутчэй падняцца, каб не закачанець. Сцюжа ўсё болей і болей скоўвала цябе, і калі ты дазваляў сабе хоць адну лішнюю хвіліну адпачынку, то, упаўшы, ты быў змушаны доўга варушыць сваімі заледзяненымі мускуламі, перш чым мог падняцца.

Але ты не паддаваўся спакуслівай слабасці. «У снезе страчваеш усялякае пачуццё самазахавання, — казаў ты мне. — Пасля ідзеш двое, трое, чацвёрта сутак і ўжо не хочаш нічога на свеце, толькі спаць. Я прагнуў спаць. Але я казаў сабе: «Калі мая жонка верыць, што я жывы, яна верыць, што я іду. І таварышы вераць, што я іду. Усе яны вераць у мяне. І я проста нягоднік буду, калі спынюся!»

І ты ішоў, і вастрыём сцізорыка мусіў штодня ўсё глыбей разрэзваць свае башмакі, у якія ўжо не ўмя-

шчаліся твае разбухлыя абморожаныя ногі.

Я пачуў ад цябе дзіўнае прызнанне:

— Ведаеш, ужо на другі дзень самае цяжкае было для мяне — забараніць сабе думаць. Я вельмі пакутаваў, і ад гэтага маё становішча было надта безнадзейнае. Каб мець адвагу ісці, я павінен быў не ўдумацца ў яго. На няшчасце, я не дужа патрапляў кантраляваць свае мазгі, яны працавалі, як турбіна. Але я яшчэ быў здольны кіраваць сваім уяўленнем. Я падкідваў яму які-небудзь фільм альбо кнігу. І ўва мне тут жа раскручваліся падзеі фільма альбо кнігі. Але потым мае думкі ўсё роўна вярталіся да явы. Непазбежна. Тады я прымушаў сябе ўспамінаць што-небудзь іншае...

І ўсё-такі адзін раз, калі ты ўпаў, распластаўся ніцма на снезе, ты не стаў паднімацца. Ты быў падобны на баксёра, які атрымаў наждаўн і слухае, як у варажай прасторы адна за адной адлічваецца секунды, аж да апошняй, дзесятай, якая абскарджанню ўжо не падлягае.

— Я зрабіў усё, што мог, і не меў ні шматка надзеі, навошта было доўжыць гэтае катаванне?

Табе дастаткова было заплюшчыць вочы, каб набыць спакой у гэтым свеце. Каб сцерці са свайго свету скалы, леднікі, снягі. Толькі змружыць гэтыя цудадейныя павекі і не мець болей ані ўдараў, ні кулянняў, ні зранаенага цела, ні пяклівага марозу, ні гэтага грузу жыцця, які цягнеш, як вол — невымерна цяжкую калымагу. І ты ўжо адчуў, як холад атрутай разліваецца па ўсім целе і, нібы морфій, поўніць цябе асалодай. Тваё жыццё прытаілася там, глыбока ўнутры. Свядомасць спакваля пакідала аддаленыя куточкі гэтага цела, якое, нібы звер, да адвалу накормлены пакутамі, цяпер пачынала ўжо набываць абыякаваць мармуру.

Прыціхлі нават твае згрызоты сумлення. Нашы воклічы ўжо не дападалі да цябе, ці, дакладней, яны гучалі, як у сне. І ў сне ты адгукаўся, ты, шчаслівы, уяўна крочыў нам насустрач лёгкімі бязважкімі крокамі, і перад табой ужо разнасцежваліся жаданыя прасторы раўнін. З якой лёгкасцю ляцеў ты ў свет, які раптам стаў для цябе такі зваблівы! Гіёмэ, скнара, ты намерыўся адабраць у нас радасць свайго вяртання!

З глыбіні тваёй свядомасці ўсплылі згрызоты сумлення. У забыццё раптоўна ўварвалася цвярозая думка.

— Я падумаў пра жонку. Мой страхавы поліс пазбавіў бы яе ад галечы. Так, але поліс...

У выпадку, калі застрахованы прападае без вестак, па закону ён лічыцца мёртвым толькі праз чатыры гады. Гэтая акалічнасць маланкай прабліснула ў табе і сцерла ўсе астатнія прывіды. Ты ляжаў ніцма на крутым снежным схіле. Надыдзе вясна, і тваё цела будзе разам з гразю змыта ў нейкую расколіну, якіх у Андах тысячы. Ты ведаў гэта. Але ты ведаў яшчэ і тое, што за паўсотні метраў ад цябе ўздымаецца скала.

— І я падумаў: калі я ўстану, то, можа, яшчэ дабяруся да яе. І калі я прыціснуся цэлам да камення, то мяне знойдуць тут яшчэ летам.

І ты ўстаў, і брыў яшчэ дзве ночы і тры дні.

Але ты ўжо і не спадзяваўся зайсці далёка.

— Па шматлікіх прыкметах я прадбачыў канец. Ну вось прыклад. Я стараўся спыняцца толькі праз дзве гадзіны хады, каб трошкі больш разрэзаць башмак, пацерці снегам разбухлыя ногі ці проста каб даць пярэдых сэрцу. Але ў апошнія дні я пачаў траціць памяць. Было, адыду даволі далёка ад месца адпачынку, а потым спахапляюся: зноў я нешта забыў-такі! Спачатку забыў пальчатку, і гэта ў такую сцюжу! Паклаў яе каля сябе і, не падабраўшы, пайшоў далей. Потым забыў гадзіннік. Затым сцізорык. Пасля компас. Што ні супынак — усё нейкая страта...

— Ратуе толькі крок наперад. Яшчэ адзін крок... Усё пачынаецца з кроку наперад...

— Клянуся, я такое здолеў, што ніводнай бестыі не пад сілу.

Зноў прыгадваюцца мне гэтыя словы, — я не ведаю нічога высакародней, гэтыя словы выяўляюць у чалавеку Чалавека, яны ўзвышаюць яго, сцвярджаюць яго сапраўднае месца ў свеце. Ты засынаў, твая свядомасць нарэшце выключалася, але з тваім абуджэннем яна зноў уваскрасала ў тваім зрубчаным, высахлым, абвугленым целе, каб зноў запанаваць над ім. Дык, значыць, цела — гэта ўсяго толькі някепская прылада, толькі слуга. Але ты ўмеў выказаць сваю гордасць гэтай някепскай прыладай, Піёмэ.

— Разумееш... у мяне ж не было чаго есці, і на трэція суткі хады... маё сэрца пачувалася не надта добра... І вось аднойчы караскаюся я па амаль вертыкальным схіле, — пада мной урвішча, прорва, выбі-

ваю ў снезе ямки, каб уперціся кулакамі і падцягнуцца — і тут сэрца церпіць аварыю. То сціхне, то зноў заб'ецца. Ды няўпэўнена, няроўна. Адчуваю — памарудзь яно яшчэ секунду — і я сарвуся. Заміраю і слухаю яго, слухаю. Ніколі, чуеш, ніколі ў самалёце я не адчуваў сябе такім залежным ад матора, як за гэтыя некалькі імгненняў адчуў залежнасць ад свайго сэрца. Я ўгаворваю яго: «Ну, яшчэ адно намаганне! Пастарайся яшчэ...» Але сэрца аказалася што трэба! Павагалася, павагалася трэшкі, потым зноў застукала роўна... Каб ты ведаў, як я ім ганарыўся!

Задыхаючыся, ты нарэшце засынаў. А я сядзеў там, у Мендосе, ля тваёй пасцелі і думаў: калі б з Гіёмэ загаварылі пра яго мужнасць, ён толькі паціснуў бы плячыма. Але і ўсхваляць ягоную сціпласць было б маной. Ён вышэй гэтай пасрэднай вартасці. А пацісне плячыма таму, што ўмудроны вопытам. Ён ведае: людзі, якіх спасцігла катастрофа, ужо не баяцца. Людзей страшыць толькі невядомасць. А калі чалавек сутыкаецца з небяспекай твар у твар, яна перастае быць несвядомасцю. Асабліва ж калі сустракаеш яе з такой цвярозай засяроджанасцю. Мужнасць Гіёмэ гэта перш за ўсё праяўленне ягонай сумленнасці.

Ягоная сапраўдная годнасць зусім не ў гэтым. Яго веліч — у адчуванні адказнасці. У адказнасці за самога сябе, за пошту, за надзеі таварышаў. Ён трымае ў сваіх руках і іхняе гора, і іхнюю радасць. Ён у адказнасці за ўсё, што ствараецца там, сярод жывых, у стварэнні чаго павінен прыняць удзел і ён. Ён у адказе за лёс чалавецтва — бо ён залежыць і ад яго працы.

Ён з тых шырокіх натур, якія, падобна вялікім аазісам, здольны шмат што ўмясціць і даць прытулак у сваёй засені. Быць чалавекам якраз і азначае быць адказным за ўсё на свеце. Гарэць ад сораму за галечу, хоць мо яна і не па тваёй віне. Ганарыцца перамогай, якую атрымалі таварышы. Адчуваць, закладваючы ў фундамент камень, што ты памагаеш будаваць свет.

Гэткіх людзей часам блытаюць з тарэадорамі ці ігракамі. Ухваляюць іх пагарду да смерці. А мне чхаць на пагарджанне смерцю. Калі карані яго не ва ўсведамленні адказнасці, то гэта ўсяго толькі адмета духоўнай беднасці альбо занадтай палкасці маладзёнаў. Мне прыгадваецца адзін юны самазабойца. Не

ведаю ўжо, якая няшчасная любоў штурхнула яго на гэта, але ён акуратна выпусціў сабе кулю ў сэрца. Не ведаю, пад якога літаратурнага героя падстройваўся ён, нацягваючы перад гэтым белыя пальчаткі, але помню — ад гэтага вартага жалю тэатральнага жэсту на мяне павеяла не высакароднасцю, а галечай. Так, за гэтымі прывабнымі рысамі твару, у галаве, дзе павінен быў мясціцца чалавечы розум, не мелася нічога, анічога. Толькі воблік нейкай дурнічкі, якіх на свеце процьма.

У роздуме над гэтым незайздросным лёсам мне прыгадалася іншая смерць, сапраўды вартая чалавека. Смерць аднаго садоўніка, які казаў мне:

— Ведаеце... часам, было, капаю,— а сам потам абліваюся. Рэўматызм дапякае, ногі баляць, кляню, было, гэтую катаргу на чым свет стаіць. А цяпер, здаецца, капаўся б і капаўся б у зямлі. Гэта такі цудоўны занятак! Тады так вольна дыхаецца! І хто ж гэта цяпер будзе падстрыгаць мае дрэвы?

Ён пакідаў уробленую зямлю. Уробленую планету. Ён быў звязаны любоўю з усімі палямі і садамі, з усімі дрэвамі нашай зямлі. Вось хто высакародны чалавек, шчодры, вялікі чалавек! Вось хто, падобна Піёмэ, сапраўды мужны чалавек, таму што ён змагаўся са смерцю ў імя Стваральніцтва.

III. САМАЛЕТ

Не гэта важна, Піёмэ, што тваё рамяство прымушае цябе дзень і ноч назіраць за прыборамі, падтрымліваць раўнавагу па гіраскопах, услухоўвацца ў дыханне матораў, абапірацца на пятнаццаць тон металу: задачы, якія ўзнікаюць перад табой, гэта, урэшце,— задачы агульначалавечыя, пагэтану ты ў сваёй аснове непасрэдна датычны да высакароднасці горца. Ты не горш ад паэта ўмееш цешыцца ранішняй зарой. Як часта ў прорве нялёгкіх начэй ты прагнуў, каб там, далёка на ўсходзе, над чорнымі нетрамі зямлі ўзнік першы слабы прабліск, першы сноп святла. Здаралася, ты ўжо рыхтаваўся да смерці, але ў мораку паволі прабівалася гэтая дзівосная крынічка — і вяртала табе жыццё.

Карыстанне мудрагелістым начыннем не ператварыла цябе ў сухога тэхнара. Мне здаецца, тыя, каго

жахае імклівы тэхнічны прагрэс, проста блытаюць мэту і сродак. Сапраўды, той, хто дамагаецца адзіна матэрыяльнага дастатку, не пажынае нічога, дзеля чаго варта жыць. Але машына — не мэта. Самалёт — не мэта: ён прылада. Гэткая ж прылада, як плуг.

Калі нам здаецца, быццам машына вядзе чалавека ў прорву, то гэта, магчыма, таму, што мы пакуль яшчэ не можам ацаніць такія бліскавічныя перамены, якія выпалі нам на долю. Што значыць стагоддзе гісторыі машыны ў параўнанні з дзвюма сотнямі тысяч гадоў гісторыі чалавека? Мы з цяжкасцю ўжываемся ў сучасны краявід шахтаў і электрастанцый. Мы толькі пачынаем абжываць гэты новы дом, які яшчэ нават не закончылі будаваць. Так імгненна ўсё зыначылася вакол нас: чалавечыя адносіны, умовы працы, звычаі. Нават сама наша псіхалогія карэнным чынам змянілася. Паняцці разлукі, адсутнасці, адлегласці, вяртання ўжо не месцяць у сабе ранейшай сутнасці, хоць словы засталіся і тыя ж самыя. Каб спасцігнуць цяперашні свет, мы карыстаемся мовай, якая адпавядала свету ўчарашняму. І нам здаецца, што некалі жыццё лепей адпавядала нашай натуры, але гэта адзіна таму, што яно лепей адпавядае нашай мове.

Кожны крок наперад спакваля ўсё болей аддаляў нас ад звычак, засвоеных намі з такой цяжкасцю, і цяпер мы сапраўды эмігранты, якія яшчэ не стварылі сваёй айчыны.

Усе мы — маладыя дзікуны, якіх прыводзяць у захапленне новыя цацкі. Нашы палёты на самалётах не маюць іншага сэнсу. Самалёт паднімаецца ўсё вышэй, лётае ўсё хутчэй. Мы забываем, дзеля чаго мы змушваем яго ляцець хутчэй. Пакуль сам палёт бярэ верх над мэтай палёту. І гэтак усюды і ва ўсім. Салдат, які заваёўвае землі для імперыі, бачыць сэнс жыцця ў заваяваннях. Салдат з пагардай глядзіць на каланіста. Але ж ён дзеля таго і ваяваў, каб на заваяваных землях пасяліўся каланіст! У гарачцы нашых наступальных зрухаў мы прымусілі людзей служыць пракладванню чыгунак, збудаванню заводаў, свідраванню нафтавых шчылін. Мы трошкі забылі, што ўзводзім гэтыя збудаванні дзеля таго, каб яны служылі людзям. Наш настрой у час заваёвы быў настроем салдат. Але цяпер нам трэба стаць пасяленцамі. Нам трэба абжыць гэты новы дом, які яшчэ не мае свайго завершанага

аблічча. Для адных ісціна заключалася ў тым, каб будаваць, для іншых яна цяпер — каб абжываць.

Безумоўна, дом наш паступова стане болей людскі. Сама па сабе машына чым болей дасканаліцца, тым болей засланыецца тою ролю, якую яна прызвана выконваць. Здаецца, што ўсе намаганні чалавека ў прамысловасці, усе яго разлікі, усе яго бяссонныя ночы над чарцяжамі імкнуцца толькі да аднаго — да прастаты, як, да прыкладу, спатрэбіўся вопыт шматлікіх пакаленняў, каб з цягам выявіць лінію калоны, корпуса карабля ці фюзеляжа самалёта і надаць ёй беззаганную чысціню лініі грудзей ці пляча. Здаецца, што праца інжынераў, чарцёжнікаў, калькулятараў у канструктарскіх бюро толькі ў тым і заключаецца, каб глянцаваць і згладжваць, спрашчаць вось гэты стык, ураўнаважваць вось гэтае крыло датуль, пакуль яно перастане кідацца ў вочы, калі ўжо убачыш не крыло, прымацаванае да фюзеляжа, а нейкую цудоўна разгорнутую форму, нарэшце, пазбаўленую сваёй абалонкі, нейкае адвольнае, цудадзейна знітаванае адзінства, — адзінства паэмы. Здаецца, што дасканаласць дасягаецца не тады, калі няма ўжо чаго дадаць, а тады, калі няма чаго адкінуць. У канцы свайго развіцця машына амаль перастае быць машынай.

Дасканаласць вынаходніцтва, такім чынам, мяжуе з адсутнасцю вынаходніцтва. Цудоўна, што тэхнічная прылада паступова пазбаўляецца сваёй відавочнай механічнасці і рэч паўстае перад намі ў такім натуральным выглядзе, як адшліфаваная морам галька. Цудоўна і тое, што з цягам карыстання машына паступова прымушае забыцца пра яе.

Некалі мы мелі справу з вельмі складаным механізмам. Але сёння мы забываемся, што матор круціцца. Ён, нарэшце, стаў адпавядаць сваёй функцыі, якая заключаецца ў тым, каб круціцца, гэтак, як сэрца — б'ецца, а мы ўжо не звяртаем на яго ўвагі. Гэтая ўвага ўжо не паглынаецца прыладай. Вызваліўшыся ад прылады, але пры яе пасрэдніцтве, мы зноў набываем усё тую ж вечную прыроду — прыроду садоўніка, марходца і паэта.

З вадою ж, з паветрам жа мае справу лётчык, калі адрываецца ад зямлі. Калі матары запушчаны, калі машына ўжо плужыць мора, гандола яго адзваецца, быццам гонг, на ўдары хваль, і пілот усім цэлам адчу-

вае гэтае напружанае трымценне. Ён адчувае, як гідраплан, набіраючы хуткасць, з кожнай новай секундай усё пакорлівей перадае яму ўладу над сабой. Ён адчувае, як у гэтых пятнаццаці тонах металу выпявае дазвол яму на ўзлёт. Лётчык кладзе рукі на рычагі кіравання, і паступова, нетаропка яго нішчымныя далоні прымаюць гэтую ўладу як дар. Ён завалодвае гэтым дарам, і металёвыя органы сістэмы кіравання ператвараюцца ў вестуноў ягонаў магутнасці. Калі яна канчаткова саспее, тады адным рухам, плаўнейшым ад таго, якім падбіраецца плод, лётчык узнімае машыну над водамі і вядзе яе ў нябёсы.

IV. САМАЛЕТ І ПЛАНЕТА

1

Так, самалёт, машына, канечне, аднак і якая прылада пазнання! Гэта ён дазволіў нам адкрыць сапраўднае аблічча зямлі. Ну сапраўды, дарогі вякамі ашуквалі нас. Мы былі падобны на тую царыцу, якой захацелася аб'ехаць свае ўладанні і даведацца, ці шчасна жывецца людзям пад яе панаваннем. Каб ашукаць яе, яе палюбоўнікі паставілі ўздоўж дарогі, па якой яна ехала, некалькі вясёленькіх дэкарацый і нанялі за плату статыстаў, каб яны танцавалі там. І царыца нічога не ўбачыла ў сваім царстве, апрача той тоненькай пуцяводнай ніткі, яна так і не даведалася, што на падуладных ёй землях людзі паміралі з голаду і пракліналі яе.

Гэтаксама і мы брылі толькі па звлістых дарогах. А яны пазбягаюць бясплодных земляў, скалаў, пяскоў, яны служаць толькі патрэбам чалавека і бягуць ад крыніцы да крыніцы. Яны вядуць сялян ад свірнаў да пшанічных палёў, на парозе хлявоў сустракаюць яшчэ заспаны статак і на досвітку адводзяць яго ў сакоўныя мурожныя лугі. Яны злучаюць адно сяло з другім, бо з аднаго ў другое маладыя людзі ходзяць шукаць сабе пару. А калі якая-кольвечы дарога і адважваецца перасекчы пустыню, то яна ідзе на сотні хітрыкаў, толькі каб дабрацца да якога-небудзь аазіса.

Вось так, ашуканыя іхняй ухілістасцю, іхнімі шматлікімі паблажлівымі падманкамі, сустракаючы ў сваіх вандраваннях столькі плодных зямель, садоў, лугоў, мы доўга прыхарошвалі воблік нашай турмы. Вільготнай і лагоднай лічылі мы нашу планету.

Але жыццё наша пасуровела, мы зрабілі рашучы крок наперад. З дапамогай самалёта мы спасціглі прамую лінію. Як толькі мы адарваліся ад зямлі, мы пакінулі гэтыя дарогі, што прыпадаюць да крынічак і хлявоў ці віюцца ад горада да горада. Выбаўленыя цяпер з салодкага рабства, незалежныя ад крыніц, мы бяром курс на нашы няблізкія мэты. І толькі цяпер, з вышыні прамалінейнага палёту, мы адкрываем сапраўдны падзоркавы свет, засілле скалаў, пяскоў і солі, дзе сям-там, быццам жменька моху на руінах, асмельваецца закрасаваць жыццё.

І вось мы ўжо можам стаць фізікамі, біёлагамі, можам вывучаць парасткі цывілізацый — хараство запаведных далін, якія дзе-нідзе, нібы сады, раскошна цвітуць там, дзе ім спагадае клімат. Нашы ілюмінатары — нашы вучэбныя дапаможнікі, і вось мы ўжо можам бачыць чалавека па яго месцы ў сусвеце. І вось мы ўжо можам наноў перачытаць нашу гісторыю.

2

Калі ляціш да Магеланавага праліва, трошкі паўднёвей Рыа-Гальегас бачыш застылую лаву вулканічнага паходжання. Гэтыя пракаветныя рэшткі дваццаціметровай тоўшчай налягаюць на раўніну. Потым натыкаешся яшчэ на адно такое вывяржэнне, і яшчэ на адно, а потым ідуць горбікі і бугры вышынёй у дзвесце метраў, і кожны з іх зеўрыцца ўласным кратэрам. Ніякага табе ганарлівага Везувія: на раўніне акуратна раскладзены жэрлы гаўбіц.

Але цяпер тут пануе мір і цішыня. Дзіўным і недарэчным выглядае гэты спакой уздыбленай зямлі, дзе некалі тысячы вулканаў пляваліся агнём, падавалі адзін аднаму галасы сваімі аграмаднымі падземнымі арганамі. А цяпер пралятаеш над гэтай навекі анямелай зямлёй, аздобленай істужкамі чорных леднікоў.

Але трошкі далей болей старажытныя вулканы ўжо ўкрыты залатавай посцілкай муравы. Сям-там у кратэры, зусім як кветка ў старым вазоне, расце дрэ-

ва. У суцёмкавым святле раўніна выглядае раскошна, нібы дагледжаны парк з падстрыжанай травой, і толькі ледзь прыкметна ўзнімаецца вакол гіганцкіх зяпаў. Стрымгалоў уцякае каза, узлятае птушка, жыццё прыняло ў свае ўладанні новую планету, нябеснае цела нарэшце пакрылася плоднай плоццю зямлі.

А перад самай Пунта Арэнас знікаюць і апошнія кратэры. Крывыя лініі вулканаў зліваюцца пад агульнай травяной коўдрай: цяпер яны — сама пакорлівасць. Кожная шчылінка зацыравана пяшчотным плюшам. Зямля роўная, адхоны спадзістыя, і забываешся пра іх паходжанне. Мурожная зеляніна сцірае з пагоркаў усе змрочныя сляды.

І вось нарэшце горад, самы паўднёвы горад у свеце, выпадковая жменька глебы між вулканічнымі лавамі і паўднёвымі леднікамі. Тут, побач з чорнаю плынню лавы, асабліва востра адчуваецца, што гэта за цуд — чалавек! Неверагодная ўдача! Богведама чаго гэты вандроўнік забрыў у сады, якія нібы толькі яго і чакалі, у сады, дзе жыццё, магчыма, такі кароткі прамежак часу — усяго адну геалагічную эпоху, усяго адзін бласлаўлены дзень — мімалётнае свята сярод бясконцых будняў.

Я прызямліўся ў ціхі, пяшчотны вечар. Пунта Арэнас! Я прыпіраюся плячыма да камянёў фантана і гляджу на дзяўчат. Яны цудоўныя, і за два крокі ад іх яшчэ вастрэй адчуваеш: неспасцігальная істота чалавек. У нашым свеце, дзе ўсё жывое так хораша горнецца да сабе падобнага, дзе нават кветкі пад подыхам ветру перамешваюцца з іншымі кветкамі, дзе лебедзю знаёмы ўсе лебедзі, адны толькі людзі замуроўваюцца ў адзіноце.

Як аддалае нас адзін ад аднаго наш унутраны свет! Паміж мною і гэтай дзяўчынай стаяць яе лятункі — як жа адолець такую перашкоду? Што я магу ведаць пра дзяўчыну, якая нетаропка вяртаецца дадому, гледзячы сабе пад ногі і ўсміхаючыся сабе самой, перапоўненая марамі і жаданымі мроямі? З нявыказаных думак, са слоў і маўчання свайго каханага яна здолела стварыць уласнае царства, дзе пануе толькі ён, а ўсе астатнія для яе цяпер — проста варвары. Яна за два крокі ад мяне, але яна ўся ў сваёй таямні-

цы, у сваіх пачуваннях, у спеўным водгулли сваіх успамінаў, і ад гэтага яна так далёка ад мяне, нібыта мы жывём на розных планетах. Толькі ўчора народжаная вулканамі, зялёнымі лугамі ці салёнай прорвай марскою — сёння яна ўжо амаль багіня.

Пунта Арэнас! Я прыпіраюся плячыма да камянёў фантана. Падыходзяць бабулі, бяруць ваду, іхняя доля — цяжкая праца прыслугі; толькі гэта і адкрыецца мне ў іхнім лёсе. Прыхілілася галавой да сцяны і моўчкі плача дзіця; толькі гэта я пра яго і запамню: слаўнае, навек несучешнае хлапчанё. Я тут чужы. Я анічога пра іх не ведаю. Мне няма доступу ў іхнія ўладанні.

На якой маленечкай сцэнцы разыгрываецца гэты гіганцкі спектакль чалавечых радасцей, нянавісцей, сяброўстваў! Адкуль бярэцца ў людзей гэтае пачуццё вечнасці, калі яны, рызыканы, сёння стаяць на яшчэ цёплай лаве, а ім пагражаюць ужо заўтрашнія пяскі, пагражаюць снягі? Іх жа цывілізацыя — толькі квала аздоба: загаворыць вулкан, нахлыне мора, дыхне пясчаная бура — і яны знікнуць без следу.

Гэты горад, відаць, раскінуўся на шчодрай зямлі, мяркуюць, што слой глебы тут глыбокі, як у правінцыі Бос¹. Людзі забываюць, што жыццё і тут і ўсюды — гэта раскоша і што нідзе няма дастаткова трывалага грунту пад нагой чалавека. І доказам гэтаму — адно вядомае мне азярцо за дзесяць кіламетраў ад Пунта Арэнас. Акаймаванае каравымі дрэўцамі і нізкімі хацінкамі, не возера, а мізэрная лужына пасярод сялянскага падворка, дый годзе, — яно богведама чаму падвержана прылівам і адлівам. Усё вакол так мірна і звычайна, палымнеюць кусты руж, бавяцца дзеці, а яно слухмяна падначалена нейкім іншым законам, і ні ўдзень ні ўначы не замірае яго размеранае дыханне. Пад соннай роўнядзю вады, пад адзіным рассохлым чоўнам нястомна шчыруе месяцавая энергія. Чорнае прадонне азярка жыве адным жыццём з морам. Навокал да самага Магеланавага праліва пад лёгкаю поцілкай травы і кветак усё так дзіўна ўзаемазвязана і ўзаемазалежна. І вось — горад, ён, здаецца, надзейна

¹ Бос — вобласць у Цэнтральным масіве (Францыя).

збудаваны на абжытай зямлі, ты лічыш яго сваім домам,— а каля самага парога, у лужыне шырынёй ледзьве ў сотню метраў, б'ецца пульс мора.

3

Мы жывём на планеце-вандроўніцы. Час ад часу дзякуючы самалёту яна паказвае нам вытокі свайго паходжання: лужына вады ў залежнасці ад стану поўні выяўляе патаемныя радавонныя сувязі,— але я напатыкаў і іншыя прыкметы.

Калі ляціш над ускрайкам Сахары, паміж Кап-Джубі і Сіснеросам час ад часу напатыкаюцца плато ў форме конусавых пнёў дыяметрам ад некалькіх соцень метраў да трыццаці кіламетраў. Вышыня іх наўздзіў нязменная — трыста метраў. Але, апрача гэтай аднолькавасці ўзроўню, усе яны маюць адзін і той жа колер, адну і тую ж структуру, адну і тую ж форму сваіх абрывістых схілаў. Быццам калоны, якія, адзінока вытыркаючыся з пяску, яшчэ акрэсліваюць цень даўно зруйнаванага храма, гэтыя разрозненыя слупы сведчаць пра вялізнае плато, якое некалі лучыла іх.

У тыя гады паветраная сувязь паміж Касабланкай і Дакарам толькі наладжвалася, нашы машыны былі яшчэ недасканалыя і ненадзейныя, і калі мы цярпелі аварыю, выляталі на пошукі таварышаў ці на выручку, нам часта даводзілася прызямляцца ва ўладаннях няскораных арабаў. А пясок здрадлівы: здаецца, будзе дастаткова цвёрда, а сядзеш — і вязнеш. Старажытныя саланчакі з выгляду трывалыя, як асфальт, і звонка адгукаюцца пад нагамі, але пад коламі самалёта таксама падчас асядаюць. Белая солева скарынка трэскаецца, і самалёт правальваецца ў чорную смуродную багну. Вось чаму, калі дазвалялі абставіны, мы аддавалі перавагу роўнядзі гэтых плато: яны ніколі не затойвалі пастак.

Парукай бяспекі быў зляжалы моцны зярністы пясок — агромністае радовішча драбнюткага ракушніку. Ён быў абсалютна цэлы на паверхні плато, але пры спуску ўніз па адхоне можна было прасачыць, як ён паступова крышыўся і сплюшчваўся. У самым старажытным пласце, у аснове масіву гэта быў ужо чысты вапняк.

Аднойчы, калі нашых таварышаў Рэна і Сера за-

хапілі ў палон мяцежныя арабы, я прыямліўся на адной з такіх пляцовак, каб высадзіць маўра, пасланага для перагавораў, і стаў шукаць з ім, дзе б яму сысці ўніз. Але з усіх бакоў наша тэраса цяжкімі складкамі крута абрывалася ў бездань. Спуск быў немагчымы.

Трэба было ляцець шукаць іншую пляцоўку, але я марудзіў. Я адчуваў нейкую дзіцячую радасць ад таго, што магу пакінуць свае сляды на зямлі, дзе яшчэ ніколі не ступаў ні звер, ні чалавек. Ніводзін маўр не рынуўся б на прыступ гэтага ўмацаванага замка. Ніводзін еўрапейскі даследчык яшчэ не пабываў тут. Я крочыў па неверагодна першародным пяску. Я быў першы, хто, быццам каштоўнае золата, з далоні на далоню перасыпаў гэты ракушнікавы пыл, першы, хто парушыў гэтую цішу. Тут — на гэтым палярным айсбергу, які за цэлую вечнасць не стварыў ані каліўца травы, — я, нібы занесенае вятрамі зернейка, быў першым сведчаннем жыцця.

У небе ўжо загарэлася нейкая зорка, і я ўзняў да яе вочы. Сотні тысяч гадоў, думаў я, гэтая белая роўнядзь адкрывалася толькі зоркам. Чысцюткі абрус, расцелены пад яснымі нябёсамі. І раптам, нібы на парозе вялікага адкрыцця, сэрца маё ўздрыгнула: на гэтым абрусе за пятнаццаць — дваццаць метраў ад мяне ляжаў нейкі вялікі чорны камень.

Я стаяў на трохсотметровым залежы ракушніку. Гэты суцэльны агромністы пласт быў неабвержным доказам таго, што тут не можа быць ніякага каменя. Магчыма, у падземных нетрах дзе-небудзь і драмаў крэмень, вынік замаруджаных пераўтварэнняў у нетрах планеты, але якім цудам ён мог быць вынесены наверх, на гэтую некранутую пляцоўку? З калатаннем сэрца я падабраў сваю знаходку: цвёрды камень велічынёй з кулак, цяжкі, быццам з металу, і круглы, як слязіна.

На абрус, расцелены пад яблыняй, могуць падаць толькі яблыкі; на абрус, расцелены пад зоркамі, можа падаць толькі зорны пыл; ніколі яшчэ ніводзін метэарыт не выяўляў свайго паходжання гэтак яскрава.

І, натуральна, узняўшы галаву, я падумаў, што з кроны гэтай нябеснай яблыні павінны былі нападаць і іншыя плады. І я знайду іх там, дзе яны ўпалі, бо сотні ж тысяч гадоў нішто не магло іх патрывожыць.

Бо яны не маглі растварыцца ў гэтым пяску. І я кінуўся ў пошукі, каб праверыць сваё меркаванне.

Яно пацвердзілася. Я падбіраў камень за каменем, прыблізна па аднаму на гектар. І кожны раз — гэты выгляд аплаўленай лавы. І кожны раз — гэтая цвёрдасць чорнага алмазу. І ў кароткія хвіліны, калі я замір на вяршыні майго зорнага дажджамера, перада мною нібы ў адначасе праліўся гэты шматвяковы вогненны лівень.

4

Але найвялікшым цудам было тое, што там, на выгнутай спіне нашай планеты, між гэтым намагнічаным абрусам і зоркамі прысутнічала чалавечая свядомасць, дзе, як у люстэрку, мог адлюстравацца гэты дождж. Радовішча мёртвай матэрыі, і раптам чалавечы роздум — гэта сапраўдны цуд. А мяне апаноўвае яшчэ адзін успамін...

Неяк я пацярпеў аварыю ў сэрцы пясчанай пустыні, і я чакаў ранку. Схілы дзюнаў, асветленыя поўняй, зіхацелі золатам, а процілеглыя бакі заставаліся цёмныя да самага грэбня, дзе тонкая выразная лінія падзяляла святло і цень. На гэтай пустыннай будаўнічай пляцоўцы змроку і мясечнага святла панаваў спакой часова прыпыненай працы, а яшчэ — цішыня пасткі, на дне якой я і задрамаў.

Калі я пракінуўся, перад маімі вачыма была толькі чаша начнога неба, бо я, скрыжаваўшы рукі на грудзях, ляжаў на вяршыні бархана тварам да гэтага зорнага акварыума. Да мяне ніяк не даходзіла, што гэта за прадонне, і ажно галава закружылася, што нідзе не было ніводнага карэньчыка, за які можна было б ухапіцца, ніводнага даху, ніводнай галінкі паміж гэтымі нетрамі і мной, і я ўжо адчуваў, што няўтрымна падаю, імкліва ныраю ў прорву.

Але не, я не падаў. Выявілася, што ўвесь я з галавы да ног прыкуты да зямлі. І мне рабілася невымоўна лёгка, што я магу аддаць ёй цяжар свайго цела. Сіла прыцягнення здавалася мне велічнай, як любоў.

Я адчуваў, як зямля падпірала маё цела, падтрымлівала, прыўнімала, несла мяне ў начную протань. Я рабіў адкрыццё: мая ўласная вага прыціскае мяне

да планеты, як на крутым віражы ўсім цяжарам уціскаешся ў кабiну, і я смакаваў асалоду ад гэтай дзiвоснай апоры, такой трывалай, такой надзейнай, і ўсім сваім целам угадваў пад сабой выпуклую палубу майго карабля.

Я так ясна ўсведамляў гэты рух у прасторы, што зусім не здзiвіўся б, калі б з нетраў зямлі да мяне дапаў змучаны голас парод, якія з цяжкасцю прыстасоўваюцца адна да адной, паскрыпванне старога парусніка, які ўваходзіць у гавань, працяжны рэзкі скрып перагружанай баржы. Але ў нетрах зямлі панавала глыбокая моўча. Але плячыма я адчуваў сілу прыцягнення — усё тую ж гарманiчную, нязменную, дадзеную на векі вякоў. Так, я неаддзельны ад роднай планеты, — гэтак целы мёртвых галернікаў са свiнцовым грузам на нагах навекі застаюцца ў марскім прадонні.

I, загублены ў пустыні, згалелы, безабаронны, сярод пяскоў і зорак, адцяты ад магнiтных палюсоў майго жыцця бязмежнаю цiшай, я стаў абдумваць сваё становiшча. Бо я ведаў, што днямі, тыднямі, месяцамі буду рабiць усё магчымае, каб вярнуцца да гэтых жыццядайных палюсаў, калі толькі які-небудзь самалёт не адшукае мяне ці калі заўтра мяне не прырэжуць маўры. Тут у мяне ўжо не заставалася анічога. Я быў усяго толькі звычайны смертны, які заблудзіўся памiж пяскоў і зорак, і ўсведамляў, што валодае толькі адзiнай радасцю — дыхаць...

I, аднак, я зрабiў адкрыццё, што я перапоўнены летуценнямі. Яны нахлынулі на мяне бясшумна, як крынічная вада, і я спачатку не мог уцяміць, што гэта за пяшчота агортвае мяне. Не было ні слоў, ні мрояў, было толькі адчуванне, што побач нехта ёсць, нехта вельмі блiзкі і родны, і вось зараз, зараз я пазнаю яго. А потым я зразумеў, што гэта такое, заплюшчыў вочы і аддаўся чарам успамiнаў.

Недзе ў свеце iснаваў парк, зарослы цёмнымі ялінамі і ліпамі, і стары дом, дарагі майму сэрцу. Няважна, што быў ён далёка, не побач, што, стаўшы тут згадкаю, ён не мог ні абагрэць мяне, ні даць мне прытулак нанач: ён iснаваў — і гэтага было дастаткова, каб запоўніць сабою маю ноч. Я перастаў быць проста целам, няўдала вышпурнутым на пясчаны бераг, — я азіраўся, я быў дзiцем гэтага дома, быў перапоўнены

ягоным водарам, прахалодай ягоных пярэдніх, галасамі, якія ажыўлялі яго. І нават канцэртаў жаб у балотцах, які раптам уварваўся ў мяне. Мне так патрэбны былі тысячы гэтых драбніц, каб зноў пазнаць самога сябе, каб зразумець, з якіх страт узнікае ў пустыні пачуццё самоты, каб спасцігнуць сэнс яе моўчы, калі не чуто нават жабак.

Не, я ўжо не лунаў між пяскоў і зорак. Няўзрушнае наваколле ні пра што не гаварыла мне, і нават пачуццё вечнасці, аказваецца, зыходзіла зусім не ад гэтага наваколля — цяпер я разумеў і ягонае паходжанне.

Перада мною зноў узніклі вялікія ўрачыстыя шафы. Яны прыадчыняліся — і з'яўляліся стосы белых, як снег, просцін. Яны прыадчыняліся — і з'яўляліся горы снежнага глянцу. Старая нянька, як мышка, за сяроджана тупала то да адной, то да другой шафы, бесперастанку правярала, разгортвала, згортвала, пералічвала адкрухмаленую бялізну, усклікала: «Ах, божачкі, якое няшчасце!» пры кожнай прыкмеце зносу, якая ставіла пад пагрозу існаванне ўсяго дома, і тым жа пэндам бегла да якой-небудзь лямпы сляпіць свае вочы, цыруючы гэтыя алтарныя покрывы, гэтыя ветразі трохмачтавага судна, няўтомная ў сваім служэнні нечаму вялікаму, не ведаю ўжо якому богу ці караблю.

Ах, я з радасцю падару табе старонку, мадмуазель! Калі я вяртаўся дадому са сваіх першых падарожжаў, я заўсёды знаходзіў цябе з іголкай у руцэ, з кожным годам у цябе прыбаўлялася зморшчынак і сівізны, але ты па-ранейшаму па калені патанала ў белых покрывах у вечным клопаце ўласна ручна падрыхтаваць нам гэтыя просціны без ніводнай складачкі для нашых пасцеляў, гэтыя абрусы без ніводнай зморшчынкі для нашага стала, для свята крышталю і святла. Я прыходзіў у твой бялізнавы пакой, прымошчваўся насупроць цябе і пачынаў расказваць пра свае смяротна небяспечныя прыгоды, каб усхваляваць, адкрыць табе вочы на свет, каб падкупіць цябе. Я ніколучкі не змяніўся, казалы ты. Я ж і хлапчуком вечна прыходзіў дадому ў пашкуматанай кашулі («Ах! якое няшчасце!») і з паабдзіранымі да крыві каленямі, і ўвечары мяне трэба было судзяць, зусім як сёння. Але ж не, мадмуазель, не! Я вяртаюся ўжо не з парку, а з крайсвету і нясу з сабою ўедлівы водар адзіноты, смерчы

пясчаных бур, асляпляльнае ззянне трапічнай поўні!
Ну, вядома, адказвала ты, хлапчукі вечна носяцца на
скрут галавы, трушчаць сабе косці і яшчэ думаюць,
што яны героі! Але ж не, мадмуазель, не, я сапраўды
пабываў ужо далёка за межамі нашага парку! Каб ты
толькі ведала, як мізэрна мала месца акрываюць
гэтыя шаты! Якімі самотнымі выглядаюць яны на зямлі
сярод пясчоў і скал, дрымучых лясоў і балот! Ці
ты хоць ведаеш, што на свеце ёсць такія мясціны, дзе
чалавек пры сустрэчы з чалавекам імгненна ўскідвае
карабін? Ці ты хоць ведаеш, мадмуазель, што на свеце
ёсць пустыні, дзе з надыходам ледзяной ночы людзям
даводзіцца спаць пад адкрытым небам, без ложка, без
просцін...

— Ах, дзікуны! — усклікала ты.

Як я ні стараўся, яна заставалася цвёрдай і непакіслай у сваёй веры, як царкоўны служка. І я аплакваў яе няшчасную долю, якая рабіла яе сляпой і глухой...

Але ў тую ноч у Сахары, безабаронны, сярод пясчоў і зорак, я ацаніў яе па заслугах.

Не ведаю, што са мною творыцца. У небе столькі намагнічаных зорак, а нейкая сіла прыкоўвае мяне да зямлі. А яшчэ нейкая іншая сіла вяртае мяне да мяне самога. Я адчуваю: як шмат да чаго прыцягнены я ўласнай вагою! Мае мары куды рэальнейшыя, чым гэтыя барханы, гэтая поўня, гэтае ваколле. Ах, найвялікшая дзівоснасць дома не ў тым, што ён дае табе прытулак ці сагравае цябе, і зусім не ў тым, што ты ўладальнік ягоных сцен! Цуд у тым, што ён спакваля перадае нам свае запасы пяшчоты. Што ў нашым сэрцы, у самай яго глыбіні, ён стварае гэтыя цьмяныя нетры, дзе, як вада ў крыніцы, нараджаюцца мары...

Сахара мая, Сахара, вось і цябе дазвання зачаравала старая пралля.

V. ААЗІС

Я столькі нарасказваў пра пустыню, што, перш чым зноў загаварыць пра яе, мне хацелася б апісаць адзін аазіс. Той, які паўстае зараз перад маімі вачы-

ма, тоіцца не ў Сахары. Але самалёт валодае яшчэ адным дзівосным дарам: ён здольны імгненна перанесці вас у самае сэрца невядомага. Вы толькі што, нібы вучоны-біёлаг, са спакойным сэрцам разглядалі чалавечы мурашнік, гарады на раўнінах, да якіх, нібы да зорак, збягаюцца ўсе дарогі, што, быццам крывяносныя сасуды, сілкуюць іх сокам палёў. Але раптам закалацілася стрэлка вышынямера, і невядомая зялёная плямка пад вамі робіцца цэлым сусветам. Вы — вязень палянкі пасярэдзіне соннага парку.

Не, зусім не вёрстамі вымяраецца аддаленасць. За агароджаю якога-кольвечы саду часам тоіцца болей таямніц, чым за Кітайскай сцяной, і душа дзяўчынкі ахавана маўчаннем куды надзейней, чым адзінокі аазіс — неабсяжнасцю пяскоў Сахары.

Раскажу пра адну сваю вымушаную пасадку. Гэта здарылася ў далёкай Аргенціне, пад Канкордзіяй, але магло адбыцца і ў любой іншай мясціне: на свеце так багата цудаў.

Я прыямліўся пасярод поля і нават не падазраваў, што неўзабаве траплю ў цудоўную казку. Ні ў прыязнай сямейнай пары, якая падабрала мяне («Пачуйце ў нас...»), ні ў іхнім старэнькім «фордзе» не было нічога надзвычайнага.

І вось за чарговым паваротам паказаўся невялічкі гаёк, абліты месячным святлом, а за ім — дом. Які дзіўны дом! Нізкі, масіўны, амаль што крэпасць. Спавіты легендамі замак, які, быццам манастыр, прапапоўваў за сваім парогам такі ціхі, такі спакойны, такі надзейны прытулак.

Нечакана з'явіліся дзве дзяўчыны. Яны дапытліва агледзелі мяне, быццам стража ля варот пільна ахоўваемага царства: малодшая злёгка надзьмула вусны, пастукала па зямлі нядаўна зрэзаным кіёчкам; нас перазнаёмілі, дзяўчаты моўчкі, з цікаўнасцю і недаверам падалі мне рукі — і зніклі.

Гэта і развесяліла мяне, і замілавала. Усё адбылося так проста, маўкліва і хутка, нібыта мне шапнулі, што пачынаецца таямніца.

— Але, але, яны ў нас дзікункі, — прастарэча сказаў бацька.

І мы зайшлі ў дом.

Мне заўсёды па сэрцы была дзёрзкая трава, што вытыркаецца ў сталіцы Парагвая з кожнай шчыліны

брукаваных вуліц — лазутчыца, высланая нябачнымі, але вечна нядрэмнымі ляснымі нетрамі, яна правярае, ці горад усё яшчэ ў руках у людзей, ці не пара расшпурляць гэтае каменне. Мне заўсёды па сэрцы была такая занядбайнасць, па якой пазнаеш незлічоныя скарбы. Але тут я проста дзіву даўся.

Бо ўсё тут было ў надзвычайным заняпадку і выклікала самыя дзівосныя пачуцці, быццам старое замшэлае дрэва, прыгорбленае ўласнай спрадвечнасцю, быццам драўляная лаўка, куды прыходзілі пасядзець шматлікія пакаленні закаханых. Шалёўку стачыў шашаль, дзверы ледзь ліпелі, крэслы кульгалі... Але калі ў доме нішто не рамантавалася, то прыбіралася тут вельмі дбайна. Усё было вышаравана, наглянцавана.

І ад гэтага воблік гасцінай быў такі красамоўны, нібы твар бабулі, спярэшчаны маршчакамі. Парэпаныя сцены, пабітая на шчыліны столь — усё было дзівоснае, і асабліва паркет: сям-там ён паправальваўся, сям-там гойдаўся пад нагой, як хісткія сходкі, але навошчаны, наглянцаваны, ён ззяў, як люстэрка. Дзівацкі дом, ён зусім не сведчыў пра нядбайства ці безгаспадарчасць, наадварот, ён выклікаў надзвычайную павагу! Ну пэўна ж, кожны год прыносіў нешта новае ў яго складаны і дзіўны воблік, дадаваў яму абаяльнасці, цеплыні і зычлівасці, а разам з тым, дарэчы, большала і небяспек на дарозе з залы ў сталовую.

— Асцярожна!

У падлозе чарнела дзірка. Калі б я праваліўся, то мог бы і ногі паламаць, заўважылі мне. Ніхто невінаваты, што тут дзірка: гэта ўжо час так пашчыраваў. Цудоўным было гэтае ісціна арыстакратычнае нежаданне апраўдвацца. Гаспадары не казалі: «Мы маглі б залатаць гэтыя дзіркі, не збяднелі б, але...» І нават не тлумачылі, хоць гэта, дарэчы, была чыстая праўда: «Горад здаў нам гэты дом на трыццаць год. Горад і павінен рамантаваць яго. Пабачым, хто каго пераспрэчыць...» Ім і не ў галаве было апраўдвацца, і такая прастата прыводзіла мяне ў захваленне. Хіба што мімаходзь заўважаць:

— Але, але, трохі паднасілася...

І гаварылася гэта з такім лёгкім сэрцам, што ў мяне склалася такое ўражанне, быццам гэта ніколекчы не засмучала маіх сяброў. Бо толькі ўявіце: у гэтыя

сцены, што столькі пабачылі на сваім вяку, урываецца брыгада муляраў, цесляў, чырванадрэўшчыкаў, тынкоўшчыкаў, урываецца ў гэтую спрадвечнасць са сваімі кашчуннымі прыладамі і за тыдзень да непазнавальнасці пераробіць ваш дом, і вось вы — як у гасцях. Ні таямніц, ні патаемных куточкаў, ні пастак пад нагамі, ні з даўніх даўняў некарыстаных рэчаў — не дом, а прыёмны пакой у мэрыі!

Не дзіва, што ў гэтым доме абедзве дзяўчыны зніклі, як у казцы. Калі ўжо гасціная, быццам вышкі, на кожным кроку рыхтавала новы сюрпрыз, то якія ўжо тут вышкі?! І адразу мроіцца, што варта толькі прачыніць дзверы адной з насценных шафак — і адтуль хлынуць стосы пажоўклых лістоў, прадзедаўскія рахункі, процьма ключоў, для якіх не хопіць замкоў ва ўсім доме і ніводзін з якіх, безумоўна, не падыдзе ні да аднаго замка. Дзівосна непатрэбныя ключы, і ты ўжо гатоў сабе галаву скруціць, навошта яны, і ўжо мрояцца суровыя скляпенні, глыбока закапаная сундукі, клады старажытных залатых манет.

— Просім за стол, калі ласка.

Мы прайшлі ў сталовую. Пераходзячы з пакоя ў пакой, я ўдыхаў разліты ўсюды, быццам ладан, пах старых кніг, пах, з якім не зраўнаюцца ніякія водары свету. Ды цудоўней усяго было тое, што і лямпы вандравалі разам з намі. Гэта былі цяжкія, старадаўнія лямпы, іх кацілі на высокіх падстаўках з пакоя ў пакой, як у часы майго самага ранняга маленства, і ад іх на сценах ажывалі казачныя цені. Буйна расцвіталі букеты святла, аблямаваныя пальмавымі лістамі ценю. А потым лямпы займалі сваё месца, астраўкі святла нерухомялі, а наўкол застываў прадонны неруш змроку, і там патрэсквала драўніна.

Зноў з'явіліся дзяўчаты, гэтак жа загадкава, гэтак жа маўкліва, як раней, зніклі. І паважна селі за стол. Канечне, яны паспелі накарміць сваіх сабак, птушак, паспелі, расчыніўшы вокны, нацешыцца мясячнай ноччу, надыхацца зялёным водарам вячэрняй прахалоды. А цяпер, разгортваючы сурвэткі, яны краёчкам вока спатайка цікавалі за мной і прыкідвалі, ці варта прыняць мяне ў лік сваіх прыручаных звяркоў. Бо яны ж ужо прыручылі ігуану, мангусту, лісу, малпу і пчол. І ўсё гэта суседства цудоўна ладзіла паміж сабою, жыло мірна і дружна, нібы ў новым зямным раі. Дзяў-

чаты ператваралі ўсе жывыя стварэнні ў сваіх падданных, зачароўвалі іх сваімі маленькімі ўвішнымі рукамі, кармілі, пайлі іх, казалі ім казкі — і ўсе, ад мангусты да пчол, іх заслухоўваліся.

І я чакаў — вось зараз гэтыя дзве гарэзніцы акінуць сядзячага насупраць прадстаўніка іншага полу няўмольным праніклівым позіркам і ўпотаі вынесуць яму вырак — хуткі і канчатковы. Гэтак мае сёстры ў дзяцінстве выносілі адзнакі гасцям, якія ўпершыню наведвалі наш дом. І калі застольная бяседа на момант сціхала, нечакана раздавалася звонкае:

— Адзінаццаць!

І ўсёй чароўнасцю гэтай лічбы ўпіваліся толькі сёстры ды я.

Ад гэтага ўспаміну мне стала трохкі някавата. Асабліва бянтэжыла мяне, што суддзі мае былі такія спрактыкаваныя. Яны ж беспамылкова адрознівалі хітрых звяркоў ад прастадушак, па кроках лісы разумелі, у добрым яна настроі ці зараз да яе лепей не падыходзіць, і бадай не горш разбіраліся і ў чужых думках і пачуццях.

Я любавалася гэтай дапытлівай, строгай і чыстай маладосцю, але мне было б куды прыемней, каб яны памянлі гульнію. А пакуль, у боязі атрымаць «адзінаццаць», я пакорліва падаваў ім соль, падліваў віна, але, падняўшы вочы, зноў і зноў натыкаўся на іх мяккую паважнасць непадкупных суддзяў.

Тут ні да чаго была б нават ільсціваць: пыха была чужая ім. Пыха, але не гожая гордасць: яны так хораша думалі пра сябе, чаго б я ніколі не адважыўся б сказаць ім услых. Мне нават і ў галаву не прыйшло пакарасавацца ў арэоле свайго рамяства, — было б занадта дзёрзка лезці на вяршыню платана толькі дзеля таго, каб паглядзець, ці ўвабраліся ў пер'е птушаняты, і па-сяброўску павітацца з імі.

Пакуль я еў, мае негаваркія феі так пільна цікавалі за мной, я так часта лавіў на сабе іх бліскавічныя позіркы, што ўрэшце я і зусім змоўк. Усталявалася цішыня, і тут на падлозе нешта ціха засіпела, шорхнула пад сталом і сціхла. Я паглядзеў на дзяўчат. І тады малодшая, відаць, задаволеная ўчыненай праверкай, усё-такі не ўтрымалася ад спакусы яшчэ разоку выпрабаваць мяне: упіваючыся ў кавалак хлеба моцнымі зубамі юнай дзікункі, яна, вядома ж, у надзеі ашала-

міць мяне, акажыся я нікуды не вартым варварам, нявінна растлумачыла: «Гэта гадзюкі».

І задаволена змоўкла, нібыта гэтага тлумачэння было дастаткова для кожнага, калі толькі ён не дурань з дурняў. Старэйшая сястра маланкава зірнула на мяне, ацэньваючы маю найпершую рэакцыю, і адразу ж абедзве з самым абыякавым і нявінным выглядам схіліліся над сваімі талеркамі...

— А!.. Гадзюкі...— міжвольна вырвалася ў мяне. Нешта слізганула па маіх нагах, даткнулася да шчыкалатак — а гэта, аказваецца, проста гадзюкі...

На маё шчасце, я ўсміхнуўся. І вельмі чыстасардэчна: прытворная ўсмешка іх бы не ашукала. А ўсміхнуўся я таму, што мне было весела, што гэты дом з кожнай хвілінай усё больш падабаўся мне, і яшчэ таму, што мне карцела паболей даведацца пра гадзюк. На дапамогу прыйшла старэйшая сястра:

— Пад сталом у падлозе дзірка, тут яны і жывуць.

— А ўвечары, гадзін у дзесяць, вяртаюцца дадому, — дадала малодшая. — А ўдзень яны палююць.

Цяпер ужо я спатайка разглядваў дзяўчат. Спакойныя, ціхамірныя твары, а глыбока ўнутры — жывы, дасціпны розум, прытоеная ўсмешка. І гэтае непараўнае ўсведамленне сваёй перавагі...

Нешта разлетуценіўся я сёння... Усё гэта цяпер так далёка. Што сталася з маімі дзвюма феямі? Яны ўжо замужам, канечне. А можа, цяпер іх ужо і не пазнаць? Бо гэта ж такі сур'ёзны крок — развітанне з дзяцінствам, ператварэнне ў жанчыну. Як маецца ім у новым доме? Ці па-ранейшаму дружаць яны з дзікімі травамі і са змеямі? Яны былі саўдзельны ў жыцці цэлага свету. Але настае дзень — і ў юнай дзяўчыне прачынаецца жанчына. Яна марыць паставіць нарэшце некаму ўсе «дзесятнаццаць». Гэты вышэйшы бал — быццам груз на сэрцы. І тады з'яўляецца нейкі дурань. І дагэтуль такія праніклівыя вочы ўпершыню ашукваюцца і бачаць дурня ў самым ружовым святле. Калі дурань прачытае вершы, яго прымаюць за паэта. Вераць, што яму даспадобы старэнькі дзіравы паркет, вераць, што ён любіць мангустаў. Вераць, што ён усцешаны даверам гадзюкі, якая пад сталом лена прагульваецца па яго нагах. І аддаюць яму сваё сэрца — дзікі сад, а яму даспадобы толькі падстрыжаныя газоны. І дурань вядзе прынцэсу ў рабства.

VI. У ПУСТЫНІ

Столькіх радасцей былі пазбаўлены мы, лётчыкі Сахарскай авіялініі, калі нас на тыдні, месяцы, гады забіралі ў палон пяскі, калі мы незваротна лёталі ад форта да форта без надзеі, што неўзабаве зноў трапім у тую ж мясціну. Гэтая пустыня не дарыла нам падобныя аазісы: сады і дзяўчаты — гэта проста казкі! Ну, канечне, некалі мы адпрацуем тут і вернемся ў далёкі-далёкі край, каб пачаць новае жыццё, і ў тым краі нас чакаюць тысячы дзяўчат. Ну, канечне, там, сярод сваіх кніг і ручных мангустаў, яны цярпліва спеляць для нас свае пяшчотныя душы. І самі робяцца такія вытанчаныя, чароўныя...

Але я ведаю, што такое адзінота. Тры гады ў пустыні выдатна давалі мне, што гэта такое. Тут палохае не тое, што ў нейкім выкапнёвым царстве марнуецца твая маладосць, — тут здаецца, што там, удалечыні, старэе ўвесь белы свет. На дрэвах саспелі плады, на нівах ускаласаваўся ўраджай, парасцвітала хараство жанчын. Час прамянае, і трэ было б паспяшацца дадому... Час прамянае, а далеч усё не адпускае цябе. І дары зямлі выслізгваюць між пальцаў, як танюткі пясок барханаў.

Звычайна людзі не адчуваюць плыні часу. Жыццё здаецца ім ціхім і запаволеным. А вось мы і на нядоўгай стаянцы адчуваем бег часу, нам па-ранейшаму плешчуць у твар пругкія, вечна жывыя пасаты. Мы — як пасажыр хуткага цягніка: аглушаны перастукам колаў, ён імчыцца праз ноч і па мімалётных россыпах агнёў за вагонным акном здагадваецца пра палі, сёлы, дзівосныя мясціны, але ўсё гэта не пакідае трывалага следу ў памяці, усё прападае, бо ён — у дарозе, ён імчыцца далей. Гэтак і нас, яшчэ злёгка ўзбуджаных ад палёту, не супакойвала нават мірная стаянка, вецер свісцеў у вушах, і ўсё яшчэ мроілася, што мы яшчэ ў дарозе. І здавалася, нас таксама, насупор усім вятрам, нясе ў невядомую будучыню стукат нашых няўтольных сэрцаў.

Няскораныя плямёны — неад'емная частка пустыні. Ночы на Кап-Джубі, як боем гадзінніка, былі рассечаны на чвэрці гадзіны рэгулярнай і гучнай пераклічкай вартавых. Гэткім чынам іспанскі форт Кап-Джубі, які знаходзіўся ва ўладаннях няскораных пля-

мёнаў, аберагаў сябе ад затоенай у мораку небяспекі. А мы, пасажыры гэтага сляпога карабля, слухалі, як то бліжэй, то далей раздаюцца гэтыя воклічы, як яны лунаюць, кружаць вакол нас, быццам чайкі.

І ўсё-такі мы любілі пустыню.

Калі напачатку і ствараецца ўражанне, што яна — толькі пустэля і ціша, дык гэта толькі таму, што яна раскрываецца далёка не кожнаму. Самая звычайная вёска — і тая мае свае таямніцы. Калі мы не адрачомся дзеля яе ад рэшты свету, калі мы не ўдзельны ў яе традыцыях, звычках, перажываннях, мы нічога не даведаем, што яна для тых, каму яна — радзіма. Альбо вось жыве побач з намі чалавек, але ён замураваўся ў сваім манастыры і жыве паводле невядомых нам правілаў, — і вось ужо гэты чалавек апынаецца для нас у сапраўдных цібецкіх нетрах, у такой далечы, куды ніколі не дабрацца нам аніякім самалётам. Хай сабе мы і прыйдзем у ягоную келлю! Яна будзе пустая. Царства чалавека ўнутры яго. Так і пустыня — гэта не пяскі, не туарэгі, нават не маўры, узброеныя вінтоўкамі...

Але сёння нас змучыла смага. І толькі сёння мы робім адкрыццё: ад калодзежа, які мы даўно зналі, свеціцца ўсё наваколле. Гэтак жанчына, якая не паказваецца на вочы, заварожвае ўвесь дом. Адзін нейкі калодзеж запаноўвае намі, як любоў.

Пяскі толькі напачатку пустынным, але настае такі дзень, калі, асцерагаючыся атрада няскораных арабаў, пачынаеш вывучаць складкі гэтага шырознага плашча, які захутвае іх. Блізкасць варожага атрада таксама зыначвае воблік пяскоў.

Мы прынялі правілы гульні, і яна пераўтварае нас. Сахара такая, якой яна выяўляецца ў нас саміх. Каб разгадаць яе, мала пабываць у аазісе, трэба паверыць у ваду, як у бога.

2

Ужо ў першым палёце я пакаштаваў пустыню. Мы — Рыгель, Піёмэ і я — пацярпелі аварыю непадалёк ад форта Нуакшот. Гэты маленькі пост у Маўрытаніі ў той час быў зусім адрэзаны ад свету, як згублены ў моры астравок. Там жыву адзін стары сяржант

са сваімі пятнаццацю сенегальцамі. Ён сустрэў нас, як пасланнікаў неба.

— Каб вы толькі ведалі, што гэта значыць для мяне — пагаварыць з вамі!.. Каб вы толькі ведалі! Для яго гэта нешта значыла: ён плакаў.

— За апошнія паўгода вы тут першыя госці. Прыпасы мне дастаўляюць двойчы ў год. То лейтэнант прыедзе, то капітан. Апошнім разам прыязджаў капітан...

Мы ўсё яшчэ былі прыгаломшаныя. За дзве гадзіны лёту ад Дакара, дзе нам ужо рыхтуецца сьнеданне, нечакана нешта псуецца ў маторы — і твой лёс рэзка мяняецца. І вось ты ўжо іграеш ролю прывіда перад старым сяржантам, які плача ад радасці.

— Выпіце, калі ласка, мне так прыемна прапанаваць вам чарку! Гэта ж трэба, у той раз капітан прыехаў, а ў мяне нават не было чым пачаставаць яго!

Я ўжо раскажаў пра гэта ў адной сваёй кнізе, і я нічога не выдумаў. Сяржант так і сказаў:

— Тады ў мяне нават і чокнуцца не было чым... Такая ганьба, я нават прасіў, каб мяне змянілі...

Чокнуцца! Выпіць на радасцях чарку віна з чалавекам, які саскочыць з узмыленага вярблюда! Цэлых шэсць месяцаў жыць чаканнем гэтай хвіліны. Яшчэ за месяц да гэтага начышчаць зброю, ад skleпа да вышак вышароўваць пост. У прадчуванні бласлаўленага дня з высокай тэрасы нястомна ўзірацца ў далягляд, — а можа, там ужо клубіцца пыл, можа, ён ужо набліжаецца, жаданы атрад з Атара...

Але няма віна: немагчыма адзначыць свята. Няма чым чокнуцца. І адчуваеш сябе зняслаўленым...

— Я спадзяюся, што ён вернецца. Я так чакаю яго...

— А дзе ён, сяржант?

І сяржант паказвае на пяскі:

— Хто яго ведае, наш капітан — ён усюды!

Яна сапраўды была, тая ноч, праведзеная на тэрасе форта ў размове з зорамі. Апроч зор, там не было чаго вартаваць. А іх было безліч, як у час палёту, толькі цяпер яны заставаліся на сваіх месцах.

У палёце, калі ноч занадта чароўная, часам так залетуценішся, што забываеш кіраваць, і самалёт спакваля адхіляецца ўлева. Ты думаеш, што ён ляціць

роўна, і раптам пад правым крылом заўважаеш нейкае селішча. Але ж у пустыні няма ніякіх селішчаў. Значыць, гэта рыбацкая флатылія выйшла ў мора. Але ва ўсёй Сахары не знойдзеш ніводнай рыбацкай флатыліі. Што ж тады?.. І ты ўсміхаешся ўласнай няцямлівасці. Мякка выроўніваеш самалёт. І селішча займае сваё месца, зноў начэпліваеш на рыцарскія даспехі сузор'е, якое выпусціў з рук. Селішча? Так. Селішча зор. Але адсюль, з вышыні форта, відна толькі застылая, як замарожаная, пустыня, адны нерухомыя хвалі пяску. І надзейна прымацаваныя сузор'і. І сяржант кажа:

— А ведаеце! Я выдатна знаю сваю дарогу дадому... Трымай курс прама на тую вунь зорку — і прыйдзеш у Туніс!

— Ты з Туніса?

— Не. Там у мяне сваячка...

Западае працяглае маўчанне. Але сяржант не можа нічога ўтаіць ад нас.

— Некалі я абавязкова з'еджу ў Туніс.

Вядома ж, зусім іншым шляхам, не наўпрост па гэтай зорцы. Хіба што калі-небудзь у паходзе, ля высяглага калодзежа ім апантана завалодае натхнёнае самазабыццё. Тады ўсё перанітуецца — і зорка, і сваячка, і Туніс. Тады пачнецца тое натхнёнае вандроўніцтва, у якім недарэкі бачаць толькі пакуты.

— Я ўжо неяк прасіў у капітана водпуск — трэба з'ездзіць у Туніс наведць сваячку. А ён і кажа...

— Што ж ён сказаў табе?

— А ён: «На свеце, — кажа, — усюды поўна сваячак». І паслаў мяне ў Дакар, бо туды не так далёка.

— Яна прыгожая, твая сваячка?

— Каторая ў Тунісе? Дзіва што! Бялявенькая такая.

— Не, тая, што ў Дакары?

Сяржант, мы гатовы былі расцалаваць цябе, гэтак журліва і трошкі расчаравана ты адказаў:

— Яна была негрыцянка...

Кім, чым была для цябе Сахара, сяржант? Вечным чаканнем бажаства. А яшчэ — пяшчотнай памяццю пра бялявенькую дзяўчыну там, за пяццю тысячамі вёрст пяскаў.

Кім, чым была пустыня для нас? Усім тым, што

нараджалася ў нашых душах. Тым, што мы даведваліся пра саміх сябе. Той ноччу мы таксама былі закаханы ў далёкую сваячку і ў капітана...

3

Порт-Эцъен, размешчаны на ўскрайку няскораных зямель, горадам не назавеш. Бо там усяго толькі і ёсць што невялікі форт, ангар і драўляны барак для нашых лётных экіпажаў. Вакол такая глухая пустыня, што, нягледзячы на свае мізэрныя ваенныя сілы, Порт-Эцъен амаль непераможны. Каб напасці на яго, трэба адолець такую загароду пяску і спякоты, што атрады няскораных арабаў могуць дасягнуць яго толькі на зыходзе сіл і запасаў вады. І ўсё-ткі з незапомных часоў недзе на поўначы вечна меўся які-небудзь атрад, які пагражаў Порт-Эцъену. Кожны раз, як капітан-камендант форта прыходзіў да нас на шклянку чаю, ён на карце паказваў нам шлях непрыяцеля, быццам расказваў казку пра чароўную прынцэсу. Але гэты атрад так ніколі і не прыходзіў, самі пяскі паглыналі яго, як раку, і мы называлі яго атрадам-прывідам. Гранаты і патроны, раздаваныя нам увечары камандзірамі, драмалі ў скрынках ля нашых ложкаў, а мы пад вернай аховай уласнай бездапаможнасці змагаліся толькі супроць аднаго ворага — супроць цішы. І Лукас, начальнік аэрапорта, дзень і ноч круціў грамафон, які ў такой далечы ад жыцця размаўляў з намі на паўзабытаю мовай і выклікаў нейкую беспадстаўную тугу, дзіўна падобную на смагу.

На гэты раз мы павячэралі ў форце, і камендант павёў нас палюбавацца яго садамі. З Францыі за чатыры тысячы кіламетраў яму прыслалі тры скрынкі з самай сапраўднай зямлёй. У скрынках раслі тры зялёныя каліўцы, і мы лашчылі іх пальцамі, быццам пярлінкі. Капітан, гаворачы пра іх, кажа: «Гэта мой парк».

А калі ўзнямаецца пясчаны вецер, які высушвае ўсё дазвання, парк пераносіць у склеп.

Мы жывём за кіламетр ад форта і вяртаемся пасля вячэры дадому пры святле поўні. Ад месячнага святла пясок ружовы. Мы адчуваем сваю галечу, але пясок ружовы. А воклік вартавога надае свету нейкую

ўсхваляваную прыўзнятасць. Гэта сама Сахара палехаецца нашых ценяў і правярае, хто ідзе, таму што дзесьці блукае атрад няскораных арабаў.

У вокліку вартавога чуюцца ўсе галасы пустыні. Пустыня перастае быць нежылым домам: маўрытанскі караван — як магніт уначы.

Здавалася б, мы ў бяспецы. То дзіва! Хвароба, няшчасны выпадак, разбойніцкі атрад — што толькі нам не пагражае! Чалавек — наземная мішэнь для патаемных снайпераў. І вартавы сенегалец, як прарок, напамінае нам пра гэта.

— Французы! — адказваем мы і праходзім міма чорнага анёла. І нам лягчэй дыхаецца. Колькі годнасці надала нам гэтая пагроза... Яна яшчэ такая далёкая, такая няспешная, такая прытупленая неабсяжнасцю пяскоў: але свет ужо зыначыўся, свет ужо не ранейшы. Яна стала насцярожанай, гэтая пустыня. Нейкі няведама дзе блукаючы атрад паўночна-афрыканскай кавалерыі, які так ніколі і не дабярэцца сюды, надае ёй узнёслую веліч.

Адзінаццатая гадзіна вечара. З радыёвузла прыходзіць Люка і кажа, што апоўначы прыбывае самалёт з Дакара. На борце ўсё ў парадку. У нуль гадзін дзесяць пошту перагрузаць ужо ў маю машыну, і я палячу на поўнач. Я старанна галюся перад асколкам люстэрка. Час ад часу, закруціўшы вакол шыі сурвэтку, я падыходжу да дзвярэй і азіраю голыя пякі: пагода добрая, але вецер сціхае. Я вяртаюся да люстэрка. Ёсць над чым падумаць. Калі вецер, які дзьмуў месяц за месяцам, раптам сціхае, у небе часам усчынаецца сапраўдны вэрхал. Але пара збірацца: сігнальныя ліхтарыкі прывязаны да рэменя, планшэт і алоўкі пры мне. Іду да Неры, які сёння будзе маім бартавым радыстам. Ён таксама голіцца. «Ну як? — пытаюся. Пакуль усё ў парадку. Гэтыя папярэднія дзеянні самыя нескладаныя з усяго палёту. Нечакана я чую нейкі лёгкі хруст: аб мой ліхтарык б'ецца страказа. І чамусьці ёкнула сэрца.

Я зноў выходжу і азіраюся: усё спакойна. Скала на ўскрайку форта вырысоўваецца на фоне неба выразна, як удзень. Над пустыняй пануе глыбокая цішыня дагледжанага дома. Ды вось на мой ліхтарык наля-

таюць зялёны матылёк і дзве страказы. І мною зноў завалодвае нейкае глухое, цьмянае, ледзь улоўнае прадчуванне ці то радасці, ці то страху. Нехта з далёкай далечы загаворвае са мною. Што гэта, інстынкт? Выходжу яшчэ раз: вецер сціх канчаткова. Па-ранейшаму прахалодна. Але я папярэджаны ўжо. Мне здаецца, я здагадваюся, так, я ўжо здагадваюся, што павінна адбыцца. Ці не памыляюся я? Ні неба, ні пясок яшчэ не падалі мне аніякага знаку, але са мной пагаварылі дзве страказы, дзве страказы і зялёны матылёк.

Я падымаюся на бархан і сядваю тварам да ўсходу. Калі я не памыляюся, «яно» не забавіцца. Што шукалі яны, гэтыя стракозы, тут, за сотні кіламетраў ад унутраных азісаў? Дробныя абломкі, выкінутыя хвалямі на бераг, сведчаць, што ў моры шалее цыклон. Гэтаксама і гэтыя кузуркі папярэджаюць мяне, што насоўваецца пясчаная бура; бура ідзе з усходу, і яна ўжо вытурыла з далёкіх пальмавых гаёў іхнія зялёныя матылькі. Яе пена ўжо дакацілася да мяне. І ўрачыста, бо ён сам доказ гэтага, і ўрачыста, бо ён сам глухая грозьба, і ўрачыста, бо ён тоіць буру — падымаецца ўсходні вецер. Яго слабое дыханне яшчэ ледзь-ве-ледзь дасягае мяне. Я — самы аддалены бераг, які лізнула хваля. За дваццаць метраў за мной не варухнулася ніводная павуцінка. Вецер толькі раз горача дыхнуў на мяне, адным-адзіны раз ахінуў нейкай нежывою ласкай. Але я ўжо ведаю, што праз некалькі секунд Сахара перавядзе дыханне і ўздыхне зноў. Што хвіліны праз тры захвалюецца ўказальнік ветру на нашым ангары. А яшчэ хвілін праз дзесяць хмары пяску запалоняць усю прастору. А мы ўсё-такі рынемся ў гэтае пекла, у гэты агнявы від пустыні.

Але я ўзрушаны зусім не гэтым. Мяне напаўняе нейкай дзікунскай радасцю тое, што я з паўслова зразумеў зашыфраванае пасланне, што я, як першабытны чалавек, здолеў разгадаць гэты штрышок, якім ледзь улоўна прасігналізавала пра свой прыход наступнасць, што я змог прачытаць яе нарастаючае шаленства ў трапятлівых крылцах страказы.

У Сахары мы сутыкаліся з няскоранымі плямёнамі. Час ад часу яны з'яўляліся з такіх глыбінь пустыні,

куды мы не мелі доступу, мы толькі праляталі над імі; а маўры адважваліся прыходзіць нават у форты — Джубі ці ў Сісерос, куплялі там цукар ці чай і зноў таямніча знікалі. І мы, па магчымасці, спрабавалі прыручыць хоць каго-небудзь з іхняга асяроддзя.

Калі гэта былі аўтарытэтныя важакі, мы, са згоды дырэкцыі авіялініі, часам бралі іх на борт самалёта, каб паказаць ім свет. Неабходна было збіць з іх пыху, таму што яны, хутчэй з пагарды, чым з нянавісці, забівалі палонных. Калі яны сустракаліся з намі паблізу форта, яны нават не лялі нас. Яны адварочваліся ад нас і пляваліся. Гэтая пыхлівасць зыходзіла ад ілюзіі іх уласнай магутнасці. Колькі іх, важнакоў атрада ў тры сотні ружжаў, казалі мне: «Скажы дзякуй, што да тваёй Францыі болей ста дзён хады...»

І мы ўстройвалі ім прагулянку, і сталася так, што трое з іх нават пабывалі ў гэтай невядомай ім Францыі. Яны былі супляменнікі тых, якія, неяк трапіўшы са мной у Сенегал, заплакалі, убачыўшы там дрэвы.

Потым я зноў наведаў іх шатры і пачуў, як яны з захапленнем расказвалі пра мюзік-холы, дзе танцуюць сярод кветак аголеныя жанчыны. Гэтыя людзі ніколі не бачылі ні дрэва, ні фантана, ні ружы, яны толькі з Карана ведалі пра існаванне садоў, дзе струменяць ручаі, таму тыя сады і называюцца раем. Гэты рай з яго раскошнымі палонніцамі купляецца дарагой цаной: трыццаць гадоў маркоты і галечы — і пасля горкая смерць у пясках ад кулі іншавера. Але бог ашуквае маўраў, таму што ад французаў, якім падараны ўсе гэтыя скарбы, ён не патрабуе ніякай адплаты — ні смагі, ні смерці. Вось чаму яны цяпер у такім задуменні, гэтыя старыя важакі. Вось чаму, азіраючы пустынным абшары Сахары, якая распасціраецца вакол шатроў і да самай смерці будзе адпускаць ім такія мізэрныя радасці, яны не могуць утрымацца ад прызнанняў:

— Знаеш... ваш французскі бог... Ён куды велікадушнейшы, чым бог маўраў!

За некалькі тыдняў перад гэтым іх вазілі ў Савойю. Праважаты падвёў іх да цяжкага, бурлівага, як вітая калона, вадаспада.

— Пакаштуйце, — прапанаваў ім праважаты.

Гэта была сапраўдная пітная вада. Вада! Колькі

дзён хады патрабуецца тут, у пустыні, каб дабрацца да бліжэйшага калодзежа, а калі знойдзеш яго, колькі часу трэба выграбаць пясок, якім забіты гэты калодзеж, пакуль дакапаешся да твані, ад якой патыхае мачой вярблюдаў! Вада! У Кап-Джубі, у Сісеросе, у Порт-Эцьене маўрытанскія дзеці выпрошваюць не манетку — з бляшанкай у руках яны выпрошваюць вады:

— Дай трошкі вады, дай...

— Дам, калі будзеш разумнік.

Вада тут даражэй золата, маленечкая кропля вады высыкае з пяску зялёную іскрынку травянога каліўца. Калі дзе-кольвечы выпадае дождж, уся Сахара прыходзіць у рух. Плямёны перасяляюцца за трыста кіламетраў — туды, дзе цяпер вырасце трава... І гэтая вада, такая скупая, што за дзесяць апошніх гадоў яна ні кропелькай не пралілася над Порт-Эцьенам, бурліла там так, быццам з гіганцкай прабітай цыстэрны выліваліся водныя запасы ўсяго свету.

— Нам пара, — казаў праважаты.

Але яны не зварухнуліся.

— Пачакай...

І замоўклі, і засяроджана, анямела глядзелі на гэтае бясконцае ўрачыстае таінства. Само жыццё, сама жывая кроў, без якой няма чалавека, вывяргалася з вантробаў гары. За адну секунду яе вылівалася столькі, што хапіла б ажывіць цэлыя караваны, якія, п'яныя ад смагі, наvekі канулі ў бяздонне саланчакоў і міражоў. Тут праяўляў сябе сам бог: немагчыма было адварнуцца ад яго. Бог раскрыў бездань нябесную, каб паказаць сваю магутнасць: трое маўраў стаялі як укопаныя.

— Ну на што тут глядзець? Хадзем...

— Трэба пачакаць.

— Чаго пачакаць?

— Пакуль вада скончыцца.

Яны хацелі дачакацца, калі богу набрыдне яго вар'яцтва. Ён неўзабаве схамянецца, ён скупы.

— Але гэтая вада льецца ўжо сотні гадоў!..

У гэты вечар яны не ўспамінаюць пра вадаспад. Ёсць цуды, пра якія лепей маўчаць. Лепей нават не думаць пра іх, інакш увогуле перастанеш што-небудзь разумець. Інакш можна засумнявацца ў самім богу...

— Знаеш, ваш французскі бог...

Але я добра ведаю іх, маіх дзікіх сяброў. Вера іх пахіснулася, няўпэўненныя і разгубленыя, зараз яны амаль гатовы скарыцца. Яны ўжо мараць, каб французскае інтэнданцтва забяспечыла іх ячменем, а нашы сахарскія часці ўзялі іх пад сваю ахову. І гэта праўда, нарэшце скарыўшыся, яны б выгадалі ў матэрыяльных дабротах.

Але гэтыя трое адной крыві з Эль Мамунам, эмірам трарзаў. (Баюся, што блытаю ягонае імя.)

Я пазнаёміўся з ім, калі ён быў нашым падданым. Адзначаны ўрадавымі ўзнагародамі за аказаныя паслугі, шчодро адораны камендантамі крэпасцей і паважаны плямёнамі, ён жыў, здавалася б, у самым поўным дастатку. Але аднойчы ноччу, калі нікому і ў галаву не магло прыйсці такое, ён перарэзаў афіцэраў, якіх праводзіў цераз пустыню, захапіў вярблюдаў, зброю і далучыўся да няскораных плямёнаў.

Зрадай называюць такі неспадзяваны бунт, такія гераічна-адчайныя уцёкі важака, цяпер павечнага выгнанніка ў пустыню, гэтую нядоўгую славу, што неўзабаве, як дымок ад стрэлу, растане ў сутычцы з атарскім атрадам лёгкай кавалерыі. І дзіву даюцца — адкуль такое вар'яцтва?

Аднак гісторыя з Эль Мамунам — не адзінкавы выпадак, гэтак было шмат з якімі іншымі арабамі. Мамун старэй. А са старасцю прыходзіць роздум. І вось аднойчы ўночы ён робіць адкрыццё, што ён здрадзіў богу іслама, што ён апаганіў сваю руку рукой хрысціяніна, калі паціснуў яе пасля здзелкі, у выніку якой страціў усё.

І сапраўды, што яму ячмень і спакойнае жыццё? Зламанаму воіну, які стаў прапаведнікам, усплывае на памяць, як ён жыў у Сахары, дзе кожная хваля пяску была поўная пагроз, а ён развейваў іх, дзе лагер, акрыты ноччу, выстаўляе свае каравулы, дзе весткі пра набліжэнне ворагаў прымушаюць мацней забіцца сэрцы вакол начных кастроў. Яму зноў прыгадваецца смак вольных прастораў — а ён, аднойчы паспытаны чалавекам, ужо ніколі не будзе забыты.

І вось ён бясслаўна блукае ў ціхамірным бязмежжы, якое не абяцае ніякіх выгод. Вось цяпер Сахара для яго сапраўды — пустыня.

Магчыма, ён нават паважаў іх, тых афіцэраў, якіх потым пазабіваў. Але над усім бярэ верх любоў да Алаха.

— Добрай ночы, Эль Мамун.

— Беражы цябе бог!

Афіцэры захутваюцца ў коўдры, укладваюцца на пяску, як на пляце, тварам да зор. Вось яны, зоры, якія павольна кружацца, вось яно, неба, якое адзначае ход часу. Вось яна, поўня, схіленая над пяскамі, якую зводзіць на нішто Ягоная Мудрасць. Хрысціяне хутка заснуць. Яшчэ некалькі хвілін, і будуць свяціцца адны зоры. І тады, каб вярнуць аслабелым плямёнам іх былую славу, каб аднавіць гэтыя пагоні, адзіна якімі і праменяцца пяскі, хопіць аднаго слабога ўскрыку гэтых хрысціян, якія будуць утоплены ва ўласным сне. Яшчэ некалькі секунд, і з непапраўнасці народзіцца новы свет...

І ўсчынаецца забойства прыгожых сонных лейтэнантаў.

5

Я ў Джубі, сёння Кемаль і ягоны брат Муян запрасілі мяне ў госці, і вось я п'ю ўжо чай у іхнім шатры. Муян моўчкі глядзіць на мяне і, прыкрыўшы рот сіню хусцінай, захоўвае дзікаватую насцярожанасць. Кемаль адзін размаўляе са мной і выказвае знакі павагі:

— Мой шацёр, мае вярблюды, мае рабы — усё тваё.

Муян, не зводзячы з мяне вачэй, нахіляецца да брата, кажа яму нешта і зноў замуроўваецца ў сваё маўчанне.

— Што ён сказаў?

— Ён сказаў: Банафу ўкраў у Р'Гейбаце тысячу вярблюдаў.

Я не быў знаёмы з капітанам Банафу, камандзірам атрада мехарыстаў з лёгкай кавалерыі Атара. Але я ведаў, якая вялікая слава ходзіць пра яго сярод маўраў. Яны з гнева гавораць пра яго, але гавораць як пра бога. Ягоная прысутнасць надае каштоўнасць пяскам. Вось і сёння ён зноў няведама якім чынам узнік у тыле атрада няскораных арабаў, які рухаўся на поўдзень, адбіваючы ў іх сотні вярблюдаў, вымушаючы

іх, каб зберагчы свае скарбы, уступаць у бой тады, калі яны лічылі сябе ў бяспецы. І цяпер, выратаваўшы Атар гэтым архангельскім з'яўленнем, разбіўшы свой лагер на высокім вапняковым плато, ён бясстрашна стаіць там як сведчанне, як залог таго, што гатовы да схваткі, і такая праменнасць зыходзіць ад яго, што плямёны самі кідаюцца на пошук ягонага мяча.

Муян глядзіць на мяне яшчэ суровой і зноў нешта кажа.

— Што ён сказаў?

— Ён сказаў: «Заўтра мы пойдзем на Банафу. Трыста ружжаў».

Я і сам здагадваўся пра сёе-тое. Гэтыя вярблюды, якіх тры дні падрад водзяць на вадапой, гэтае ажыўленне, гэты ўздым. Такое ўражанне, быццам прыводзяць у парадак снасці нябачнага парусніка. І ўжо дзьме спадарожны вецер, які вынесе яго ў адкрытае мора. З ласкі Банафу кожны крок на поўдзень авеяны славай. І я ўжо не магу зразумець, чаго ў тых паходах болей — нянавісці ці любові.

Як шыкоўна мець на свеце такога цудоўнага ворага, якога трэба звесці са свету! Там, дзе ён з'яўляецца, бліжэйшыя плямёны похапкам складваюць свае шатры, зганяюць вярблюдаў і ў жаху ўцякаюць прэч, каб не сустрэцца з ім твар у твар, але ў самых аддаленых плямёнаў пачынае кружыцца галава, як яна кружыцца ад любові. Людзі самохаць ірвуцца з ціхамірнасці шатроў, з абдымкаў жанчын, са шчаслівага забыцця, людзям пачынае здавацца, што найважнейшым у свеце было б пасля двух месяцаў знясіленай хады на поўдзень, пасля спапяляльнай смагі, сядзення на кукішках у чаканні, калі сунімуцца пясчаныя буры, знянацку напасці на золку на Атарскі атрад кавалерыстаў і, калі будзе на тое воля бога, забіць капітана Банафу.

— Банафу дужы,— прызнаецца Кемаль.

Цяпер я ведаю іх тайну. Як тыя мужчыны, што прагнуць любові жанчыны, а пры згадцы, як яна абыякава і нетаропка праходзіць міма, усю ноч напяралёт варочаюцца з боку на бок, параненыя, спапяленыя гэтай абыякавасцю, якая не дае ім спакою і ў сне,— гэтак і іх мучаць далёкія крокі Банафу. Змушаючы да бегства кінутыя супроць яго атрады, гэты па-маўрытанску апрануты хрысціянін на чале сваіх двухсот піратаў-маўраў пранік у глыб незалежных земляў,

туды, дзе нават самы няўдалы з яго ўласных салдат за мяжой французскіх уладанняў мог бы беспакarana ачнуцца ад свайго рабства і на каменным алтары прынесці яго ў ахвяру свайму богу, туды, дзе іх стрымлівае толькі яго аўтарытэт, дзе нават сама яго бездапаможнасць паложае іх. І гэтай ноччу ён, абыякавы, зноў ходзіць і ходзіць у іх цяжкіх снах, і ягоныя крокі гулка адзваваюцца ў самым сэрцы пустыні.

Муян у роздуме нерухома сядзіць у глыбіні шатра, быццам высечаны з сіняга граніту. Толькі вочы гараць ды срэбны кінжал, які перастаў быць забаўкай. Як ён змяніўся з той пары, калі перайшоў у стан непакорных! Цяпер ён асабліва перапоўнены ўсведамленнем уласнай годнасці і з бязмежнай пагардай ставіцца да мяне, бо ён неўзабаве пойдзе на Банафу, бо на золку ён вырушыць у паход, штурханы нянавісцю, якая мае ўсе прыкметы любові.

Ён яшчэ раз нахіляецца да брата, нешта зусім ціха кажа яму і глядзіць на мяне.

— Што ён сказаў?

— Ён сказаў, што заб'е цябе, калі напаткае дзе-небудзь за фортам.

— За што?

— Ён кажа: «У цябе ёсць самалёты і радыё, у цябе ёсць Банафу, але ў цябе няма ісціны».

Аккрыты сінім покрывам, Муян, нерухома, як статуя, судзіць мяне:

— Ён кажа: «Ты ясі салату, як каза, і сала, як свіння. Твае бессаромныя жанчыны выстаўляюць на паказ свае твары»,— ён сам бачыў. Ён кажа: «Ты ніколі не молішся». Ён кажа: «Нашто табе твае самалёты, тваё радыё, твой Банафу, калі ў цябе няма ісціны?»

І я люблюся гэтым маўрам, які адстойвае не сваю волю, бо ў пустыні кожны вольны, не відочныя скарбы, бо ў пустыні хоць шаром пакаці,— ён абараняе сваё патаемнае, унутранае царства. У моўчы пясчаных хваль Банафу, як вопытны пірат, вядзе свой атрад вершнікаў, і вось ужо лагер Кап-Джубі як падмянілі, ціхамірнай стаянкі пастухоў як не было. Быццам бура дыхнула на яе з'яўленне Банафу, вечарам шатры цясней прыціскаюцца адзін да аднаго. На поўдні пануе нясцерпная моўча — гэта моўча Банафу! І Муян, вопытны паляўнічы, выслухоўвае ягоныя крокі.

Калі Банафу вернецца ў Францыю, яго ворагі, замест таго каб радавацца гэтаму, будуць аплакваць яго, быццам разам з ягоным ад'ездам пустыня страціла адзін са сваіх магнітаў, а іхняе існаванне — кроплю прывабнасці, і яны запытаюцца ў мяне:

— Чаму ён з'ехаў адсюль, твой Банафу?

— Не ведаю...

Ён рызыкаваў сваім жыццём, як яны сваім, і рызыкаваў гадамі. Ён зрабіў іхнія звычкі сваімі звычкамі. Ён спаў, паклаўшы галаву на іхнія камяні. У бясконцых пагонях і ён, як яны, праводзіў ночы сам-насам з зоркамі і ветрам, як у біблейскія часы. І раптам ён пакідае іх, быццам заяўляе, што гэтая гульня не галоўнае для яго. Ён з лёгкім сэрцам устае з-за стала. І маўры, якія змушаны гуляць без яго, страчваюць веру ў сэнс жыцця, якое болей не вымагае ад людзей самой іх плоці. І ўсё-такі ім хочацца верыць у яго.

— Ён яшчэ вернецца, твой Банафу?

— Не ведаю.

«Ён яшчэ вернецца», — думаюць маўры. Яго ўжо не змогуць задаволіць еўрапейскія гульні — ні карты, ні павышэнне па службе, ні жанчыны. Яго неадступна будуць праследаваць думкі пра сваю страчаную годнасць, і ён вернецца туды, дзе кожны крок прымушае часцей забіцца сэрца, быццам гэта крок да любові. Яму здалася, што туташняе жыццё яго — толькі прыгоды, што галоўнае ён набудзе там, але з цягам ён з агідай выявіць, што адзіна сапраўднымі скарбамі ён валодаў тут, у пустыні: гэтымі чарамі пячаных абшараў уночы, гэтай цішынёй, гэтай радзімай ветру і зор. І як толькі Банафу вернецца, вестка пра гэта ў першую ж ноч разнясецца па ўсіх землях няскораных плямёнаў.

Маўры даведаюцца, што ён начуе недзе ў Сахары разам з дзвюма сотнямі сваіх піратаў. І тады моўчкі павядуць на вадапой вярблюдаў. Запасуцца паболей ячменем. Правераць ружжы. Рухомыя сваёй нянавісцю — ці, магчыма, любоўю.

6

— Схавай мяне ў самалёце і адвядзі ў Маракеш...

Кожны вечар раб маўраў у Джубі звяртаўся да мяне з гэтай сваёй кароткай просьбаю. І зрабіўшы гэтакім

чынам ўсё, што мог, для ўратавання свайго жыцця, ён сядаў, падкурчыўшы накрыв ногі, і гатаваў мне чай. З гэтай хвіліны ён на цэлыя суткі набываў спакой, даверыўшыся, як яму думалася, адзінаму лекару, які мог вылечыць яго, паслаўшы сваю малітву адзінаму богу, які мог выратаваць яго. Цяпер, схіліўшыся над чайнікам, ён мог зноў бясконца перабіраць у памяці няхітрыя малюнкi свайго мінулага — чорныя землі роднага Маракеша, ружовыя дамы, сціплыя радасці, якіх ён быў пазбаўлены. Ён не наракаў ні на маё маўчанне, ні на тое, што я не спяшаюся вяртаць яму жыццё: я для яго не такі ж чалавек, як ён сам, а нейкая сіла, якую трэба выклікаць да дзеяння, нешта накшталт спадарожнага ветру, які некалі ўзвее і над ягоным лёсам.

Але ў мяне, звычайнага лётчыка, што на некалькі месяцаў апынуўся начальнікам аэрапорта ў Кап-Джубі, адзіным багаццем якога быў барак, прылеплены да іспанскага форта, а ў гэтым бараку — тазік, збан мутнай вады і куртаты ложкак — у мяне было куды меней ілюзій адносна маёй магутнасці:

— Дружа Барк, будзе відно...

Усіх рабоў завуць тут Баркамі; яго таксама звалі Баркам. Але чатыры гады, праведзеныя ў палоне, усё такі не скарылі яго: ён не мог забыць, што быў некалі царом.

— Чым ты займаўся ў Маракешы, Барк?

У Маракешы, дзе, безумоўна, яшчэ жылі яго жонка і трое дзяцей, ён займаўся дзівоснай справай.

— Я пераганяў статкі, і мяне звалі Магаметам!

Тамашнія каіды-губернатары выклікалі яго да сябе:

— У мяне ёсць быкі на продаж, Магамет! Прыгані іх з гор.

Альбо:

— У мяне ў нізіне тысячы авечак, адвядзі іх на альпійскія лугі!

І Барк, узброены скіпетрам з алівы, кіраваў іх перасяленнем. Адзін у адказе за процьму авечак, у клопаце за яшчэ ненароджаных ягнят, стрымліваючы самых шустрых і падганяючы лених, ён крочыў наперад, акружаны ўсеагульным даверам і паслушэнствам. Адзіны, хто ведаў, да якіх земляў абяцаных яны праставалі, адзіны, хто ўмеў чытаць свой шлях

па нябесных свяцілах, ацяжараны ведамі, якія не раздзеліш з атарай, ён сам, як падказвала ягоная мудрасць, выбіраў і час адпачынку, і час вадапою. І ноччу, вартуючы яе сон, ахоплены пяшчотай да такой безлічы несвядомых, безабаронных істот, стоячы па калені ў воўне, Барк — лекар, прарок і цар — маліўся за свой народ.

Аднойчы яго запынілі нейкія арабы:

— Хадзем з намі на поўдзень, памажы нам адшукаць скаціну.

Яны ўгаворвалі яго ісці ўсё далей і далей, а праз тое сутак, калі ён быў заманены на глухую сцяжынку ў гарах на мяжы з землямі няскораных плямёнаў, яму проста паклалі руку на плячо, ахрысцілі Баркам і прадалі.

Я ведаў шмат рабоў. Я штодня хадзіў у шатры піць чай. Там, разуўшыся і ўлёгшыся на мяккім ваўняным дыване — адзінай раскошы качэўнікаў, на якой ненадоўга ўзводзяць яны сваё жыллё, — я любаваўся плаўным поступам дня. У пустыні вельмі адчувальная плынь часу. Разам са скварным сонцам ты рухаешся ў кірунку да вечара, да прахалоднага ветру, які асвяжыць цела і змые пот. Разам са скварным сонцам і жывёла і людзі няўхільна, як да смерці, крочаць да гэтай вялізнай крыніцы. Бяздзейнасць — і тая набывае сэнс. І кожны дзень набывае хараство, як дарога, што вядзе да мора.

Я ведаў іх, гэтых рабоў. Яны ўваходзяць у шацёр, калі важак ужо дастаў жароўню, чайнік і шклянкі са свайго каштоўнага куфра, з гэтай скрыні, напакаванай самымі недарэчнымі рэчамі — вісячымі замкамі без ключоў да іх, вазамі для кветак без кветак, лостэркамі за тры су, старымі пісталетамі, — і ўсё гэта, вываленае на пясок, наводзіць на думку пра караблекрушэнне.

Тады маўклівы раб накладвае ў жароўню сухія ламачыні, разводзіць агонь, налівае вады ў чайнік, змушаны рабіць работу кволай дзяўчыні, іграе мускуламі, якія выварнулі б з каранем кедр. Ён спакойны. Ён захоплены гульнёй: гатаваннем чаю, доглядам вярблюдаў, ежай. У спякоце дня — рухам насустрач ночы, а пад золкасцю ледзяных зор — чаканнем спякоты дня. Шчаслівыя краіны Поўначы, там кожная пара года стварае сваю казку: летам — пра снег, зімой —

пра сонца; сумныя тропікі, там заўжды адна і тая ж волкая духата; але шчаслівая і Сахара, дзе змена дня і ночы так натуральна вядзе чалавека ад надзеі да надзеі.

Часам чорны раб, седзячы на кукішках ля дзвярэй, цешыцца вечаровай свежасцю. У гэтым цяжкім целе нявольніка ўжо пазасыналі ўсе ўспаміны. Ён ужо ледзьве помніць момант свайго паланення, тыя ўдары, крыкі, мужчынскія рукі, якія паверглі яго ў ягоную цяперашнюю ноч. З таго часу ён усё безнадзейней дранцвее ў дзіўным сне, ён як аслеп — бо ён жа не бачыць болей марудных рэк Сенегала ці белых гарадоў паўднёвага Марока, ён як аглух — бо ён жа не чуе болей родных галасоў. Ён не тое што няшчасны, гэты негр, — ён калека. Воляй выпадку змушаны падначаліцца рытму жыцця качэўнікаў, іх вандраванню з мясціны ў мясціну, навечна прыкуты да іхніх арбіт па пустыні, што агульнага мог ён захаваць са сваім мінулым, з родным ачагом, з жонкай і дзецьмі, якія цяпер для яго мярцвей нябожчыкаў?

Людзі, якія доўга жылі ўсепаглынальным каханнем, а потым яго страцілі, часам стамляюцца ад сваёй гордай самоты. Яны прыніжана мірацца з жыццём і знаходзяць сваё шчасце ў самай пасрэднай прывязанасці. Ім прыемна адрачыся ад трона, падпарадкавацца некаму і нічым не парушаць ціхамірную плынь будняў. І раб з гонарам распальвае жароўню гаспадара.

— На, вазьмі, — кажа часам ваяк вязню.

Зараз гаспадар лагодны з рабом, бо зараз адбываецца адпушчэнне чыста ўсёй стомы, чыста ўсёй спякоты, бо зараз яны абодва, плячо ў плячо, спакваля ўступаюць у прахалоду. І ён дорыць яму шклянку чаю. І вязень у прыліве ўдзячнасці за гэтую шклянку чаю будзе цалаваць ногі гаспадару. Раба ніколі не закоўваюць у ланцугі. Хай не будзе ў іх патрэбы! Хай будзе ён верны сам па сабе! Хай ён, пазбаўлены ўлады, разумна адмовіцца ад свайго каралеўскага трона! Зараз ён — вязень шчаслівы.

Але некалі яму напраўду дадуць волю. Калі ён зусім састарыцца і не зможа апраўдаць выдаткаў на ежу ці апратку, тады яму даюць неабмежаваную свабоду. Тры дні падрад, слабеючы ўсё больш і больш, ён дарэмна будзе сноўдацца ад шатра да шатра і прапаноў-

ваць свае паслугі, а на зыходзе трэціх сутак, як і раней, разумна і пакорна, распластаецца на пяску. Я бачыў у Джубі, як яны, голыя, паміралі гэтак. Маўры падганялі, але без жорсткасці, іх марудную агонію, а дзеці маўраў гулялі вобак гэтых сумных руін і шторанку свавольна правяралі, варушыцца яна ці ўжо не, але без кепікаў над старым слугой. Гэта была звычайная з'ява. Гэта выглядала так, нібыта яму сказалі: «Ты добра папрацаваў, ты заслужыў права на адпачынак, ідзі спаць». Ён ляжаў, яму хацелася есці, і толькі ад гэтага ў яго кружылася галава, а не ад несправядлівасці, бо катуе толькі несправядлівасць. І спакваля перамяшваўся з зямлёй. Трыццаць гадоў працы — і вось гэтае права на сон і на зямлю.

Калі я ўпершыню нагабаў такога раба, я не пачуў ад яго ніводнай скаргі: ды яму не было на каго і скардзіцца. У ім чыталася нейкая падсвядомая згода, згода горца, які заблудзіўся і ўжо знясілеў дарэшты і які лягае на снег, зарываецца ў забыццё і ў снягі. Не пакута яго перавернула маё сэрца. Я не бачыў ніякіх пакут. Але са смерцю чалавека памірае нейкі невядомы нам свет, і я ўсё думаў, што пагасла ў ім, якія вобразы? Якія плантацыі Сенегала, якія белыя гарады паўднёвага Марока паволі адыходзілі ў нябыт? Не было мне дадзена даведацца, ці ў гэтым чорным тулаве гаслі звычайныя мізэрныя турботы — гатаванне чаю, адвод жывёлы на вадапой..., засынала душа раба ці, уваскрэсены хваляй успамінаў, паміраў чалавек ва ўсёй сваёй велічы. Цвёрдая чарапная каробка нагадвала старадаўні куфэрак з усялякімі скарбамі. Я не ведаў, якім квяцістым шаўкам, якім святочным малюнкам, якім асівелым, выключна бескарысным у гэтай пустыні рэшткам удалося пазбегнуць караблекрушэння. Скарбонка была замкнёная і цяжкая. Я не ведаў, якая частка свету руйнавалася ў чалавеку пры ўпаданні ў беспрабудны валатоўскі сон, што руйнавалася ў гэтай свядомасці і ў гэтай плоці, якая спакваля вярталася ночы і зямлі.

— Я пераганяў статкі, і мяне звалі Магаметам.

Чорны нявольнік Барк быў першы з маіх знаёмых нявольнікаў, які не скарыўся. Нічога, што маўры гвалтам адабралі ў яго свабоду, у адначасе абабралі так, што ён стаў галей немаўляці. Гэтак пасланая бо-

гам бура за гадзіну знішчае ўвесь плён гадавой працы селяніна. Але не толькі ў страчаных дабротах была справа, куды сур'ёзней маўры пагражалі яму як асобе. І Барк не мірыўся з гэтым, хоць столькі іншых нявольнікаў так лёгка дазволілі забіць у сабе немаёмнага перагоншчыка статкаў, які круглы год нястомна здабываў свой хлеб!

Барк не прыстасоўваўся да рабства, як, страціўшы надзею на лепшае, прыстасоўваюцца да пасрэднага шчасця. Ён не хацеў ствараць свае радасці раба з паблажлівасці гаспадара рабоў. Ён і ў адсутнасць Магамета бярог той дом, дзе жыў гэты Магамет яго душы. Сумна бачыць пустым гэты дом, але нельга дапусціць, каб нехта іншы пасяліўся ў ім. Барк нагадваў ссівелага вартаўніка, які памірае ад вернасці сярод зеляніны прысадаў і самотнай цішы.

Ён не казаў: «Я — Магамет бен Лаўсін», ён казаў: «Мяне завуць Магаметам» — і марыў пра той дзень, калі гэты забыты персанаж уваскрэсне зноў, адным сваім з'яўленнем адмятаючы прэч воблік раба. Часам сярод начной нематы яго, як незабыўная песня маленства, апаноўвалі ўспаміны. «Сярод ночы,— раскаваў нам наш маўрытанскі перакладчык,— сярод ночы ён раптам загаворвае пра Маракеш, гаворыць, а сам плача». Ніхто не ўнікае адзіноты ў такіх выпадках. У ім знянацку ачынаўся той іншы чалавек, ён усяляўся ў ягоную плоць, шукаў жанчыну тут, у гэтай пустыні, дзе ніводная жанчына ніколі не падыдзе да Барка. Тут, дзе не было і заваду крыніцы, да Барка даносілася песня крынічнай вады. Барк заплюшчваў вочы — і тут, дзе людское жыллё зроблена з грубага лямцу, дзе людзі жывуць як перакаці-поле, яму мроіўся яго белы дамок, над якім штоночы гарыць адна і тая ж зорка. Перапоўнены гэтымі былымі, цудадзейна ўваскрэслымі радасцямі, нібыта магніт, ад якога яны зыходзілі, быў зусім побач, Барк ішоў да мяне. Яму хацелася сказаць мне, што ён наўзгатове, і што ўсе гэтыя радасці наўзгатове, і што, каб раздарыць іх, засталася толькі вярнуцца дадому. І было б дастаткова аднаго майго знаку. І Барк усміхаўся і падказваў, што я павінен зрабіць, я ж, вядома, яшчэ не дадумаўся да такога:

— Заўтра ж адпраўляецца пошта... Ты схавай мяне ў самлёце на Агадзір...

— Бедны дружа Барк!

Мы жылі на тэрыторыі няскораных арабаў, як мы маглі памагчы яму ўцячы? За гэткі грабеж, за гэткую абразу маўры назаўтра ж адпомсцілі б жорсткай разнёй. Супольна з механікамі аэрадрома Лабэргам, Маршалем і Абгралем я спрабаваў выкупіць Барка, але маўрам не штодня трапляюцца еўрапейцы, якія пагаліліся б на раба. І яны карыстаюцца выпадкам:

— Давайце дваццаць тысяч франкаў.

— Ты смяешся?

— А ты зірні, якія ў яго дужыя рукі...

Гэтак прамінула яшчэ некалькі месяцаў.

Нарэшце дамаганні маўраў паменшыліся, і я, напісаўшы сваім сябрам у Францыю і заручыўшыся іхняй падтрымкай, нарэшце ўбачыў, што здолею выкупіць старога Барка.

Што гэта былі за перагаворы! Яны цягнуліся цэлы тыдзень. Мы вялі іх, пасеўшы ў кружок на пяску, пятаццаць маўраў і я. Адзін сябар уласніка, які быў і маім сябрам, Зін Ульд Ратары, шэльма, спатайка дапамагаў мне.

— Прадай, ты ўсё роўна страціш яго, — раіў ён гаспадару па маёй падказцы. — Ён хворы. Хвароба пакуль нябачная, але яна ўжо сядзіць унутры. Некалі ён у адначасе распухне і сканае. Не марудзь. Прадавай яго французу.

Я паабяцаў узнагароду яшчэ аднаму галаварэзу — Рагі, калі ён дапаможа мне спраўдзіць пакупку, і Рагі таксама спакушаў уласніка:

— За грошы ты накупіш вярблюдаў, ружжаў і патронаў. І зможаш сабраць атрад і пайсці вайной на французаў. Тады ты прывядзеш з Атара трох-чатырох свежанькіх рабоў. Збаўся ад гэтага старога.

І мне прадалі Барка. Цэлы тыдзень я трымаў яго пад замком у нашым бараку, бо калі б ён у чаканні самалёта блукаў па волі, маўры маглі зноў злавіць яго і перапрадаць далей.

Але я вызваліў яго з рабства. Гэта была яшчэ адна ўрачыстая цырымонія. На яе сабраліся марабут, былы ўласнік і Ібрагім, джубійскі кайд. Гэтыя трое піратаў, якія толькі дзеля таго, каб пасмяяцца з мяне, з задавальненнем перарэзалі б яму горла за дваццаць метраў ад форта, цёпла абнялі яго і падпісалі афіцыйны дакумент.

— Цяпер ты нам сын.

Гэта значыць, і мне, згодна закону.

І Барк перацалаваў усіх сваіх бацькоў.

Да самага адлёту ён жыў у нашым бараку, але гэта было прыемнае зняволенне. Сто разоў на дзень у думках перажываў ён сваё нескладанае падарожжа: як ён выйдзе з самалёта ў Агадзіры, як на тым аэрадроме яму дадуць білет на аўтакар да Маракеша. Барк гуляў у вольнага чалавека, як дзіця гуляе ў даследавальніка: гэтае вяртанне да жыцця, гэты аўтакар, гэтыя натоўпы людзей, гэтыя гарады, якія ён хутка ўбачыць зноў...

Да мяне прыйшоў Лаберг, пасланы Маршалем і Абгралем. Нельга дапусціць, каб Барк паміраў з голаду, прыляцеўшы на радзіму. Яны сабралі да яго тысячы франкаў: каб Барку было на што жыць, пакуль знойдзе сабе работу.

І я міжволі прыгадаў старых пань з сентыментальных раманаў, якія «займаюцца міласэрнасцю», раскэшэляюцца на дваццаць франкаў і патрабуюць удзячнасці. Авіямеханікі Лаберг, Маршаль і Абграль, даючы тысячу не займаліся міласэрнасцю і яшчэ меней патрабавалі ўдзячнасці. І не з жалоты, як тыя разлетуцененыя пра шчасце старыя пані, рабілі яны так. Проста яны садзейнічалі таму, каб чалавеку была вернута яго чалавечая годнасць. Бо яны выдатна ведалі, што, як толькі пройдзе ап'яненне ад вяртання на радзіму, найпершай вернай сяброўкай, якая наведзе Барка, будзе галеча і што не праміне і трох месяцаў, як ён будзе вымушаны знясільвацца на якой-небудзь чыгунцы, выварочваючы старыя шпалы. Ён будзе ўжо не такі шчаслівы, як цяпер у пустыні побач з намі. Але ён меў права быць самім сабой і жыць сярод сваіх блізкіх.

— Ну, дружа Барк, адпраўляйся і будзь чалавекам.

Самалёт дрыжаў ад вібрацыі, гатовы ўзляцець. Барк апошні раз абвёў вачыма бязмежную пустэлю вакол Кап-Джубі. Каля двухсот маўраў сабралася ля самалёта, каб пабачыць, які выраз твару набывае раб на парозе новага жыцця. Калі б толькі здарылася вымушаная пасадка, яны б адправілі яго куды далей.

На развітанне мы махаем рукамі нашаму пяцідзе-

сяцігадоваму нованароджанаму, трошкі ўсхваляваныя гэтым адпусканнем яго ў свет.

— Бывай, Барк!

— Не!

— Як — не?

— Не. Я Магамет бен Лаўсін!

Апошнія весткі пра яго мы атрымалі ад араба Абдалы, які па нашай просьбе суправаджаў Барка да Агадзіра.

Аўтакар адпраўляўся толькі вечарам, Барк, такім чынам, меў у сваім распараджэнні цэлы дзень. Спярга ён так доўга і моўчкі блукаў па маленькім гарадку, што Абдала заўважыў ягоную ўстрывожанасць і здзівіўся:

— Што з табой?

— Нічога...

Барк разгубіўся ад гэтай раптоўнай, бязмежнай волі і яшчэ не адчуваў, што ўваскрэс. Яго перапаўняла глухое шчасце, але за гэтым шчасцем ён не выяўляў у сабе ніякіх перамен, сёння ён — усё той жа Барк, што і ўчора. Аднак цяпер ён нароўні з іншымі людзьмі дзяліў і гэтае сонца, і права сесці тут, пад гэтай павецю арабскага кафэ. Ён сеў. Ён заказаў чаю Абдале і сабе. Гэта быў яго першы ўчынак валадара, а не раба, і гэтая ўлада павінна была пераўтварыць яго. Але афіцыянт наліў яму чаю без усялякага здзіўлення, нібыта гэта быў самы звычайны ўчынак. Ён не адчуваў, што, наліваючы чай, ганаруе вольнага чалавека.

— Пойдзем адсюль, — сказаў Барк.

Яны падняліся да Касбе — квартал гэты пануе над Агадзірам.

Да іх падышлі зграбненькія берберскія танцоўшчыцы. Яны выказвалі столькі прыручанай лагоды, што Барк адразу акрыяў, яму здалося — самі таго не ведаючы, яны віталі яго вяртанне да жыцця. Яны ўзялі яго за руку і прапанавалі чаю — але гэтак жа ветла і сардэчна прынялі б яны і любога іншага. Барку захачелася расказаць ім пра сваё адраджэнне. Яны слухалі і пяшчотна ўсміхаліся. Яны радаваліся таму, што быў рады ён. Каб канчаткова заваражыць іх, ён дадаў: «Я Магамет бен Лаўсін». Але гэта іх не ўразіла.

У кожнага чалавека ёсць імя, і шмат хто вяртаецца богведама адкуль...

Ён зноў пацягнуў Абдалу ў горад. Ён сноўдаўся каля яўрэйскіх крамак, і глядзеў на мора, і думаў, што вось ён можа пайсці ў любым накірунку, што ён вольны... Але гэтая воля прыносіла яму горыч: яна выявіла, у якой ступені не хапала яму повязяў са светам.

Міма праходзіла дзіця. Барк ласкава паглядзіў яго па шчацэ. Дзіця ўсміхнулася. Гэта быў не гаспадарскі сыноч, перад якім трэба ліслівіць. Гэта быў нечы замолак, якому Барк аддаваў сваю шчырую ласку. І хлапчанытка ўсміхнулася. Менавіта гэтае хлапчанытка абудзіла Барка да жыцця, яно ўсміхнулася — і вось Барк адчуў, што пачынае нешта значыць у гэтым свеце. Нешта стала праясняцца, і ён закрочыў упэўнена і хутка.

— Што ты шукаеш? — пытаўся Абдала.

— Нічога,— адказваў Барк.

Але калі на рагу адной з вуліц ён наткнуўся на чародку дзятвы, занятай гульнёй, ён спыніўся. Вось яно. Ён моўчкі паглядзеў на іх. Потым кінуўся да яўрэйскіх крамак і вярнуўся з бярэмам пакункаў. Абдала ўзлаваўся:

— Дурню, паберажы грошы!

Але Барк ужо нічога не чуў. Ён урачыста, па аднаму, падзваў да сябе дзяцей, і маленькія ручаньты пацягнуліся да цацак, бранзалетак і вышываных золатам пантофлікаў. І кожнае дзіця, завалодаўшы сваім скарбам, адразу ж дзікавата ўцякала.

Але на змену ім набеглі іншыя агадзірскія дзеці: Барк апрануў і іх у залатыя пантофлікі. Вестка пра гэта маланкава разнеслася па ўскраінах Агадзіра, і вось ужо ўся чыста дзятва ўсхапілася на ногі і з воклічамі рынулася да чорнага бога і, тузаючы яго бедную апратку раба, запатрабавала сваю долю. Барк абанкручваўся. На думку Абдалы, Барк «ад радасці звар'яцеў». Але, па-мойму, справа не ў тым, што Барк хацеў падзяліцца лішкам уласнай радасці.

Ён быў вольны і таму валодаў самым галоўным, самым дарагім — правам быць любімым, правам ісці ў любым накірунку і зарабляць свой хлеб сваёй працай. Навошта яму гэтыя грошы... калі яго, як жорсткі голлад, мучыла патрэба быць чалавекам сярод людзей, патрэба адчуваць сваю цесную повязь з людзьмі. Агадзірскія танцоўшчыцы выказвалі ласку да старога

Барка, але ён развітаўся з імі гэтак жа лёгка, як і сустрэўся; яны не мелі патрэбы ў ім. Гэты афіцыянт арабскай кавярні, гэтыя прахожыя на вуліцах — усе паважалі ў ім вольнага чалавека, усе нароўні з ім дзялілі сонечнае святло, але, тым не меней, ніводзін з іх не выказваў патрэбы ў ім. Ён быў вольны, але бясконца вольны, настолькі вольны, што ўжо не адчуваў сваёй вагі на зямлі. Яму не хапала грузу чалавечых адносін, якія часам нават замінаюць у дарозе наперад, не хапала слёз, разлук, папрокаў, радасцей — усяго, што чалавек песціць альбо штораз кожным сваім новым учынкам безаглядна шкуматае, — не хапала той процьмы повязяў, якія лучаць чалавека з іншымі людзьмі і надаюць яму вагу. А вось цяпер Барка абцяжвала безліч дзіцячых надзей...

Так у раскошы адвячорка над Агадзірам, у час вярчэння прахалоды, якая так доўга была для яго адзінай чаканай ласкай і адзіным прытулкам, пачалося цараванне Барка. Набліжаўся час ад'езду, — і ён ішоў, амыты прылівам дзятвы, як амывала яго некалі даверлівая атара, і пракладваў у занаву набытым свеце сваю першую баразну. Заўтра ён вернецца ў галечу сваёй радні, прыме адказнасць за столькі жыццяў, колькі, магчыма, і не змогуць пракарміць яго старыя рукі, але ён ужо адчуваў уласную вагу. Як легкакрылы архангел, якому, каб жыць жыццём людзей, давалася б пайсці на хітрыкі — зашыць у пояс кавалак свінцу, — гэтак і Барк з цяжкасцю рабіў першыя крокі, прыцягнены да зямлі натоўпам дзяцей, якім так неабходны вышываныя золатам пантофлікі.

7

Такая яна, пустыня. Каран — а ён усяго толькі пэўны звод правілаў гульні — ператварае яе пяскі ў незвычайнае царства. Не будзь гэтых правілаў, Сахара была б пустэльніай, між тым у яе нетрах разыгрываецца таемны спектакль, бурляць людскія страсці. Сапраўднае жыццё пустыні не ў масавым бадзянні плямён у пошуках пашы для вярблюдаў, а ў гэтай гульні, што вядзецца і па сённяшні дзень. Якая вялізная розніца паміж скоранымі пяскамі і няскоранымі! А хіба не гэтак яно і сярод людзей? Перад воблікам пераўтворанай пустыні мне прыгадваюцца гульні майго мален-

ства, цёмны, і ў пазалоце, парк, які мы насялялі багамі, бязмежнае царства, якое мы стварылі з гэтага квадратнага кіламетра, так дарэшты і не звезданага, так дарэшты і не абгледжанага. У нас быў свой свет, са сваімі асновамі, дзе крокі мелі такое гучанне, дзе рэчы мелі такі сэнс, якія былі немагчымы ў ніякіх іншых краях. Што застаецца ад запоўненага магічным, ледзяным, пякельным ценом маленства парку, калі, даўно дарослы, даўно падначалены іншым законам жыцця, ты аднойчы вяртаецся сюды, і з пачуццём нейкай роспачы ідзеш уздоўж ягонай агароджы — нізенькай сцяны з шэрага каменю, і дзівуешся, як такая невялічкая тэрыторыя ўмяшчала ў сабе цэлы бязмежны свет, і горка разумееш, што ў тое бязмежжа не вернешся ўжо аніколі, бо для гэтага не ў парк — у гульні ўвайсці трэба.

Але болей няма непадлеглых арабскіх земляў. Кап-Джубі, Сісерос, Пуэрта-Кансада, Сагіэт-эль-Хамра, Дора, Смара — не таямніца болей. Далягляды, куды мы так імкнуліся, пагаслі адзін за адным, як тыя кузуркі, што, трапіўшы ў сіло цёплых далоняў, трацяць свае фарбы. Але той, хто паляваў на іх, не быў ахвярай самападману. Мы не ашукваем сябе, калі імкнёмся да ўсё новых адкрыццяў. Як не ашукваў сябе і султан з «Тысячы і адной ночы», які прагнуў нейкай выключнай дзівоснасці, — але світала, і красуні наложніцы пагасалі ў ягоных абдымках, ад першага ж дотыку страціўшы пазалоту сваіх крыльцаў. Нас заварожвалі самі пяскі, а некалі, магчыма, нехта прабуравіць тут нафтавыя свідравіны і разбагацее на гандлі нафтай. Але тыя людзі прыйдуць сюды надта позна. Бо недаступныя пальмавыя гаі ці некрануты пыл ракушніку сваю самую каштоўную долю ўжо ўручылі нам: яны дарылі ўсяго толькі гадзіну захаплення, і перажылі гэтую гадзіну мы.

Што такое пустыня? Мне было наканавана аднойчы апынуцца ў самым яе сэрцы. У 1935 годзе я ляцеў у Індакітай, а апынуўся ў Егіпце, на мяжы з Лівіяй, у палоне пяскоў, як у смале, і ўжо думаў, што і загіну там. Вось як гэта было.

VII. У СЭРЦЫ ПУСТЫНІ

I

На падыходзе да Міжземнага мора мяне сустрэла нізкая воблачнасць. Я знізіў вышыню да дваццаці метраў. Лівень хвошча ў ветравое шкло, а мора, здаецца, аж дыміць. Як ні напружваю зрок, нічога ў гэтай каламуці не відно, хоць бы не напароцца на мачту якога судна.

Мой механік Андрэ Прэво запальвае мне цыгарэту.

— Кавы...

Ён знікае ў хвасце самалёта і вяртаецца з тэрмасам. П'ю. Час ад часу паддаю газу, каб падтрымаць шаг вінтоў у дзве тысячы сто абаротаў. Акідваю вокам цыферблаты: усе прыборы паслухмяныя, кожная стрэлка на сваім месцы. Кідаю хуткі позірк на мора, якое парыць пад дажджом, як агромністы басейн з гарчай вадой. Калі б я быў на гідраплане, я пашкадаваў бы, што яно такое «глухое». Але я на самалёце. «Глухое» мора ці не, тут усё роўна не сядзеш. І гэта невядома чаму надае мне недарэчнага адчування бяспекі. Мора належыць свету, які мне чужы. Аварыя ў гэтай мясціне не для мяне, яна нават не страшыць мяне: я зусім не аснашчаны для мора.

Пасля паўтары гадзіны лёту дождж сціхае. Хмары па-ранейшаму вельмі нізкія, але іх як няўтрыманая ўсмешка ўжо працінае святло. Я люблюся гэтым нетаропкім выспяваннем добрай пагоды. Прадчуваю, што ўгары нада мной пласт белай кудзелі стаў зусім тонкі. Бяру трошкі ўбок, каб абысці лівень: ужо няма патрэбы лезці ў самую яго сэрцавіну. І вось першая прагаліна ў небе...

Я адчуваю яе раней, чым бачу, бо ўперадзе на моры заўважаю доўгую паласу колеру муравы, паляну светлай і густой зеляніны, нібы рунь ячменю на поўдні Марока, якая так дападала да сэрца пасля трох тысяч кіламетраў пяскоў, калі я вяртаўся з Сенегала. Гэткае ж пачуццё ў мяне і тут — як на падыходзе да людскіх селішчаў, і мяне агортвае ўзнёслая радасць. Абарочваюся да Прэво:

— Выкараскаліся, цяпер парадак!

— Дзіва што!..

Туніс. Пакуль самалёт запраўляюць гаручым, я падпісваю паперы. Але ў той момант, калі выходжу з кабінета, да мяне даносіцца нейкі гук — гэтак плюхаецца ў ваду скакун. Глухі, без водгулля, усплёск. Мне імгненна прыгадваецца ўжо чуты падобны гук: выбух у гаражы. Тады ад гэтага хрыплаватага кашлю загінулі два чалавекі. Я абарочваюся да дарогі, што пралягае ўздоўж узлётнай паласы: над ёю курыць лёгкі пыл, там на поўнай хуткасці сутыкнуліся два аўтамабілі і застылі, раптоўна, як ільдамі, акутыя нерухомасцю. Туды бягуць людзі, бягуць і сюды, да канторы:

— Пазваніце... Доктара... Галава...

Сэрца мае сціскаецца. У спакойным святле адвечорка лёсу ўдалося нанесці свой удар. Загублена характэрнае, розум ці, можа, нават само жыццё... Піраты пракраліся па пустыні, і ніхто не пачуў іхніх бясшумных крокаў. І вось у лагернай стаянцы — кароткая мітусня нападу. Затым усё зноў акрываецца залатым спакоем. Ранейшы спакой, ранейшая цішыня... А побач нехта кажа — праламаны чэрап. Не, не хачу нічога ведаць пра гэтыя нерухомыя скрываўлены лоб. Адварочваюся ад дарогі і крочу да свайго самалёта. Але ў душы варушыцца нейкае прадчуванне небяспекі. І неўзабаве я зноў пачую яго, гэты ж гук. Калі на хуткасці дзвесце семдзесят кіламетраў у гадзіну я ўзару наканаванае мне чорнае плато, да мяне данясецца той жа хрыплаваты кашаль: тое ж самае грознае «кха» лёсу, які ўсё-такі падсцярог нас.

У дарогу, на Бенгазі.

2

У дарогу. Сцямнее толькі праз дзве гадзіны. Але ўжо на падлёце да Трыпалітаніі я зняў чорныя акуляры. І пясок вызалочваецца. Божа, якая пустынная гэтая планета! І мяне зноў апаноўвае думка, што рэкі, шаты дрэў і людскія селішчы сваім узнікненнем абвязаны толькі збегу шчаслівых абставін. Бо наша Зямля — гэтая ж такое засілле скалаў і пяску!

Але ўсё гэта чужое мне, я жыву ў свеце палёту. Я адчуваю, як паволі апускаецца ноч, у якую ўваходзіш, бы ў храм. Праз таінства асноўных рытуалаў уваходзіш у безаглядны, бязрадны роздум. Усё зямное

спакваля страчвае свае абрысы і хутка зусім знікне. Увесь гэты краявід унізе яшчэ азораны бледным прызмеркавым святлом, але ўжо расплывісты і цьмяны. І я не ведаю нічога, паўтараю, нічога, што было б вартасней гэтай гадзіны. Той, хто спазнаў невытлумачальнае, палкае захапленне палётам, разумее мяне.

Я спакваля выракаюся сонца. Выракаюся вялізных вызалачаных абшараў, якія далі б мне прытулак у выпадку аварыі... Выракаюся арыенціраў, якія не далі б мне збіцца з дарогі. Выракаюся абрысаў гор на небасхіле, якія дапамаглі б мне не наляцець на іх. Я ўступаю ў ноч. Я плыву ўсялякую, па прыборах. У мяне застаецца толькі адзін саюзнік — зоры...

Гэтае заміранне свету там, унізе, адбываецца нетаропка. Паступова мне ўсё адчувальней не хапае святла. Зямля і неба паступова перамешваюцца. Дол, здаецца, прыўзнямаецца і разбухае, нібы пара. Першыя нябесныя свяцілы трымцяць, быццам у зялёнай вадзе. Яшчэ не хутка настане час, калі яны ператворацца ў цвёрдыя пярлінкі. Яшчэ не хутка можна будзе паназіраць за маўклівай гульнёй знічак. У пэўныя ночы мне выпадала бачыць такія густы імклівы зарапад, што здавалася, там, у сузор'ях, усхадзіўся моцны вецер.

Прэво правярае асвятленне і запасныя лампы. Абгортваем лямпачкі чырвонай паперай.

— Яшчэ раз...

Ён дадае яшчэ адну столку, шчоўкае выключальнікам. Але святло яшчэ занадта яркае. Быццам на засветленым здымку, ад яго толькі зблякнуць і без таго ледзь улоўныя абрысы знешняга свету. Знікне тоненькая мігатлівая плёнка, якою з наступленнем цемнаты падчас яшчэ ахінаюцца ўсе прадметы. Вось і ноч настала. Але гэта яшчэ не сапраўдная ноч. Яшчэ не схаваўся сярпок месяца. Прэво нырае ў хваставое аддзяленне і вяртаецца з сандвічам. Я скубу гронку вінаграду. Мне не хочацца есці. Мне не хочацца ні есці, ні піць. І я зусім не стаміўся, здаецца, магу хоць дзесяць гадоў так ляцець.

Месяца ўжо няма.

Бенгазі адзываецца ўжо ў непрагляднай ночы. Бенгазі спачывае на дне такой глыбокай цемрадзі, што нават зарава няма над ім. Я заўважыў горад толькі на самым падлёце да яго. Шукаю пасадачную пляцоўку — ага, вось яна, па краях успыхваюць чырвоныя

агні. Выразна акрэсліваецца чорны прамавугольнік. Разварочваюся. Святло пражэктара, скіраванага ў неба, уздымаецца ўгору, як слуп полымя, апісвае дугу і пракладае па аэрадрому залатую дарожку. Я раблю яшчэ адзін круг, каб заўважыць усе магчымыя перашкоды. Начное абсталяванне гэтага аэрадрома проста цудоўнае. Збаўляю газ і планірую, быццам апускаюся ў чорную ваду.

Калі я прыямляюся, па мясцоваму часу роўна дваццаць тры гадзіны. Я падрульваю да пражэктара. У тугім святле пражэктара мільгаюць, выбягаючы з цемры і зноў прападаючы ў ёй, надзвычай пачцівыя афіцэры і салдаты. Глядзяць мае паперы, запраўляюць самалёт гаручым. Праз дваццаць хвілін я магу ляцець далей.

— Зрабіце віраж і прайдзіце над намі, каб мы ведалі, што ў вас усё добра.

У дарогу.

Без ніякіх затрымак вырульваю на залатую дарожку, качуся да цёмнай прамоіны ўперадзе. Мой «Сіmun» адрываецца да зямлі куды раней, чым скончылася паласа. Пражэктар следуе за мной, і мне цяжка зрабіць віраж. Нарэшце прамень адводзяць убок — здагадаліся, што мяне слепіць. Раблю разварот з наборам вышыні, у твар нечакана зноў б'е пражэктар, але ён толькі на міг датыкаецца да мяне і слізгае далей, адводзіць убок сваю залатую флейту. Гэтак там, на зямлі выказваюць мне сваю найшчырэйшую прызнасць і ўвагу. І вось я зноў бяру курс на пустыню.

Метэастанцыі Парыжа, Туніса і Бенгазі паабяцалі мне спадарожнага ветру сілай трыццаць — сорок кіламетраў у гадзіну. У такім разе, можна разлічваць на ўсе трыста. Бяру курс правей, на сярэдзіну прамой, якая злучае Александрыю з Каірам. Такім чынам я абміну небяспечныя зоны ўзбярэжжа, і хоць буду ляцець невядомым маршрутам, я абавязкова — ці справа, ці злева — злаўлю агні аднаго з гэтых гарадоў ці хоць бы даліны Ніла. Калі вецер не пераменіцца, мой палёт зойме тры гадзіны дваццаць хвілін. Калі аслабне — тры сорок пяць. І я пачынаю адольванне тысячы пяцідзсяці кіламетраў пустыні.

Месяца ўжо няма. Вакол адна чорная смала — па самыя зоры. На ўсім шляху я не прыкмечу ні агеньчыка, не ўбачу ніводнага арыенцэра, да самага Ніла

я адрэзаны ад людзей, таму што і радыё на борце няма. Я нават не спрабую назіраць яшчэ за чым-кольвечы, апрача компаса і альтметра Сперы. Мяне ўжо нішто не цікавіць, апрача размеранага дыхання тонкай зіхоткай крэскі на цёмнай прыборнай дошцы. Калі Прэво перасядае на іншае месца, я звяраюся з прыборам і асцярожна выроўніваю машыну. І падымаюся на вышыню дзве тысячы метраў, туды, дзе, як мне паведамлілі, дзьме самы спрыяльны вецер. Зрэдку запальваю лямпачку, каб праверыць работу матора — не ўсе прыборы ў мяне асветлены, — але большую частку часу я праводжу ў змроку, сярод маіх драбнючкіх сур'яў, якія выпраменьваюць тое ж нежывое, тое ж невычэрпае і загадкавае святло, што і сапраўдныя зоры, і размаўляюць на той жа мове. І я таксама, як астраном, чытаю кнігу нябеснай механікі. Я таксама засяроджаны і далёкі да ўсяго зямнога. У вонкавым свеце ўсё быццам вымерла. А тут толькі Прэво, які пасля доўгага змагання з сабой нарэшце ўсё-такі здаўся і задрамаў, і цяпер яшчэ паўней я адчуваю адзіноту. Тут толькі роўнае ракатанне матора ды гэтыя спакойныя зоркі на прыборнай дошцы перада мною.

І ўсё-такі я задумваюся. Месяц нам сёння не саюзнік, радыё ў нас няма. Ніводная самая тоненькая нітка не звяжа нас са светам, пакуль мы не выйдзем да ланцужка агнёў на Ніле. Мы цяпер па-за ўсім на свеце, адзін толькі матор утрымвае нас і не дае прапасці ў гэтай смале. Як у казцы, мы перасякаем мёртвую даліну, чорную даліну выпрабаванняў. Тут не спадзявайся на дапамогу. Тут не спадзявайся на прабачэнне сваім пахібкам. Мы аддадзены волі лёсу.

З-за прыборнай дошкі ў адным месцы праточваецца промнік святла. Буджу Прэво, каб ён прытушыў яго. Прэво, як мядзведзь, варушыцца ў цемры, фыркае, вылазіць са свайго кутка. Засяроджана майструе нешта з насовак і чорнай паперы. Промнік святла знікае. Ён занадта рэзка ўрываўся ў гэты свет. Ён быў зусім недарэчы тут, сярод бледнага, бясстраснага фасфарычнага свячэння прыбораў. Гэта было святло начнога шынка, а не зоркі. Да таго ж ён сляпіў мяне, зацямняў мігценне прыбораў.

Мы ляцім ужо тры гадзіны. І раптам справа ўспывае нейкае дзіўнае міготкае святло. Разглядваю яго. За сігнальным агнём на канцы крыла, які дагэтуль

быў нябачны мне, цягнецца доўгі блішчасты след. Нейкае хісткае ззянне, якое то з'яўляецца, то знікае: ага, гэта ж я ўваходжу ў воблака. Гэта яно адлюстроўвае сігнальны агонь. На падыходзе да маіх арыенціраў я аддаў бы перавагу чыстаму небу. Над крылом самалёта ўзнікае светлы німб. Ззянне ярчэе, цяпер яно ўжо ўстойліва прамяніцца, як ружовы букет. Мяне моцна ўстрэсвае — пачынаецца гайданка. Я лячу недзе ў вантробах кучавых аблокаў, таўшчыня якіх мне невядомая. Паднімаюся на вышыню дзве пяцьсот — вакол усё тое ж. Спускаюся да тысячы метраў. Агнявы букет быццам прырос да крыла і толькі разгарэўся яшчэ ярчэй. Ну добра. Ну што ж. Нічога не трэба. Я стараюся не думаць пра гэта. Што будзе, тое будзе. Але мне ўсё-такі не даспадобы гэтае асвятленне — карчма, дый годзе.

Я пачынаю разважаць: «Што я трошкі танцую тут — гэта нармальная з'ява, гэта зразумела, але мяне ўсю дарогу трошкі трэсла, нягледзячы на чыстае неба і вышыню. Вецер ніколечкі не аслаб, значыць, мая хуткасць напэўна перавышала трыста кіламетраў у гадзіну». Зрэшты, я нічога дакладна не ведаю, паспрабую сарыентавацца, калі выйду з хмар.

І вось выходжу. Букет раптоўна знікае. Менавіта па яго знікненню я і даведваюся, што выйшаў з аблокаў. Я ўзіраюся перад сабой і заўважаю, наколькі можна разлічыць, вузкі прасвет, а далей зноў сцяна кучавых аблокаў. І зноў ажыў букет на крыле.

Вынырнуўшы на імгненне, я зноў вязну ў чорнай смале. Гэта пачынае непакоіць, я лячу ўжо тры з паловай гадзіны, вось-вось Ніл, калі я не памыліўся ў разліках. Мне, можа, і ўдасца заўважыць яго ў прасветах, але на гэта мала шанцаў, бо прасветы вельмі рэдкія. Я не адважваюся апусціцца яшчэ ніжэй: калі, выпадкам, хуткасць была меншая, чым я думаў, то пада мной яшчэ ўзвышша.

Я пакуль не адчуваю вялікай трывогі, проста баюся страціць шмат часу. Але я ведаю, калі надыдзе канец майму спакою: праз чатыры гадзіны пятнаццаць хвілін лёту. Праз гэты час, нават калі б зусім не было ветру — а вецер, вядома, быў, — даліна Ніла не магла не застацца ззаду.

Калі я трапляю ў кудзелю аблокаў, агняны букет на крыле адкідвае ўсё болей і болей таропкія, мігат-

лівыя водбліскі, затым раптоўна гасне. Мне не падабаюцца гэтыя зашыфраваныя перагаворы з дэманамі ночы.

Уперадзе загараецца зялёная зорка, праменная, нібы маяк. Што гэта, зорка ці маяк? Зусім не падабаецца мне і гэтае ненатуральнае святло, гэтае свяціла чараўніка, гэтыя небяспечныя запросіны.

Прачнуўся Прэво, запальвае лямпачку, правярае абароты матора. Я адмахваюся ад яго і ягоных лямпачак. Якраз трапіўся прасвет у хмарах, і я карыстаюся гэтым, каб зірнуць, што там, унізе. Прэво зноў упадае ў дрымоту.

Зрэшты, нічога там не выгледзіш.

Ляцім ужо чатыры гадзіны пяць хвілін. Падышоў Прэво, сеў побач.

— Пара было б ужо прыбыць у Каір...

— Даўно пара...

— Што гэта там, зорка? Можа, маяк?

Я трохкі збавіў хуткасць, ад гэтага і прачнуўся Прэво. Ён вельмі чуйны да любых перамен у голасе матора. Я пачынаю павольна зніжацца ў надзеі выслізнуць з-пад аблокаў.

Перад гэтым я звернуўся па карце. У любым выпадку я прамінуў пласкагор'і, пада мной нішто не павіна ўзвышацца над узроўнем мора: я нічым не рызыкую. Прадаўжаю зніжацца і раблю паварот на поўнач. Гэтак я абавязкова пабачу агні абодвух гарадоў. Я іх, безумоўна, пераляцеў, значыць, агні з'явіцца злева. Цяпер я лячу пад скопішчам аблокаў. Але злева адно спусцілася яшчэ ніжэй, трэба яго абысці. Каб не трапіць да яго ў пастку, я разварочваюся і бяру курс на норд-норд-ост.

Не, гэтае воблака апускаецца ўсё ніжэй і засланяе мне ўвесь далагляд. Я не асмельваюся знізіцца яшчэ больш. Я ўжо і так на вышыні чатырохсот метраў, так паказвае мой вышынямер, але хто ведае, які тут ціск. Прэво нахіляецца да мяне. Крычу яму: пайду да мора, там буду зніжацца, а то яшчэ наскочым на што-небудзь...

Зрэшты, нічога невядома, можа, я ўжо лячу над морам. Цемра пад гэтай хмарай проста апраметная. Прыпадаю да шкла. Хоць бы што-кольвечы разгледзець унізе. Я намагаюся. Хоць бы які агеньчык мігнуў, хоць бы якая-небудзь вяха. Я нагадваю чалавека,

які засяроджана корпаецца ў прыску. Які сіліцца адшукаць у нетрах ачага хоць адну жарынку жыцця.

— Марскі маяк!

Мы адначасова ўбачылі гэтую мігатлівую пастку! Якое вар'яцтва! Дзе ён быў, гэты прывідны маяк, гэтая выдумка ночы? Бо ў тую ж секунду, калі мы з Прэво нахіліліся, каб разгледзець яго за трыста метраў пад намі, раптоўна...

— А!

Здаецца, толькі гэта ў мяне і вырвалася. Здаецца, я толькі і адчуў, як наш свет скалануўся і затрашчаў, гатовы разляцецца на друзачкі. На хуткасці дзвесце семдзсят кіламетраў у гадзіну мы ўрэзаліся ў дол.

Потым сотую долю секунды я чакаў: вось агромністай пунсвай зоркай палыхне выбух, і мы абодва знікнем... Ні Прэво, ні я зусім не хваляваліся. Я ўлавіў у сабе адно толькі гэта бязмежнае чаканне, чаканне асляпляльнай зоркі, якая ў тую ж секунду павінна была знішчыць нас. Але пунсвай зоркі ўсё не было. Было толькі нейкае жорсткае скалананне, якое руйнавала нашу кабiну, вырывала вокны, на сотню метраў убок адшпурвала кавалкі абшыўкі, да вантробаў напаўняючы нас сваім грукатам. Самалёт калаціўся, як нож, запушчаны здалёк у цвёрды камель. Нас шалёна трэсла і падкідала. Секунда, другая... Самалёт усё трэсся, і я з нейкай дзікай нецярплінасцю чакаў, калі гэтая нерастрачаная сіла разарве яго, як гранату. Але падземныя штуршкі прадаўжаліся, а канчатковага выбуху ўсё не было. І я нічога не цяміў, што ж гэта робіцца. Я не разумеў ні гэтага скаланання, ні гэтага гневу, ні гэтай бясконцай адтэрміноўкі... пяць... шэсць секунд... Нечакана нас так шалёна крутанула, што вылецелі праз акно кабiны нашы цыгарэты і рассыпалася правае крыло,— потым усталявалася цішыня. Усё здранцвела і замерла. Я крыкнуў Прэво:

— Выскоквайце! Хутчэй!

— Згарым! — усклікнуў ён.

І мы кульнуліся праз вырванае акно. Спыніліся толькі метраў за дваццаць.

— Вы цэлы? — пытаюся ў Прэво.

— Цэлы! — адказвае ён.

Але чамусьці трэ калена.

— Паскачыце, пабегайце, прысягніце, што ў вас нічога не зламана! — прашу я.

— А ён у адказ:

— Нічога, гэта аварыйная помпа...

Мне мроілася, што ён вось-вось рассыплецца, разваліцца напалам, а ён, утаропіўшыся ў адну кропку, усё паўтараў:

— Гэта аварыйная помпа!..

««Ён звар'яцеў,— падумаў я,— зараз пусціцца ў скокі...»

Але, адарваўшы вочы ад самалёта, які нарэшце перастаў гарэць, ён паглядзеў на мяне і паўтараў:

— Нічога, гэта аварыйная помпа ўдарыла мяне па калене.

3

Проста неверагодна, што мы засталіся жывыя. З электрычным ліхтарыкам у руцэ ідзём па следзе самалёта на зямлі. Ужо праз дзвесце пяцьдзсят метраў ад таго месца, дзе ён спыніўся, натыкаемся на пакарэжанае жалезнае ламачча абшыўкі, расшпурлянае ўздоўж усяго шляху машыны па пяску. Удзень мы ўбачым, што мы амаль па датычнай наткнуліся на спадзісты адхон вяршыні нейкага пустыннага плато. У месцы сутыкнення яма ў грунце нагадвае яму ад плуга. Самалёт, не перавярнуўшыся, як нейкая рэптылія, пузам праклаў сабе дарогу, памагаючы яраснымі рухамі хваста. Поўз на хуткасці дзвесце семдзсят кіламетраў у гадзіну. Несумненна, мы абавязаны жыццём гэтым чорным, круглым, падатлівым камяням, якія ляжалі тут, нібы шары на бильярдным сталі.

Прэво адключае акумулятары, каб часам не ўзнік пажар ад кароткага замыкання. Я прыпіраюся да матора і прыкідваю: усе чатыры гадзіны пятнаццаць хвілін лёту на мяне дзейнічала сіла ветру з хуткасцю ў пяцьдзсят кіламетраў у гадзіну, мяне сапраўды ўвесь час пагойдвала. Але, можа, ён дзьмуў не так, як нам прадказвалі, а мяняўся — а хто ведае, у якім кірунку. Значыць, вызначыць, дзе мы знаходзімся, можна з дакладнасцю кіламетраў у чатырыста...

Прэво сядзе побач і кажа:

— Проста неверагодна, што мы жывыя...

Я маўчу і не адчуваю ніякай радасці. Мяне працяла адна подумка і ўжо не дае спакою.

Прашу Прэво запаліць свой ліхтарык, каб ён служыў мне маяком, а сам са сваім ліхтарыкам у руцэ адыходжу. Іду напрамкі ўперад, уважліва гляджу пад ногі. Крочу нетаропка, раблю шырокі паўкруг, зноў і зноў мяняю кірунак. Я пільна ўзіраюся долу — гэтак шукаюць згубленыя пярсцёнак. Зусім нядаўна я вось гэтак шукаў на зямлі жывую іскрынку. Я іду ўсё далей і далей у цемрадзь, схіліўшыся над белым колам, якое вяду з сабою. Значыць, сапраўды... Значыць, сапраўды... Павольна вяртаюся да самалёта. У роздуме сядзя ля кабіны. Я шукаў хоць якую-кольвечы зачэпку для надзеі. І не знайшоў яе. Я шукаў хоць якую-кольвечы адмету жыцця, але жыццё не падало мне аніякага знаку.

— Прэво, я не бачыў ні каліўца травы...

Прэво маўчыць, і я не ведаю, ці зразумеў ён мяне. Мы яшчэ пагаворым пра гэта, калі заслона будзе паднята, калі настане дзень. Нічога не адчуваю, адну толькі страшэнную стому, і думаю: «Апынуцца пасярод пустыні, калі арыентуешся з дакладнасцю да чатырохсот кіламетраў...» Я рыўком ускокваю на ногі:

— Вада!

Бакі з гаручым, бакі з маслам прабіты. Нашы запасы вады таксама выцеклі. Пясок выпіў усё. Знаходзім прадзіраўлены тэрмас, у ім уцалела з паўлітра кавы, на дне другога — з чвэрць літра белага віна. Працэджваем гэтае пітво і зліваем у адзін посуд. Яшчэ знайшліся некалькі гронак вінаграду і адным-адзіны апельсін. І я прыкідваю: «Гэтага недастаткова і на пяць гадзін шляху па спякотнай пустыні...»

Мы ўладкоўваемся ў кабіне, будзем чакаць дня. Я кладуся спаць. Ужо засынаючы, падводжу вынікі нашай прыгоды: мы абсалютна не ведаем, дзе знаходзімся. У нас няма і літра вадкасці. Калі мы не дужа адхіліліся ад трасы, нас адшукаюць у лепшым выпадку праз тыдзень, а гэта будзе занадта позна. А калі нас занесла далёка ўбок, то знойдуць праз паўгода. Няма чаго разлічваць на самалёты: нас будуць шукаць у прасторы ў тры тысячы квадратных кіламетраў.

— Ах, шкода... — прамаўляе Прэво.

— Што?

— Усё ж магло скончыцца адразу!..

Але не варта так хутка адмаўляцца ад жыцця. Мы

з Прэво бяром сябе ў рукі. Нельга траціць надзеі, хай сабе цень надзеі — і, можа, адбудзецца цуд і выратаванне ўсё-такі прыйдзе з неба. Тым больш нельга сядзець на месцы,— а раптам паблізу маецца які-небудзь азіс? Будзем хадзіць і шукаць цэлы дзень. А вечарам вернемся да самалёта. А перад адыходам вялікімі літарамі занатуем на пяску, дзе мы і што мяркуем рабіць.

Скручваюся ў клубок і засынаю аж да дня. Якое шчасце заснуць! Стома агортвае мяне безліччу зданяў. Я не самотны ў пустыні, мая дрымота напоўнена галасамі, успамінамі, пошпапам прызнанняў. Мне яшчэ не хочацца піць, я добра адчуваю сябе, я аддаюся сну, як прыгодзе. І ява адступае...

О, усё зусім перайначылася, калі настаў дзень!

4

Я вельмі любіў Сахару. Я шмат начэй правёў у краі няскораных плямёнаў. Не раз прачынаўся сярод бязмежных бялёсых пяскоў, хвалістых, як мора ад ветру. І засынаў пад крылом самалёта і чакаў дапамогі,— але цяпер гэта не ішло ні ў якое параўнанне.

Мы караскаемся па схілах гарбатых узгоркаў. Дол — пясок, цалкам уккрыты тонкім слоём бліскучых чорных каменьчыкаў. Нагадваючы металічную луску, купалы ўзгоркаў блішчаць, як кальчуга. Мы трапілі ў свет мінералаў. Усё вакол закута ў браню.

Адолееш адзін высокі пагорак, а воддаль узнімаецца другі, гэтакі ж бліскучы і чорны. Ідзём, шкрабаючы дол нагамі, каб пакінуць па сабе пуцяводную ніць і потым вярнуцца па ёй назад, да самалёта. Крочым тварам да сонца. Насуперак усякай логіцы я вырашыў узяць курс на ўсход, хоць усё, і метэастанцыі, і час, праведзены ў палёце, прымушалі меркаваць, што я пераляцеў Ніл. Але калі я наважыўся трошкі прайсці ў кірунку на захад, мне богведама чаму стала нейк зусім не па сабе. Не, на захад пойдзем заўтра. І ад поўначы пакуль адмовімся, хоць гэтая дарога і вядзе да мора. Праз тры дні, калі мы ў паўтрызненні вырашылі канчаткова пакінуць разбіты самалёт і ісці, ісці, пакуль не пападаем, мы зноў-такі рушылі на ўсход. Дакладней, на ост-норд-ост. І гэта зноў-такі насуперак

усякай логіцы, як, зрэшты, і насуперак усялякай надзеі. І потым, калі ўжо будзем уратаваны, мы выявім, што ніякі іншы кірунак не прынёс бы нам збавення, бо калі б мы пайшлі на поўнач, нам, надта ўжо знямоглым, усё роўна не ўдалося б дабрацца да мора.

Якой бы недарэчнасцю ні выглядала гэта, сёння мне здаецца, што пазбаўлены люб-якой падказкі, якая магла б прадвызначыць наш выбар, я абраў гэты напрамак толькі таму, што ён выратаваў у Андах майго сябра Гіёмэ, якога я так доўга шукаў. Ён падсвядома стаў для мяне напрамкам да жыцця.

Пасля пяці гадзін шляху краявід мяняецца. Адзінокая рака пяску нібыта сцякае ў нейкую лагчынку, і мы пускаемся па ёй. Ідзём хутка, нам трэба прайсці як мага болей і да ночы вярнуцца назад, калі нічога не нагабаем. Раптоўна я спыняюся як укупаны:

— Прэво!

— Што?

— Сляды...

Калі ж гэта мы забыліся пакідаць за сабой багразну? Калі мы не адшукаем яе — канец.

Вяртаемся назад, але бяром трошкі правей. Адыдем як мага далей, павернем яшчэ раз пад прамым вуглом і тады напэўна перасячом стары след.

Звязаўшы гэтую нітку, прастуем далей. Спёка ўзмацняецца, а з ёю нараджаюцца і міражы. Але гэта пакуль самыя элементарныя міражы. На даляглядзе вялікае возера, а падыдзеш бліжэй — і няма яго. Вырашаем перайсці пясчаную лагчыну, падняцца на самы высокі ўзгорак і агледзець наваколле. Ідзём ужо шэсць гадзін. Адмахалі, відаць, добрых трыццаць пяць кіламетраў. Узбіраемся на вяршыню намечанага чорнага купала і моўчкі сядаем. Унізе пясчана рака, па якой мы ішлі, упадае ў пясчанае мора, без адзінага каменьчыка — зіхоткая белата слепіць, рэжа вочы. Пустыня, як вокам ахапіць — пустыня. Але ўдалечыні пералівы святла ствараюць новыя міражы, куды болей хвалявальныя. Там узнікаюцца крэпасці і мінарэты, высозныя будыніны з выразнымі абрысамі. Яшчэ прыкмячаю вялікую цёмную пляму, якая здаецца зялёным гаем, але яна аказваецца воблакам — апошнім з тых, што ўдзень расейваюцца і зноў уваскрасаюць пад вечар. Той гай — усяго толькі цень кучавага воблака.

Далей ісці няма сэнсу, гэта нічога не дасць. Трэба вяртацца да самалёта, гэты чырвона-белы бакен, магчыма, заўважаць нашы таварышы. Хоць я і не пешчу ніякіх надзей на іхнія пошукі, і ўсё-такі толькі з паветра, можа прыйсці выратаванне. А галоўнае, там, у самалёце, засталіся апошнія кроплі вадкасці, а мы болей не можам трываць, так хочацца піць. Нам трэба вярнуцца — каб жыць. Мы вязні гэтага жалезнага кола, мы ў палоне смагі, надоўга яна не адпусціць.

Але як цяжка паварочваць назад, калі, магчыма, наперадзе — жыццё! Магчыма, там, за міражамі, і сапраўды ўстаюць гарады, цячэ па каналах вада, зелянеюць лугі. Я ведаю, вярнуцца назад — проста неабходна. І ўсё ж, калі раблю гэты жудасны паварот, у мяне такое адчуванне, што я іду на дно.

Ляжым каля самалёта. За дзень мы адмахалі больш шасцідзесяці кіламетраў. Усё пітво, якое ў нас было, выпілі. Ніякіх прыкмет жыцця на ўсходзе не выявілі, і аніводзін наш таварыш у тым баку не пралятаў. Колькі мы яшчэ пратрымаемся? Нам ужо так хочацца піць...

З абломкаў раструшчанага крыла склалі вялікі касцёр. Прыгатавалі бензін і лісты толю, прапітанага магніем, якія пры згаранні даюць рэзкі белы бляск. Пачакаем, каб зусім сцямнела, і запалім наш касцёр бедства... Але дзе яны, людзі?

І вось полымя ўжо шугае ўгору. Набожна глядзім, як палае сярод пустыні наш сігнальны агонь. Глядзім, як ззяе ў мораку наша няное праменнае пасланне. І я думаю — яно нясе ў сабе не толькі распачную пазву, але і любоў. Мы просім піць, але просім і водгуку. Хай жа ўспыхне ў мораку ночы яшчэ які-небудзь агонь, адны ж толькі людзі валодаюць агнём, хай жа яны адгукнуцца!

Мне мрояцца вочы жонкі. Адны гэтыя вочы, нічога болей. Яны дапытліва глядзяць на мяне. Мне мрояцца вочы ўсіх, для каго я, магчыма, нешта значу. І ўсе гэтыя вочы дапытліва глядзяць на мяне. Мноства позіркаў дакарае мяне за маё маўчанне. Але я адгукаюся! Я адгукаюся! Адгукаюся, як толькі магу, я не магу распаліць яшчэ ярчэй гэты агонь у начы!

Я зрабіў усё, што мог. Мы абодва зрабілі ўсё, што маглі: шэсцьдзесят кіламетраў амаль без вады. Цяпер

нам ужо няма чаго піць болей. Хіба ж гэта наша віна, што мы не зможам доўга пратрымацца? Мы б і рады слухмяна застацца тут і пацягваць з нашых біклагаў. Але ў тую секунду, як я ўбачыў дно алавянага кубачка, нейкі маятнік пусціўся адмерваць час. У тую секунду, як я ўвабраў асалоду апошняй кроплі, я пакаціўся пад адхон. Што я магу зрабіць, калі час адносіць мяне, як рака? Прэво плача.

Ляпаю яго па плячы. Я супакойваю яго:

— Прападаць дык прападаць...

А ён у адказ:

— Калі вы думаеце, што я аплакваю сябе...

Ну, канечне, я і сам спасціг гэтую ісціну. Вытрываць можна ўсё на свеце. І заўтра, і паслязаўтра я зноў пераканаюся, што вытрываць можна літаральна ўсё на свеце. Я толькі напалову веру ў перадсмяротныя пакуты. Не ўпершыню прыходжу да такой высновы. Неяк я ўжо думаў, што так і патану, не выбраўшыся з кабіны самалёта, але гэта не вельмі мучыла мяне. Потым зноў быў выпадак, калі я ўжо не спадзяваўся ўцалець, але я не ўпадаў у роспач. Вось і зараз я не адчуваю ніякіх мучэнняў. Заўтра я зраблю адкрыцці яшчэ болей здзіўляльныя. І хоць мы запалілі гэткае агромністае вогнішча, бог сведка, я ўжо не спадзяюся, што наш покліч дойдзе да людзей!..

«Калі вы думаеце, што я сябе...» Вось яно, вось што сапраўды невыносна. Штораз, як перада мной узнікаюць гэтыя вочы, дзе столькі чакання, мяне як апякае. Раптоўнае жаданне апаноўвае мной — ускочыць на ногі і апантана бегчы. Там — клічуць на дапамогу, там — гінуць!

Дзіўны абмен ролямі, але я заўсёды думаў, што гэтак яно і ёсць. Аднак толькі Прэво дапамог мне зразумець, як гэта слушна. Ну вось, і Прэво таксама не адчувае таго страху перад смерцю, пра які нам прадудзелі вушы. Але існуе нешта такое, чаго ён не можа перанесці гэтак жа, як і я.

О, з якой бы лёгкасцю згадзіўся я заснуць, заснуць на ноч ці на векі! Калі заснеш, будзе ўжо ўсё роўна. І тады — бязмежны спакой! А гэтыя воклічы, што вось-вось панясуцца адтуль, гэтыя агромністыя кастры адчаю... я не магу іх вынесці. Я не магу склаўшы рукі спакойна глядзець, як гінуць людзі! Кожная секунда

нашага маўчання паволі забівае тых, каго я люблю. І вялікі гнеў ускіпае ўва мне: навошта гэтыя ланцугі, якія не даюць мне свечасова дабегчы і выратаваць тапельцаў? Чаму гэтыя агромністы касцёр не разносіць наш крык па ўсім свеце? Патрывайце... Мы ідзем!.. Мы ідзем!.. Мы выратуем вас!

Магній згарэў, полымя кастра чырванее і гасне. Засталася толькі купінка жару, мы падаёмся да яе, каб пагрэцца. Вось і завершана наша зіхоткае пасланне. А што зыначылася ў свеце? Э, я выдатна ведаю, што нічога не зыначылася. Бо наша малітва не магла быць пачута.

Ну што ж. Буду спаць.

5

На досвітку мы анучай сабралі з уцалелага крыла некалькі кропель расы ўперамешку з фарбай і маслам. Было да нудоты агідна, але мы выпілі. Раз нічога лепшага не мелася, то, прынамсі, хоць вусны змачылі.

Пасля гэтага банкету Прэво сказаў:

— Добра, хоць рэвальвер ёсць.

Гэта нечакана абурыла мяне, і я са злоснай варожасцю абярнуўся да яго. Нішто ў гэты момант не выклікала б у мяне большай нянавісці, як чуллівая сцэна. Мне пазарэз неабходна было верыць, што ўсё проста, вельмі проста. І нарадзіцца. І вырасці. І памерці ад смагі.

Скоса пазіраю на Прэво, гатовы абарваць яго, калі трэба, толькі б ён маўчаў. Але не, Прэво прамовіў гэта спакойна. Для яго гэта пытанне ахайнасці. Ён падышоў да гэтай тэмы так, як быццам прапанаваў мне: «Давай памыем рукі». У такім разе, усё ў парадку. Я і сам падумаў пра гэта яшчэ ўчора, калі на вочы трапіла скураная кабура. Я разважаў цвяроза, а не ў адчаі. З адчаем думаеш толькі пра іншых. Пра тое, што мы бяссільныя супакоіць усіх тых, за каго мы ў адказе. Рэвальвер тут ні пры чым.

Нас усё яшчэ не шукаюць, дакладней, нас, безумоўна, шукаюць, але не там, дзе трэба. Найверагодней, у Аравіі. Толькі на другі дзень нам суджана было

пачуць рокат матора, але да гэтага часу мы ўжо адышлі ад сваёй разбітай машыны. Гэты адзіны далёкі-далёкі гул не ўзрушыў нас. Дзве чорныя кропкі ў пустыні, усеянай чорнымі кропкамі камянёў,— мы ніяк не маглі спадзявацца, што нас заўважаць. І памылкай будзе, калі нехта некалі падумае, што я пакутаваў ад гэтага. Я не адчуваў ніякіх пакут. Мне здавалася, што нашы ратаўнікі кружаць недзе ў іншым свеце.

Калі самалёт загублены ў пустыні, дзесьці ў прастрані ў сотні тысяч квадратных кіламетраў, яго хутчэй чым за два тыдні адшукаць немагчыма: а нас, відаць, шукаюць скрозь ад Трыпалітаніі да Персідскага заліва. Але сёння я яшчэ чапляюся за гэтую саломінку, таму што болей спадзявацца няма на што. І я мяняю тактыку: пайду на разведку адзін. Калі хто адшукае нас, Прэво падасць мне знак — запаліць касцёр... Але ніхто нас не адшукае.

І вось я адыходжу, і нават не ведаю, ці знайду ў сабе сілы вярнуцца. Прыгадваецца ўсё, што мне вядома пра Лівійскую пустыню. Калі ў Сахары сорок працэнтаў вільготнасці, дык тут яна падае да васемнаццаці. І жыццё выпарваецца, як туманок. Бедуіны, падарожнікі, афіцэры-каланісты сцвярджаюць, што без вады тут можна пратрымацца толькі дзевятнаццаць гадзін. Па дваццатай гадзіне ў вачах пачынаюць мігцець бліскаўкі і — гэта пачатак канца: смага накідваецца на вас і б'е, як маланка.

Але гэты паўночна-ўсходні вецер, гэты ненармальны вецер, які так ашукаў нас, які насупор усім прэгнозам прыкаваў нас да гэтага плато, зараз, безумоўна, падоўжыць наша жыццё. Але ці нашмат ён адтэрмінуе нам першыя бліскаўкі ў вачах?

Я адыходжу, і ў мяне такое адчуванне, што я на кволым чаўнаку плыву ў акіян.

І ўсё ж на світанні ваколле выглядае не гэтак ужо і змрочна. І спачатку я крочу, засунуўшы рукі ў кішэні, як марадзёр. Учора ўвечары мы расставілі сіло ля нейкіх загадкавых нор, і ўва мне ачнуўся браканьер. Перш-наперш іду праверыць пасткі: яны пустыя.

Значыць, я так і не нап'юся свежай крыві. Па праўдзе кажучы, я на гэта і не спадзяваўся.

Але я ніколечкі не расчараваны, наадварот, мяне даймае цікавасць. Чым жывяцца гэтыя звяркі ў пус-

тыні? Гэта, безумоўна, «фенэкі», пясчаныя лісы, дробныя драпежнікі велічынёй з труса і з даўжэзнымі вушамі. Я паддаюся спакусе і іду па следзе аднаго звярка. След прыводзіць да пясчанага ручая, дзе кожны крок фенэка адбіўся вельмі выразна. Я люблюся тонкім пальмавым лістком, які пакідае гэта лапка з трыма растапыранымі веерам пальцамі. Уяўляю, як на золку мой даўгавухі прыцель трушком перабагяў ад каменя да каменя і злізваў начную расу. Вось сляды пайшлі радзей: мой ліс пабег. Вось яму сустрэўся сабрат, і яны падрупалі далей разам. Я з нейкай дзіўнай радасцю сачу за гэтай ранішняй прагулянкай. Як хораша бачыць, што і тут ёсць жыццё. І я нават трошкі забываюся, што хачу піць...

А вось нарэшце і кладоўкі маіх лісак. Воддаль адзін да аднаго, па аднаму на сто метраў ледзь віднеюцца над пяском дробненькія чэзлыя кусцікі не вышэй супоўніцы; яны ўсе ўнізаны маленькімі залацістымі слімакамі. На золаку фенэк ходзіць па харчы. І тут я натыкаюся на адну з вялікіх таямніц прыроды.

Мой ліс затрымліваецца не ля кожнага кусціка. Аднаго, хоць на ім і шмат слімакоў, ён не чапае. Другога абыходзіць з відавочнай асцярогай. Да некаторага набліжаецца, але аб'ядае не цалкам. Знімае два-тры слімакі і адпраўляецца ў іншы «рэстаран».

Што гэта — гульня? Можа, ён адмаўляецца наталіць голад адразу, каб падоўжыць асалоду сваёй ранішняй прагулянкі? Наўрад. Гульня занадта разумная, яе дыктуе неабходнасць. Калі фенэк накінецца на першы ж нагабаны кусцік, ён за два-тры сняданкі знішчыць увесь свой жывы паёк. І кусцік за кусцікам скасуе ўвесь свой статак. Але фенэк вельмі баіцца перашкодзіць расплоду. І дзеля аднаго сняданка ён не толькі абягае добрую сотню гэтых рудых касмылікаў, але ніколі не чэпіць з адной і той жа галінкі двух слімакоў падрад. Усё адбываецца так, як быццам ён усведамляе, чым рызыкуюе. Калі б ён наядаўся безаглядна, ён пазводзіў бы ўсіх слімакоў. А не стала б слімакоў, не стала б і фенэкаў.

Сляды зноў прывялі мяне да нары. Фенэк ужо дома, ён, безумоўна, яшчэ здалёк пачуў мае цяжкія крокі і цяпер у страху чакае. І я кажу яму: «Ліска мая, няма мне ратунку, але дзіва, мне ўсё роўна вельмі цікава, як ты жывеш, як маешся...»

Стаю ў роздуме... Так, сапраўды, мусіць, можна прымірыцца літаральна з усім. Не замінае ж чалавеку жыць і радавацца думка пра тое, што гадоў праз трыццаць ён, магчыма, памрэ. А трыццаць гадоў ці тры дні... тут уся справа ў тым, якой мерай мераць...

Толькі вось усплываюць перад вачыма вобразы, якія лепей не ўспамінаць...

Я зноў іду сваёй дарогай, стома ўсё мацнее, і нешта ўва мне змянілася. Міражоў няма, а я сам іх выдумляю...

— Э-гей!

Я з крыкам узнімаю рукі — там чалавек, ён махае мне... Не, гэта проста чорны каменны слуп. Пустыня ажывае. Я хацеў разбудзіць гэтага соннага бедуіна, а ён ператварыўся ў счарнелы камель дрэва. У камель дрэва? Адкуль яно тут? Нагінаюся, хачу падняць адламаную галіну: яна з мармуру! Выпроставаюся і азіраюся: вось і яшчэ чорны мрамур. Усё вакол усеяна абломкамі дагістарычнага лесу. Сотні тысяч гадоў таму назад ён, як храм, рухнуў пад страшэнным, першабытнай сілы ўраганам. І стагоддзі дакацілі да мяне гэтыя асколкі гіганцкіх калон, гладкія, як сталёвыя брусы, акамянелыя, ашклянелыя, колеру тушы. Яшчэ можна ўбачыць, дзе ад камля адыходзіла голле, можна прасачыць жывыя звівы дрэва, палічыць кольцы на зрэзе. На гэты лес, напоўнены колісь птаствам і музыкай, абрушыўся нейкі страшны праклён, і дрэвы ператварыліся ў слупы мінералу. І я адчуваю, што гэтае наваколле мне варожае. Чарнейшыя, чым жалезныя даспехі ўзгоркаў, гэтыя велічныя зломкі адпрэчваюць мяне. Што трэба мне, жывому, тут, сярод гэтага непадкупнага мармуру? Мне, тленнаму, мне, чыя плоць рассыплецца прахам, што трэба мне тут, у царстве вечнасці?

З учарашняга дня я прайшоў кіламетраў з восемдзсят. Гэта, безумоўна, ад смагі ў мяне кружыцца галава. Ці, можа, ад сонца? Яно так зіхаціць на гэтых, нібы нацёртых маслам, абломках, акамянелых камлях. На гэтым панцыры сусвету. Тут няма ўжо ні пяску, ні лісаў. Гэта нейкае валатоўскае кавадла. І я брыду па гэтым кавадле. І сонца гулкім молатам б'е мяне па галаве. Ах, вунь там...

— Э-гей! Э-ге-гей!

«Там нікога няма, супакойся, ты трызніш».

Так я ўгаворваю самога сябе, бо трэба апамятацца. Мне так цяжка не верыць сваім вачам. Так цяжка ўтрымацца, каб не кінуцца да таго каравана, што ідзе... вунь там... бачыш!..

— Дурню, ты яго проста выдумаў, ты і сам гэта ведаеш...

— У такім разе, усё на свеце падман...

Усё на свеце падман, апрача гэтага крыжа за дваццаць кіламетраў ад мяне на вяршыні ўзгорка. Таго крыжа ці маяка...

Але ж мора не ў тым баку. Значыць, гэта крыж. Я цэлую ноч вывучаў карту. Марная работа, невядома ж, дзе мы. Але я прыпадаў да ўсіх паметак, якімі абазначалася прысутнасць чалавека. І ў адным месцы наткнуўся на маленькі кружок з гэткім жа крыжам. Прагледзеў умоўныя абазначэнні на палях: царква, місія ці манастыр. Побач з крыжам мелася чорная кропка. Зноў паглядзеў на палі: пастаянны калодзеж... Сэрца маё закалацілася, і я голасна перачытаў: «Пастаянны калодзеж... Пастаянны калодзеж!» Хіба Алі-Баба і ўсе ягоныя скарбы могуць ісці ў параўнанне з адным пастаянным калодзежам? Трошкі воддаль я заўважыў два белыя кружочки. На палях значылася: «Часовы калодзеж». Гэта было ўжо не так дзівосна. А за гэтай паметкай не мелася ўжо нічога болей. Анічога.

Вось яна, місія ці манастыр! Манахі ўзнеслі на ўзгорку высачэзны крыж — ратоўны знак для тых, хто гіне! І мне застаецца толькі адно: праставаць да яго. І мне застаецца толькі адно: бегчы прама да гэтых дамініканцаў...

— Але ў Лівіі толькі копцыя манастыры.

— ...прама да гэтых вучоных дамініканцаў. У іх цудоўная прахалодная кухня з чырвонай кафлі, а ў двары — дзівосная ржавая помпа. І пад іржавай помпай... пад іржавай помпай, ну вядома ж... пад іржаваю помпай і знаходзіцца пастаянны калодзеж! О, якое гэта будзе свята, калі я пазваню ў дзверы, калі я ўдару ў зван!..

— Дурню, такія дамы — у Правансе, дый там, дарэчы, няма ніякага звона.

— ...я ўдару ў зван! Швейцар уздыме рукі ў неба і ўсклікне: «Сам бог паслаў вас!» І скліча ўсю бра-

цію. І манахі кінуцца да мяне. Яны ласкава прымуць мяне, як бяздомную сірацінку. І завядуць мяне на кухню. І скажуць: «Зараз, зараз, сын мой... мы толькі збегаем да пастаяннага калодзежа...»

А я — а мяне будзе аж калаціць ад шчасця...

Але не, я не буду плакаць толькі ад таго, што там, на ўзгорку, ужо няма ніякага крыжа.

Усе абяцанкі захаду — адно ашуканства. Я паварочваю на поўнач.

Прынамсі, поўнач хоць напоўнена песняю мора.

Ну вось, яшчэ адзін перавал адолены — ах, які далягляд!.. Вось ён, самы дзівосны горад на свеце!

— Ты ж і сам ведаеш, гэта міраж...

Так, я выдатна ведаю, што гэта міраж. Мяне не ашукаеш, не! Але калі мне даспадобы гнацца за міражом? Калі мне даспадобы спадзявацца? Калі мне даспадобы любіць гэты зубчасты горад, расквечаны сонцам? Калі мне даспадобы крочыць наперад, крочыць лёгка і хутка, бо я ўжо не адчуваю стомы, бо я шчаслівы?.. Прэво са сваім рэвальверам проста смешны! Мая схмялеласць куды прывабней. Я п'яны. Я паміраю ад смагі!

Прыцемак працверазіў мяне. Раптоўна спыняюся, мне робіцца страшна: я зайшоў вельмі далёка. У прыцемку міраж прападае. Далягляд скідае з сябе сваю мішуру, свае свяшчэнніцкія рызы. Цяпер гэта — далягляд пустыні.

— Вось і дамогся свайго! Зараз цябе агорне ноч, давядзецца чакаць світаньня, а да заўтра сляды твае сатруцца — і не будзе звароту.

— Тады ўжо лепей ісці толькі наперад... Навошта зноў вяртацца назад? Мне ўжо не хочацца адступіць, а раптам я нарэшце ўбачу... раптам нарэшце ўбачу мора!..

— Дзе ты ўбачыш мора? Ты ніколі не дойдзеш да яго. Паміж ім і табою не меней трохсот кіламетраў. А каля вашага «сімуна» цябе чакае Прэво! І, магчыма, яго ўжо заўважыў які-небудзь караван...

Ну што ж, добра, я вярнуся, але спачатку пагукаю, а раптам непадалёк людзі:

— Эге-гей!

Ёсць жа людзі на гэтай алюджанай планеце!..

— Эгей, людзі!..

Я хрыпну. У мяне прападае голас. Проста смешна гэтак надрывацца... Аднак паспрабуем яшчэ раз:

— Лю-дзі!..

Гэта гучыць так ненатуральна і напышліва...

І я паварочваю назад.

Пасля дзвюх гадзін шляху заўважаю водбліск вялізнага кастра. Прэво, устрывожаны маім знікненнем, распаліў яго ледзь не да неба. А!.. для мяне гэта не мае ніякага значэння!..

Яшчэ гадзіна хады... Яшчэ пяцьсот метраў. Яшчэ сто. Яшчэ пяцьдзесят.

— Ах!

Спыняюся як укопаны. Нястрымная радасць залівае маё сэрца. Асветлены полымем, Прэво размаўляе з двума арабамі, якія сядзяць, прыпёршыся да матора. Ён яшчэ не заўважыў мяне. Ён надта апанаваны сваёй уласнай радасцю. Ах, калі б гэта чакаў я, а не ён... я ўжо быў бы на волі! Радасна крычу:

— Эгей!

Абодва бедуіны ўскокваюць на ногі, абарочваюцца і глядзяць на мяне. Прэво пакідае іх і ідзе мне насустрач. Я працягваю рукі. Прэво падхоплівае мяне пад локаць. Я што — падаў? Кажу яму:

— Нарэшце яны тут!

— Хто?

— Арабы!

— Якія арабы?

— Ды тыя, што тут, з вамі!..

Прэво дзіўна глядзіць на мяне і неяк нехаця, быццам проці волі давярае мне вялікую тайну, кажа:

— Ніякіх арабаў тут няма...

Вось цяпер я, мусіць, заплачу.

6

Тут можна пражыць без вады толькі дзевятнаццаць гадзін, а што мы пілі з учарашняга вечара? Некалькі кропель расы на світанні! Але па-ранейшаму пануе паўночна-ўсходні вецер, і гэтая акалічнасць трошкі запавольвае наша высыханне. Дзякуючы гэтай заслоне ў небе яшчэ збіраюцца воблакі, цэлыя горы аблокаў. Ах, калі б яны дайшлі да нас, калі б пайшоў дождж! Але ў пустыні дажджоў не бывае.

— Прэво, давай разрэжам адзін парашут на трохкутнікі. Раскладзём іх на пяску і прыціснем каменем. Калі вецер не пераменіцца, на досвітку выкруцім гэтыя анучы ў бак з-пад гаручага, усё-ткі збярэцца хоць трэшкі расы.

Мы разаслалі пад зоркамі шэсць белых пасцілак. Прэво зняў з самалёта бак. Заставалася толькі дачакацца ранку.

Сярод абломкаў Прэво знайшоў сапраўдны цуд — апельсін! Дзелім яго пароўну. Я неверагодна рады, і ўсё-такі адзін апельсін — так мала, нам трэба было літраў дваццаць вады!

Ляжу каля нашага начнога вогнішча, гляджу на залатавы сонечны плод і думаю: «Людзі не ведаюць, што гэта такое — апельсін...» І яшчэ думаю: «Мы асуджаны, але і зараз, як раніцай, гэта не замянае мне радавацца. Вось я трымаю ў руцэ палавінку апельсіна — і гэта адна з самых раскошных хвілін у маім жыцці. Кладуся на спіну, высмоктваю дольку за долкай і лічу знічкі. У гэты міг я шчаслівы, бясконца шчаслівы. І я зноў думаю: «У жыцці кожнае становішча — гэта своеасаблівы свет, яго законы можна спасцігнуць толькі знутры». Я толькі цяпер разумею, навошта асуджанаму на смерць апошняя цыгарэта і шклянка рому. Раней да мяне не даходзіла, навошта смяротніку такая міласціна. А яна ж дорыць яму вялікую асалоду. І калі ён усміхаецца, усе думаюць — якая мужнасць! А ён усміхаецца, бо яму прыемна выпіць рому. Людзі не ведаюць, што ў яго цяпер зусім іншая мера, што гэтая апошняя часіна для яго — цэлае жыццё.

Мы сабралі мора вады: літры два, бадай. Бывай, смага! Мы ўратаваны, зараз мы нап'ёмся!

Алавяным кубачкам зачэрпваю вады з бака, але яна такая жоўта-зялёная і такая агідная на смак, што, нягледзячы на пакутлівую смагу, пасля першага ж глытка я ледзьве пераводжу дыханне. Я б высмактаў і гразь, але гэты ядавіты металічны прысмак яшчэ мацней смагі.

Гляджу на Прэво — ён ходзіць кругаля, утаропіўшыся ў дол, нібыта заклапочана шукае нешта. І раптам, не перастаючы кружыць, згінаецца — блюе. Праз паўхвіліны наступае мая чарга. Мяне б'юць такія сутаргі, што я падаю на калені і ўшчаперваюся паль-

цамі ў пясок. Мы не можам прамовіць і слова, чвэрць гадзіны нам выварочвае ўсе вантробы, пад канец выдзірае ўжо адну жоўць.

Канец. Толькі яшчэ нудзіць трошкі. Але апошняя наша надзея рухнула. Не ведаю, чым абумоўлена наша няўдача — прапіткай парашута ці асадкам чатыроххларыстага вугляроду на сценках у баку. Трэба было знайсці іншы посуд ці іншае палатно.

Што ж, трэба спяшацца! Ужо дзень. У дарогу! Прэч з гэтага праклятага плато, будзем ісці, ісці, пакуль не пападаем мёртвыя. Гэтак ішоў па Андах Гіёмэ, з учарашняга дня я ўсё думаю пра яго. Я парушаю найстражэйшае правіла, якое загадвае заставацца каля разбітага самалёта. Тут нас шукаць ужо не будуць.

І зноў пераконваемся — гэта не мы церпім бедства. Церпяць бедства тыя, хто чакае нас! Тыя, каму так пагражае наша маўчанне. Тыя, каго ўжо катуе жахлівая памылка. Немагчыма не кінуцца да іх! Гіёмэ таксама па вяртанні з Андаў расказваў мне, што ён бег на дапамогу тым, хто гінуў! Гэтая іспіна справядлівая для ўсіх.

— Калі б я быў адным-адзін у свеце, я лёг бы і ўжо не ўставаў, — кажа Прэво.

І мы ідзём, прама на ост-норд-ост. Калі Ніл мы пераляцелі, то цяпер кожны крок непапраўна заводзіць нас у нетры Аравійскай пустыні.

Пра той дзень я болей нічога не помню. Помню толькі, што я вельмі спяшаўся. Спяшаўся немаведама куды, хутчэй, хутчэй, усё роўна, што наперадзе, хай сабе і смерць. Прыгадваю таксама, што я ішоў, глядзячы сабе пад ногі, бо мяне жорстка даймалі міражы. Час ад часу мы звяралі па компасе наш кірунак. Час ад часу клаліся на пясок, каб трошкі перадыхнуць. Дзесьці яшчэ я згубіў свой плашч, такі неабходны ўночы. А болей нічога не помню. Памяць адзначае толькі вячэрнюю прахалоду. Я і сам быў ужо нібы з пяску, і ўсё ўва мне сцерлася.

На адвячорку мы вырашылі зрабіць прывал. Я выдатна разумеў, што мы павінны былі б ісці далей: гэтая ноч без вады даканае нас. Але мы ўзялі з сабою кавалкі парашута. Калі атрута зыходзіць не ад прапіткі, то заўтра на золку, можа, мы і нап'ёмся. Паспра-

буем яшчэ раз расправіць пад зорамі нашы пасткі для расы.

Але ў гэты вечар на поўначы ў небе няма ні хмурынкі. І вецер набыў ужо іншы прысмак. Памяняў ён і напрамак. Нас ужо абвявае гарачае дыханне пустыні. Вось яно, абуджэнне драпежніка! Я адчуваю, як ён ліжа нам рукі і твар...

І ўсё-такі трэба зрабіць прывал, я зараз не прайду і дзесяці кіламетраў. За тры дні я прайшоў больш ста васьмідзесяці кіламетраў і нічога не піў.

Мы ўжо гатовы спыніцца, і раптам Прэво кажа:

— Прысягаю вам, гэта возера!

— Вы звар'яцелі!

— Дык ужо ж цямнее, якія зараз могуць быць міражы?

Я маўчу. Я даўно перастаў верыць сваім вачам. Калі гэта і не міраж, дык выдумка хворага ўяўлення. І як Прэво яшчэ можа верыць?

А Прэво ўпарціцца:

— Да яго хвілін дваццаць хады, я пайду пагляджу...

Гэтая ўпартасць раздражняе мяне:

— Схадзіце, прагуляйцеся... гэта карысна для здароўя. Але майце на ўвазе, калі яно і ёсць там, ваша возера, яно салёнае. І пайшло яно да д'ябла! Тым болей што яго ўвогуле няма.

Але Прэво, не адрываючы вачэй ад далягляду, ужо адыходзіць. Як знаёма мне гэтая самаўладная, неадольная цяга! І я думаю: «Такія вось шаленцы і кідаюцца пад колы паравоза». Я ведаю, Прэво не вярнецца. Гэты бязмежны абшар, як прорва, зацягне яго, запамарочыць, і ён ужо не зможа павярнуць назад. Адыдзе трохкі воддаль і зваліцца. Ён памрэ там, я — тут, і ўсё гэта мае так мала значэння!..

Мною апанавала абыякавасць, а гэта ўжо кепска. Гэткае ж супакаенне я адчуў, калі тануў. Але цяпер я выкарыстоўваю яго, разлягаюся проста на каменні і пішу сваё апошняе пісьмо. Маё пісьмо такое цудоўнае! Такое годнае! Я шчодро адзяляю ўсіх мудрымі парадамі. Перачытваю яго з нейкім пыхлівым задавальненнем. Людзі некалі скажуць: «Дзівоснае пісьмо! Як шкода, што ён загінуў!»

Цікава, як доўга я яшчэ пратрымаюся? Спрабую сабраць сліну: колькі часу я не сплёўваў? Але сліны

ўжо няма. Калі рот закрыты, нешта цягкае склейвае вусны. Яно засыхае і ўтварае звонку цвёрдую скарынку. Аднак глытаць пакуль яшчэ ўдаецца. І ў вачах яшчэ няма вогненных перабліскаў. Вось замігціць гэтае вясёлкавае ззянне, і застанеца мне жыць усяго дзве гадзіны.

Ужо цёмна. Месяц прыкметна пакруглеў у параўнанні з папярэдняй ноччу. Прэво не вяртаецца. Ляжу на спіне і выпельваю сваю наканаванасць. Мяне агортвае нейкае дзіўнае, ледзьве помнае пачуццё. Намагаюся разабрацца ў ім. Так... Так... Я плыву, я на караблі! Гэта я плыў у Паўднёвую Амерыку, распрасцёрты на верхняй палубе. Высока-высока між зорак пагойдвалася верхавінка мачты. Мачты тут няма, але ўсё роўна я плыву ў невядомасць і не магу нічога зыначыць. Піраты звязалі мяне і кінулі на палубу свайго карабля.

Думаю пра Прэво, які ўсё не вяртаецца. Я не пачуў ад яго ніводнай скаргі. Гэта вельмі добра. Мне было б невыносна чуць нечыя скаргі. Прэво сапраўдны мужчына.

Ага, вось ён, за пяцьсот метраў ад мяне, махае сваім ліхтарыкам! Ён згубіў свой след! У мяне няма ліхтарыка, няма чым пасігналіць у адказ — я ўстаю, крычу, але ён не чуе...

Яшчэ адзін ліхтарык успыхвае за дзвесце метраў ад мяне, трэці. Божа мілы, ды гэта ж ратунак, мяне шукаюць!

Крычу:

— Аге-ей!

Але мяне не чуюць.

Тры ліхтары заклікальна сігналяць, зноў і зноў.

Я ж яшчэ не звар'яцеў. Я добра адчуваю сябе. І я спакойны. Пільна ўглядваюся. За пяцьсот метраў ад мяне гараць тры ліхтары.

— Аге-ей!

Але мяне па-ранейшаму не чуюць.

І мяне ахоплівае мінутная паніка. Адзіная, якую я спазнаў. Ах, я ж яшчэ магу бегчы! «Пачакайце!.. Пачакайце!..» Зараз яны павернуць назад! Пойдуць шукаць у іншым месцы, а я загіну! Загіну на парозе жыцця, калі ўжо раскрыліся абдымкі, гатовыя мяне падтрымаць!..

— Эге-ей! Эге-ей!

— Эге-ей!

Пачулі! Я задыхаюся, я задыхаюся, але бягу. Бягу на голас, на крык «эгей!». Бачу Прэво — і падаю.

— О, калі я заўважыў гэтыя ліхтары!..

— Якія ліхтары?

Так, ён адзін.

На гэты раз я не адчуваю распачы, толькі закіпае нейкі глухі гнеў.

— Ну, як ваша возера?

— Я ішоў да яго, а яно ўсё аддалялася. Я ішоў да яго цэлых паўгадзіны. І ўсё роўна было яшчэ вельмі далёка. І я вярнуўся. Але цяпер я ўпэўнены, гэта самае сапраўднае возера.

— Вы з глузду з'ехалі, вы проста з глузду з'ехалі! Навошта вы зрабілі гэта?.. Навошта...

Што ён зрабіў? Што — навошта? Мяне душаць слёзы ад абурэння, хоць я і не ведаю, чым я так абураны. А Прэво хрыпла тлумачыць:

— Мне так хацелася знайсці вады... У вас такія белыя вусны!

Ах! Мой гнеў спадае... Я тру далонню лоб, я нібы ачынаюся, і мне робіцца сумна. Ціха раскажваю:

— Я ўбачыў тры агеньчыкі — зусім выразна, вось як вас зараз бачу, і тут не можа быць ніякай памылкі... Паверце, Прэво, я бачыў іх!

Прэво доўга маўчыць.

— Ну вось, — прызнаецца ён нарэшце, — справы дрэнь.

У пустыні, дзе паветра не мае вадзяной пары, зямля хутка астывае. Робіцца вельмі холадна. Я ўстаю і пачынаю хадзіць. Але неўзабаве мяне ахопліваюць невыносныя дрыжкі. Мая абязводжаная кроў ледзьве цячэ па жылах, мяне працінае ледзяны холад, — і гэта ўжо не проста холад ночы. Мяне ўсяго калоціць, зуб на зуб не пападае. Я ўжо не магу ўтрымаць ліхтарык, так трасуцца рукі. Ніколі не быў адчувальны да холаду, а сканаю ад холаду — дзіўна, што толькі вытварае з чалавекам смага!

Я кінуў недзе свой плашч, стаміўся несці яго ў спёцы. А прастору спакваля запаўняе вецер. І я раблю адкрыццё, што ў пустыні няма жаднага прытулку. Пустыня гладкая, як мармур. Удзень тут не знойдзеш ні пасмачкі ценю, а ноччу яна аддае вас ва ўладу ветру. Ні дрэўца,

ні кусціка, ні каменя, дзе можна было б схавацца. Вецер налятае на мяне, як кавалерыя ў чыстым полі. Я кручуся, як ваўчок, каб уцячы ад яго. Кладуся на зямлю і зноў падымаюся, але ці ляжу я, ці стаю, мяне ўсё роўна сячэ гэтая ледзяная пуга. Я не магу бегаць, я не маю сілы, я не магу ўцячы ад гэтых катаў,— і я падаю на калені, ашчаперваю галаву рукамі і чакаю — зараз апусціцца меч забойцы!

Трошкі пазней лаўлю сябе на тым, што я падняўся і, нібы ў ліхаманцы, зноў іду, сам не ведаю куды! Дзе гэта я? Вось яно што — я пайшоў, і Прэво мяне кліча! Гэта яго воклічы прывялі мяне ў прытомнасць...

Вяртаюся да яго, трасуся ўсім целам, сутаргава ўздрыгваю. І разважаю: «Гэта не ад холаду. Гэта нешта іншае. Гэта канец». Усё мае цела высахла, у ім не засталося вільгаці. Я гэтулькі хадзіў учора і пазаўчора, калі адправіўся на разведку адзін.

Крыўдна паміраць ад холаду. Я ахвотней рушыў бы ў свае выдуманых міражы. Гэты крыж, гэтыя арабы, гэтыя ліхтары. У рэшце рэшт, гэта рабілася нават цікава. Я не хачу, каб мяне лупцавалі, як раба...

Але вось я зноў на каленях...

Мы захапілі з сабой сёе-тое з аптэчкі. Сто грамаў чыстага эфіру, сто грамаў дзевяностаградуснага спірту і бутэлечку з ёдам. Спрабую выпіць два-тры глыткі эфіру. Такое ўражанне, быццам я глытаю нажы. Бяру спірт — не, адразу перацяло горла.

Выграбаю ў пяску ямку, кладуся ў яе і засыпаю сябе пяском. Наверсе толькі твар. Прэво адшукаў нейкія кусцікі і раскладвае цяпельца, якое адразу ж гасне. Прэво адмаўляецца закопвацца ў пясок. Лічыць за лепшае прытанцоўваць. А што толку?

Горла ў мяне па-ранейшаму пераціснута, гэта кепская прыкмета, аднак я чуюся лепей. Я спакойны. Надзеі больш няма, а я спакойны. Звязанага па руках і нагах, нясе мяне пірацкі карабель, плыву пад зоркамі, і спыніцца — не ў маёй уладзе. Але, бадай, я не гэткі ўжо й няшчасны...

Калі зусім не варушыцца, холаду ўжо не адчуваеш. І я нерухома драмлю ў пяску. Болей я не варухнуся, а значыць, і пакутаваць не буду. Дарэчы, калі шчыра, пакут амаль няма... Пакуты зліваюцца ў суладдзі стомы і гарачкі. І ўсё абарочваецца кнігай з малюнкамі, цудоўнай, трошкі жорсткай казкай... Толькі што вецер цікаваў

мяне сабакамі, і, каб уцячы ад яго, я круціўся ваўчком, як загнаны звер. Потым стала балюча дыхаць. Нехта наваліўся мне на грудзі каленам. Калена душыла. І я намагаўся скінуць гэты цяжар, я адбіваўся ад анёла смерці. Ніколі я не быў у пустыні адзін. Цяпер я ўжо не веру ў рэальнасць наваколля — і занурваюся ў сябе, заплюшчваю вочы, болей я і павейкаю не варухну. І плынь уяўлення адносіць мяне — я адчуваю гэта — у забыццё: рэкі супакойваюцца ў бязмежжы мора.

Бывайце ўсе, каго я любіў. Не мая віна, што чалавечыя цела не можа змагацца са смагай болей трох сутак. Не думаў я, што мы ажно гэтакія вязні крыніц. Не падзраваў, што наша незалежнасць такая абмежаваная. Мяркуецца, што чалавек можа ісці куды вочы глядзяць. І ніхто не бачыць, што мы на прывязі ў калодзежаў, мы прымацаваны, быццам пупавінай, да ўлоння зямлі. Зробіш лішні крок — і паміраеш.

Мне нічога не шкода, шкода толькі, што вы перажываеце. У рэшце рэшт, мая доля — найлепшая доля. Калі б я вярнуўся, я пачаў бы ўсё спачатку. Я хачу сапраўднага жыцця. А ў гарадах людзі пра яго забылі.

І справа зусім не ў авіяцыі. Самалёт — не мэта, а сродак. Зусім не дзеля самалёта рызыкуеш жыццём. Як не дзеля плуга плужыць зямлю селянін. Але самалёт памагае вырвацца з горада, ад пісцоў і рахункаводаў і зноў набыць тую ісціну, якою жыве селянін.

Вяртаешся да людской працы і людскіх турбот. Сутыкаешся твар у твар з ветрам, з зорамі, з ноччу, з пяскамі і морам. Намагаешся перахітрыць стыхіі. Чакаеш світання, як садоўнік чакае вясны. Чакаеш аэрадрома, як зямлі абяцанай, і шукаеш сваю ісціну па зорах.

Не стану наракаць на лёс. Тры дні я ішоў, пакутаваў ад смагі, трымаўся слядоў на пяску і ўсю надзею ўкладаў у расу. Я забыўся, дзе жывуць мае сабраты, і намагаўся зноў адшукаць іх на зямлі. Гэтакія турботы жывых. І, мяркую, гэта куды важней, чым выбіраць — у якім бы мюзік-холе змарнаваць вечар.

Я перастаю разумець тлум прыгарадных цягнікоў, гэтых людзей, якія лічаць сябе людзьмі, аднак яны ўжо так змізарнелі пад прывычным прыгнётам, што прыпадобніліся мурашам, каго яны і бяруць сабе за ўзор. Чым запаўняюць яны свой вольны час, свае нікчэмныя надзелькі?

Неяк у Расіі мне давалося чуць на адным заводзе, як ігралі Моцарта. Я напісаў пра гэта. А потым атрымаў дзвесце зневажальных лістоў. Я нічога не маю проці тых, хто аддае перавагу корчмам. Яны проста не ведаюць іншай музыкі. Мне непрыемны тыя, хто трымае корчмы. Не пераношу, калі калечаць людзей.

Асабіста я знайшоў сваё шчасце ў сваім рамястве. Адчуваю сябе ратаем, аэрадром — маё поле. У прыградным цягніку мяне даканала б задуха куды болей цяжкая, чым тут! Тут, што б там ні было, такая раскоша!..

Я ні аб чым не шкадую. Я іграў — і прайграў. Такое ў мяне рамяство. Але ўсё-такі я дыхаў ім, вольным ветрам, ветрам неаглядных прастораў!

Той, хто хоць аднойчы глынуў яго, ужо ніколі не забудзе яго смаку. Ці ж не так, таварышы мае? І справа не ў тым, каб жыць сярод небяспек. Гэта ўсё толькі гучная фраза. Мне не падабаюцца тарэадоры. Не рызыку я люблю. Я ведаю, што я люблю. Я люблю жыццё.

Здаецца, неба пачынае святлець. Выцягваю руку з пяску. Побач ляжыць кавалак парашута, я абмацваю яго: ён сухі. Пачакаем. Раса выпадае на зары. Але вось і зара зблякла, а парашутнае палатно так і не звільготнела. Думкі мае трохкі блытаюцца, і знекуль да мяне даносіцца ўласны голас: «Сэрца высмягла... сэрца высмягла... сэрца, як камень, не выціснеш ні слязінкі!»

— У дарогу, Прэво! Пакуль яшчэ не спяклася глотка, грэба ісці.

7

Дзьме заходні вецер — той самы, які высушвае чалавека за дзевятнаццаць гадзін. Гартань яшчэ не спяклася, але перасохла і баліць. Унутры ўжо нешта дзярэ. Хутка пачнецца той кашаль, пра які мне расказвалі, і я чакаю. Язык мой распух. Але самае сур'ёзнае — перад вачыма ўжо мігцяць зіхоткія кропкі. Калі яны ператворацца ў бліскаўкі, я засну навекі.

Ідзем хутка. Карыстаемся прахалодай досвітку. Мы выдатна разумеем, што апоўдні ўжо не здолеем ісці. Апоўдні...

Мы не маем права ўспацець. І перапачыць не маем права. У прахалодзе гэтага ранку ўсяго толькі васемнаццаць працэнтаў вільгаці. Вецер дзьме з нетраў пус-

тыні. І пад гэтай пяшчотнай вераломнай ласкай выпарваецца наша кроў.

У першы дзень мы з'елі трошкі вінаграду. За тры дні — палавінка апельсіна і палавінка вінаграднай гронкі. Есці мы ўсё роўна не змаглі б, у нас прапала сліна. Але голаду я не адчуваю, толькі смагу. Цяпер жа мне здаецца, што мацней, чым смага, мяне мучаць яе вынікі. Гэтае перасохлае горла. Гэты драўляны язык. Гэты хрып і гэты гідотны прысмак у роце. Нязвыкла і дзіка. Безумоўна, вада б усё загаіла, але ўва мне не засталася ніводнага ўспаміну, звязанага з ёю як з лекам. Смага ўсё болей і болей робіцца хваробай і ўсё меней і меней — жаданнем піць.

Мне здаецца, крыніцы і садавіна абуджаюць ува мне ўжо меней пакутлівыя вобразы. Я забываю сакоўнасць апельсіна, як, здаецца, забываю ўсё, што мне дорага. Я ўжо, мабыць, забыў усё чыста.

Мы сядзім, але трэба ісці далей. Нам ужо не пад сілу доўгія пераходы. Адолеўшы з паўкіламетра, мы падаем ад стомы. І такая асалода расцягнуцца на пяску. Але трэба ісці далей.

Краявід мяняецца. Каменне трапляецца ўсё радзей. Цяпер пад нагамі пясок. Наперадзе, за два кіламетры ад нас — дзюны. На гэтых дзюнах сям-там цямнеюць дробныя кусцікі. Гэты пясок мне падабаецца больш, чым сталёвы панцыр. Гэтая пустыня — светлая. Гэта Сахара. Мне здаецца, я пазнаю яе...

Цяпер мы адпачываем ужо праз кожныя дзвесце метраў.

— Мы ўсё-такі будзем ісці, прынамсі, дойдзем хоць да тых кусцікаў.

Гэта наш крайні рубаж. Праз тыдзень, калі мы на машыне вернемся за рэшткамі нашага «сімуна», вывіцца, што ў гэты апошні паход мы адолелі восемдзсят кіламетраў. А я ўжо прайшоў каля двухсот. Дзе ж было ўзяць сілы ісці далей?

Учора я брыў без ніякай надзеі. Сёння самое слова «надзея» страціла сэнс. Сёння мы ідзём таму, што ідзём. Гэтак, мабыць, брыдуць валы ў сваіх ёрмах. Учора я марыў пра райскія апельсінавыя гаі. Але сёння для мяне ўжо не існуе ніякага раю. Я ўжо не веру ў існаванне апельсінавых гаёў.

Я ўжо нічога не адчуваю, сэрца ўва мне высмагла. Я вось-вось упаду, але распачы няма. Я нават не смут-

кую. А шкада: смутак здаўся б мне салодкім, як вада. Калі шкода сябе — плачашся самому сабе, як сябру. Але ў мяне няма болей ніводнага сябра на свеце.

Калі мяне знойдуць, убачаць мае выпаленыя вочы, то падумаюць: як ён пакутаваў, як ён клікаў на дапамогу! Але нашы парыванні, шкадаванні, пакуты душы — гэта ж таксама скарбы. А ў мяне ўжо не засталася ніякіх скарбаў. Юныя нявесты ў першую шлюбную ноч спазнаюць смутак і плачуць. Смутак неаддзельны ад трапятання жыцця. А я ўжо не смуткую...

Я сам — пустыня. Ува мне не ўтвараецца не толькі сліна, ува мне ўжо не ўтвараюцца і мілыя вобразы, якія мог бы я аплакваць. Сонца выпетрыла ўва мне крыніцу слёз.

Але — што гэта? Подых надзеі слізгануў па мне, як лёгкі зыб па моры. Што так раптоўна ўсхвалявала ўсю маю істоту, хоць свядомасць яшчэ нічога не ўлавіла? Нічога ж не змянілася, і ўсё-такі змянілася ўсё. Гэтыя пясчаны абрус, гэтыя пагоркі і рэдкія плямкі зяленіва — усё гэта ўжо не краявід, а сцэна. Сцэна яшчэ пустая, але яна ўжо напачатковае. Я гляджу на Прэво. Ён таксама нечым уражаны, але і да яго яшчэ не даходзіць сэнс яго адчуванняў.

Клянуса, зараз нешта адбудзецца...

Клянуса, пустыня ажыла. Клянуса, гэтае бязлюддзе, гэтая моўца раптам сталі больш хвалюючыя, чым тлум гарадской плошчы...

Мы выратаваны, на пяску сляды!..

Ах, мы страцілі след роду чалавечага, мы былі адцяты ад свайго племені, мы апынуліся адным-адны ў цэлым свеце, быццам рэшткі вялікага перасялення, — і вось мы натыкаемся на ўрэзаныя ў пясок цудадзейныя сляды чалавека.

— Глядзіце, Прэво, тут разышліся двое...

— А тут апусціўся на калені вярблюд...

— А тут...

І ўсё ж мы пакуль яшчэ не выратаваны. Нам зусім недастаткова толькі чакаць. Праз некалькі гадзін нас ужо немагчыма будзе выратаваць. Як толькі пачнецца кашаль, атака смагі будзе маланкавая. А нашы горлы...

Але я веру: дзесьці ў пустыні мерна рухаецца караван.

Мы ідзём далей, і нечакана аднекуль даносіцца спеў пеўня. Піёмэ расказваў мне: «Пад канец я чуў — у Андах спявалі пеўні. А яшчэ чуў, як ішлі цягнікі...»

Я ўспамінаю пра гэта ў тое ж імгненне, як заспяваў певень, і кажу сабе: «Спачатку мяне ашукалі вочы. Канечне, гэта смага вінавата. А вось цяпер і слых падводзіць». Але Прэво хапае мяне за руку.

— Чулі?

— Што?

— Певень!

— Значыць... Значыць...

Дурню, ну вядома ж, гэта значыць — жыццё...

У мяне ўсё-такі была яшчэ адна галюцынацыя, апошняя: я бачыў трох сабак, якія беглі адзін за адным. Прэво, які таксама паглядзеў у той бок, не ўбачыў нічога. А вось бедуіна мы бачым абодва. Мы працягваем да яго рукі. Мы абодва клічам яго штосілы. І абодва смяёмся ад шчасця!..

Але нашы галасы не чутны і за трыццаць метраў. Галасавыя звязкі ўжо даўно перасохлі. Мы зусім ціха размаўлялі паміж сабою і нават не заўважалі гэтага!

А вось бедуін са сваім вярблюдам, якія выплылі з-за пагорка, паволі, паволі аддаляюцца ад нас. А раптым гэты чалавек тут адзін? Жорсткі дэман толькі паказаў нам яго — і забірае...

А ў нас ужо няма сілы бегчы!

З-за дзюны паказваецца яшчэ адзін араб. Крычым як можам — усё роўна ледзь чутна. Тады мы пачынаем махаць рукамі, здаецца, на ўсю пустыню відны нашы адчайныя сігналы. Але бедуін па-ранейшаму глядзіць убок...

Ды вось ён нетаропка, чуць-чуць паварочвае галаву. У тую ж секунду, як толькі ён павернецца да нас тварам, адбудзецца цуд. У тую ж секунду, як толькі ён гляне ў наш бок, знішчацца і смага, і смерць, і міражы. Ён толькі чуць-чуць павярнуў галаву, а свет ужо зыначыўся. Адным рухам свайго тулава, промнем аднаго свайго позірку ён стварае жыццё, і мне здаецца, ён падобны на бога...

Гэта цуд... Ён ідзе да нас па пяску, як нейкі бог па моры...

Араб проста паглядзеў на нас. Паклаў рукі нам на плечы, і мы падпарадкаваліся яму. Мы ляжым на пяс-

ку. І няма болей ні рас, ні моў, ні размежаванняў... Ёсць толькі гэты бедны качэўнік, які ўсклаў на плечы далоні архангела.

Мы ляжалі і чакалі. І вось мы п'ём, уткнуўшыся ў таз, як цяляты. Бедуіна палохае наша прагнасць, і ён зноў і зноў прымушае нас перадыхнуць. Але як толькі ён адпускае нас, мы зноў прыпадаем да вады.

— Вада!

Вада, ты не маеш ні смаку, ні колеру, ні паху, табе немагчыма даць азначэнне, цябе проста п'юць, не разумеючы, што ты такое. Ты не проста неабходная для жыцця: ты само жыццё. Ты пранікаеш у нас нейкай асалодай, якую немагчыма растлумачыць словамі. Разам з табой да нас вяртаюцца ўсе сілы і якасці, якія былі ўжо выракліся нас. З тваёй ласкі ў нас зноў ажываюць усе перасохлыя крыніцы сэрца.

Ты самы вялікі і самы далікатны скарб з усіх скарбаў свету, ты, вада, такая чыстая ў нетрах зямных. Можна памерці ля ручая, калі ў ім ёсць прыmesь магнію. Можна памерці за два крокі ад саланчаковага возера. Можна памерці, нават маючы цэлых два літры расы, калі ў ёй змяшчаюцца немаведама якія солі. Ты не згаджаешся ні на якія дамешкі, ты не выносіш ніякіх скажэнняў, ты — загадкавае бажавство, якое так лёгка спудзіць...

Але ты дорыш нам бязмежна простае шчасце.

А ты, лівійскі бедуін, ты — выратавальнік, але твой воблік сатрэцца з маёй памяці. Я ніколі не змагу прыпомніць рысаў твайго твару. Ты — Чалавек, і ў табе я пазнаю ўсіх людзей. Ты ніколі раней не бачыў нас, але ты пазнаў нас. Ты — любы брат мой. І я таксама пазнаю цябе ў кожным чалавеку.

Ты з'явіўся перада мною, поўны годнасці і спагады, як усемагутны бог, які ўладны наталіць спрагненых. У табе адным усе мае сябры і ўсе ворагі ідуць мне на дапамогу, і ў мяне няма ўжо аніводнага ворага ў свеце.

VIII. ЛЮДЗИ

1

Зноў я даткнуўся да так і няўцямнай ісціны. Я бачыў сваю пагібель, быў на самым дне безнадзейнасці, але як толькі змірыўся з гэтым — набыў душэўны спакой. У такія моманты, здаецца, і спазнаеш сябе самога, знаходзіш у сабе сябра. Нішто не зраўнаецца з гэтым адчуваннем душэўнай паўнаты, якой мы падсвядома так прагнем. Мне здаецца, гэтую душэўную яснасць ведаў зняможаны вечнымі пагонямі Банафу. Як ведаў яе і загублены ў снягах Гіёмэ. І як мне самому забыцца, як ляжаў я па горла ў пяску і паволі паміраў ад смагі, але чамусьці так цёпла на сэрцы было мне пад зорным плашчом?

Як яна дасягаецца, гэтая ўнутраная свабода? Так, сапраўды, чалавек повен супярэчнасцей. Яго забяспечваюць хлебам надзённым, каб даць яму магчымасць ствараць, а ён упадае ў спячку, таленавіты пераможца спешчваецца, шчодры чалавек, разбагацеўшы, ператвараецца ў скнару. Што толку ў палітычных дактрынах, якія абяцаюць росквіт чалавечай асобы, калі мы не ведаем загадзя, якому тыпу чалавечай асобы яны забяспечаць росквіт? Хто прыйдзе нам на змену? Мы не кормная жывёла, з'яўленне ж аднаго немаёмнага Паскаля мае куды большае значэнне, чым нараджэнне тузіна працвітаючых нікчэмных чалавечкаў.

Мы не ўмеем прадбачыць галоўнага. Кожны з нас напатыкаў самыя светлыя радасці там, дзе, здавалася, нішто і не абяцала іх. І засталася такая туга па іх, што нам бывае шкода саміх нашых няшчасцяў, якія падарылі нам тыя радасці. Усім нам надаралася пры сустрэчы з таварышамі з замілаваннем прыгадваць самыя цяжкія выпрабаванні, перажытыя разам.

Што ж мы ведаем? Толькі тое, што ў нейкіх невядомых умовах абуджаецца ўся сіла душы? У чым жа ісціна чалавека?

Ісціна не ляжыць навідавоку. Калі менавіта ў гэтай мясцовасці, а не ў іншай апельсінавыя дрэвы добра прыжываюцца, пышна растуць і буйна пладаносяць, то менавіта гэтая зямля і ёсць ісціна для апельсінавых дрэў. Калі менавіта гэтая вера, гэтая культура, гэтая шкала каштоўнасцей, гэтая форма дзейнасці, а не што-

небудзь іншае спрыяюць чалавеку выявіцца ва ўсёй паўнаце, вызваляюць у ім уладара, пра існаванне якога ён і сам не падазраваў, то гэтая шкала каштоўнасцей, гэтая культура, гэтая форма дзейнасці і ёсць ісціна чалавека. А як жа логіка? А гэта ўжо яе клопат — зводзіць канцы з канцамі, каб растлумачыць жыццё.

У гэтай кнізе я расказваў пра людзей, якія нібыта кіраваліся нейкім неадольным прызваннем, якія ішлі ў пустыню ці ў авіяцыю, як іншыя ідуць у манастыр; але я не ставіў сабе мэты прымусіць вас захапляцца найперш такімі людзьмі. Бо перш за ўсё варта захаплення сама глеба, якая ўзгадавала іх.

Прызванне, безумоўна, мае немалое значэнне. Адны зашываюцца ў сваіх крамках. Другія настойліва тораць сваю дарогу ў аднойчы абраным кірунку: і нават у іхнім маленстве можна знайсці зародкі памкненняў, якія ў далейшым прадвызначаюць увесь лёс. Але калі судзіць пра гісторыю пасля таго, як усё адбылося, няцяжка і памыліцца. На такія ж памкненні здольны ледзь не кожны чалавек. Усім нам знаёмыя крамнікі, якія ў грозны час караблекрушэння ці пажару праявілі сябе куды велічней, чым можна было чакаць. І яны ведаюць цану той сваёй паўнаце: той пажар назаўсёды ўрэжацца ў іх памяць. Але з-за недахопу новых прыгод, з-за недахопу спрыяльнай глебы, з-за недахопу патрабавальнасці да сябе яны зноў упадаюць у спячку, так і не паверыўшы ў сваю ўласную веліч. Бясспрэчна, прызванне дапамагае чалавеку выявіцца: але ж спачатку трэба выявіць само прызванне.

Ночы ў паветры, ночы ў пустыні... Гэта ж не кожнаму выпадае на долю. І ўсё ж, калі абставіны будзяць у чалавеку Чалавека, выяўляецца, што ўсім людзям уласцівы адны і тыя ж памкненні. Я не адхілюся ад тэмы, калі раскажу пра адну сваю ноч у Іспаніі, якая пераканала мяне ў гэтым. Я надта многа расказваў пра асобных людзей, а мне хацелася б сказаць пра ўсіх.

Гэта было на фронце пад Мадрыдам, дзе мне давалося быць рэпарцёрам. Я тады вячэраў у бліндажы з адным маладым капітанам.

Нашу бяседу перапыніў званок тэлефона. Завязалася доўгая размова: з каманднага пункта перадаюць загад пайсці ў наступленне — у недарэчную, безнадзейную атаку, у якой трэба адбіць у рабочым прадмесці некалькі дамоў, ператвораных ворагам у каменныя крэпасці. Капітан паціскае плячыма і вяртаецца да стала. «Першы ж, хто высуне нос...» — і замаўкае, пасоўвае па чарцы каньяку прысутнаму тут сяржанту і мне.

— Мы з табой пойдзем першыя, — кажа ён сяржанту. — Пі і кладзіся спаць.

Сяржант лёг. Мы, чалавек дзесяць, застаёмся за сталом. У гэтым наглуха запакляваным памяшканні, адкуль не прасочваецца ні промнік, святло такое яркае, што я жмуруся. Хвілін пяць таму я выглянуў у амбразуру. Падняў анучу, якая маскавала шчыліну, і ўбачыў у змярцвелым ззянні поўні руіны дамоў, у якіх гняздзіліся прывіды. Потым я зноў замаскіраваў шчыліну, і мне здалося, быццам гэтай анучай я сцёр месячны промень, як струменьчык масла. А перад вачыма ўсё яшчэ — зеленаватыя ад поўні крэпасці.

Гэтыя салдаты, што сядзяць тут са мною, напэўна не вернуцца, але яны цнатліва маўчаць пра гэта. Такія атакі — справа звычайная. Для іх чэрпаюць і чэрпаюць з людскіх рэзерваў. Чэрпаюць зерне з жытніцы. Кідаюць жменю за жменяй, засяваюць зямлю.

І мы п'ём каньяк. Справа ад мяне гуляюць у шахматы. Злева жартуюць. Дзе я? З'яўляецца нейкі салдат, ён моцна нападпітку. Пагляджвае касматую бараду і глядзіць на ўсіх расчулена. Слізгануў позіркам па бутэльцы каньяку, адводзіць вочы, і зноў паглядзеў, і ўмольна ўтаропліваецца ў капітана. Капітан ціха пасмейваецца. Той, абнадзеены, смяецца таксама. Лёгка смех забірае ўсіх гледачоў. Капітан павольна адстаўляе бутэльку ўбок, у позірку спрагненага — роспач. І пачынаецца дзіцячая гульня, нейкая пантаміма, такая непраўдападобная ў густым тытунёвым дыме, у бяссонную ноч, калі цяжэе галава ад стомы і ўжо хутка ісці ў атаку.

Мы ўсцешана бавімся тут, у цяпле, у труме нашага карабля, а звонку ўсё часцей гахкаюць выбухі, быццам б'е штармавая хваля.

Хутка гэтыя людзі пойдучь змываць свой пот, хмель, бруд свайго чакання ў адкрытых водах баявой ночы. Я адчуваю іхнюю гатоўнасць да ачышчэння. А пакуль яны да апошняй хвіліны разыгрываюць пантаміму п'яніцы з бутэлькай. Да апошняй хвіліны зацягваюць партыю ў шахматы. Хай колькі можна працягваецца жыццё! Але будзільнік ужо заведзены і, як на трон, пастаўлены на паліцу. І ён зазвоніць. І тады гэтыя людзі ўстануць, расправяць плечы, зацягнуць рамяні. Капітан выцягне рэвальвер. П'яны працверазее. І ўсе немітусліва рушаць па вузкім калідоры, які паката вядзе ўверх, да блакітнага ад месячнага святла прамавугольніка. Скажучь што-кольвечы самае звычайнае: «Праклятая атака!..» альбо: «Ну і халадэча!»

І кануць у ноч.

Калі той час прабіў, я аказаўся сведкам абуджэння сяржанта. Ён спаў у вэрхале гэтага бліндажа на жалезным ложку. Я глядзеў на спячага. Мне так знаёмы быў гэты сон, зусім не трывожны, а нават шчаслівы. Прыгадаўся першы дзень пасля катастрофы ў Лівійскай пустыні, калі мы з Прэво, прыгавораныя, без кроплі вады, яшчэ не вельмі пакутавалі ад смагі і нам удалося — адным-адзіны раз! — праспаць цэлых дзве гадзіны. І тады, засынаючы, я цешыўся сваёй магутнасцю — цудоўнай уладай адрынуць наяўны свет. Маё цела яшчэ не турбавала мяне, і дастаткова было ўткнуцца тварам у скрыжаваныя рукі, каб забыць усё на свеце і заснуць салодкім сном.

Гэтак спаў і сяржант, ён скруціўся ў клубок — не разбярэш, дзе што; калі прыйшлі будзіць яго, запалілі свечку і ўваткнулі яе ў рыльца бутэлькі, я спачатку толькі і разгледзеў у гэтай бясформнай цёмнай глыбе яго грубыя башмакі. Велічэзныя башмакі з шыпамі і жалезнымі падкоўкамі, башмакі падзёншчыка ці докера.

Абутак гэтага чалавека прызначаўся для цяжкай працы, і ўсё астатняе на ім было яго рабочым рыштункам: падсумкі, рэвальверы, пояс, рамяні. На ім былі лейцы, хамут, уся зброя ламавога каня. У Марока я бачыў у падвалах жорны, якія круцяць сляпыя коні. Вось і тут у трапятлівым чырванаватым святле свечкі будзілі сляпога каня круціць свае жорны.

— Эй, сяржант!

Ён неахвотна варухнуўся, узняў сонны твар, пра-

мармытаў нешта неразборлівае. І павярнуўся да сцяны, не жадаючы прачынацца, забіраючыся ў глыбіні сну, як у спакой мацярынскага ўлоння, як пад глыбокія воды, і то сціскаў рукі ў кулакі, то расціскаў іх, быццам там, на дне, хапаўся за няведама якія чорныя водарасці. Яму трэба было памагчы выבלытацца. Мы падселі да яго на ложка, адзін з нас мякка падсунуў сваю руку яму пад шыю і з усмешкай падняў цяжкую галаву. Гэтак у густой цеплыні стайні ласкава тыцкаюцца адзін у аднаго пысамі коні... «Эй, дружа!» Ніколі ў жыцці я не бачыў болей пяшчотнай ласкі. Сяржант зрабіў апошняе намаганне вярнуцца ў ціхамірнасць сну, адпрэчыць наш свет з яго дынамітам, смяротнай стомай і ледзяным моракам ночы... але позна. Нешта звонку настойліва патрабавала ўвагі. Гэтак нядзельным ранкам школьны званок няўмольна будзіць пакаранага школьніка. Ён паспеў забыцца пра парту, пра класную дошку і зададзены ў пакаранне ўрок. Яму сніліся вясёлыя гульні на двары; дарма. Званок звініць і звініць і бязлітасна справаджае яго ў царства несправядлівасці дарослых. Гэтак і сяржант паступова асэнсоўваў сваё выматанае стомай цела, гэтае цела, пра якое ён хацеў забыць і якое вельмі хутка, услед за зябкасцю абуджэння, спазнае спярша шчымлівы боль у суставах, потым цяжар збруі, а там — нязграбны бег атакі — і смерць. Не гэтак нават смерць, як ліпкую кроў, у якой упіраешся, слізгаеш далоньмі ў намаганні прыўзняцца, і задыханне, і страшэнны холад, — адчуваеш не гэтак самую смерць, як няўтульнасць апошняга свайго часу. Я глядзеў на сяржанта, і мне прыгадвалася маркота майго ўласнага абуджэння ў пустыні, як цяжка было зноў узвальваць на сябе ношу смагі, сонца, пяску, зноў узвальваць на сябе ношу жыцця — вяртацца ў гэты цяжкі сон, які бачыш не па ўласнай волі.

Але вось сяржант ужо на нагах і глядзіць нам проста ў вочы:

— Пара?

Вось тут і раскрываецца чалавек. Вось тут ён і разбурае ўсе прадказанні логікі: сяржант усміхаўся! Якою радасцю ён цешыўся? Помню, аднойчы ў Парыжы мы з Мермозам і яшчэ некалькі прыяцеляў адзначалі нейкі дзень нараджэння і далёка па апоўначы выйшлі з бара з адчуваннем моташнасці ад таго, што столькі гаварылі, столькі пілі, так нікчэмна стаміліся. А неба ўжо

святлела, і Мермоз нечакана сціснуў маю руку, ды так моцна, што аж пазногці ўпіліся. «Паслухай, а вось зараз у Дакары...» У гэты час механікі труць спрасоння вочы і расчыхляюць вінты самалётаў, у гэты час пілот ідзе да сіноптыкаў па метэазводку, па зямлі зараз крочаць толькі твае паплечнікі. Неба ўжо ружавела, ужо рыхтавалася свята, але не для нас, ужо расцілалі абрус, а мы не былі запрошаны на пір. Сёння жыццём будуць рызыкаваць іншыя...

— А тут — гэткі бруд... — закончыў Мермоз.

А ты, сяржант, на якое баляванне запрошаны, вартае таго, каб за яго памерці?

Я ўжо выслухаў тваю споведзь. Ты раскажаў мне гісторыю свайго жыцця: ты быў непрыкметны рахункавод дзесьці ў Барселоне, выстройваў у радок лічбы, і цябе не надта кранаў палітычны раскол у тваёй краіне. Але вось пайшоў добраахвотнікам на фронт адзін твой прыяцель, потым другі, трэці, і аднойчы ты ўражана адзначыў у сабе нейкую дзіўную змену: усё, што раней займала цябе, пачало здавацца пустым і нікчэмным. Твае радасці і турботы, твая мізэрная ўтульнасць — усё гэта было з нейкага іншага стагоддзя. Там не адбывалася нічога значнага. І вось прыйшла вестка пра смерць аднаго твайго таварыша, забітага пад Малагай. І справа была зусім не ў тым, што ты ўзгарэўся жаданнем адпомсціць за сябра. Палітыка ніколі не хвалявала цябе. Але гэтая вясціна ўварвалася да вас, у вашыя душы, лёсы, як парыў марскога ветру.

У той ранак адзін з тваіх таварышаў глянуў табе ў вочы і сказаў:

— Пайшлі?

— Пайшлі.

І вы пайшлі.

Ісціну, якую ты не здолеў выказаць у словах, але якая так уладна вяла цябе, памагла зразумець мне вобразы, якія прыйшлі тады на памяць.

Калі дзікія качкі пачынаюць адлятаць у вырай, на ўсім іх шляху пракочваецца па зямлі трывожная хваля. Свойскія качкі, быццам намагнічаныя вялікім лёткім трохкутнікам, пачынаюць няўключна падскокваць. Клікі тых, у вышыні, абуджаюць і ў іх нешта даўняе, першабытнае. І вось вясковыя качкі на момант ператвараюцца ў пералётных птушак. У маленькай цвердало-

бай галоўцы, дзе круцяцца мізэрныя вобразы лужыны, чарвякоў ды птушніку, раптам разнасцежваюцца абшары кантынентаў, іх клічуць вольныя вецер і марскія далячыні. Птушка і не падазравала, што ў яе галаве можа ўмясціцца столькі цудаў,— і вось яна б'е крыламі; што ёй зерне, што ёй чарвякі, яна прагне стаць дзікаю качкай...

Асабліва ж ярка прыгадаліся мне газелі: я гадаваў у Джубі газеляў. Мы ўсе там гадавалі газеляў. Мы трымалі іх у лёгкай загарадцы на вольным паветры, бо газелі ж вельмі кволыя і трэба, каб іх увесць час амывалі струмені ветру. Злоўленыя ў маленькім узросце, яны ўсё ж выжываюць і неўзабаве пачынаюць есці з рук. Яны дазваляюць лашчыць сябе, даверліва тыцкаюцца вільготнымі пыскамі ў даланю. І ўжо здаецца, быццам і сапраўды прыручыў іх. Быццам убярог іх ад невядомага смутку, ад якога газелі гаснуць так ціха і так пакорліва... Але аднойчы застаеш іх у тым канцы загона, за якім пачынаецца пустыня, яны ўпіраюцца маленькімі рожкамі ў загарадку. Іх цягне туды як магнітам. Яны не разумеюць, што ўцякаюць ад цябе. Ты прынёс ім малака — яны яго п'юць. Яны яшчэ дазваляюць пагладзіць сябе, яшчэ ласкавей тыцкаюць свае пыскі табе ў даланю... Варта ж табе хоць трохкі адысці, як яны нават нейк весела пускаюцца наўскач і зноў апынаюцца ў тым жа самым канцы загона. І калі не ўмяшацца, яны так і застануцца там, нават не спрабуючы адолець перашкоду — проста будуць панура стаяць, упёршыся рожкамі ў загарадку, пакуль не памруць. Ці гэта наступае іх шлюбная пара, ці гэта звычайная неабходнасць да знямогі скакаць на волі? Яны і самі не ведаюць. Яны трапілі ў палон зусім маленькімі, яшчэ сляпымі. Ім незнаёмыя ні абшары бязмежных пяскоў, ні пах самца. Але ж ты болей кемлівы, чым яны. Ты ведаеш, чаго яны шукаюць, — прасторы, без якой газель яшчэ не газель. Яны прагнуць стаць газелямі і ўволю цешыцца сваімі скокамі. Прагнуць спазнаць прамы, як страла, бег, — сто кіламетраў у гадзіну! — спярэшчаны раптоўнымі выбрыкамі, як быццам то тут, то там з пяску вырываюцца языкі полымя. Якое значэнне маюць шакалы, калі ісціна газеляў у тым, каб палохацца, ад страху яны пераўзыхдуць саміх сябе ў галавакружных скоках! Што значыць леў, калі ісціна газеляў у тым, каб пад адным ударам лапы

бездыханна ўпасці на распалены пясок! Глядзіш на іх і думаеш: іх спапяляе туга. Туга — гэта неадольная прага няведама чаго... Яно існуе, гэта невядомае і жаданае, але няма слоў, каб акрэсліць яго.

А нам, чаго не хапае нам?

Што ты знайшоў тут, на фронце, сяржант, адкуль гэтая спакойная ўпэўненасць, што менавіта тут тваё месца і твой лёс? Можа, ёю адарыла цябе братэрская рука, якая прыўзняла тваю сонную галаву, можа — ласкавая ўсмешка, у якой не спачуванне, а саўдзел? «Эй, дружа!..» Спачуваць некаму — гэта яшчэ быць удвух. Гэта яшчэ быць паасобку. Але існуе такая вышыня адносін, калі ўдзячнасць і спачуванне трацяць сэнс. Калі чалавеку дыхаецца, як вязню, які выйшаў на волю.

Гэткія нераздельныя былі мы, экіпажы двух самалётаў, калі ляцелі над яшчэ няскораным у той час раёнам Рыа-дэ-Ора. Я ніколі не чуў, каб той, хто пацярпеў аварыю, дзякаваў выратавальніку. Часцей за ўсё мы нават лаяліся, калі з аднаго самалёта ў другі да знямогі цягалі мяхі з поштай: «Свалата! Гэта з-за цябе я пацярпеў аварыю, д'ябал цябе панёс на вышыню дзве тысячы метраў пры лабавым ветры! Ішоў бы ніжэй, як я, даўно былі б ужо ў Порт-Эцэне!» І той, хто дзеля цябе рызыкаваў сваім жыццём, сапраўды адчуваў сябе самай апошняй свалатой. Ды і за што, зрэшты, было дзякаваць яму? Ён таксама меў гэткае ж права на наша жыццё. Усе мы — голле аднаго дрэва. І я ганарыўся табой, маім ратаўніком!

І чаму той, хто рыхтаваў цябе да смерці, павінен быў шкадаваць цябе, сяржант? Усе вы рызыкавалі сабой дзеля іншых. У такія моманты і выяўляецца тая еднасць, якой ужо няма патрэбы ў словах. І я зразу меў, чаму ты пайшоў на фронт, сяржант. Калі ў Барселоне ты быў бядняк, і табе пасля работы было самотна, і не было ў цябе цёплага прытулку, дык тут ты набыў адчуванне паўнаты жыцця, ты прылучыўся да ўсеагульнага; і вось цябе, занядбанца, прыняла ў свае абдымкі любоў.

Смешна ламаць сабе галаву над тым, шчырыя ці не, разумныя ці не былі гучныя прамовы палітыкаў, якія, магчыма, паўплывалі на твой учынак. Раз гэтае

насенне ўзышло ў тваёй душы і дало парасткі, значыць, менавіта яны і былі ёй патрэбны. Пра гэта судзіць табе. Глеба сама ведае, якое ёй трэба зерне.

3

Толькі калі мы знітаваны з нашымі братамі агульнай мэтай, вышэйшай ад нашых прыватных інтарэсаў, толькі тады нам вольна дыхаецца, а жыццё вучыць нас, што любіць — гэта не значыць глядзець адзін на аднаго, любіць — значыць глядзець разам у адным кірунку. Толькі там існуе сапраўднае таварыства, дзе людзі ў адной звязцы ідуць да адной і той жа вяршыні. Іначай чаму ж тады ў наш век — век камфорту — нас агортвае такая бязмежная радасць ад магчымасці падзяліцца ў пустыні апошнім глытком вады? Ці не дробязь гэта перад прароцтвамі сацыёлагаў? А нам, хто спазнаў шчасце выручаць таварышаў у пясках Сахары, любая іншая ўцеха здаецца проста нікчэствам.

Магчыма, пагэтану сучасны свет і пачынае распаўзацца па швах. Кожны спрагнена шукае веры, якая абяцала б яму паўнату душы. Мы палка спрачаемся, словы ў нас розныя, але за імі — тыя ж парыванні і памкненні. Мы рознімся адзін ад аднаго толькі метадамі — пладамі нашых разважанняў, — а не мэтамі: мэты ў нас адны.

Дык не будзем здзіўляцца. Хто ў Барселоне, у падвале анархістаў, пры сустрэчы з гэтай гатоўнасцю ахвяраваць сабой, выручыць таварыша, з гэтай суровай справядлівасцю адчуў аднойчы, як у ім абуджаецца нехта зусім новы, незнаёмы, для таго цяпер існуе толькі адна ісціна: ісціна анархістаў. А каму давялося аднойчы стаяць на варце ў іспанскім манастыры, ахоўваць перапалоханых уклечаных манахак, той памрэ за царкву.

Калі б заўважыць Мермозу, які бястрашна рынуўся з вышыні Андаў у даліну Чылі, калі б тады заўважыць яму, што ён не мае рацыі, што нейкі ліст гандляра не варты таго, каб ён рызыкаваў сваім жыццём, Мермоз толькі б усміхнуўся. Ягоная ісціна — той чалавек, які нараджаўся ў ім, калі ён пераадольваў Анды.

Калі вы хочаце пераканаць таго, каму даспадобы вайна, што вайна жахлівая і агідная, не абзывайце

яго варварам: перш чым асудзіць, пастарайцеся яго зразумець.

Задумайцеся хоць бы над гэткаім выпадкам. Адзін афіцэр з поўдня ў час баёў з рыфамі камандаваў пастом, заціснутым паміж двума горнымі хрыбтамі, дзе знаходзіліся паўстанцы. Аднойчы вечарам ён прымаў парламенцёраў з заходніх гор. Яны належным чынам сядзелі і пілі чай, як раптам усчалася страляніна. На пост напалі плямёны з усходніх гор. Капітан загадаў парламенцёрам пакінуць пост, бо трэба ўступаць у бой, але яны адказалі: «Сёння мы твае госці. Бог не дазваляе нам пакінуць цябе...» І яны далучыліся да яго салдат, памаглі абараніць пост і толькі потым вярнуліся ў сваё арлінае гняздо.

А напярэдадні таго дня, калі яны самі збіраліся атакаваць пост, прыслалі да капітана сваіх паслоў:

— Неяк мы дапамаглі табе...

— Гэта праўда...

— Дзеля цябе мы змарнавалі тры сотні патронаў...

— Гэта праўда.

— Справядліва было б вярнуць іх нам.

Не, капітан высакародны, ён не можа пакарыстацца іхняй велікадушнасцю. І ён вяртае патроны, хоць ведае, што страляць будуць у яго.

Ісціна чалавека — тое, што робіць яго чалавекам. Хто зведаў гэткую годнасць узаемаадносін, гэткую сумленнасць у гульні, гэткі дар узаемапавагі — аснову жыцця, той не стане параўноўваць гэтую прыродную высакароднасць з убогім дабрадушшам дэмагога, які ў знак братэрскіх адносін да тых жа арабаў стаў бы гучна паляпваць іх па плячы, лесцячы ім і адначасна прыніжаючы. Пачніце такому капітану даводзіць ягоную неправату, і ён адкажа вам адно толькі пагардлівым шкадаваннем. І будзе мець рацыю.

Але ў роўнай ступені будзеце мець рацыю і вы ў сваёй нянавісці да вайны.

Каб зразумець чалавека і яго патрэбы, каб спасцігнуць у ім самае галоўнае, не трэба супрацьпастаўляць адна адной вашы відавочныя ісціны. Так, вы маеце рацыю. Усе вы маеце рацыю. Лагічна можна даказаць усё на свеце. Мае рацыю нават той, хто ва ўсіх няшчасцях чалавецтва гатовы абвінаваціць гарбуноў. Дастаткова абвясціць вайну гарбунам — і мы адразу

ўспалыхнём нянавісцю да іх. Мы пачнём жорстка помсціць гарбунам за ўсе іх злачынствы. Бо сярод гарбуноў таксама ж ёсць злачынцы.

Каб зразумець, у чым жа сутнасць чалавека, неабходна хоць на момант забыць пра тое, што раздзяляе, бо ўсякая іх тэорыя і ўсякая вера спавадоўваюць цэлы звод непарушных ісцін, а яны спараджаюць фанатызм. Можна размежаваць людзей на правых і левых, на гарбатых і негарбатых, на фашыстаў і дэмакратаў, і любы гэты падзел не абвергнеш. Але ж агульнавядома, што ісціна — гэта тое, што спрашчае свет, а не тое, што стварае вэрхал. Ісціна — гэта мова, якая выяўляе ўсеагульнае. Ньютан «адкрыў» доўга неспасцігальны закон зусім не так, як рашаюць рэбус. Тое, што здзейсніў Ньютан, было творчасцю. Ён стварыў мову, якая можа сказаць і пра падзенне яблыка ў разору, і пра ўсход сонца. Ісціна зусім не тое, што можна даказаць, ісціна — гэта прастата.

Навошта аспрэчваць ідэалогіі? Калі ўсе іх можна даказаць, то ўсе можна і абвергнуць, і ад гэтых спрэчак толькі траціш усялякую надзею на збавенне людзей. А людзі ж вакол і ўсюды імкнуцца да аднаго і таго ж самага.

Мы хочам быць вольныя. Той, хто працуе кіркай, хоча, каб у кожным удары кіркай быў сэнс. Калі кіркай працуе катаржнік, кожны яе ўдар толькі прыніжае катаржніка, але калі кірка ў руках разведвальніка, кожны яе ўдар узвышае разведвальніка. Катарга не там, дзе працуюць кіркай. Яна жахлівая не тым, што гэта цяжкая праца. Катарга там, дзе ўдары кіркай не маюць ніякага сэнсу, дзе праца не злучае чалавека з людзьмі.

А мы хочам уцячы з катаргі.

У Еўропе маецца дзвесце мільёнаў чалавек, якія не бачаць у жыцці ніякага сэнсу, якія жадалі б лепей не нараджацца. Прамысловасць адарвала іх ад таго жыцця, якое пакаленне за пакаленнем вядзе сялянскі род, і замкнула ў агромністых гета, якія нагадваюць сартавальныя станцыя, забітыя шкілетами чорных вагонаў. Людзі, пахаваныя ў рабочых пасёлках, былі б радыя абудзіцца да новага жыцця.

Ёсць і такія, каго зацягнула ў сістэму шасцерань вузкай спецыялізацыі працы, каму забаронены радасці

першаадкрывальніка, веруючага, вучонага. Сяму-таму пачало здавацца, што, каб узвысіць гэтых людзей, дастаткова апрануць іх, накарміць, задаволіць усе іх матэрыяльныя патрэбы. І спакваля вырастцілі з іх мізэрных мяшчан у духу раманаў Курталіна, местачковых палітыкаў, вузкалобых спецыялістаў без якіх-небудзь духоўных запытанняў. Веды ім даліся неблагія, а вось культуры аніякай. Нікчэмны погляд на культуру ў таго, хто мяркуе, быццам яна зводзіцца да завучвання формул. Самы бяздарны студэнт палітэхнікума ведае пра прыроду і яе законы куды болей, чым некалі ведалі Дэкарт і Паскаль. Але ці здольны гэты шкаляр на такую разумовую працу, як яны?

Усе людзі, адны мацней, другія слабей, адчуваюць цямяную патрэбу ў адраджэнні. Але бывае і так, што прымаюцца памылковыя рашэнні. Вядома, можна ажывіць людзей, апрануўшы іх у якія-небудзь мундзіры. Яны будуць дружна спяваць ваенныя гімны і дзяліцца кавалкам хлеба з таварышам. Яны знойдуць тое, чаго шукалі — пачуццё лучнасці. Але гэты хлеб прынясе ім смерць.

Можна пазвяргаць драўляных ідалаў і ўваскрасіць старажытныя міфы, на аснове даволі грунтоўных доказаў можна ажывіць містыку пангерманізму альбо Рымскай імперыі. Можна ўскружыць галовы немцам выключнасцю нямецкай нацыі і дачыненнем да генія Бетховена. Можна апаіць гэтым усіх — да апошняга качагара. Гэта, вядома, лягчэй, чым у качагары вывіць Бетховена.

Але падобнае кумірства — хцівае кумірства. Той, хто ахвяруе сваім жыццём дзеля навуковага адкрыцця альбо дзеля збавення людзей ад хвароб, нават уласнай смерцю служыць справе жыцця. Магчыма, гэта і прыгожа — памерці за пашырэнне нечых уладанняў, але сучасная вайна знішчае ўсё тое, дзеля чаго яна нібыта вядзецца. Цяпер справа ўжо не ў тым, каб невялікай крывёю адрадзіць цэлы народ. З той пары як вайна вядзецца з дапамогай самалётаў і іпрыту, яна стала проста бойняй. Ворагі заточваюцца пад прытулак муроў, і кожны, хто як можа, ноч у ноч шле эскадрыллі, якія вымотваюць праціўніку вантробы, уносяць у паветра яго жыццядайныя цэнтры, паралізуюць прамысловасць і шляхі зносін. Перамога за тым, хто сканае апошні. І абодва праціўнікі канаюць разам.

Свет стаў пустыняй, і ўсе мы прагнем знайсці ў ёй таварышаў: дзеля таго каб спазнаць смак раздзенага з таварышамі хлеба, мы і прымаем вайну. Але каб адчуць гэтае цяпло, каб попlech рушыць да адной і той жа мэты, ні да чаго ваяваць. Вайна ашуквае нас. Нянавісьць не можа ўзвялічыць радасць агульнага натхнёнага руху.

Навошта нам ненавідзець адзін аднаго? Мы ж адна сям'я, нас кружыць адна і тая ж планета, мы экіпаж аднаго карабля. Добра, калі цывілізацыі ўступаюць у спрэчкі дзеля росквіту больш дасканалых чалавечых арганізацый, але жахліва, калі яны пажыраюць адна адну.

А каб вызваліць нас, дастаткова ж толькі памагчы нам усвядоміць усеагульную мэту і пачаць шукаць тыя павязі, якія з'яднаюць усіх. Доктар пры аглядзе хворага не слухае стогнаў: доктару важна вылечыць чалавека. Доктар служыць законам усеагульнага. Ён служыць і фізік у роздуме над сваімі неверагоднымі ўраўненнямі, з дапамогай якіх ён спасцігае і атам, і касмічную туманнасць. Ён служыць і звычайны пастух. Бо хай толькі той, хто сціпла пасе пад зорным небам з паўтузіна авечак, асэнсуе сваю працу, — і вось ён ужо не проста слуга. Ён — вартавы. А кожны вартавы ў адказе за ўсю дзяржаву.

Ці вы думаеце, што пастух не імкнецца асэнсаваць сябе і сваё месца ў жыцці? Калі я быў на мадрыдскім фронце, я наведаў там адну школу, размешчаную на ўзгорку за пяцьсот метраў ад акопаў, абнесеную невысокай каменнай сцяною. У гэтай школе адзін капрал выкладаў батаніку. У грубых руках капрала была кветка маку, ён асцярожна разнімаў пялёсткі і тычынкі, і з усіх бакоў з акопнага броду пад грукат снарадаў да яго сцякаліся зарослыя бародамі паломнікі. Яны абступалі капрала, сядалі проста на зямлю і, падпёршы кулакамі падбародкі, уважліва слухалі. Яны супілі бровы, сціскалі зубы, яны не надта разумелі тлумачэнне настаўніка, але ім казалі: «Вы — цёмныя, вы звяры, вы толькі выпаўзаеце са сваіх бярогаў, трэба даганяць чалавецтва!» І цяжкай хадю яны спыталіся наўздагон.

Толькі калі мы асэнсуем сваю ролю на зямлі, хай нават самую сціплую і непрыкметную, толькі тады мы будзем шчаслівыя. Толькі тады мы зможам жыць і паміраць спакойна, бо тое, што надае сэнс жыццю, надае сэнс і смерці.

Смерць такая лагодная, калі яна — натуральны зыход, калі стары правансальскі селянін у канцы свайго панавання аддае сынам у спадчыну сваіх коз і свае алівы, каб сыны ў свой час перадалі іх сынам сваіх сыноў. У сялянскім родзе чалавек памірае толькі напалавіну. Настае час, і жыццё разлушчваецца, як спелы струк гароху, і аддаюцца зёрны.

Аднойчы мне давалося стаяць з трыма сялянамі ля смяротнай пасцелі іхняй маці. Гэта было горка, што казаць. Другі раз ірвалася пупавіна. Другі раз развязаўся вузел: той, што нітуе адно пакаленне з другім. Трое сыноў апынуліся ў вялікай самоце, яны раптам спасціглі, што цяпер навек пазбаўлены сямейнага стала, за якім на свята збіралася ўся сям'я, таго магніту, які ўсіх іх прыцягваў. Але мне бачылася, што тут не толькі рвуцца павязі, але і паўторна даецца жыццё. Бо кожны з сыноў у сваю чаргу стане галавою роду, патрыярхам, вакол якога будзе збірацца сям'я, а калі настане час, і ён у сваю чаргу перадасць руль кіравання дзятве, якая гуляе зараз на падворку.

Я глядзеў на маці, на старую сялянку са спакойным і суровым тварам, на яе туга сціснутыя вусны — не твар, а маска, высечаная з каменю. І ў ім я пазнаваў рысы сыноў. Іхнія твары — злепак з гэтай маскі. Гэтае цела фармавала іхнія целы — выдатна вылепленыя, моцныя, мужныя. І вось яно ляжыць, пазбаўленае жыцця, але гэта змярцвеласць абалонкі, з якой дасталі спелы плод. І ў сваю чаргу яе сыны і дочки з плоці сваёй злепяць новых людзей, сваіх нашчадкаў. У сялянскім родзе не паміраюць. Маці памерла — няхай жыве маці!

Так гэта балюча, але так проста і натуральна — мерны поступ роду: пакідаючы на шляху адну за адной тленныя абалонкі пасівельных працаўнікоў, пастаянна абнаўляючыся, рухаецца ён да няведамай ісціны.

Вось чаму ў той вечар у голасе пахавальнага звану, што плыў над вёсачкай, мне чулася не роспач, а

затоеная пакорлівая радасць. Звон, які адной і той жа мовай ганараваў і хаўтуры і народзіны, зноў абвяшчаў пра змену пакаленняў. І глыбокае супакаенне зыходзіла ад гэтага гімна ў гонар заручын сціплай старой працаўніцы з зямлёй.

Гэткім чынам, — паволі, як расце дрэва, — з пакалення ў пакаленне перадаецца не толькі жыццё, а і свядомасць. Якое дзівоснае ўзыходжанне! З расплаўленай лавы, з зорнага цеста, з жыватворнай, цудам аплодненай клетачкі выйшлі мы — людзі — і паступова ўзнімаліся ўсё вышэй, ступень за ступенню, і вось мы пішам кантаты і вымерваем сузор'і.

Маці перадала не проста жыццё: яна навучыла сваіх сыноў роднай мове, яна даверыла ім так марудна — стагоддзямі — збіраны скарб, духоўную вотчыну, якую сама атрымала ў спадчыну — сціплы запас традыцый, паняццяў і казак, усё, што розніць Ньютона і Шэкспіра ад пячорнага чалавека.

Той голад, што пад абстрэлам гнаў іспанскіх салдат на ўрокі батанікі, што гнаў Мермоза да Паўднёвай Атлантыкі, а яшчэ некага — да вершаў, азначае, што працэс нашага развіцця далёка не завершаны і што нам яшчэ неабходна зразумець саміх сябе і сусвет. Нам неабходна перакінуць сходкі праз ноч. Не разумеюць гэтага толькі тыя, чыя мудрасць — абыякавасць, хто жыве толькі для самога сябе; але такая мудрасць — нікчэмны падман! Таварышы, таварышы мае, будзьце сведкамі: калі мы адчулі сябе шчаслівымі?

І вось на апошніх старонках гэтай кнігі мне зноў прыгадваюцца ссівелыя чыноўнікі — нашы суправаджальнікі на золку таго дня, калі нам нарэшце ўпершыню даверылі паштовы самалёт і мы рыхтаваліся стаць людзьмі. Яны таксама былі падобныя на нас, толькі яны не ведалі, што яны галодныя.

Надта шмат у свеце людзей, якім ніхто не дапамог прагнуцца.

Некалькі гадоў таму, у час адной доўгай паездкі па чыгунцы, мне захацелася агледзець гэтую дзяржаву на колах, у якой я невылазна сядзеў ужо трое сутак — вязень несіханага перастуку і грукату, быццам марскі прыбой варочаў гальку, і мне не спалася. Я падняўся. Было каля гадзіны ночы. Я прайшоў увесь цягнік з канца ў канец. Мяккія спальныя ваго-

ны былі пустыя. Вагоны першага класа таксама пуставалі.

Затое вагоны трэцяга класа былі забіты сотнямі вытураных з Францыі польскіх рабочых, якія вярталіся ў сваю Польшчу. У калідорах мне даводзілася пераступаць цераз змораных сном людзей. І ў адным з вагонаў я прыпыніўся. У гэтым вагоне без перагародак, які ў святле начнікоў нагадваў казарму ці прыёмную паліцэйскага ўчастка, перада мной варушылася сапраўднае качэўе, штурханае і тасаванае рухам цягніка. Цэлы народ, апанаваны цяжкім сном, які вяртаўся ў сваю галечу. Буйныя паголеныя галовы пакалыхваліся на голых лаўках. Усе — мужчыны, жанчыны, дзеці — мерна калываліся туды-сюды, быццам іх нават і ў забыцці не адпускалі вэрхал і калатня жыцця. Нават сон не быў ім надзейным прытулкам.

Эканамічныя прылівы і адлівы шпурлялі іх з аднаго канца Еўропы ў другі, яны страцілі свой дамок у дэпартаменце Нор, невялічкі садок, тры вазоны герані, якую я некалі бачыў у вокнах польскіх шахцёраў, і мне здавалася, яны напалову страцілі і чалавечы воблік. Яны пахопліва ўвязалі ў клункі толькі кухонны посуд, прасціны ды дзяружкі, захапілі толькі нейкія ўбогія манаткі. А ўсім тым, што яны сапраўды любілі і песцілі, што ім патрапіла прыручыць за чатырыпяць гадоў жыцця ў Францыі — катам, сабакам і геранню, — давялося ахвяраваць, і яны везлі з сабою адны гэтыя кухонныя чарапкі.

Немаўлятка ссала грудзі маці, такой стомленай, што здавалася, яна спала. Сярод недарэчнасці і вэрхалу гэтага бадзяжніцтва перадавалася дзіцяці жыццё. Я паглядзеў на бацьку. Цяжкі і голы, як камень, чэрап. Цела, скурчанае ў нязручным сне, засунутае ў рабочую спячоўку — адны бугры ды перапады. Не чалавек, а куча сырой гліны. Так уначы на лаўках крытага рынку бясформна валяюцца бяздомныя бадзягі. І я падумаў: галеча, бруд, выродлівасць — справа зусім не ў гэтым. Пазнаёміліся ж аднойчы гэты чалавек і гэтая жанчына, і мужчына ж, напэўна, усмінуўся жанчыне: напэўна ж пасля работы ён прыносіў ёй кветкі. Нясмелы і нязграбны, ён так баяўся, магчыма, што яму скажуць «не». А ёй, упэўненай у сваёй прывабнасці, з чыста жаночай какетлівасці,

магчыма, прыемна было яго памучыць. І ён, ператвораны цяпер у нейкую машыну, толькі і здольную капаць ці каваць, адчуваў тады ў сваім сэрцы дзівосную салодкую трывогу. І проста розуму недаступна, як жа яны абое сталі гэтымі кучамі гліны. Праз якія страшныя жорны прайшлі яны, пад якія штампавальны прэс трапілі? Жывёла і на старасці захоўвае сваю прывабнасць. Чаму ж скасавалася такая цудоўная гліна, з якой вылеплены чалавек?

І я рушыў далей між гэтага народу, чый сон быў трывожны, як заклятая мясціна. Ад хрыплага сапення, няўцямнага жаласлівага мармытання, шоргату грубых башмакоў, калі сонны, навярэдзіўшы адзін бок, пераварочваўся на другі, трапятаяў глухі, бясконцы шум. А за ўсім гэтым — неспіханы рокат, быццам варочаецца галька пад ударамі прыбою.

Сядаю насупраць спячай сям'і. Паміж мужам і жонкай, сяк-так прымошчанае, спала дзіця. Але вось яно паварочваецца ў сне, і ў святле начніка я бачу ягоны твар. Ах, які цудоўны твар! Ад гэтай пары нарадзіўся дзівосны залаты плод. З гэтага цяжкага ярма нарадзіўся такі цуд зграбнасці і прывабнасці. Я глядзеў на пукаты лобік, на мяккія прыпухлыя вусны і думаў: вось твар музыканта, вось маленькі Моцарт, вось дзівосная абыццанка жыцця. Ён зусім як маленькі прынец з нейкай казкі: даць бы яму належны догляд, выхаванне, асвету — і ён апраўдаў бы самыя смелыя надзеі! Калі ў садзе пасля доўгіх пошукаў выведуць нарэшце новы гатунак ружы, дык усіх садоўнікаў ахоплівае хваляванне. Ружу пераносяць у асобнае месца, ружу даглядаюць і песцяць. А людзі растуць без садоўніка. Маленькі Моцарт, як і ўсе, трапіць пад той жа страшэнны штампавальны прэс.

І стане цешыцца гнюснай музыкай нізкапробных корчмаў.

Моцарт асуджаны.

Я вярнуўся ў свой вагон. Я думаў: гэтых людзей зусім не трывожыць іхняя доля. Але, не жаль, не спачуванне мучыць мяне. Што плакаць над незагойнай ранай? Параненым яна не баліць. Бо паранены, панявечаны не асобны чалавек, а цэлае чалавецтва. І не веру я ў шкадаванне. Мяне мучыць клопат садоўніка. Мяне мучыць не гэтая галеча — у рэшце

рэшт людзі звыкаюцца з галечай, як з лянтай. На ўсходзе шматлікія пакаленні жывуць у гразі, і гэта ім падабаецца. Тое, што мучыць мяне, нельга загаіць бясплатнымі супамі. Нясцерпная невыродлівасць гэтай бясформнай, скалечанай чалавечай гліны. Ня сцерпна тое, што ў кожным з гэтых людзей, мажліва, забіты Моцарт.

Адзіна Дух сваім дыханнем на гліну здольны стварыць з яе Чалавека.

МАЛЕНЬКІ ПРЫНЦ

ЛЕОНУ ВЕРТУ

Шчыра перапрашаю дзяцей за тое, што я прысвяціў гэтую кніжку даросламу. Скажу ў апраўданне: гэты дарослы — мой самы лепшы сябар. І яшчэ: ён разумее ўсё на свеце, нават дзіцячыя кнігі. І нарэшце: ён жыў у Францыі, дзе цяпер і голадна, і холадна. І яму вельмі патрэбна суцяшэнне. Калі ж ўсё гэта не апраўдвае мяне, я прысвячу сваю кніжку, таму хлопчыку, якім некалі быў мой дарослы сябар. Усе ж дарослыя былі спачатку дзецьмі. Праўда, мала хто з іх помніць пра гэта... То я выпраўляю сваё прысвячэнне:

ЛЕОНУ ВЕРТУ,
калі ён быў маленькім

I

Мне было шэсць гадоў, калі ў кнізе пра джунглі, якая называлася «Непрыдуманая гісторыя», я ўбачыў аднойчы дзівосны малюнак. Змяя — страшэнны ўдаў — глытала драпежнага звера.

У кнізе гаварылася: «Удавы глытаюць сваю ахвяру цалкам, не жуюць. Пасля гэтага яны ўжо не могуць варухнуцца і цэлых паўгода спяць, пакуль не перавараць ежу».

Я шмат разважаў пра поўнае прыгод жыццё ў джунглях і таксама намаляваў тое-сёе каляровым алоўкам. Гэта быў мой малюнак № 1.

Я паказаў свой шэдэўр дарослым і пацікавіўся, ці не страшна ім, калі яны глядзяць на мой малюнак.

— А чаму капялюш павінен наводзіць страх? — здзівіліся яны.

На маім малюнку быў зусім не капялюш. На маім малюнку быў удаў, які праглынуў слана. Тады я намаляваў удава знутры, каб дарослым было больш зразумела. Але ім ўсё роўна спатрэбіліся тлумачэнні.

Дарослыя параілі мне не маляваць удаваў ні звонку, ні знутры, а лепей больш цікавіцца геаграфіяй, гісторыяй, арыфметыкай і правапісам. Вось так, у шэсць гадоў, мяне пераканалі адмовіцца ад бліскучай кар'еры мастака. Я быў збіты з панталыку няўдачай з малюнкамі. Дарослыя ніколі і нічога не могуць зразумець самі, а дзецям надта ж утомна вечна тлумачыць ім, што да чаго.

Такім чынам, мне трэба было выбраць якую-нубудзь іншую прафесію, і я пайшоў у лётчыкі. Дзе мне толькі не давалося быць! І геаграфія сапраўды спатрэбілася мне. Я мог з першага погляду адрозніць Кітай ад Арызоны. Гэта вельмі карысна, калі часам заблудзішся ўночы.

За сваё жыццё мне давалося сутыкнуцца з многімі сур'ёзнымі людзьмі. Я многа часу пражыў з дарослымі, быў вельмі блізка знаёмы з імі. Не скажу, каб пасля гэтага я стаў лепей думаць пра іх.

Калі я сустракаў каго-небудзь з іх асяроддзя, хто здаваўся мне трохкі разумнейшым, я паказваў яму малюнак № 1,— я збярог яго і заўсёды насіў з сабою. Мне хацелася ведаць, ці сапраўды той чалавек кемлівы. Але кожны дарослы заўсёды адказваў мне: «Гэта капялюш». І я ўжо не гаварыў з ім ні пра ўдаваў, ні пра джунглі, ні пра зоркі. Я прытасоўваўся да яго паняццяў. Гутарыў пра брыдж і гольф, пра палітыку і гальштукі. І дарослы быў дужа задаволены знаёмствам з такім разумным чалавекам.

II

Так я жыў у адзіноце, і не было ў мяне анікога, з кім бы я мог па-сапраўднаму адвесці душу. Але аднойчы, шэсць гадоў назад, мне давалося зрабіць вымушаную пасадку ў Сахары. Нешта зламалася ў маторы майго самалёта. Са мною не было ні механіка, ні пасажыраў, і трэба было самому ламаць галаву, як выратавацца. Я павінен быў адрамантаваць матор, альбо загінуць. Маіх запасаў пітной вады хапіла б ледзьве на тыдзень.

І вось — мая першая ноч сярод бязмежных пяскоў пустыні, дзе на тысячы міль наўкол — ніводнага селішча. Чалавек, які пасля караблекрушэння ўсё-такі ацалеў дзесьці на пляце ў бязмежным акіяне, і той быў

не такі адзінокі. Дык уявіце сабе маё здзіўленне, калі на досвітку мяне пабудзіў нечы тоненькі галасок:

— Калі ласка... намалюй мне баранчыка!

— Га!

— Намалюй мне баранчыка...

Я ўскочыў на ногі, нібы нада мной грывнуў гром. Працёр вочы. Агледзеўся. І ўбачыў незвычайнага малыша, які сур'ёзна разглядваў мяне. Яго партрэт я намаляваў пазней. Канечне, на маім малюнку ён не такі прывабны, як на самой справе. Але гэта не мая віна. Калі мне было шэсць гадоў, дарослыя пераканалі мяне, што мастака з мяне не атрымаецца, таму я так нічога і не навучыўся маляваць, акрамя ўдаваў — звонку і знутры.

Я на ўсе вочы глядзеў на гэты прывід. Не забывайце, што я быў за тысячы міль ад людскіх селішчаў. Гэты ж малыш не быў ні разгублены, ні смяротна стомлены, ні смяротна галодны, ён не паміраў ні ад смагі, ні ад страху. Ён нічым не нагадваў дзіцяці, якое заблудзілася ў пустыні, за тысячы міль ад чалавечага селішча. Нарэшце мова вярнулася да мяне і я спытаў:

— Але... што ты тут робіш?

Ён не адказаў на маё пытанне, а толькі зноў ціха-ціха і надзвычай сур'зна папрасіў:

— Калі ласка, намалюй баранчыка...

Калі нешта цябе надта ўражвае, не паслухацца нельга. Якой бы недарэчнасцю ні здавалася мне гэта, але тут, за тысячы міль ад людскога селішча, перад смяротнай небяспекай, я дастаў з кішэні аркуш паперы і аўтаручку. Толькі раптам я ўспомніў, што вывучаў у асноўным геаграфію, гісторыю, арыфметыку ды правапіс, і трошкі незадаволена сказаў малышу, што я не ўмею маляваць.

— Усё роўна, — адказаў ён. — Намалюй баранчыка.

Але я ж ніколі не маляваў баранчыкаў! Я падаў яму адзін з двух малюнкаў, на якія быў здольны. Той, на якім удаў у агульным выглядзе. Як жа быў я ўражаны, калі пачуў адказ малыша:

— Не-не! Я не хачу слана ва ўдаве! Удаў вельмі небяспечны, а слон вельмі грузны. А ў мяне дома ўсё такое невялічкае. Мне патрэбен баранчык. Намалюй баранчыка.

І я намаляваў.

Ён паглядзеў на малюнак і сказаў:

— Не, гэты баранчык вельмі ўжо хворы. Намалюй другога.

Я намаляваў.

Мой новы сябар хораша, паблажліва ўсміхнуўся:

— Ты ж сам бачыш... гэта не баранчык, а баран. З рагамі...

Я зноў перарабіў малюнак. Але і гэты быў адхілены, як папярэдня.

— Гэты надта стары. Я хачу такога баранчыка, які жыве бы доўга-доўга.

Тады, трацячы цярпенне, — мне ж трэба было хутчэй разбіраць матор, — я накрэмзаў.

— Гэта скрынка, — раздражнёна буркнуў я. — А ў ёй сядзіць твой баранчык.

Як жа я быў здзіўлены, калі нечакана мой юны судзя ўвесь аж засвяціўся ад радасці:

— Вось гэткага мне і трэба! Як ты думаеш, яму спатрэбіцца шмат травы?

— А што?

— У мяне яе мала...

— Напэўна, хопіць. Я даю табе зусім маленькага баранчыка.

Ён схіліўся над малюнкам.

— Не такі ўжо ён і маленькі... Ты глянь! Заснуў...

Вось так я пазнаёміўся з Маленькім прынцам.

III

Не адразу зразумеў я, адкуль ён з'явіўся. Маленькі прынц, які літаральна засыпаў мяне пытаннямі, нібыта і не чуў маіх. Толькі з паасобных, выпадкова сказаных слоў мне пакрысе адкрылася яго таямніца. Так, калі ён упершыню ўбачыў мой самалёт (самалёт я маляваць не буду, гэта надта складаны для мяне малюнак), ён спытаў:

— А гэта што за штука?

— Гэта не штука. Гэта самалёт. Мой самалёт. Ён лятае.

І я з гордасцю раслумачыў яму, што я ўмею на ім лятаць.

— Як?! — усклікнуў ён. — Ты ўпаў з неба?!

— Так, — сціпла пацвердзіў я.

— Як забаўна!..

І Маленькі прынц гэтак весела засмяўся, што мне аж прыкра стала. Мне хацелася, каб ён паспачуваў мне.

— Значыць, ты таксама прыйшоў з неба! — дадаў ён. — А з якой планеты?

«Дык вось дзе разгадка яго таемнага з'яўлення тут, у пустыні!» — падумаў я і без усякіх хітрыкаў спытаў:

— Значыць, ты прыйшоў сюды з іншай планеты?

Але ён не адказаў. Ён паглядзеў на мой самалёт і паківаў галавой.

— Ну, на гэтым ты сапраўды не мог прыляцець здалёк...

І ён надоўга задумаўся. Потым дастаў з кішэні намалёванага баранчыка і стаў пільна разглядваць гэты свой скарб.

Можаце сабе ўявіць, якая цікаўнасць апанавала мяня ад прызнання наконт «іншых планет». І я паспрабаваў дазнацца паболей:

— Адкуль ты прыляцеў, малыш? Дзе гэта — «у цябе»? Куды ты хочаш забраць майго баранчыка?

Ён з хвіліну маўчаў, потым прамовіў:

— От добра, што ты даў мне скрынку: буду заганяць у яе баранчыка нанач.

— Ну вядома. А калі будзеш разумны, я дам табе і вярочку, каб можна было прывязаць яго на дзень, і калочак...

Гэтая прапанова прывяла ў недаўменне Маленькага прынца:

— Прывязаць? Якая недарэчнасць!

— Але, калі ты не прывязаш яго, ён пойдзе невядома куды і прападзе.

Мой сябар зноў весела засмяўся.

— Ды куды ж ён пойдзе?!

— Абы-куды. Куды вочы глядзяць...

Тады Маленькі прынц сур'ёзна сказаў:

— Гэта не страшна. Там, у мяне, так мала месца.

І з нейкай задуменнасцю дадаў:

— Калі ісці толькі куды вочы глядзяць, далёка не зойдзеш...

Так мне стала вядома яшчэ адна, вельмі важная акалічнасць: яго родная планета была бадай ці большая за хату!

Зрэшты, гэта не вельмі здзівіла мяне. Я добра ведаў, што апроч вялікіх планет, такіх, як Зямля, Юпіцер, Марс, Венера, ёсць яшчэ сотні іншых, якім нават імёнаў не далі, такіх дробненькіх, што іх і ў тэлескоп цяжка разгледзець. Калі астраном адкрывае такую планету, ён дае ёй не імя, а проста нумар. Напрыклад, называе яе так: «астэроід «3251».

У мяне ёсць сур'ёзныя прычыны думаць, што планета, адкуль прыляцеў Маленькі прынец, гэта астэроід B-612. Гэты астэроід быў заўважаны ў тэлескоп толькі адзін раз, у 1909 годзе, адным турэцкім астраномам.

Астраном паведаміў тады пра сваё адкрыццё на Міжнародным астранамічным кангрэсе. Але ніхто яму не паверыў. А ўсё з-за таго, што астраном быў апраунуты па-турэцку. Такі ўжо народ гэтыя дарослыя!

На шчасце, дзеля рэпутацыі астэроіда B-612, тагачасны турэцкі правіцель загадаў свайму народу пад пагрозай смерці апранацца, на еўрапейскі лад. Той астраном у 1920 годзе зноў паведаміў пра сваё адкрыццё, — цяпер ён быў ужо у надзвычай элегантным касцюме. І на гэты раз усе паверылі яму.

Калі я раскажаў вам усе гэтыя дэталі аб астэроідзе B-612, калі я даверліва паведаміў вам яго нумар, дык гэта толькі з-за дарослых. Дарослыя любяць лічбы. Калі гаворыш ім пра свайго новага сябра, яны ніколі не пытаюцца пра сутнасць. Яны ніколі не цікавяцца: «Які ў яго голас? Якія гульні ён любіць? Ці ловіць ён матылёў?» Яны пытаюцца: «Колькі яму год? Колькі ў яго братоў? Колькі ён важыць? Колькі зарабляе яго бацька?» Толькі тады ім здаецца, што яны ўведалі чалавека. Калі скажаш дарослым: «Я бачыў прыгожы дом з ружовай цэглы, з геранню ў вокнах і галубамі на даху...», яны не могуць уявіць сабе гэты дом. Ім трэба сказаць: «Я бачыў дом за сто тысяч франкаў». Тады яны проста ў захапленні: «Вось гэта харавто!»

Або паспрабуй сказаць ім: «Маленькі прынец існаваў, і доказам таму — яго незвычайнасць, яго смех, яго жаданне мець баранчыка. А хто хоча баранчыка, той

сапраўды існуе», — дарослыя паціснуць плячыма і абзавуць вас дзіцем! Але калі сказаць ім: «Маленькі прынц прыляцеў з астэроіда B-612», — гэта пераканае іх, і яны не будуць болей назаліць вам сваімі недарэчнымі роспытамі. Такі ўжо народ гэтыя дарослыя. Што з іх возьмеш. Дзеці павінны быць вельмі паблаглівымі да дарослых.

А мы — мы разумеем, што такое жыццё, і пасмейваемся з лічбаў! Я лепей пачаў бы гэтую аповесць, як чароўную казку. Я сказаў бы так:

«Жыў ды быў Маленькі прынц. Ён жыў на планеце, якая была бадай ці большая за хату, і яму вельмі хацелася мець сябра...»

Для тых, хто разумее, што такое жыццё, такі пачатак быў бы куды болей праўдзiвы.

А я ж зусім не хачу, каб маю кніжку чыталі проста так, дзеля забаўкі. Сэрца маё сціскаецца ад успаміну пра майго маленькага сябра. Шэсць гадоў ужо мінула з таго часу, як ён разам са сваім баранчыкам пакінуў мяне. Калі я цяпер спрабую апісаць яго, дык гэта таму, што не хачу забыць. Гэта вельмі сумна, калі людзі забываюць сяброў. Не кожны чалавек мае сябра. І я баюся стаць падобным на дарослых, якіх цікавяць адны толькі лічбы. Вось чаму я купіў сабе скрыначку з фарбамі і алоўкі. Нялёгка ў мае гады зноў брацца за маляванне, калі першай і, на вялікі жаль, апошняй спробай былі мае малюнкi ўдаваў звонку і знутры — дый то яшчэ ў шасцігадовым узросце! Канечне, я паспрабую як мага лепш перадаць падабенства. Але я зусім не ўпэўнены, што змагу зрабіць гэта. Бо вось зраблю адзін малюнак — ну, здаецца, добра; зраблю другі — і ні кропелькі непадобны. Дый рост трохкі бянтэжыць. Тут Маленькі прынц надта высокі. Тут ён надта маленькі. А да таго ж яшчэ няўпэўненасць у колерах яго свiткі. Вось і спрабуеш маляваць і так і гэтак. Але няхай ужо за гэта прабачаць мяне. Мой сябар ніколі не даваў мне тлумачэнняў. Ён, мусіў, думаў, што я падобны на яго. Але, на няшчасце, я не ўмею бачыць баранчыка ў зачыненай скрынцы. Я, мусіць, трохкі падобны на дарослых. Пэўна, я старэю.

Дзень пры дні я ўсё болей даведваўся пра планету Маленькага прынца, пра тое, як ён пакінуў яе, як вандраваў. Ён расказваў пра гэта патрошку, калі прыходзіла да слова. Так, на трэці дзень я даведаўся пра трагедыю з баабабамі.

І на гэты раз дапамог баранчык. Маленькі прынец разглядваў малюнак і раптам, нібы яго апанавала цяжкае сумненне, спытаў:

— А праўда, што баранчыкі ядуць кустоўе?

— Так, праўда.

— Цудоўна!

Я не зразумеў, чаму так важна, што баранчыкі ядуць кустоўе. Але маленькі прынец дадаў:

— Выходзіць, яны і баабабы таксама ядуць?

Я заўважыў Маленькаму прынцу, што баабабы не кустоўе, а вялізныя, як званіцы, дрэвы, і што нават калі б ён узяў з сабою цэлы статак сланоў, гэты статак не адолеў бы і аднаго-адзінага баабаба.

Думка пра статак сланоў насмяшыла Маленькага прынца.

— Іх давялося б паставіць адзін на аднаго...

Але тут жа ён мудра заўважыў:

— І баабабы, перш чым вырастуць, бываюць маленькія.

— Сапраўды! Але навошта баранчыку есці маленькія баабабы?

— А то як жа! — усклікнуў ён, нібыта гаворка ішла пра нешта выключна відочнае. І мне прыйшлося напружыць свой розум, каб самастойна зразумець, што тут да чаго.

На планеце Маленькага прынца, як і на ўсіх іншых планетах, растуць, вядома, і добрыя, і кепскія расліны. А значыць, ёсць там добрае насенне добрых раслін і кепскае насенне кепскіх раслін. Але насенне нябачнае. Яно дрэмле сабе ў глебе, пакуль якая-небудзь насеннінка раптам не прачнецца. Яна пачне пацягвацца і спачатку нясмела вытыркне да сонца кволенькі безабаронны парастак. Калі гэта парастак радысу ці ружы, можна дазволіць яму расці колькі зможа. Але калі прарастае кепская расліна, яе трэба адразу ж вырваць, як толькі распазнаеш. Дык вось, на планеце Маленькага прынца ёсць страшнае насенне... насенне ба-

абабаў. Глеба планеты проста перапоўнена ім. Ад ба-абаба ж, калі спахапіцца надта позна, ужо ніколі не збавішся. Ён запалоніць усю планету. Навылёт прасвідруе яе сваім карэннем. І калі планета зусім невялічкая, а баабабаў надта многа, то яны проста разарвуць яе на кавалачкі.

— Есць такое правіла, — сказаў мне пазней Маленькі прынец. — Устаў наранку, умыўся, прывёў сябе ў парадак — зараз жа прывядзі ў парадак і сваю планету. Трэба штодня выполваць баабабы, як толькі можна адрозніць іх ад ружавых кустоў, якія яны вельмі нагадваюць напачатку. Гэта даволі надакучлівая, але няцяжкая работа.

І аднойчы ён параіў мне пастарацца зрабіць прыгожы малюнак, каб і нашы дзеці гэта добра зразумелі.

— Можа, ім надарыцца калі-небудзь падарожнічаць, — растлумачыў ён, — дык гэта спатрэбіцца. Часам работу можна адкласці і на потым, бяды вялікай не будзе. Але калі дасі волю баабабам, то ўжо нідзе ратунку не знойдзеш. Я ведаў адну планету, на ёй жыў гультай. Ён не выпалаў тры кусцікі і...

І па словах Маленькага прынца я намаляваў тую планету. Я страшэнна не люблю павучаць людзей. Але небяспека ад баабабаў так мала спазнана, а рызыка таго, хто трапіў бы на астэроід, такая сур'ёзная, што сёння я адкідаю сваю стрыманасць і папярэджваю:

— Дзеці! Сцеражыцеся баабабаў!

Толькі каб папярэдзіць сваіх сяброў пра небяспеку, якая даўно падпільноўвае іх, а яны і не здагадваюцца пра яе, як не здагадваўся раней і я, так шчыраваў я над малюнкам. І не шкадную аб гэтым.

Магчыма, вы запытаецеся:

— А чаму ў кнізе больш няма такіх сур'ёзных малюнкаў, як гэты, з баабабамі?

Адказ зусім просты: я спрабаваў, але не здолеў. Калі я маляваў баабабы, мяне натхняла думка, што гэта вельмі важна і надзённа.

Мой Маленькі прынец! З цягам часу я зразумеў, якім аднастайным і самотным было тваё жыццё. Доўга ў цябе была адна толькі забава: ты любаваўся захадамі сонца. Гэтая новая дэталё дайшла да мяне наранку чацвёртага дня, калі ты сказаў:

— Я так люблю адвячоркі. Хадзем паглядзім, як заходзіць сонца..

— Дык трэба ж пачакаць...

— Чаго пачакаць?

— Каб сонца пачало заходзіць.

Ты спачатку вельмі здзівіўся, а потым пасмяяўся з самога сябе.

— Мне ўсё здаецца, што я дома! — прызнаўся ты.

І сапраўды. Калі ў Злучаных Штатах Амерыкі поўдзень, то ў Францыі — хто гэтага не ведае? — сонца заходзіць. Дастаткова было б за адну хвіліну перанесціся з Амерыкі ў Францыю, каб пераканацца ў гэтым. Але на тваёй планеце табе даволі было пераставіць на некалькі крокаў уперад сваё крэсла, і ты мог любавацца адвячоркам столькі, колькі табе хацелася...

— Адночы я назіраў, як сонца заходзіла сорак тры разы запар!

Ты трошкі памаўчаў і дадаў:

— Ведаеш... калі вельмі сумна на душы, так хораша глядзець, як заходзіць сонца...

— Значыць, у той дзень, калі ты бачыў сорак тры захады сонца, табе было сумна?

Але Маленькі прынец не адказаў.

На пяты дзень, і зноў-такі дзякуючы баранчыку, я даведаўся пра сакрэт Маленькага прынца. Неяк раптоўна, без усялякай сувязі, бы ў выніку доўгага маўклівага абдумвання нейкай праблемы, ён спытаў:

— А калі баранчык есць кустоўе, дык ён і кветкі есць?

— Баранчык есць усё, што трапіцца.

— Нават тыя кветкі, што з калючкамі?

— Ага, нават тыя, што з калючкамі.

— Тады навошта ім калючкі?

Гэтага я не ведаў. І акурат у мой момант намагаўся адкруціць у маторы адзін непадатлівы вінт. Я быў моцна заклапочаны, бо пашкоджанне пачало здавацца мне сур'ёзным, а вада канчалася, і гэта вымусіла мяне думаць пра найгоршае.

— Дык навошта ж тады ім калючкі?

Маленькі прынц ніколі не супакойваўся, пакуль не атрымліваў адказу на сваё пытанне. Мяне злаваў пракляты вінт, і я ляпнуў, абы адмахнуцца:

— А нінавошта! Кветкі проста ад злосці выпускаюць іх!

— Вось як!

Ён памаўчаў, потым абурана сказаў:

— Не веру я табе! Кветкі квоल्या. І наіўныя. Яны падбадзёрваюць сябе, як могуць. Яны думаюць, што калі выпускаць калючкі, то іх усе пачнуць баяцца...

Я нічога не адказаў. Якраз у тую хвіліну я думаў: «Калі гэты чортаў вінт і зараз не дакруціцца, то я так лясну па ім малатком, што ён на друзачкі разляціцца». Маленькі прынц зноў перабіў мае думкі:

— А ты думаеш, што кветкі...

— Ды не, не! Нічога я не думаю! Я сказаў, абы сказаць. Ты ж бачыш, я заняты сур'эзнай справай!

Ён недаўменна паглядзеў на мяне.

— Сур'эзнай справай?!

Ён глядзеў на мяне, згорбленага над нейкім прадметам, які здаваўся яму вельмі няўключным, на малаток у руцэ, на чорныя ад мазуту пальцы.

— Ты разважаеш, як даросля! — сказаў ён.

Мне стала трохкі сорамна. А ён бязлітасна дадаў:

— І ўсё ты блытаеш!.. І нічога ты не разумееш!

Так, ён раззлаваўся не на жарт. Ён страсянуў галавой, і вецер раскудлачыў яго залатыя валасы.

— Я ведаю адну планету, там жыве такі Пан з пунсовым тварам. Ён ніколі не нюхаў кветкі. Ні разочку не глянуў на зорку. Ён ніколі нікога не любіў. І ніколі нічога не рабіў. Ён заняты толькі адным: лічэннем. Цэлымі днямі напярлёт ён, як ты, паўтарае адно і тое ж: «Я чалавек сур'эзны! Я чалавек сур'эзны!» І проста ледзь не лопаецца ад гордасці. Але гэта не чалавек, гэта — грыб!

— Хто, хто?

— Грыб!

Маленькі прынец нават збялеў ад гневу.

— Мільёны гадоў у кветак растуць калючкі. І мільёны гадоў баранчыкі ўсё-такі ядуць кветкі. І гэта не сур'ёзна — знайсці адказ, зразумець, навошта кветкі гэтак сіляцца выпусціць калючкі, калі ад гэтых калючак ніякага толку? Гэта не важна — вайна баранчыкаў і кветак? Гэта не сур'ёзней і не важней вылічэнняў надзьмутага пунсовага Пана? І калі я ведаю адзіную ў свеце кветку, якая існуе толькі на маёй планеце, а нейкі баранчык як-небудзь наранку, бяздумна, у імгненне вока можа загубіць яе — гэта зусім не важна?

Ён пачырванеў, але гаварыў далей:

— Калі любіш кветку — адзіную, якой больш няма ні на адной з мільёнаў і мільёнаў зорак, гэтага дастаткова: глядзіш на неба і адчуваеш сябе шчаслівым... І думаеш: «Недзе там жыве мая кветка...» А калі баранчык з'есць кветку, то гэта будзе тое самае, як бы раптоўна згаслі ўсе зоркі! І гэта, па-твойму, зусім не важна?

Нечаканае рыданне абарвала яго словы. На пустыню ўжо апусціўся вечар. Я адкінуў свае інструменты. Якімі недарэчнымі выглядалі цяпер і малаток, і вінт, і смага, і сама смерць!.. На адной з зорак, на адной з планет, на маёй Зямлі горка плакаў Маленькі прынец, і яго трэба было суцешыць. Я ўзяў яго на рукі і пачаў калыхаць. Я казаў яму: «Кветцы, якую ты любіш, нічога не пагражае... Я намалюю твайму баранчыку аброцьку... Я намалюю агароджу для тваёй кветкі... Я...» Я не надта ведаў, што казаць, і адчуваў сябе дужа няёмка. Я не ведаў, як дайсці да яго сэрца, чым крануць яго... Краіна слёз такая таемная...

VIII

Неўзабаве я ўжо добра ведаў, што гэта за кветка. На планеце Маленькага прынца адвеку раслі звычайныя, сціплыя краскі ў адзін венчык пялёсткаў, якія амаль не займалі месца і нікому не заміналі. Уранку яны ўсходзілі ў траве, увечары прападалі. Але аднойчы з насенкі, занесенай невядома адкуль, паказаўся парастак, зусім не падобны на іншыя былінкі. Маленькі прынец вельмі сачыў за ім. А раптам гэ-

та якая-небудзь новая разнавіднасць баабабу?! Але кусцік хутка перастаў расці і пачаў рыхтаваць кветку. Маленькі прынец, які ўбачыў вялікі бутон, адчуваў, што ў ім нейкі цуд, але кветка ўсё прыхарошвалася і прыхарошвалася ў прытулку сваёй зялёнай святліцы. Яна няспешна апраналася, адзін за адным прымервала пялёсткі. Яна не хацела з'яўляцца на свет ускудлачанай, як нейкі там мак-самасейка. Ёй хацелася паказацца ў поўным бляску свайго хараства. Гэта была страшэнная какетка! Дзень за днём яна рыхтавалася да выхаду ў свет. І вось аднойчы раніцай, якраз на ўзыходзе сонца, бутон раскрыўся.

І кветка, якая столькі сілы выклала, рыхтуючыся да гэтай хвіліны, з позяхам вымавіла:

— Ах! Ледзьве прачнулася... Прашу прабачэння... Я яшчэ такая ўскудлачаная...

Маленькі прынец не змог стрымаць свайго захаплення:

— Якая вы прыгожая!

— А што, праўда? — мякка падхапіла кветка. — Я нарадзілася разам з сонцам...

Маленькі прынец яшчэ тады падумаў, што кветка не дужа сціплая, але яна была такая чароўная!

— Калі не памыляюся, якраз час снедаць, — хутка дадала яна. — Будзьце ласкавы, паклапаціцеся пра мяне...

Збянтэжаны Маленькі прынец схапіў лейку з крынічнай вадой і паліў кветку.

Неўзабаве яна літаральна замучыла яго сваёй трошкі крыўдлівай пыхлівасцю. Аднойчы, да прыкладу, у размове пра свае чатыры калючкі, яна сказала Маленькаму прынцу:

— Сюды могуць прыйсці тыгры, і ў іх такія кіпцюры!

— На маёй планеце няма тыграў, — сказаў Маленькі прынец, — ды тыгры і не ядуць травы.

— Я не трава, — мякка запырэчыла кветка.

— Прашу прабачэння...

— Мяне ніколучкі не палохаюць тыгры, але я страшэнна баюся скразнякоў. У вас часам не знойдзецца парасона?

«Расліна, а баіцца скразнякоў... Як дзіўна... — падумаў Маленькі прынец. — Які складаны характар у гэтай кветкі...»

— Нанач мяне трэба накрываць шкляным каўпаком. Тут так холадна, няўтульна, Там, адкуль я прыйшла...

Але яна змоўкла. Яна прыйшла насенінкай і нічога не магла ведаць пра іншы свет. Прысаромленая, што так відавочна хацела зманіць, ды не выйшла, яна разы два-тры кашлянула, каб Маленькі прынц адчуў, як ён вінаваты перад ёю.

— То як з парасонам?..

— Я хацеў ісці па яго, але ж вы гаварылі са мной!

Яна зноў знарок закашляла, каб дадаць яму пакуты.

І Маленькі прынц, хоць і вельмі палюбіў кветку, хутка перастаў верыць ёй. Ён усур'ёз прымаў яе пустаслоўе і адчуваў сябе вельмі няшчасным...

— Дарэмна я слухаў яе, — неяк прызнаўся ён мне, — ніколі не варта слухаць, што кажуць кветкі. Трэба толькі любавацца імі ды дыхаць іх водарам. Ад маёй красуні па ўсёй планеце ішоў цудоўны пах, але я не ўмеў яму радавацца. Трэба было замілавацца гэтай байкай пра калючкі, а яна так засмуціла мяне...

Маленькі прынц замаўчаў, потым дадаў:

— Нічога я тады не разумеў! Трэба было судзіць яе па ўчынках, а не па словах. Яна была мне як гаючыя лекі, як святло. Не трэба было мне ўцякаць! Я павінен быў разгледзець яе пяшчотнае сэрца за гэтымі няўдалымі хітрыкамі. Кветкі такія супярэчлівыя! Але я быў надта юны, каб умець любіць.

ІХ

Як я зразумеў, Маленькі прынц вырашыў вандраваць з пералётнымі птушкамі. Наранку ў дзень ад'езду ён, як ніколі старанна, прыбраў сваю планету. Клапатліва прачысціў дзейныя вулканы. У яго было два дзейныя вулканы. На іх вельмі ёмка разаграваць сняданкі. Быў у яго і адзін патухлы вулкан. Але, як ён казаў: «Да прыгоды не тры годы!» І ён прачысціў і гэты. Калі вулканы добра прачышчаны, яны гараць ціха і раўнамерна, без вывяржэнняў. Вулканічныя вывяржэнні — гэта як полымя ў печы. Канечне, мы занадта малыя, каб чысціць свае зямныя вулканы. З гэтай прычыны яны і прыносяць нам безліч непрыемнасцей.

Маленькі прынц задуменна павырываў апошнія

сцяблінкі баабабу. Ён думаў, што ўжо ніколі болей не вернецца сюды. Усе гэтыя будзённыя клопаты здаліся яму ў той ранак надзвычай прыемнымі. І калі ён апошні раз паліў кветку і намерыўся закрыць яе каўпаком, ледзь не заплакаў.

— Бывай,— сказаў ён кветцы.

Але тая маўчала.

— Бывай,— паўтарыў ён.

Кветка закашляла. Але не ад прастуды.

— Я была дурніца,— прамовіла яна нарэшце.— Прабач мне... Пастарайся быць шчаслівым.

І ніводнага папроку... Здзіўлены Маленькі прынц разгублена стаяў над ёю са шкляным каўпаком у руках. Ён не разумеў гэтай спакойнай пяшчоты.

— Так, я люблю цябе,— сказала яму кветка.— Сама вінавата, што ты не ведаў пра гэта. Цяпер гэта ўжо не мае ніякага значэння. Але і ты быў такі ж неразумны, як я. Пастарайся быць шчаслівым... І кінь ты гэты каўпак! Мне ён больш не патрэбен.

— Але ж вецер...

— Не гэткая ўжо я і далікатная... Свежае начное паветра карысна мне. Я ж кветка.

— Але ж звяры...

— Нічога страшнага, калі з'явіцца тут два-тры вусені, калі хочаш пазнаёміцца з матылькамі. Здаецца, яны вельмі прыгожыя. А то хто ж наведзе мяне? Ты будзеш далёка. Што ж да вялікіх звяроў, то я нічога не баюся. У мяне таксама ёсць кіпцюры.

Яна наіўна паказала чатыры калючкі.

— Толькі не марудзь, гэта нясцерпна! — дадала яна.— Вырасьці пайсці адсюль — дык ідзі!

Яна не хацела, каб ён бачыў яе слёзы. Такая ўжо гордая кветка...

Х

Бліжэй усяго да планеты Маленькага прынца былі астэроіды 325, 326, 327, 328, 329 і 330. Вось ён і вырашыў для пачатку наведаць іх: трэба ж знайсці сабе хоць які занятак ды навучыцца чаму-небудзь.

На першай планеце жыві кароль. Увесь у пурпуры і гарнастаях, ён сядзеў на простым, але дужа велічным троне.

— Ага! Вось і падданы! — усклікнуў задаволены кароль, як толькі заўважыў Маленькага прынца.

«Як ён можа ведаць, хто я такі, калі ніколі не бачыў мяне?!» — падумаў Маленькі прынц.

Ён не ведаў, што для каралёў свет надта спрошчаны. Усе людзі для іх — падданыя.

— Падыдзі бліжэй, я хачу лепей разглядзець цябе, — загадаў яму кароль, страшэнна горды, што ён можа быць некаму каралём.

Маленькі прынц пашукаў вачыма, дзе б прысесці, але ўся планета хавалася пад велікапышняй каралеўскай мантыяй. Давялося стаяць, але ён быў моцна стомлены і пазяхнуў.

— Непрыстойна пазяхаць у прысутнасці караля, — заўважыў яму манарх. — Я забараняю табе гэта.

— Ніяк не мог утрымацца, — адказаў збянтэжаны Маленькі прынц. — Я з доўгай дарогі, не высыпаўся...

— У такім разе, — злітаваўся кароль, — загадваю табе пазяхаць! Гадамі не бачу, каб хто пазяхаў. Мне гэта нават цікава. Ну, пазяхні яшчэ раз. Гэта загад.

— Прабачце... Не магу больш... — вымавіў Маленькі прынц і заліўся чырванню.

— Гм! Гм! — кашлянуў кароль. — У такім разе, я... я загадваю табе то пазяхаць, то...

Ён заблытаўся і, здаецца, нават трошкі зазлаваў.

Бо каралю ж самае важнае — каб яму безагаворачна падпарадкоўваліся. Ён не цягнуў непаслушэнства. Гэта быў абсалютны манарх. Але ён быў вельмі добры, таму і аддаваў толькі разумныя загады.

«Калі б я загадаў, — сціпла тлумачыў ён, — калі б я загадаў якому-небудзь генералу перакінуцца ў марскую птушку і калі б генерал не паслухаўся, вінаваты быў бы не генерал. Вінаваты быў бы я».

— Можна мне сесці? — нясмела запытаў дазволу Маленькі прынц.

— Я загадваю табе сесці, — адказаў кароль і велічным рухам падабраў палу сваёй мантыі.

Але Маленькі прынц не пераставаў дзівавацца. Планета была зусім невялічкая. Над чым жа пануе гэты кароль?

— Пане, — сказаў ён, — дазвольце запытацца ў вас...

— Загадаваў: пытайся! — паспешна сказаў кароль.

— Пане... над чым вы пануеце?

— Над усім, — з невымоўнай прастатою адказаў кароль.

— Як — «над усім»?

Кароль сціплым рухам абвёў сваю планету, паказаў на іншыя планеты і зоркі.

— Над усім гэтым? — моцна ўразіўся Маленькі прынц.

— Над усім гэтым, — пацвердзіў кароль.

Бо гэта быў не проста абсалютны, а ўсеадзіны, нічым не абмежаваны манарх.

— І зоркі слухаюцца вас?

— А як жа? — адказаў кароль. — Іменна слухаюцца. Я цярапець не магу непаслушэнства.

Такая ўсемагутнасць прывяла ў захапленне Маленькага прынца. От, калі б у яго была такая ўлада! Тады ён змог бы любавацца не толькі сарака чатырма, а сямідзесяццю двума ці нават сотняй або двумастамі захадамі сонца ў адзін дзень. І ніколі не перастаўляў бы свайго крэсла! Успамін пра сваю пакінутую планету напоўніў сумам сэрца Маленькага прынца, і ён асмеліўся звярнуцца да караля з просьбай:

— Я хацеў бы ўбачыць заход сонца... Зрабіце такую ласку... Загадайце сонцу заходзіць...

— Калі б я загадаў генералу, каб ён, як матылёк, пырхаў з кветкі на кветку або перакінуўся ў марскую чайку, і калі б генерал не выканаў загаду, хто з нас быў бы вінаваты?

— Вы, ваша вялікасць, — цвёрда адказаў Маленькі прынц.

— Несумненна. Трэба патрабаваць ад кожнага тое, што ён можа зрабіць, — разважаў кароль. — Улада трымаецца, у першую чаргу, на разумнасці. Калі б ты загадаў свайму народу кінуцца ў мора, ён зрабіў бы рэвалюцыю. Я маю права патрабаваць паслушэнства, бо мае загады заўсёды разумныя.

— А як з захадам сонца? — напамніў Маленькі прынц, які ніколі не супакойваўся, пакуль не атрымаў адказа на сваё пытанне.

— Будзе табе твой заход сонца. Я запатрабую яго. Але варта пачакаць спрыяльных умоў, бо якраз у гэтым і заключаецца мудрасць правіцеля.

— І калі гэта будзе? — пацікавіўся Маленькі прынц.

— Гм! Гм! — кашлянуў кароль і зазірнуў у тоўсты каляндар. — Гм! Гм! Гэта будзе прыблізна... прыблізна... гэта будзе сёння вечарам прыблізна а палове вось-

май! І ты пабачыш, як усё выдатна слухаецца мяне.

Маленькі прынц пазяхнуў. Яму было шкада, што за-
хад сонца так і не адбыўся. І яму стала ўжо неці-
кава тут.

— Ну, мне пара, — сказаў ён каралю. — Больш мне
тут няма чаго рабіць.

— Застанься, — папрасіў кароль, горды, што ў яго
ёсць, нарэшце, падданы. — Застанься, я зраблю цябе
міністрам!

— Міністрам чаго?

— Гм-гм... Міністрам юстыцыі!

— Але няма ж каго судзіць!

— Хто ведае, — адказаў кароль. — Я яшчэ не абы-
шоў усяго свайго каралеўства. Стары ўжо, для карэты
на планеце месца мала, а пеша хадзіць — ногі за-
баляць.

— Ды я ўжо бачыў, — сказаў прынц і яшчэ раз
кінуў вокам за спіну караля, на другі бок планеты. —
Тут нікога больш няма...

— У такім разе, будзеш судзіць самога сябе, —
адказаў кароль. — Гэта самае цяжкае. Куды цяжэй су-
дзіць самога сябе, чым каго іншага. Калі ты змо-
жаш справядліва асудзіць сябе, значыць, ты сапраўдны
мудрэц.

— Я і ў іншым месцы магу судзіць сябе, — ад-
казаў Маленькі прынц. — Для гэтага не абавязкова
жыць менавіта тут.

— Гм! Гм! — кашлянуў кароль. — Я ўпэўнены, што
на маёй планеце дзесьці хаваецца стары пацук. На-
чамі чутно. Можаш судзіць гэтага старога пацука.
Час ад часу будзеш прыгаворваць яго да смерці.
Такім чынам, жыццё яго будзе залежыць ад тваёй
справядлівасці. Але кожны раз табе давядзецца мі-
лаваць яго. Трэба берагчы старога пацука. Ён жа ў
нас адзін.

— Не люблю я выносіць смяротных прыгавораў, —
адказаў Маленькі прынц. — І наогул, мне пара.

— Не, не пойдзеш! — запратэставаў кароль.

Маленькаму прынцу, які ўжо сабраўся ў дарогу,
зусім не хацелася засмучаць старога манарха.

— Калі ваша вялікасць хоча, каб вас безагаво-
рачна слухалі, вы маглі б аддаць мне разумны
загад. Вы, да прыкладу, маглі б загадаць мне адпра-

віцца не пазней як праз хвіліну. Мне здаецца, умовы спрыяльныя.

Кароль маўчаў. Маленькі прынц трошкі павагаўся, уздыхнуў і пайшоў.

— Прызначаю цябе паслом! — паспешліва крыкнуў яму ўслед кароль.

І выгляд у яго быў пры гэтым такі, быццам ён не дапускаў ніякіх пярэчанняў.

«Дзіўныя людзі гэтыя дарослыя», — падумаў дарогаю Маленькі прынц.

ХІ

На другой планеце жыву славалюб.

— Ну, нарэшце такі дачакаўся паклонніка! — здалёк узрадаваўся Маленькаму прынцу славалюб.

Для славалюбаў жа ўсе астатнія людзі — паклоннікі.

— Дзень добры, — сціпла павітаўся Маленькі прынц. — Які забаўны ў вас капялюш.

— Гэта каб раскланьвацца, — растлумачыў славалюб. — Каб раскланьвацца, калі мяне вітаюць. На жаль, сюды ніхто ніколі вачэй не кажа.

— Як гэта? — не зразумеў яго Маленькі прынц.

— Плясні ў ладкі, — параіў славалюб.

Маленькі прынц пляснуў у ладкі. Славалюб прыўзняў капялюш і сціпла раскланяўся.

«Тут яшчэ займальней, чам у караля» — падумаў Маленькі прынц. Ён зноў запляскаў у ладкі. Славалюб у адказ прыўзнімаў свой капялюш і раскланьваўся перад госцем.

Хвілін праз пяць аднастайнасць гэтай гульні стала Маленькага прынца.

— А што трэба зрабіць, каб капялюш упаў? — спытаў ён.

Але славалюб не адказаў. Славалюбы глухія да ўсяго, акрамя пахвал.

— Ты сапраўды захапляешся мною? — спытаў ён Маленькага прынца.

— А што гэта азначае — захапляцца?

— Захапляцца — азначае прызнаць, што я лепш за ўсіх апрануты, самы прыгожы, самы багаты і самы разумны чалавек на планеце.

— Ды ты ж адзін на ўсёй гэтай планеце!

— Ну, будзь ласкавы, усё роўна захапляйся мною!

— Я ў захапленні ад цябе,— сказаў Маленькі прынц і злёгка паціснуў плячыма.— Але чаму гэта можа так цікавіць цябе?

І Маленькі прынц пайшоў далей.

«Дзівакі гэтыя дарослыя»,— дарогаю падумаў ён.

XII

На наступнай планеце жыў п'яніца. Гэты візіт быў вельмі кароткі, але шмат роздуму даў ён Маленькаму прынцу.

— Што ты тут робіш? — спытаў ён у п'яніцы, які самотна сядзеў перад процьмай бутэлек, парожніх і поўных.

— П'ю,— змрочна адказаў п'яніца.

— А навошта? — пацікавіўся Маленькі прынц.

— Каб забыць,— адказаў п'яніца.

— Пра што забыць — дапытваўся Маленькі прынц, якому стала шкада бедалагу.

— Каб забыць, што мне сорамна,— прызнаўся п'яніца і апусціў галаву.

— Сорамна чаго? — не ўгамоньваўся Маленькі прынц, які прагнуў дапамагчы яму.

— Сорамна піць! — адрэзаў п'яніца і канчаткова панурыўся ў маўчанні.

І збянтэжаны Маленькі прынц рушыў далей.

«Дарослыя, бясспрэчна, вельмі, вельмі дзіўныя людзі»,— думаў ён дарогаю.

XIII

Чацвёртая планета належала дзелавому чалавеку. Гэты чалавек быў настолькі заняты, што нават не падняў галавы, калі падышоў Маленькі прынц.

— Добры дзень,— павітаўся Маленькі прынц.— Ваша цыгарэта патухла.

— Тры ды два — пяць. Пяць ды сем — дванаццаць. Дванаццаць ды тры — пятнаццаць. Добры дзень. Пятнаццаць ды сем — дваццаць два. Дваццаць два ды шэсць — дваццаць восем. Няма часу прыкурыць. Дваццаць шэсць ды пяць — трыццаць адзін. Уф! Такім

чынам, усяго будзе пяцьсот адзін мільён шэсцьсот дваццаць дзве тысячы семсот трыццаць адзін.

— Пяцьсот мільёнаў чаго?

— Га? Ты яшчэ тут? Пяцьсот мільёнаў... забыўся... далей... Столькі работы, столькі работы! Я чалавек сур'ёзны, зразумела? Тут не да балбатні. Два ды пяць — сем...

— Пяцьсот мільёнаў чаго? — паўтарыў Маленькі прынец, які ніколі не супакойваўся, пакуль не атрымаў адказу на сваё пытанне.

Дзелавы чалавек падняў галаву:

— За пяцьдзесят чатыры гады, што я живу на гэтай планеце, мне перашкаджалі толькі тройчы. Упершыню гэта здарылася дваццаць два гады назад, калі немаведама адкуль сюды занесла хрушча. Ён так жакліва бзымкаў, што я ажно чатыры памылкі ўпароў у лічэнні. Другі раз, адзінаццаць гадоў таму, у мяне быў прыступ раўматызму. Нічога дзіўнага, увесь час сяджу. Тут не да пагулянак. Я чалавек сур'ёзны. Трэці раз... сёння! Ну, годзе, я, значыць, сказаў, пяцьсот мільёнаў...

— Мільёнаў чаго?

Дзелавы чалавек зразумеў — няма ніякай надзеі, што яго пакінуць у спакоі.

— Мільёнаў гэтых дробненькіх штучак, якія часам відны ў паветры.

— Мух?

— Ды не, дробненькія такія, зіхоткія...

— Пчолы?

— Ды не. Дробненькія такія, залатыя... На іх яшчэ любяць глядзець ды марыць розныя лайдакі. Але я — чалавек сур'ёзны! У мяне няма часу на мары.

— А! Зоркі?

— Во-во. Зоркі.

— І што ты робіш з пяццюстамі мільёнамі зорак?

— Пяцьсот адзін мільён шэсцьсот дваццаць дзве тысячы семсот трыццаць адна. Я чалавек сур'ёзны і люблю дакладнасць.

— І што ты робіш з гэтымі зоркамі?

— Што я з імі раблю?

— Але.

— Нічога не раблю. Я імі валодаю.

— Валодаеш зоркамі?

— Так.

— Але я ўжо бачыў аднаго караля, які...

— Каралі не валодаюць. Яны толькі «пануюць над».
Вялікая розніца.

— І што табе з гэтага валодання зоркамі?

— Яно прыносіць мне багацце.

— А нашто табе быць багатым?

— Каб купляць іншыя зоркі, калі хто-небудзь іх адкрые.

«Ён разважае амаль так, як той п'яніца», — падумаў Маленькі прынц.

— А як можна валодаць зоркамі?

— Зоркі чые? — нездаволена запытаўся дзялок.

— Не ведаю. Нічые.

— Значыць, яны мае, раз я першы дадумаўся да гэтага!

— І гэтага дастаткова?

— Ну безумоўна! Калі ты знойдзеш дыямант, які нікому не належыць, ён твой. Калі ты знойдзеш востраў, які нікому не належыць, ён твой. Калі ў цябе першага ўзнікла ідэя, ты бярэш на яе патэнт: яна твая.

— І то праўда, — згадзіўся Маленькі прынц. — І што ты з імі робіш?

— Проста распараджаюся імі. Лічу і пералічваю, — адказаў дзялок. — Цяжкая работа. Але я чалавек сур'ёзны.

Маленькі прынц усё яшчэ не быў задаволены.

— Калі ў мяне ёсць шалік, я магу закруціць яго на шыю і ўзяць з сабой. Калі ў мяне ёсць кветка, я магу сарваць яе і ўзяць з сабой. А ты ж не можаш пазбіраць зоркі!

— Не, але я магу пакласці іх у банк.

— Як гэта?

— А так: пішу на паперчыне, колькі ў мяне зорак. Потым кладу гэтую паперчыну ў шафу і замыкаю яе на ключ.

— І ўсё?

— Гэтага дастаткова!

«Займальна, — падумаў Маленькі прынц. — І досыць паэтычна. Але не так ужо гэта і сур'ёзна».

Што сур'ёзна, а што не сур'ёзна — Маленькі прынц разумее па-свойму, зусім не так, як дарослыя.

— У мяне ёсць кветка, — сказаў ён. — І я штодня паліваю яе. У мяне ёсць тры вулканы, і я штодня чышчу іх. Чышчу нават той, які даўно патух. Да прыгоды не тры годы! Гэта карысна маім вулканам, гэта карысна

маёй кветцы, каб я валодаў імі. А якая карысць ад цябе зоркам?..

Дзялок разявіў рот, але не знайшоў, што адказаць, і Маленькі прынц пайшоў далей.

«Дарослыя сапраўды проста звышнзвычайныя людзі», — падумаў ён дарогаю.

XIV

Пятая планета была надзвычай цікавая. Яна аказалася найменшай з усіх. Там хапала месца толькі для вулічнага ліхтара і ліхтаршчыка. Маленькі прынц ніяк не мог дацяміць, навошта патрэбен быў у небе, на бязлюднай, пустой планеце, вулічны ліхтар і ліхтаршчык. Аднак ён падумаў:

«Можа, гэты чалавек не ў сваім розуме? І ўсё ж ён не такі дурны, як кароль, славалюб, дзялок і п'яніца. У яго рабоце ёсць хоць нейкі сэнс. Калі ён запальвае свой ліхтар — дык нібыта нараджаецца яшчэ адна зорка ці кветка. Калі гасіць яго — дык нібы зорка ці кветка засынаюць. Цудоўны занятак. Гэта сапраўды карысна, таму што прыгожа».

Прынц ступіў на планету і з павагай павітаўся з ліхтаршчыкам.

— Дзень добры. Навошта ты зараз патушыў свой ліхтар?

— Такі ўгавор, — адказаў ліхтаршчык. — Добры дзень.

— Які ўгавор?

— Патушыць ліхтар. Добры вечар.

І ён запаліў яго.

— Тады навошта ж ты зноў запаліў яго?

— Такі ўгавор, — адказаў ліхтаршчык.

— Нічога не разумею, — паціснуў плячыма Маленькі прынц.

— А тут і разумець няма чаго, — сказаў ліхтаршчык, — угавор ёсць угавор. Добры дзень.

І патушыў ліхтар.

Потым выцер успацелы лоб чырвонай клятчастай насоўкай і сказаў:

— Цяжкае ў мяне рамяство. Колісь гэта было разумна. Уранку я тушыў свой ліхтар, а ўвечары запальваў. І рэштка дня заставалася ў мяне, каб адпачыць, а рэштка ночы — каб выпацца...

— А што, з тае пары ўгавор змяніўся?

— Угавор якраз і не змяніўся, — уздыхнуў ліхтаршчык. — У гэтым уся бяда. Планета з году ў год абарочваецца ўсё хутчэй, а ўгавор застаецца нязменным!

— Ну і?.. — цікавіўся Маленькі прынц.

— Ну і цяпер, калі яна робіць адзін абарот за хвіліну, у мяне не стала ні секунды пярэдыху. Штохвіліны то запальвай, то гасі!

— От смешна! Дні доўжацца ўсяго хвіліну!

— І зусім не смешна, — запырэчыў ліхтаршчык. — Мы ўжо цэлы месяц размаўляем з табой.

— Месяц?!

— Канечне. Трыццаць хвілін. Трыццаць дзён! Добры вечар!

І ён зноў запаліў ліхтар.

Маленькі прынц з любоўю глядзеў на ліхтаршчыка, які быў так шчыра верны ўгавору. На памяць прыйшло, як ён калісьці перастаўляў з месца на месца крэсла, каб лішні раз паглядзець на захад сонца... І яму захацелася памагчы сябру.

— Паслухай... я ведаю, як ты можаш адпачыць, калі захочаш...

— Я ўжо даўно хачу, — сказаў ліхтаршчык.

Можна ж быць і верным слову і адначасова лянiўцам.

Маленькі прынц гаварыў далей:

— Твая планета настолькі маленькая, што ты трыма крокамі абыдзеш яе ўсю. І табе проста трэба ісці з такой хуткасцю, каб увесь час быць на сонцы. Захоцца адпачыць — дык ты ідзі, ідзі... І дзень будзе працягвацца столькі, колькі захочаш.

— Ну, ад гэтага мне толку мала, — сказаў ліхтаршчык. — Больш за ўсё на свеце я люблю спаць.

— Тады дрэнна, — цяжка ўздыхнуў Маленькі прынц.

— Дрэнна, — згадзіўся ліхтаршчык. — Добры дзень.

І патушыў ліхтар.

«Гэтым чалавекам, — ужо зноў у дарозе падумаў Маленькі прынц, — гэтым чалавекам пагарджалі б усе астатнія: і кароль, і славалюб, і п'яніца, і дзялок. А памойму, ён адзіны з іх усіх, хто не смешны. Мабыць таму, што думае не толькі пра сябе».

Ён з жалем уздыхнуў і падумаў яшчэ:

«Бадай, адзіны чалавек, з кім я мог бы пасябраваць».

Але яго планета сапраўды надта маленькая. На двух не хопіць месца».

Маленькі прынец нават сабе не асмеліўся прызнацца, што яму шкада было пакідаць гэтую бласлаўленую планету больш за ўсё з-за тысячы чатырохсот сарака захадаў сонца!

XV

Шостая планета была ў дзесяць разоў большая за папярэднюю. На ёй жыў дзядуля, які пісаў таўшчэзныя кнігі.

— Эге! А вось і падарожнік! — узрадаваўся ён, калі заўважыў Маленькага прынца.

Маленькі прынец сеў на стол, каб аддыхацца. Ён ужо так здарожыўся!

— Адкуль ты? — спытаў яго дзядуля.

— Што гэта за кніга, такая тоўстая? — пацікавіўся Маленькі прынец. — Што вы тут робіце?

— Я географ, — адказаў стары.

— А што такое — географ?

— Гэта вучоны, які ведае, дзе знаходзяцца моры, рэкі, гарады, горы і пустыні.

— От цікава! — адразу ажывіўся Маленькі прынец. — Вось нарэшце сапраўдны занятак!

І ён акінуў вачыма планету географа. Ніколі яшчэ ён не бачыў такой велічнай планеты.

— У вас вельмі прыгожая планета. Тут ёсць акіяны?

— Не магу гэтага ведаць, — адказаў географ.

— Ну-у... — Маленькі прынец быў расчараваны. — А горы?

— Не магу гэтага ведаць, — адказаў географ.

— Але ж вы географ!

— Правільна, — адказаў географ, — але не падарожнік. Мне так не хапае падарожнікаў. Географія не займаецца падлікам гарадоў, рэк, гор, мораў, акіянаў і пустынь. Географ — надта важная асоба, географу няма часу на пагулянку. Ён не выходзіць са свайго кабінета і толькі прымае падарожнікаў. Падарожнікі расказваюць пра свае вандраванні, а географ запісвае пачутыя навіны. Калі якое-небудзь паведамленне выклікае інтарэс, географ наводзіць даведкі, ці прыстойны чалавек гэты падарожнік.

— Гэта навошта ж?

— Ды калі ж падарожнік пачне хлусіць, то ў падручніках геаграфіі не разбярэ-бярэ што будзе! Або калі ён ласы да чаркі — таксама бяда.

— А чаму? — не зразумеў Маленькі прынц.

— Таму што ў п'яніц дваіцца ў вачах. І дзе на самай справе адна гара, там географ адзначыць дзве.

— Я знаёмы з адным чалавекам, — задуменна сказаў Маленькі прынц, — з яго атрымаўся б кепскі падарожнік.

— Усё магчыма. Ну, а калі прыстойнасць падарожніка не выклікае падазрэнняў, тады правяраюць яго адкрыццё.

— Ідуць глядзець?

— Ну не. Гэта надта складана. Проста ад падарожніка патрабуюцца доказы. Калі, да прыкладу, справа ходзіць пра адкрыццё якой-небудзь вялікай гары, яму неабходна прынесці вялікія камяні. Але ж ты, — нечакана ўсхваляваўся географ, — ты ж прыйшоў сюды здалёк! Ты ж падарожнік! Хутчэй апішы мне сваю планету!

Географ разгарнуў кнігу запісаў, завастрыў аловак. Расказы падарожнікаў запісваюцца спачатку алоўкам. А потым ўжо, калі падарожнік доказамі пацвердзіць сваё адкрыццё, тыя расказы перапісваюць чарнілам.

— Ну? — падахвоціў географ.

— Ды на маёй радзіме няма нічога асабліва цікавага, — сказаў Маленькі прынц. — Яна зусім маленькая. Ёсць у мяне тры вулканы. Два вулканы дзейнічаюць, а адзін патух. Але ж да прыгоды не тры годы.

— Праўда, ці мала што можа стацца, — згадзіўся географ.

— А яшчэ ёсць у мяне кветка.

— Мы не запісваем кветак, — папярэдзіў географ.

— Гэта чаму ж?! Гэта ж самае прыгожае!

— Таму што кветкі эфемерныя.

— Як гэта — эфемерныя?

— Кнігі па геаграфіі, — важна растлумачыў географ, — самыя каштоўныя кнігі на свеце. Яны ніколі не выходзяць з моды. Амаль не здараецца, каб гара пераходзіла з месца на месца. Амаль не здараецца, каб акіяны высыхаў. Мы пішам пра вечнае.

— Але патухлыя вулканы могуць абудзіцца, — перапыніў Маленькі прынц. — Што такое — «эфемерны?»

— Патух вулкан ці дзейнічае — гэта для нас, гео-

графай, не мае аніякага значэння, — сказаў географ. — Для нас важна адно: сама гара. Яна заўсёды нязменная.

— Але што такое — «эфемерны»? — паўтарыў Маленькі прынц, які ніколі не супакойваўся, пакуль не атрымліваў адказу на сваё пытанне.

— Гэта «тое, што можа знікнуць у бліжэйшы час».

— Мая кветка можа знікнуць у бліжэйшы час?

— Безумоўна.

«Мая кветка эфемерная, — падумаў Маленькі прынц, — і ў яе ўсяго чатыры калючкі, каб абараніць сябе ў гэтым свеце! А я пакінуў яе зусім адну на планеце!»

Упершыню ён пашкадаваў, што пакінуў сваю красуню. Але ён усё-такі ўзяў сябе ў рукі і спытаў:

— Што б вы параілі мне наведаць?

— Планету Зямля, — адказаў яму географ. — Пра яе ходзіць добрая слава...

І Маленькі прынц рушыў у дарогу, але думкі яго былі пра самотную кветку...

XVI

Такім чынам, сёмай планетай была Зямля.

Зямля не простая планета! Тут налічваецца сто адзінаццаць каралёў (і негрыцянскіх, вядома), сем тысяч географай, дзевяцьсот тысяч дзялкоў, сем з палавінай мільёнаў п'яніц, трыста адзінаццаць мільёнаў славалюбаў, — усяго каля двух мільярдаў дарослых.

Каб вы маглі ўявіць памеры Зямлі, дастаткова сказаць, што да адкрыцця электрычнасці тут трэба было трымаць на ўсіх шасці кантынентах цэлую армію ліхтаршыкаў з чатырохсот шасцідзсяці дзвюх тысяч пяцісот адзінаццаці чалавек.

Калі паглядзець збоку, гэта было незабыўнае відовішча. Рухі гэтай арміі падпарадкоўваліся дакладнаму рытму, зусім як у балеце. Спачатку выступалі ліхтаршыкі Новай Зеландыі і Аўстраліі. Яны запальвалі свае ліхтары і ішлі спаць. Потым наступала чарга ліхтаршыкаў Кітая і Сібіры. Яны выконвалі свой танец і таксама непрыкметна знікалі за кулісамі. Пасля прыходзіла чарга ліхтаршыкаў Расіі і Індыі. Пасля — ліхтаршыкаў Афрыкі і Еўропы. Пасля — Паўднёвай Амерыкі. А там — Паўночнай Амерыкі. І ніколі яны

не блыталі парадку выхаду на сцэну. Гэта было проста грандыёзна.

І толькі ліхтаршчык адзінага ліхтара на Паўночным полюсе і яго калега на Паўднёвым полюсе вялі жыццё ў гультайстве і бесклапотнасці: ім даводзілася запальваць свае ліхтары ўсяго двойчы ў год.

XVII

Калі чалавек сіліцца паказаць сваю дасціпнасць, ён міжволі трошкі прыхлусіць. Гэтак сталася і са мной, калі я казаў вам пра ліхтаршчыкаў. Баюся, што ў тых, хто не ведае нашай планеты, створыцца няправільнае ўяўленне пра яе. Людзі займаюць вельмі мала месца на зямлі. Калі б два мільярды жыхароў, якія насяляюць зямлю, шчыльна, як на мітынг, пасталі адзін каля аднаго, яны б свабодна ўмясціліся на прасторнай плошчы ў дваццаць міль даўжынёй і дваццаць шырынёй. Усё чалавецтва можна было б размясціць на самым маленькім астраўку Ціхага акіяна.

Дарослыя, канечне, не павераць у гэта. Яны думаюць, што займаюць вельмі шмат месца. Яны здаюцца самі сабе велічнымі, як баабабы. А вы парайце ім зрабіць дакладны разлік. Гэта прыйдзеца ім даспадобы, яны ж без памяці ад лічбаў. А вы лепей не марнуйце часу на гэтую нудную работу. Яна ні да чаго. Вы і без таго мне верыце.

Маленькі прынц, трапіўшы на Зямлю, быў дужа здзіўлены, што нікога не ўбачыў. Ён ужо засумняваўся, ці не памыліўся часам планетай, як тут у пяску заварушылася нейкае колца колеру месячнага святла.

— Добры вечар, — на ўсякі выпадак прывітаўся Маленькі прынц.

— Вечар добры, — адказала змяя.

— На якую планету я трапіў?

— На Зямлю, — адказала змяя. — У Афрыку.

— А!.. А што, на Зямлі няма людзей?

— Тут пустыня. А ў пустыні ніхто не жыве. Зямля вялікая, — растлумачыла змяя.

Маленькі прынц сеў на камень і ўзняў вочы да неба.

— Хацеў бы я ведаць, — вымавіў ён, — для чаго свецяць зоркі? Ці не для таго, каб рана ці позна кожны мог адшукаць сваю зорку? Глянь, вунь мая планета — якраз над намі... Але як далёка да яе!

— Прыгожая, — ухваліла змяя. — А што ты будзеш рабіць тут, на Зямлі?

— Я пасварыўся са сваёй кветкай, — прызнаўся Маленькі прынц.

— А, вось яно што...

І яны змоўклі.

— А дзе ж людзі? — зноў загаварыў нарэшце Маленькі прынц. — Нейк самотна ў гэтай пустыні...

— І між людзей таксама самотна, — заўважыла змяя.

Маленькі прынц дапытліва паглядзеў на яе.

— Дзіўная ты істота, — нарэшце прамовіў ён, — тонкая, як палец.

— Затое магутней пальца караля, — сказала змяя.

Маленькі прынц усміхнуўся:

— Якая ж ты магутная... У цябе нават ног няма... Ты нават падарожнічаць не можаш...

— Я магу даставіць цябе далей, чым які карабель, — сказала змяя.

Яна, як залаты бранзалет, абвілася вакол шчыкалаткі Маленькага прынца.

— Кожнага, каго я крану, я вяртаю зямлі, з якой ён выйшаў, — дадала яна. — Але ты чысты і прыляцеў з зоркі...

Маленькі прынц прамаўчаў.

— Мне шкада цябе, ты такі бездапаможны на гэтай камяністай Зямлі. Я змагу дапамагчы табе, калі ты моцна знудзішся па сваёй планеце. Я магу...

— Я цудоўна зразумеў цябе, — сказаў Маленькі прынц. — Але чаму ты ўвесь час гаворыш загадкамі?

— Я рашаю ўсе загадкі, — сказала змяя.

І яны змоўклі.

XVIII

Маленькі прынц прайшоў усю пустыню і не сустрэў ніводнай жывой душы. За ўвесь час яму трапілася толькі адна-адзіная кветка, кволенькая, непрыкметная кветачка ў тры пялёсткі.

— Добры дзень, — павітаўся Маленькі прынц.

— Дзень добры, — адказала кветка.

— А дзе людзі? — ветліва спытаў Маленькі прынц.

Кветка аднойчы бачыла, як міма ішоў караван.

— Людзі? Ды іх, па-мойму, усяго шасцёра ці сямёра.

Я бачыла іх некалькі гадоў назад. Але хто іх ведае, дзе іх шукаць. Іх носіць ветрам. У іх няма каранёў, гэта надае ім безліч турбот.

— Бывай,— развітаўся Маленькі прынц.

— Бывай,— адказала кветка.

ХІХ

Маленькі прынц падняўся на нейкую высокую гару. Адзіныя горы, якія ён ведаў у сваім жыцці, былі тры вулканы, якія былі яму па калена. Патухлы вулкан служыў яму табурэтам. «З такой высачэзнай гары,— падумаў ён,— я адразу ўбачу і ўсю планету і ўсіх людзей...» Але наўкол перад яго вачыма тырчалі адны вострыя вяршыні скал.

— Добры дзень,— павітаўся ён на ўсякі выпадак.

— Добры дзень... дзень... дзень...— адгукнулася рэха.

— Хто вы? — спытаў Маленькі прынц.

— Хто вы... хто вы... хто вы...— адгукнулася рэха.

— Будзьце маімі сябрамі, я зусім адзін,— сказаў ён.

— Адзін... адзін... адзін...— адгукнулася рэха.

«Якая дзіўная планета! — падумаў Маленькі прынц.— Сухая-сухая, і ўся ў ражнях, і салёная нейкая. А людзям бракуе ўяўлення. Яны толькі паўтараюць тое, што ім кажуць... Дома ў мяне была кветка: тая заўсёды загаворвала першая...»

ХХ

Доўга блукаў Маленькі прынц па пясках, снягах ды скалах і натрапіў нарэшце на нейкую дарогу. А ўсе дарогі вядуць да людзей.

— Добры дзень,— сказаў ён.

Перад ім расцілаўся сад, у якім квітнела мноства ружаў.

— Добры дзень,— азваліся ружы.

Маленькі прынц не мог паверыць сваім вачам. Усе яны былі так падобны да яго кветкі!

— Хто вы? — уражаны, спытаў ён.

— Мы ружы,— адказалі ружы.

— Вось як...— прамовіў Маленькі прынц.

І ён адчуў сябе вельмі-вельмі няшчасным. Яго кра-

суня казала, што яна адзіная такая ў сусвеце. І вось — калі ласка! У адным толькі садзе іх цэлых пяць тысяч, як на падбор.

«Яна вельмі раззлавалася б, калі б убачыла іх, — падумаў ён. — Яна страшэнна закашляла б і прыкінула, што канае, толькі б не паказацца смешнай. І я быў бы вымушаны рабіць выгляд, што ратую яе, бо іначай яна сапраўды памерла б, каб толькі прынізіць мяне...»

А потым ён падумаў: «А я ж яшчэ думаў, што валодаю адзінай у свеце кветкай, а цяпер аказалася, што гэта звычайная ружа. Усяго і было ў мяне — звычайная ружа ды тры вулканы вышынёй мне па калена, адзін з якіх, мабыць, назаўсёды патух... Які ж я пасля ўсяго гэтага прынец?..»

І ён уткнуўся тварам у траву і заплакаў.

XXI

У гэты момант і з'явіўся Ліс.

— Добры дзень, — сказаў ён.

— Добры дзень, — ветліва азваўся Маленькі прынец, абярнуўся на голас, але нікога не ўбачыў.

— Я тут, — данёсся голас. — Пад яблыняй...

— Хто ты? — спытаў Маленькі прынец. — Які ты прыгожы!

— Я — Ліс, — сказаў Ліс.

— Пагуляй са мной, — папрасіў Маленькі прынец. — Мне так сумотна.

— Не магу я гуляць з табою, — сказаў Ліс. — Я не прыручаны.

— Ах, прабач, — сумеўся Маленькі прынец.

Ён трошкі падумаў і спытаў:

— А што азначае — прыручыць?

— Ты не тутэйшы, — заўважыў Ліс. — Чаго ты тут шукаеш?

— Людзей шукаю, — сказаў Маленькі прынец. — Што азначае — прыручыць?

— У людзей ёсць стрэльбы, і яны ходзяць на паляванні, — сказаў Ліс. — Гэта так непрыемна! А яшчэ яны разводзяць курэй. Гэта адзіны іх прыстойны занятак. Ты шукаеш курэй?

— Не, — адказаў Маленькі прынец. — Я шукаю сяброў. А што азначае «прыручыць»?

— Гэта нешта вельмі прызабытае,— сказаў Ліс.—
Нешта накшталт «ствараць сувязі»...

— Ствараць сувязі?

— Але,— сказаў Ліс.— Вось ты пакуль для мяне ўсяго толькі маленькі хлопчык, так падобны на сотні тысяч іншых маленькіх хлопчыкаў. І ты не патрэбен мне. І я не патрэбен табе таксама. Я для цябе проста лісіца, падобная на сотні іншых лісіц. Але калі б ты прыручыў мяне, мы сталі б патрэбныя адно аднаму. Ты стаў бы для мяне адзіным у свеце. І я стаў бы для цябе адзіным у свеце...

— Я пачынаю разумець,— сказаў Маленькі прынец.— Ёсць на свеце адна кветка... Мусіць, яна мяне прыручыла...

— Усё магчыма,— згадзіўся Ліс.— Чаго толькі не бывае на гэтай Зямлі...

— Не, гэта было не на Зямлі,— сказаў Маленькі прынец.

Ліса гэта вельмі зацікавіла.

— На іншай планеце?

— Так.

— А на той планеце ёсць паляўнічыя?

— Няма.

— Як цікава! А куры ёсць?

— Няма.

— Няма ў свеце дасканаласці! — уздыхнуў Ліс.

Але ён зноў вярнуўся да разважанняў:

— Маё жыццё такое аднастайнае. Я палюю на куры, людзі палююць на мяне. Усе куры падобны адна на адну, і ўсе людзі падобны адзін на аднаго. З гэтай прычыны мне і сумнавата. Але, калі ты прыручыш мяне, жыццё маё нібы сонцам азарыцца. Я навучуся распазнаваць твае крокі сярод тысячы іншых. Калі я чую людскія крокі, я ўцякаю і хаваюся. Твае ж паклічуць мяне з нары як музыка. І потым — паглядзі! Бачыш, там, удалечыні, жытняе поле? Я не ем хлеба. Жыта мне ні да чаго.Збажына нічога не напамінае мне. І гэта так сумна! А ў цябе залатыя валасы. І як цудоўна было б, калі б ты прыручыў мяне! Залатое жыта заўсёды было б мне напамінкам пра цябе... Я палюбіў бы песню ветру ў калоссі...

Ліс змоўк і доўга глядзеў на Маленькага прынца.

— Калі ласка... прыручы мяне! — папрасіў ён.

— З радасцю,— адказаў Лісу Маленькі прынец,—

але ў мяне так мала часу. Мне яшчэ трэба знайсці сяброў і шмат чаго ўведаць.

— Рэчы можна ўведаць толькі тады, як прыручаеш іх,— сказаў Ліс.— У людзей не хапае часу ўведаць што-небудзь. Яны купляюць усё гатовае ў крамах. Але сябра ж не купіш у краме, вось чаму людзі і не маюць сяброў. Калі ты хочаш, каб у цябе быў сябар, прыручы мяне!

— А што для гэтага трэба зрабіць? — спытаў Маленькі прынц.

— Па-першае, трэба быць вельмі цярдлівым,— адказаў Ліс.— Спачатку ты сядзі вунь там, воддаль ад мяне, на траве. Я буду сачыць за табой краёчкам вока, але ты маўчы. Словы — крыніца непаразуменняў. Але дзень пры дні ты сядай усё бліжэй і бліжэй...

На другі дзень Маленькі прынц зноў прыйшоў пад яблыню.

— Лепей з'яўляйся ў адзін і той жа час,— параіў Ліс.— Калі ты прыходзіш, да прыкладу, а чацвёртай папалудні, то ўжо а трэцяй гадзіне я адчуваю сябе шчаслівым. І чым бліжэй да азначанага часу, тым я шчаслівейшы. А чацвёртай гадзіне я ўжо стану хвалявацца і непакоіцца. Я спазнаю кошт шчасця! А як ты будзеш прыходзіць абы-калі, то я ніколі не буду ведаць, з якой хвіліны мне рыхтаваць сваё сэрца. Трэба трымацца абраду.

— А што такое — абрад? — спытаў Маленькі прынц.

— Гэта таксама нешта даволі прызабытае,— растлумачыў Ліс.— Ну, тое, пры дапамозе чаго адзін дзень робіцца непадобным на другі, адна гадзіна — на другую. Ну вось, напрыклад, у маіх паляўнічых ёсць такі абрад: у чацвер яны танцуюць з месчачковымі дзяўчатамі. І чацвер для мяне — самы шчаслівы дзень! Я магу прагульвацца аж да самых вінаграднікаў. А калі б паляўнічыя танцавалі абы-калі, усе дні былі б падобныя адзін на адзін і я ніколі не ведаў бы спакою.

Так Маленькі прынц прыручыў Ліса. І вось надышоў дзень развітання.

— Ах! — уздыхнуў Ліс.— Я буду плакаць...

— Ты сам вінаваты,— сказаў Маленькі прынц.— Я ж не хацеў, каб табе было кепска. Ты сам хацеў, каб я прыручыў цябе...

— Ну вядома ж,— адказаў Ліс.

— Значыць, табе ад гэтага дрэнна!

— Не,— запярэчыў Ліс.— Успомні, што я казаў табе пра залатое калоссе...

Ён памаўчаў, потым дадаў:

— Ідзі яшчэ раз глянь на ружы. Ты зразумееш, што твая ружа — адзіная ў свеце. А калі вернешся, каб развітацца са мною, я раскрыю табе адзін сакрэт. Гэта будзе мой падарунак табе.

Маленькі прынц пайшоў яшчэ раз глянуць на ружы.

— Вы зусім не падобны на маю красуню,— сказаў ён ружам.— Вас ніхто не прыручаў, і вы нікога не прыручылі. Зараз вы такія, якім быў раней мой Ліс. Ён нічым не адрозніваўся ад сотні тысяч іншых лісіц. Але я пасябраваў з ім, і цяпер ён — адзіны ў свеце.

Ружы вельмі збянтэжыліся.

— Вы прыгожыя, але пустыя,— працягваў Маленькі прынц.— Дзеля вас нельга памерці. Вядома, звычайнаму прахожаму мая ружа можа здацца падобнай на вас. Але яна адна даражэй мне за вас усіх, таму што яе, а не вас, паліваў я штодня. Яе, а не вас, хаваў пад каўпак. Яе, а не вас, закрываў парасонам. Дзеля яе знішчаў я вусеняў, толькі двух ці трох пакінуў, каб вывеліся матылькі. Я слухаў, як яна скардзілася і выхвалялася, я прыслухоўваўся да яе, нават калі яна змаўкала. Яна — мая!

І Маленькі прынц вярнуўся да Ліса.

— Бывай,— сказаў ён.

— Бывай,— сказаў Ліс.— Вось мой сакрэт: відушчае толькі сэрца. Самага галоўнага вачыма не ўбачыш.

— Самага галоўнага вачыма не ўбачыш,— паўтарыў Маленькі прынц, каб лепш запомніць.

— Твая ружа такая дарагая табе таму, што ты аддаваў ёй усе свае дні.

— Таму, што я аддаваў ёй усе свае дні...— паўтарыў Маленькі прынц, каб лепш запомніць.

— Людзі забыліся пра гэтую ісціну,— сказаў Ліс.— Але ты не забывай: ты заўсёды ў адказе за ўсіх, каго прыручыў. Ты ў адказе за сваю ружу...

— Я ў адказе за сваю ружу...— паўтарыў Маленькі прынц, каб лепш запомніць.

— Добры дзень, — павітаўся Маленькі прынц.

— Добры дзень, — азваўся стрэлачнік.

— Што ты тут робіш? — спытаў Маленькі прынц.

— Сартырую падарожнікаў, — адказаў стрэлачнік. — Адпраўляю іх у цягніках, аж па тысячы чалавек запар — адзін цягнік направа, другі — налева.

І міма з перуновым грукатам, ад якога задрыжала кабіна стрэлачніка, увесь у агнях пранёсся хуткі цягнік.

— Як яны спяшаюцца! — заўважыў Маленькі прынц. — Чаго яны шукаюць?

— Нават сам машыніст таго не ведае, — адказаў стрэлачнік.

І ў другі бок, увесь у агнях, прагрукатаў яшчэ адзін хуткі цягнік.

— Яны ўжо вярнуліся? — зацікавіўся Маленькі прынц.

— Не, гэта іншыя людзі, — растлумачыў стрэлачнік. — Гэта сустрэчны цягнік.

— Гэтым людзям кепска там, дзе яны былі дагэтуль?

— Там добра, дзе нас няма, — адказаў стрэлачнік.

І перуном прагрукатаў трэці хуткі цягнік.

— Яны гоняцца за першымі падарожнікамі? — спытаў Маленькі прынц.

— Ды не, — адказаў стрэлачнік. — Яны там спяць ці проста сядзяць ды пазяхаюць. Адны дзеці не адарвуць насоў ад шыбаў.

— Адны дзеці ведаюць, чаго яны шукаюць, — прамовіў Маленькі прынц. — Яны ўсе свае дні аддаюць палатнянай ляльцы, і яна робіцца ім дарагой-дарагой, і калі яе адбіраюць, яны плачуць...

— Іх шчасце, — сказаў стрэлачнік.

— Добры дзень, — сказаў Маленькі прынц.

— Добры дзень, — сказаў гандляр.

Гэта быў гандляр удасканаленымі пілюлямі, якія спатольваюць смагу. Праглынеш такую пілюлю — і потым цэлы тыдзень не хочацца піць.

— Навошта ты прадаеш іх? — спытаў Маленькі прынц.

— Яны даюць вялізную эканомію часу, — растлумачыў гандляр. — Спецыялісты падлічылі, што можна зберагчы пяцьдзесят тры хвіліны за тыдзень.

— А што рабіць у гэтыя пяцьдзесят тры хвіліны?
— Што хочаш, тое і рабі...

«Калі б у мяне было пяцьдзесят тры хвіліны вольнага часу, — падумаў Маленькі прынц, — я б проста павольна-павольна пайшоў бы да крынічкі...»

XXIV

Мінуў тыдзень з таго часу, як я пацярпеў аварыю і, слухаючы пра гандляра пілюлямі, я дапіў апошнюю кроплю вады.

— Твае ўспаміны — проста цуд, — сказаў я Маленькаму прынцу, — але я яшчэ не адрамантаваў свайго самалёта, а не засталася ўжо ні кроплі вады, і я таксама быў бы шчаслівы, калі б мог проста пайсці да крыніцы!

— Мой сябар Ліс... — пачаў ён.

— Дружок мой, мне ўжо цяпер не да Ліса!

— Чаму?

— Ды таму, што даўдзецца паміраць ад смагі...

Ён не зразумеў маіх разважанняў і адказаў:

— Добра, калі ёсць хоць адзін сябар, нават калі паміраеш ад смагі. Асабіста я вельмі рады, што я сябраваў з Лісам...

«Ён не разумее ўсёй глыбіні небяспекі, — падумаў я. — Яму ніколі не хочацца ні есці, ні піць. Яму хапае промня сонца...»

Але ён нібыта падслухаў мае думкі, паглядзеў на мяне і сказаў:

— Мне таксама хочацца піць... Давай пашукаем калодзеж...

Я безнадзейна махнуў рукой: недарэчна наўздагад шукаць калодзеж у бязмежнай пустыні. І ўсё ж мы рушылі ў дарогу.

Міналі гадзіна за гадзінай, а мы моўчкі ўсё ішлі ды ішлі па сыпкім залацістым пяску. Звечарэла, пачалі загарацца зоркі. Я бачыў іх, як у сне, ад смагі мяне трохкі ліхаманіла. У памяці ўсплылі словы Маленькага прынца.

— Значыць, ты таксама ведаеш, што такое смага? — спытаў я.

Але Маленькі прынц не адказаў на маё пытанне.

— Вада бывае неабходная і сэрцу...— проста сказаў ён.

Я не зразумеў яго адказу, але прамаўчаў... Я добра ведаў, што не варта яго распытваць.

Ён стаіўся і сеў на пясок. Я прымасціўся побач. Праз якую хвіліну маўчання ён вымавіў:

— Зоркі вельмі прыгожыя таму, што недзе там ёсць кветка, хоць яе і не відно...

Я згадзіўся з ім і моўчкі глядзеў на залітыя месячным святлом пясчаныя хвалі.

— Прыгожа ў пустыні,— дадаў ён.

Што праўда, то праўда. Я заўсёды любіў пустыню. Сядзеш на бархан. Нічога не відно. Нічога не чуто. І толькі нешта зіхаціць у цішы...

— І надае характэрнае пустыні тое,— сказаў Маленькі прынц,— што дзесьці ў ёй хаваюцца крыніцы...

І раптам я зразумеў гэтае варожкае ззянне пяску. У маленстве я жыў у вельмі старым доме. Расказвалі, што ў ім быў схаваны нейкі скарб. Вядома, ніхто так і не змог адшукаць таго скарбу, а можа яго нават і не шукалі. Але ён зачароўваў усю сялібу. Глыбока ў сэрцы хаваў дом неспазнаную таямніцу...

— Гэта праўда,— згадзіўся я.— Вазьмі ты дом, ці зоркі, ці пустыні, тое, што надае ім сапраўднае характэрнае, не ўбачыш вокам.

— Я рады, што ты згодзен з маім Лісам,— адказаў Маленькі прынц.

Маленькі прынц задрамаў. Я ўзяў яго на рукі і пайшоў далей. Я быў усхваляваны. Мне здавалася, што я нясу далікатны скарб. Здавалася нават, што на ўсёй Зямлі няма нічога болей кволага. Нас амывала месячнае святло, і я глядзеў на бледны лоб маленькага прынца, на яго заплюшчаныя вочы, на пасмачкі валасоў, якія паварушваў лёгкі ветрык, і я думаў: тое, што я зараз бачу, толькі абалонка. Самае галоўнае — тое, чаго не ўбачыш вачыма...

На яго вуснах мільгнула ледзь прыкметная ўсмешка, і мне зноў падумалася: «Што мацней за ўсё хвалюе мяне ў гэтым сонным прынцы, дык гэта яго вернасць кветцы, гэта вобраз ружы, які, як агеньчык каганца, свеціцца ў ім, нават калі ён спіць...» І ён здаўся мне

яшчэ болей кволым. Трэба вельмі старанна ахоўваць каганцы: дзьмухні вецер — і яны могуць патухнуць...

Так я ішоў ды ішоў, пакуль на досвітку не наткнуўся на калодзеж.

XXV

— Людзі ўплішчваюцца ў хуткія цягнікі, але яны і самі не разумеюць, чаго шукаюць,— сказаў Маленькі прынц.— І апаноўвае людзей трывога, і пачынаюць яны кідацца то ў адзін, то ў другі бок...

Маленькі прынц памаўчаў, потым дадаў:

— І ўсё дарэмна...

Калодзеж, да якога мы дайшлі, не быў падобны на сахарскія калодзежы. Сахарскія калодзежы — гэта звычайныя ямки, выкапанія ў пяску. Гэты ж нагадваў самы сапраўдны вясковы калодзеж. Але нідзе паблізу не было ніводнай вёсачкі, і я падумаў, што трызню.

— Як дзіўна,— сказаў я Маленькаму прынцу,— тут усё прыгатавана: і калаўрот, і вядро, і вяроўка...

Ён засмяяўся, узяў вяроўку, пачаў раскручваць калаўрот. І калаўрот зарыпеў, нібы стары флюгер, які доўга ржавеў у бязветры.

— Чуеш? — сказаў Маленькі прынц.— Мы разбудзілі калодзеж, і ён заспяваў...

Я не хацеў, каб ён высільваўся:

— Дай сюды, я сам. Гэта зацяжка для цябе.

Я павольна падцягнуў поўнае вядро да краю калодзежа. Трывала паставіў яго на зрубе. У вушах усё яшчэ звінела песня калаўрота, на яшчэ не супакоенай вадзе трымцела сонца.

— Мне хочацца глынуць гэтай вады,— сказаў Маленькі прынц,— дай папіць...

І я зразумеў, чаго ён шукаў!

Я паднёс вядро да яго вуснаў. Ён заплюшчыў вочы і пачаў піць. Было так хораша, нібы ў свята. Гэтая вада была не проста спажыўны прадукт, гэта было нешта куды большае. Яна нарадзілася з хадзьбы пад зоркамі, з песні калаўрота, з намаганняў маіх рук. Яна была прыемнай сэрцу, нібы падарунак. Нібы навагодні падарунак, які я атрымліваў у маленстве пад зіхаценне ёлкі, пад арганную музыку паўночнай месы, пад пяшчоту ўсмешак.

— На тваёй планеце,— сказаў Маленькі прынц,—

людзі вырошчваюць пяць тысяч ружаў у адным толькі садзе... І не знаходзяць таго, чаго шукаюць...

— Не знаходзяць... — згадзіўся я.

— А тое, што яны шукаюць, можна знайсці ў адной толькі ружы, — альбо ў глытку вады...

— Безумоўна, — згадзіўся я.

А Маленькі прынц дадаў:

— Вочы сляпыя. Шукаць трэба сэрцам.

Я напіўся. Мне лёгка дыхалася. Пясок на дасвецці адліваў мёдам. І гэты мядовы колер таксама напаўняў мяне шчасцем. Чаго б мне было гараваць?

— Ты павінен стрымаць сваё абяцанне, — мякка напамніў Маленькі прынц, які зноў усеўся поруч са мной.

— Якое абяцанне?

— Помніш... наморднічак майму баранчыку... Я ж у адказе за сваю кветку!

Я дастаў з кішэні накіды малюнкаў. Маленькі прынц глянуў на іх і засмяўся:

— Твае баабабы трохкі падобныя на капусту...

— Ну вось!..

А я так ганарыўся сваімі баабабамі!

— А якія вушы ў тваёй лісіцы... Як рогі... Ды якія доўгія!..

І ён зноў засмяўся.

— Ты несправядлівы, малыш, я ж не ўмею маляваць, хіба толькі ўдаваў — звонку ды знутры.

— Нічога. І так добра будзе, — супакоіў ён мяне, — дзеці зразумеюць.

Я ўзяў аловак і намалюваў наморднічак. Сэрца маё сціснулася, калі я аддаваў малюнак Маленькаму прынцу:

— Ты нешта ўтойваеш ад мяне...

Але ён адказаў:

— Ведаеш... заўтра будзе якраз гадавiна, як я трапіў да вас на Зямлю...

Ён змоўк. Потым дадаў:

— Я прыямліўся побач, зусім недалёка адгэтуль...

І пачырванеў.

І зноў, я сам не разумеў чаму, але мяне агарнула дзіўная туга. І ўсё ж я спытаў:

— Значыць, ты зусім невыпадкова прагульваўся тут у дзень нашага знаёмства, тыдзень назад, такі

адзінокі, тут, за тысячу міль ад людскога селішча!
Ты вяртаўся на тое месца, дзе прыямліўся?

Маленькі прынц зноў пачырванеў.

— Мабыць таму, што спаўняецца год?.. — нерашуча прадаўжаў я.

Маленькі прынц зноў пачырванеў. Ён ніколі не адказваў на пытанні, але калі ён чырванеў, гэта значыла «так», ці ж няпраўда?

— Ах, — вырвалася ў мяне, — баюся, што...

Але ён не даў мне дагаварыць:

— Пара табе ўжо ўзяцца за работу. Ідзі да сваёй машыны. Я буду чакаць цябе тут. Вяртайся вечарам.

Я вагаўся. Мне ўспомніўся Ліс. Нялёгка стрымаць слёзы, калі дазволіш, каб цябе прыручылі...

XXVI

Непадалёку ад калодзежа грувасціліся руіны старажытнай каменнай сцяны. На другі вечар я вяртаўся сюды ад самалёта і яшчэ здалёк заўважыў Маленькага прынца, які сядзеў на сцяне і матляў нагамі. Да мяне данёсся яго голас:

— Хіба ты не помніш? — казаў ён. — Але не тут!

Нехта, безумоўна, падтрымаў гамонку, бо Маленькі прынц запырэчыў:

— Ну так, так! Гэта было роўна год назад, дзень у дзень, толькі ў іншым месцы...

Я набліжаўся да сцяны. Як і раней, нікога не бачыў і не чуў. Аднак Маленькі прынц зноў запырэчыў:

— Ну безумоўна. Ты знойдзеш мяне па слядах на пяску. Чакай. Сёння ўночы я прыйду туды.

Я быў за дваццаць метраў ад развалін і па-ранейша-му нікога не бачыў.

Маленькі прынц памаўчаў, потым спытаў:

— А ў цябе добрая атрута? Ты ўпэўнены, што я не буду доўга пакутаваць?

Я спыніўся як укопаны, сэрца маё сціснулася, але я ўсё роўна нічога не разумеў.

— А цяпер ідзі, — сказаў ён. — Я хачу злезці!

Я апусціў вочы долу і — аж адскочыў! Там, каля сцяны, выцягнуўшы да Маленькага прынца агідную пляскатую галаву, пакалыхвалася ядавітая змяя — такія змеі ў трыццаць секунд здольны адправіць чала-

века на той свет. Я ліхаманкава сунуў руку ў кішэню па рэвальвер і кінуўся да яе, але на мой шум змяя мякка, нібы паміраючы струмень вады, асунулася ў пясок і не надта паспешліва, з лёгкім металёвым шорхатам слізганула пад каменне.

Я падбег да сцяны і падхапіў на рукі бледнага як палатно Маленькага прынца.

— Гэта яшчэ што прыйшло табе ў галаву?! Ты гутарыш са змяёй?!

Я разматаў яго вышываны золатам шалік. Змачыў скроні вадой, даў папіць. Але я не мог болей нічога выпытваць у яго. Ён сур'ёзна паглядзеў на мяне і абвіў маю шыю рукамі. Сэрца яго калацілася, нібы ў прыстрэленай птушкі.

— Я рады, што ты знайшоў непаладку ў сваёй машыне,— сказаў ён.— Цяпер ты зможаш вярнуцца на радзіму...

— Адкуль табе гэта вядома?!

Я ж якраз ішоў паведаміць яму, што зусім неспадзявана я адрамантаваў самалёт!..

Маленькі прынец нічога не адказаў на маё пытанне, але дадаў:

— Сёння я таксама вярнуся дадому...

Потым, задуменна:

— Гэта значна далей... і значна цяжэй...

Усё было неяк незразумела-дзіўна. Я сціскаў яго ў абдымках, нібы малое дзіця, але мне здавалася, што ён выслізгвае з маіх рук, правальваецца ў бездань, а я не магу яго ўтрымаць...

Ён задуменна глядзеў некуды далёка-далёка.

— У мяне застаецца твой баранчык. І наморднічак...

І ён сумна ўсміхнуўся.

Я доўга маўчаў. Ён нібы зноў ажываў: я адчуваў, як ён паволі саграваўся.

— Хлапчанятка маё, як ты спалохаўся...

Вядома, ён спалохаўся! Але ён мякка засмяяўся:

— Сёння ўночы мне будзе яшчэ страшней...

Я зноў пахаладзеў ад прадчування нейкай непапраўнай бяды. Няўжо, няўжо я ніколі не пачую больш, як ён смяецца?.. Гэты смех для мяне — нібы крыніца ў пустыні.

— Хлапчанятка маё, я хачу яшчэ паслухаць, як ты смяешся...

Але ён адказаў:

— Сёння ноччу спаўняецца роўна год. Сёння мая зорка будзе якраз над той мясцінай, дзе я прыямліўся летась...

— Хлапчанятка маё, скажы, гэта ўсё проста надобры сон — і змяя, і спатканне, і зорка — проста надобры сон, праўда?

Але ён не адказаў на маё пытанне.

— Самае галоўнае — тое, чаго не ўбачыш вачыма... — прамовіў ён.

— Гэта праўда, канечне...

— Гэта як з кветкай. Калі любіш кветку, што расце недзе на зорцы, так прыемна ноччу глядзець на неба. Здаецца, усе-ўсе зоркі цвітуць.

— Гэта праўда, канечне...

— Гэта як з вадой. Тая вада, што ты даў мне напіцца, была як музыка. Музыка калаўрота і вяроўкі... Памятаеш... Як жа гэта было цудоўна...

— Гэта праўда, канечне...

— Начамаі ты будзеш глядзець на зоркі. Мая зорка вельмі маленькая, я не магу паказаць табе, дзе яна. Але гэтак нават лепей. Яна будзе табе проста адной з зорак. І ты палюбіш глядзець на ўсе зоркі... Усе яны стануць тваімі сябрамі. А яшчэ я зраблю табе сякі-такі падарунак...

Ён зноў засмяўся.

— Ах, малыш, малыш, як я люблю, калі ты смяешся!

— Вось гэта і будзе маім падарункам... Гэта будзе, як з вадой...

— Як гэта?

— У кожнага чалавека — свае зоркі. Адным людзям — тым, хто любіць падарожнічаць, — зоркі паказваюць дарогу. Для іншых гэта проста маленькія светлячкі. Вучоным яны — задачы, якія трэба рашыць. Майму дзялку яны — золата. Але ва ўсіх людзей зоркі — нямыя. У цябе ж будуць зоркі, якіх не будзе ні ў каго на свеце...

— Як гэта?

— Ноччу ты глянеш на неба, а там будзе ж і тая зорка, дзе я живу, дзе я смяюся. Ты не будзеш ведаць, дзе яна, мая зорка, таму табе будзе здавацца, што смяюцца ўсе-ўсе зоркі. Вось і выходзіць, што ў цябе будуць зоркі, якія ўмеюць смяяцца!

І ён зноў засмяўся.

— І калі ты ўцешышся,— а рана ці позна заўсёды прыходзіць суцяшэнне,— табе будзе прыемна, што калісьці ты ведаў мяне. Ты назаўсёды застанешся маім сябрам. Табе захочацца пасмяяцца разам са мной. І аднойчы ты адчыніш акно, проста так, ад радасці... І твае сябры будуць вельмі здзіўлены, чаго гэта ты смяешся, калі глядзіш на неба. А ты ім скажаш: «Так, так я заўсёды смяюся, калі гляджу на зоркі». І яны падумаюць, што ты звар'яцеў. Бачыш, як кепска я абышоўся з табою...

І ён зноў засмяяўся.

— Нібыта замест зорак я падарыў табе мноства звачкаў, якія ўмеюць смяяцца...

І ён зноў засмяяўся. Потым твар яго пасур'езнеў:

— Ты... вось што... сёння ноччу... ты... не прыходзь...

— Я не пакіну цябе аднаго.

— Табе памроіцца, што мне нядобра... Памроіцца нават, быццам я паміраю. Што зробіш, так трэба. Але я не хачу, каб ты бачыў гэта. Не прыходзь, не трэба...

— Я не пакіну цябе аднаго.

Але ён ўсё непакоіўся.

— Разумееш... гэта яшчэ і праз змяю. А раптам яна цябе ўкусіць... Змеі злыя. Ім адно задавальненне — уджаліць каго-небудзь.

— Я не пакіну цябе аднаго.

Нечакана ён трошкі падбздзёрыўся:

— Але ж праўда, на двух у яе не хопіць атруты...

Вечарам я і не заўважыў, калі Маленькі прынец сабраўся ў дарогу. Ён знік цішком. І калі мне ўсё-такі ўдалося дагнаць яго, ён крочыў хутка і рашуча.

— А! Гэта ты... — толькі і сказаў ён.

Ён узяў мяне за руку. Але нешта ўсё яшчэ трывожыла яго.

— Дарма ты ідзеш са мной. Табе будзе балюча. Табе здасца, што я паміраю, але я не памру...

Я маўчаў.

— Разумееш, гэта надта далёка. Маё цела надта цяжкае. Мне не ўзнесці яго.

Я маўчаў.

— Але гэта ўсё роўна нібы скінуць старую абалонку. Тут няма чаго журыцца...

Я маўчаў.

Ён трошкі ўпаў духам. Але ўсё-такі зрабіў яшчэ адно намаганне:

— А ведаеш, будзе дужа міла! Я таксама буду глядзець на зоркі. Усе зоркі будуць, як калодзеж з заржавелым калаўротам. І кожная падасць мне напіцца... Я маўчаў.

— Падумай, як забаўна! У цябе будзе пяцьсот мільёнаў званочкаў, а ў мяне — пяцьсот мільёнаў крынічак...

І Маленькі прынц змоўк. Ён плакаў...

— Ну, вось і прыйшлі. Застанься тут, я зраблю яшчэ крок.

Але ён апусціўся на пясок, бо яму стала страшна.

— Ведаеш, — сказаў ён, — мая кветка... Я ў адказе за яе! Яна такая кволая! І такая найўная... У яе ўсяго і ёсць, што чатыры недалужныя калючкі, каб уберагчы сябе ў гэтым свеце...

Я таксама сеў, ногі не трымалі мяне болей. Ён сказаў:

— Ну... Вось і ўсё...

Павагаўся яшчэ з хвіліну і ўстаў. І зрабіў адзін адзіны крок. А я не мог варухнуцца.

Нешта, як жоўтая маланка, бліснула каля яго шчыкалаткі. Нейкі міг ён стаяў нерухома. Нават не ўскрыкнуў. Потым паволі, як падае ссечанае дрэўца, бясшумна ўпаў на пясок.

XXVII

І вось шэсць гадоў мінула з тае пары... Яшчэ ніколі і нікому я не расказваў пра гэта. Мае таварышы былі вельмі радыя зноў убачыць мяне жывога і здаровага. На роспыты ж, чаму я такі засмучаны, я адказаў: «Проста знямогся...»

Цяпер я трохі суцешыўся. Праўда... не зусім. Але я ведаю, што Маленькі прынц вярнуўся на сваю планету, таму што на досвітку я не знайшоў яго цела. Яно было не такое ўжо і цяжкае. А на чамі я так люблю слухаць зоркі. Яны — нібы пяцьсот мільёнаў званочкаў...

Але іншы раз са мною творыцца нешта незвычайнае. Справа ў тым, што да наморднічка, які я намалюваў для Маленькага прынца, я забыў дадаць скураны аброжек. Маленькі прынц ніколі не здолее прывязаць свайго баранчыка. І я проста месца сабе не знаходжу. «Што адбылося на яго планеце? — пытаюся я ў сябе. — Няўжо баранчык з'еў ружу?»

То я кажу сабе: «Ды, безумоўна, не! Маленькі прынц штовечар накрывае сваю ружу шкляным каўпаком, ды і за баранчыкам ён добра наглядае...» Тады я шчаслівы. І ўсе зоркі ціха смяюцца.

А то я кажу сабе: «Хіба не здараецца, што мы бываем няўважлівыя? На бяду шмат не трэба! А што, калі аднойчы ён забыўся пра шкляны каўпак, альбо баранчык ноччу ўпотаі выбраўся на волю і...» І тады ўсе званочкі горка-горка плачуць...

Усё гэта так загадкава, незразумела-дзіўна. Вам, хто таксама палюбіў Маленькага прынца, як і мне, гэта зусім, зусім не ўсё роўна: увесь свет робіцца для нас інакшым ад таго, што дзесьці ў невядомым куточку Сусвету баранчык, якога мы ніколі не бачылі, можа, ужо з'еў незнаёмую нам ружу...

Гляньце на неба. І спытайцеся ў сябе: красуецца яшчэ тая ружа ці не? А раптам баранчык з'еў яе? Убачыце, як усё пераменіцца...

І ніколі ніводны дарослы не зразумее, як гэта важна!

Гэта для мяне самая прыгожая і сумная мясціна на свеце. Гэта той самы куточак пустыні, што намалюваны і на папярэдняй старонцы, але я намалюваў яго яшчэ раз, каб вы лепей разглядзелі яго. Менавіта тут Маленькі прынц з'явіўся на Зямлі, а потым знік.

Уважліва прыгледзьцеся да малюнка, запомніце гэты куточак да драбніцы, каб маглі пазнаць яго ў пустыні, калі нам некалі, можа, давядзецца падарожнічаць па Афрыцы. І калі вам надарыцца праходзіць гэтымі мясцінамі, малю вас, не спяшайцеся, супыніцеся на хвілінку пад гэтай зоркай! І калі да вас падыдзе невялічкі золатавалосы хлапчук, калі ён будзе звонка смяяцца і не будзе адказваць на вашы роспыты, — вы ўжо, несумненна, здагадаецеся, хто гэта такі. То майце ласку! Здыміце з сэрца майго гэтую журбу: хутчэй напішыце мне, што ён вярнуўся...

З М Е С Т

Джэймс Олдрыдж

ПАЛЯЎНІЧЫ

Р а м а н

Пераклаў з англ. Максім Валошка

5

Эрнэст Хемінгуэй

СТАРЫ ЧАЛАВЕК І МОРА

А п о в е с ц ь

Пераклаў з англ. Павел Марціновіч

195

Антуан дэ Сент-Экзюперы

ПЛАНЕТА ЛЮДЗЕЙ

Р а м а н

264

МАЛЕНЬКІ ПРЫНЦ

К а з к а

Пераклала з франц. Ніна Мацяш

384

Літаратурна-мастацкае выданне

Школьная бібліятэка

ОЛДРЫДЖ Джэймс

ПАЛЯУНІЧЫ

Раман

ХЕМІНГУЭЙ Эрнэст

СТАРЫ ЧАЛАВЕК І МОРА

Аповесць

СЕНТ-ЭКЗЮПЕРЫ дэ Антуан

ПЛАНЕТА ЛЮДЗЕЙ

Раман

МАЛЕНЬКІ ПРЫНЦ

Казка

Для старэйшага школьнага ўзросту

Рэдактар *Я. І. Хвaley*

Мастацкі рэдактар *К. С. Ракіцкі*

Тэхнічны рэдактар *Г. Ф. Дуброўская*

Здадзена ў набор 02.02.95. Падпісана да друку 17.04.96. Фар-
мат $84 \times 108^{1/32}$. Папера друкарская. Гарнітура Школьная.
Высокі друк з ФПФ. Ум. друк. арк. 22,68. Ум. фарб.-адб. 23,10.
Ул.-выд. арк. 23,47. Тыраж 15 000 экз. Зак. 1715.

Выдавецтва «Юнацтва» Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі
Беларусь па друку. Ліцэнзія ЛВ № 7. 220600, Мінск, Машэ-
рава, 11.

Мінскі Ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат
МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

Мінск
«Юнацтва»
1996

КНІГІ 3 СЕРЫІ
«ШКОЛЬНАЯ БІБЛІЯТЭКА»
1996

Я. Баршчэўскі
ШЛЯХЦЦ ЗАВАЛЬНЯ,
АБО БЕЛАРУСЬ У ФАНТАСТЫЧНЫХ
АПАВЯДАННЯХ

Л. Геніюш
СПОВЕДЗЬ

Д. Дэфо
РАБІНЗОН КРУЗА
Раман

Дж. Свіфт
ПАДАРОЖЖА ГУЛІВЕРА
Раман

...Чалавек не для
таго створаны, каб
цярпець паражэнні.
Чалавека можна зніш-
чыць, але яго нельга
перамагчы.

Эрнэст Хемінгуэй

ДЖЭИМС ОЛДРЫДЖ
ИЕЛНГМЭХ ТСОНЯЕ
ЭРНЭСТ ХЕМЛЭМ

АНТУ АН
ЖЕ-ЛНЯ
СЕНТ-ЭН
ЮПЕРЫ
ЕД

